

821/477106

С 34

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

2 ОЛЕКСАНДР СМБОРНІКО

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

ВИБРАНІ
ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ОЛЕКСАНДР СИВОНЕНКО

ТОМ ДРУГИЙ

ОПОВІДАННЯ
ПОВІСТІ

У2
С34

Второй том избранных произведений известного украинского советского писателя составляют остросюжетная повесть «Пауль, Петер, Йоганн...» — о событиях на Украине в годы Великой Отечественной войны, повесть «Седьмой холм» — о самоотверженном труде ученого-хирурга, и повесть «Без матери» — о судьбе семьи, оставшейся без матери, о жизни мальчика-подростка на целине, а также лучшие рассказы писателя.

С 4702590200—112
М205(04)—83 112.83

© Упорядкування,
Видавництво
«Дніпро», 1983 р.

ОПОВІДАННЯ

ПРИЇХАЛА ДОНЕЧКА

З Людкою я не бачився місяців зо три. Як поїхала в село до бабуні моя маленька донечка на початку літа, так і не стрічався з нею. А вже ж осінь! Листя з кленів летить і лягає на тротуар під ноги, а мені здається, що це Людчині пустоші, що це те саме кленове листячко, яке ще минулого року наносила вона до кімнати і встелила ним підлогу.

І я не йду — біжу на вокзал. Мав би крила — летів.

Вийшов на перон, озираюся: людей сила, але то пасажири на харківський поїзд, з пригороднього вже всі виїшли.

Спізнився. Постояв трохи в роздумі. Так прикро! Здається, обікрали мене, — дуже ж хотілося зустріти мою вихресту білявочку, мою пустотливу донечку! Але ж не приїхали, думаю собі, інакше чекали б на мене.

Додому йти не хочеться. Іду помалу, щоб згаяти час, бо самому не дуже приємно сидіти вдома осіннього вечора.

І от не встиг увійти, як у п'яті коридора щось мале і вертляве кинулося мені під ноги — тепленьке й ніжне.

— Де ти, татку, ходиш? — лунає дзвінкий голос.

Я ж так за ним скучив! Це її голос, дзвінкий і трішечки манірний. Далекі й ніжні, бринять у ньому тихі дні над ставком і широка над степом блакить. І звуки вечірні над нашим селом ожили, коли пил осідає поволі на крони акацій і рожево-червоне проміння шугає понад ставом, не торкаючись його глянцевої темної поверхні.

Маленьке тільце пригорнув до грудей — пахощі линуть від білявої голівки, такі рідні, солодкі! Пахощі мої любі! Рідні рученята, ласкаві і по-дитячому незграбні! Вони обвиняються навколо шиї та так горнуть до себе, так ніжно тремтять. А голубі очі, мов крихітки неба, палають у дитячому захопленні — безмежному й безпосередньому — і близько прихилиються до моїх, заглядають у саму глибину душі.

— Доню моя!

А сьогодні ранком включила приймач, повернула вихрятьсту біляву голову до мене і сєє вся, розмахуючи руками, підспівує трішечки шепеляво:

Слався, Вітчизно наша прекрасна...

Музику любить надзвичайно.

Якось передавали пісню «Закувала та сива зозуля». Людка задумалась, очі її широко розкрились, на обличчі відбилася напружена думка.

А коли ансамбль бандуристів заспівав «Іхав козак за Дунай», вона зітхнула і сказала:

— Не треба, тут про війну співають.

— Ну так що ж?

— Я боюся, щоб ти знову не пішов на війну.

І в очах у неї стільки суму, що я дивуюся. Дивлюсь на неї і думаю: доню моя! Ти знаєш про війну із чуток. Ти народилася у розбитій війною хаті, і твоя мама не мала чим тебе зігріти. Вікна повилітали з рамами. Завішані мішками, вони не могли стримати тепла. Березневий сніговий наносив у щілини і клав на підлогу білі смуги. А на вулиці села ревли, буксуючи, машини, йшли понад парканами наші солдати, невиспані й стомлені, і десь брів поміж ними твій батько, настигаючи ворога.

Розлемішена війною дорога... Вона далеко завела твого батька. Мелькали прочитані в книжках назви чужих рік і міст, гриміли пекельним вогнем ранки наступу, боїв і перемог. І де б я не був: чи біг по рівному полю під кулеметним вогнем в атаку, чи йшов на піщаній дорозі багатоденним маршем, чи, причаївшись у кущах, спостерігав і вистежував ворога, завжди перед очима у мене була ти — маленька, білява і небачена.

І навіть тоді, коли плазував я, поранений, нічною вулицею палаючого міста, я думав, що це задля тебе — всі муки і бої, всі незгоди.

А як ми зустрілися вперше? З бідарки я дивився на купу замурзаних, як і я колись в дитинстві, селянських дітей, однаково білоголових, однаково кирпатих і круглолицих, і все ж таки пізнав тебе. Пізнав якимсь внутрішнім відчуттям, що ти — моя донька. І зараз пам'ятаю задуманий погляд, бліде і тонке обличчя — неначе ти стоїш у мене така ж, як тоді, перед очима.

Доню моя! Ти не хочеш розлучатися з батьком? Ми боролися, люба, за те, щоб жити нерозлучно з вами, малими, водити вас за руки, бачити у ваших очах радість весняного

цвіту, зустрічати вас, коли ви повертаєтесь восени від бабуні, виріши, порозумнішавши, набувши нових звичок і знань.

Ти приїхала, донечко, славно моя! Я щасливий бачити тебе, говорити з тобою у мирній оселі, під мирним небом нашої Вітчизни, яка завжди дбає про тебе, щоб ми були нерозлучні; щоб ти не почувала, як вибухають бомби. Я веду тебе за руку до школи чи у дитсадок, а за другу руку веде тебе вона — Вітчизна. І вестиме все життя. Іди, доню, сміливо спирайся на цю руку, іди!

1948

НАД ЗБРУЧЕМ

1

Дорофей Ющук помирав глибокої осені, в темну горобину ніч, коли в нестямі ревів хвилями Збруч і шалено гудів темний бір за околицею. В просторій світлиці, тьмяно освітленій газовою лампою, стояли над ним три велетні-сини: мовчазні, смагляві і такі високі, що аж стелі чубами торкалися.

Старий помирав важко, хоча більше семи десятків літ топтав ряс над Збручем. Він лежав зовсім незвичайно для помираючого: навалившись грудьми на подушку. Його широкоспинна постать з темними розкиданими руками здавалася надзвичайно важкою, схожою на брилу землі.

— Якби мав час пожити...— зітхнув Дорофей.— Часи саме трудні пішли: більшовики до колгоспу кличуть. Гай-гай, діти, нам, Ющукам, не туди дорога!— він дихав хрипко, часто обривав мову. Лице його було наполовину сховане в подушці, а довга сива борода, загнута наперед, стирчала звідти, немов верхівка комишевого цвіту.— Дивіться, сини мої, не йдіть до колгоспу! Земелька, хвалити бога, є — чого вам ще треба? Поділіться і стійте на ній, бо в землі сила вся! То так! А хто піде до колективу, буде проклятий мною!— Він підвів обличчя і затримався довгим поглядом на наймолодшому синові.— Найбільше тобі це говорю, Василю. Хиткий ти якийсь: наслухався всячини серед студентства в Ковелі, од землі одбився. Бігме, не втямлю, що твориться на білім світі...

Він замовк. Мовчали сини, похиливши голови, і чути було, як несамовито ревів Збруч. Вітер гудів за стіною і жбуриля дощовими пригорщами в шибки...

Помер Дорофей десь уже на світанку. Після шаленої бурі і зливи небо зі сходу було зафарбоване в ніжний блакитно-пурпуровий колір, і такий чудовий світанок встав над Збручем, що вся природа в його сяйві здавалася безмірно чистою, як дитяча усмішка.

...А через кілька днів Василь, не попрощавшись з братами, поїхав до Києва кінчати агротехнічні курси, бо навчався ж Василь за панської Польщі в Ковелі на агронома, та вигнали його «пани професори» за участь в якихось політичних гуртках — кажуть, з комуністами знався.

Поїхав Василь, наче у воду впав. Цілий місяць брати не мали від нього ніякої звістки. Гнат і Петро якось сиділи самотньо в світлиці і стиха розмовляли. В глуху задню стінку барабанила льодова крупа, і темна, як сажа, ніч дивилася німо у вікна, ніби когось стерегла...

— А правду батько казали: зійшов-таки Василь з нашої селянської путі.

— Да-а!— Гнат поклав руки на стіл і уважно розглядав їх, ніби вперше бачив.— Коли в своїй сім'ї розлад, то що ж про село говорити! Колгосп створюють — та спішать же як?

— Та воно, Гнате, мабуть, і нам доведеться йти до колективу, бо все село рушило туди!

— Ти що!— темним поглядом обдав той Петра.— Туди гроота безземельна йде, а ти чого підеш, забув там щось? Краще в ліс! Пам'ятаеш, що батько казали? Я собі те на все життя затямив...

Обережний стукіт у шибку припинив його мову. Він на півслові обірвав і прислухався. Стукіт повторився. Тоді Гнат, не питаючи, відчинив, і на сінешнім порозі виросла невисока кремезна постать. Гнат придивився і ступив крок назад.

— Тимко Лимар! Звідкіля бог приніс?

Гість, замість відповіді, коротко наказав:

— Зачини!— і коли Гнат, грюкнувши засувом, обернувся, спитав:

— Хто є в хаті?

— Брат Петро. Та ти не сумнівайся! Заходь, чого там!

Лимар хвилину постояв, роздумуючи, і зайшов до світлиці. Він важко опустився на лаву, простягнув стомлені ноги. Мовчав, схиливши низько голову, ніби задрімав одразу.

— Де ж це Дорофей Омелянович? — спитав Лимар по довгій паузі.

— Померли батько, нема,— тихо сказав Гнат.

— Погано,— протягнув гість.

— А ти, мабуть, здалеку прийшов?— обережно спитав Гнат. Але Тимко удав, що не чує, сидів, не рухаючись. Потім поволі звів голову.

— Погано,— знову протягнув він.— Ну, а ви ж вступили до колгоспу? — криво посміхаючись, глянув на братів.

— Ну, що ти!— запально вигукнув Гнат.— Що ти! Хіба ми...

— Добре, добре,— заспокоїв його Лимар.— А хто ще залишився в Пиляві з «Просвіти»?

Гнат не встиг відповісти, як Петро встав і рушив до виходу. Ті двоє здивовано глянули на нього.

— Я піду, Гнате, пізно вже,— кинув він з порога.

Гнат вийшов слідом за ним. Надворі взяв Петра за руку вище ліктя, стиснув, мов обценьками, зупинив.

— Щоб ніде ні гугу, розумієш? Гляди! — кулака підніс до самого братового обличчя.

— Та мені що? Мовчати маю, бо ти ж брат мені, як не є. Але раз ти з лісовиками, Гнате, запанібрата живеш, не ходи краще до мене!

Так і розпалася сім'я Ющуків.

2

З того часу, як Петро востаннє вийшов з батьківського двору, минуло кілька місяців. Він жив зі своєю вродливою Гафійкою в миру та згоді, але в серці засів якийсь хробак і все точить, все точить там, не дає спокою.

Село між тим вирувало. В Пиляві організувався колгосп «Прогрес». Йшли туди здебільшого бідняки. Устим Іванович, Гафійчин батько, вступив до колгоспу одним з перших, бо це був єдиний вірний шлях позбутися злиднів. Те, що Гафійка пішла за багатенького Ющукowego сина,— то чиста випадковість! Як пішла працювати в строк до Ющуків, так її там і просватали, бо ж вродлива і роботяща була з неї дівка — на все село. А що бідні вже були її батьки, то годі й казати! Одних тільки дітей п'ятеро, а земельки — одна десятина.

Вступивши до колгоспу, Устим Іванович одразу змінився: ходив завжди в свіжій сорочці, в новенькій свитці, завжди був чисто поголений. Його обрали до правління. З ним

тепер радились, поважали, а то ж, бувало, Устимом-бурлакою прозивали, кожен глітай мав його за дурня, — раз бідний, значить дурний. Ого-го! Побачили б тепер, як Устим Іванович наряд кожного вечора дає, як голова колгоспу завжди радиться з ним: на яке поле гній вивозити, по скільки та якого фуражу коням дати.

Та Устим Іванович не зазнавався. Був, як звичайно, привітний до всіх, ласкавий. Часто з молодими хлопцями про майбутню сівбу говорив — першу сівбу в Пиляві на широких колгоспних ланах!

Він і до зятя тепер заходив частенько і, сяючи, розповідав, що суміжні колгоспи із-за Збруча прислали посівного матеріалу — все добірне яра пшениця, він ще й не бачив такої — хоч на голку її нижи! Розповідав також і про те, що з Оскола скоро мають прибути два нових трактори. А трактористами на них будуть свої ж сільські хлопці. Василь Горегляд, той, що сиротою у наймах зростав, і син коваля Ониська Ганжі — Юрась. Сільські хлопці — трактористи, — хіба це проста. Восени послали їх учитись, а навесні вже на машинах в село повернуться!

— Ходімо, сину, — запрошував Устим Іванович зятя. — Ходімо, сину, до гурту, щоб люди на вас не тикали пальцями. Адже задля нашого ж селянського щастя створюються колгоспи! А одноосібник врнеться в свою землю і людей не бачить. Ні тобі слова теплого, дружнього, ні розваги! Ходімо, Петре, все одно прийшов кінець порпатися на своїм клапті! Люди в колгоспі вищими стають, бачать далі, і всі якісь душевні, свої!

Петро відмовчувався, а коли Устим Іванович йшов, у серці ще більше ятрилася рана, ще сильнішим ставав неспокій. Бачив, нутром відчував, що Устим Іванович каже чистісіньку правду, заради ж його благополуччя дбає, а рішиться не міг: шкода було реманенту власного, худоби, та й заповіт батька не міг забути.

Одягав шапку і йшов на подвір'я. Під повіткою стояли плуг, косарка; в стайні хрумкали сіном коні, в кошарі — вівці. Хазяйство, як не є, залишилося від батька! Та й землі ж десятин дванадцять. От і гриз жаль Петра за оцим своїм, власним. І повертався він до хати розбитий, мовчазний.

Часто згадував, як ще хлопчиком бігав за босоногими товаришами весною на берег Збруча і спостерігав, як в Осколі відбувалися свята. Майоріли червоними маківками прапори на будинках, люди йшли щільними лавами і співали

нечуваних красивих пісень. Як тоді їм хотілося потрапити на лівобережжя! А от тепер прийшло все те сюди, панів звідси прогнали, садників, а він не міг пірнути в оце виривання, не міг побороти жаху перед батьківським заповітом.

Інколи таки заходив до колгоспу на збори, бо тягло до людей, до гурту. Але сидів там і відчував себе чужим, непотрібним, якимсь зайвим. Дома Гафійка зустрічала його, як завжди, тиха, ласкава, розпитувала обережно, і він знав: чекала його рішення, а не зважувалася дати свою пораду. З Києва почав слати листи Василь. Писав, що закінчує агротехнічні курси і незабаром має приїхати, розповідав про заводи і колгоспи, в яких встиг побувати на екскурсіях, і теж радив вступити до «Прогресу». Нудився Петро, не відчував пестоців красуні Гафійки, думав свою довгу важку думу, а дружина бачила його смуток-неспокій і мовчала. Тільки одного разу пригорнулася до чоловіка і журно подивилася в очі.

— Доки ти будеш отак страждати, Петрусю? Хіба ж проти життя підеш? Ходімо разом до колгоспу писатися!

— А й справді!— ніби прокинувся Петро.— Ходімо, Гафійко!

Вони повдягалися в найкращу одягу і, побравшись за руки, пішли до правління «Прогресу». Рипів під ногами сніг, свіже морозне повітря бадьорило.

Так і ступили разом до контори. Стали над столом — обоє молоді, квітучі, обоє однаково ладні.

— Пишіть нас до колгоспу!— твердо сказав Петро. І зразу їх обступили люди — якісь рідні, якісь такі, раптом добрі й веселі, ніби в сім'ю потрапили Петро з Гафійкою — в добру, привітну сім'ю. Їх вітали, тисли руки, запобігливо запрошували сідати, і того разу Петро довго просидів з своїми односельчанами. Із задоволенням радився з ними, розпитував про все, відчуваючи пристрасну потребу у відвертій дружній розмові з людьми.

Додому вони йшли десь аж надвечір. Петро вів дружину під руку якийсь особливо обережно і старанно, а коли зайшли на подвір'я і їх ніхто вже не міг бачити, він поцілував Гафійку і, свіжу, рум'яну з морозу, пригорнув до себе:

— Наче гора в мене з плеч зсунулася,— сказав він схвильовано,— ніби оце тільки побралися ми з тобою — так радісно й легко на серці!

Десь на другім кінці села співають півні. Гнат важко підводиться з лави, виходить надвір. Темно, як у льоху! Він кутається в сіряк, спирається плечем на стіну і довго стоїть, слухаючи, як тоскно шумить вітер в голих вітах дерев. Холодно на душі в Гната і пусто, як в покинутій оселі. Усвідомлення того, що він зробив злочин, не дає спокою, пече, мов розпечене залізо, і Гнат проймається раптом до самого себе гіркою зневагою. Злодій! Проти своїх же людей пішов! А що вони йому зробили поганого? Якби силували його до колгоспу! Так ні, хазяйнуй як хочеш — ось тобі земелька, а в колектив хочеш — іди, не хочеш — не йди. Для чого й для кого потрібен цей злочин? Для Тимка Лимаря? Ну, це зрозуміло: глитай. На його садибі правління колгоспу. А Гнатові що? Та живи собі спокійнісінько, як хочеш — та й годі! Так ні ж, Тимко підбива: мовляв, з хати виженуть, з торбами по світу пустять... А він і повірив! Гей-гей, задавився б ти, Гнате, маленьким, ніж оце стоїш зараз та долю свою проклинаєш! Але ж що Лимар каже! Каже: завтра має приїхати якийсь уповноважений східняк ліквідувати у Пиляві одноосібництво. А як саме ліквідувати, Тимко з'ясував:

— Тебе — у в'язницю, жінку й дітей — на вулицю, а хату — червоного півня пустить або сам житиме.

— Що ж робити, патку мій! — жажнувся тоді отетерілий Гнат.

Усміхнувся Лимар. Потім запропонував зіпсувати трактора, і Гнат пішов. Тимко сів під оборою пильнувати, а Гнат, як тільки сторож зайшов у конюшню, шмигнув до заката, люк зняв і два сталеві болти — шубовсь усередину, аж заплюскотіло щось. Люк на місце — і готово! А тепер що? Що тепер? Але Гнат не знаходить відповіді.

Стоїть у затишку, слухає, як шумить непогода. Йому здається, що в саме серце дме оцей крижаний зимовий вітер, і ладен Гнат кризь землю провалитися — та, мабуть, і це б не допомогло.

Тої ночі він не заснув ані крихітки. Увесь день потім тинявся по подвір'ю, намагався роботу знайти, щоб хоч в ній заховати свій неспокій. Та робота валилася у нього з рук, а до хати не міг зайти — соромно було жінці й дітям у вічі глянути! Нудився, нудився Гнат, а надвечір одягнув чисту сорочку, свитку, чоботи.

— Куди це ти? — здивувалася дружина.

— Піду до Петра! Брати ж ми з ним, як не є... Пораджусь.

— Слава тобі, господи! — перехрестилася Одарка. — Давно б уже помирилися та й жили б, як раніше, дружно, доладно...

— Гей-гей, жінко, не зразу до мужика розум приходить!

Петра дома не було. Гафійка радо зустріла Гната, посадила на лаві і почала частувати.

— А мій все журиться: як там Гнат, як там Гнат? А що, кажу, Гнат — маленький? Ходімо, візьмемо півлітри та й помиритесь. Е, каже, не в тому справа.

— Ну, а де ж оце він подався? — розжовуючи шматок м'яса, запитав Гнат.

— Ой лишенько! Я ж і забула! — сплеснула руками Гафійка. — Петро поїхав на станцію. Василь же має сьогодні вночі приїхати — ось телеграма! Він тепер буде уповноважений.

— Як ти сказала? — тихо, але виразно спитав Гнат, Гафійка помітила, як він раптом зблід і, не донісши ложку до рота, поклав її на стіл. — Уповноважений? — зляканими очима він подивився на Гафійку, потім схопив шапку і майже бігом вибіг з хати.

А тим часом уже вечоріло. На дорозі, що вивела Гната на околицю, з шерхотом проносився сніжок, піднятий вітром, а над лісом, що важко чорнів у сутінках, нависла білувата пелена — лагодиться на хуртовину. Гнат широкими кроками простував до лісу. Ішов все швидше та швидше. Дихав з свистом, хапав повітря широко розкритим ротом і ніяк не міг наковтатися. Не помічав шаленого пекучого вітру, колючого снігу. Ой лихо! На рідних братів підбивав руку здійняти Лимар! Як же він вмовляв Гната піти з ним та зробити «святе діло»! Забити східняка — і кінці в воду! А коли Гнат навідріз відмовився, Лимар штовхнув його на інший злочин. Ще й образився на Гната, сказав:

— Раз так, піду сам! Біля Гнилого яру зустріну... — і пішов.

А де ж той Гнилий яр — бігме, верстов сім буде! І Гнат уже біжить. Він упрів, піт заливає очі, хоч мороз на ніч ще міцніший, а вітер ще різкіший. Так ось до чого привела його доріжка: проти рідних братів пішов Гнат за Лимарем, проти всіх чесних людей! У нього в очах темніє, підкошуються ноги. Хоча б не спізнитися! Він задихається, а вітер все дужчає — тугими поривами б'є в лице, з ніг валить.

Незабаром дістався до лісу. Тут було тихіше.

Коли дійшов до Гнилого яру, була глуха ніч. Постояв, прислухався. Тихо, тільки дерева шумлять... Тоді повернувся і крикнув у глиб лісу:

— Агов! Це я — Гнат Ющук!

Знову тихо. Але ось тріснула суха гілка, і з-за дерева виїшов Лимар. Підійшов впритул і блиснув темними очима.

— Чого тобі, Гнате?— видушив приглушено і вуса обмерзлі рукою розгладив.

— Іди звідси, Тимко!— гаряче зашепотів Гнат.— Іди, бо це буде Василь наш їхати, а не східняк!

— Ти диви!— відсахнувся від нього Лимар.— А як Василь, то що? Все одно ворог! Думаєш, по голівці тебе погладить за те, що трактора зіпсував? Вважай — це невиправний злочин!— і ехидно та дрібно засміявся.

— Так це ж ти мене підбив! — ступив до нього Гнат і вхопив за груди.— Ти мене з путі звів, бандите!

— А-а!— скрикнув Лимар і сунув руку до кишені. Але ту ж мить Гнат збив його з ніг. Вони клубком качалися по снігу, гризлися, мов собаки, хрипіли, скреготали зубами. І раптом тишу розітнув постріл: то Лимар, не змігши витягнути руку, вистрелив просто в кишені. Гнат відчув різкий біль у лівій нозі, і раптом щось гаряче, липке розтеклося по стегну. Вихопивши з кишені якогось ключа, він з усієї сили вдарив Лимаря по голові — раз, вдруге. Потім швидко витягнув у нього револьвер, спробував встати. Але лівої ноги як не було — нею він не міг поворухнути. Жах надав йому сили, і він поповз на дорогу.

Тепер його тіпала пропасниця. Весь мокрий від поту, він замерзав. Тремтів, клацаючи зубами, стогнав від пекучого болю в нозі. Здавалося, що все круг нього і він сам кудись летить швидко, нестримно, мов у безодню. Зібравши останні сили, Гнат виповз на дорогу і ліг поперек.

— Тепер тільки б швидше поїхали з станції, а ні — кінець!— Важка голова сама падає на руки, він поринає в забуття.

Ніби через вату чує Гнат кінський тупіт і розмову — все ближче, ближче. Хоче крикнути, але з грудей виривається тільки стогін. Коні стали.

— Хто тут?— питає чийсь голос здалеку.

— Я... Гнат...

Над ним схиляються брати, несуть його в санки, а він хоче глянути на Василя і не може голови звести.

— Там... Лимар....— тільки й зміг сказати.

А за хвилину знову чує голос Василя:

— В Оскол! Гната повеземо до лікарні, а Лимаря здамо в міліцію. Цікаво, що це за драма тут відбулася?

— Василю...— тихо покликав Гнат.

— Чого тобі, Гнате?— схилився над ним брат.

— Не везіть мене до лікарні, платити нема чим...

Василь засміявся і почав його підіймати.

1949

МАРЕВО

Степи Таврії безмежні, як море, що омиває їх з півдня. Рівнина, безводдя і курні шляхи. В небі ані хмаринки. Вітер безсило опустив свої крила і спить десь біля моря, сп'янілий від його прохолодних пестошів. І така спека стоїть, що, здається, степ весь зомлів. Вологу з рослин, із землі, з повітря випило жадібне сонце. Тільки марево вдалині — тріпотливе і ніжне — коливається і біжить кудись у безвість, поспішає втекти з цього степу, що дихає, мов піч, тільки спекою, в якій згоріли і кольори, і пахощі. Хоч би озерце або ставочок — нічого!

В цьому розпеченому безмежному степу підвода здається малесенькою цяточкою. Коні, понуривши голови, ідуть, ліниво помахаючи хвостами. На боках у них білі пасмуги солі — поту вже немає. П'ять діб їде Микола Настобурко степом, а щоб добитися до Мелітополя, треба ще стільки проїхати. Далека й важка дорога в спеку! Воно б ще й нічого, коли б сам, а то ж із сім'єю — дружиною та сином Васильком, якому ще й чотирьох немає.

Кинув домівку Микола Настобурко, бо неврожай, та оце і їде до Мелітополя. Жінку залишить в її дядька-багатія, хай попрацює і прохарчується влітку, а сам набере солі та й назад. Бо ото й багатства всього, що пара конячок. Може, зіб'є яку копійчину, а там видно буде. Аби грошей торгувати та сім'ю взимку прогосувати.

Але яке ж то безводдя в Таврії! Цілий день ідуть вони, і ніде ні села, ні річечки, ні криниці. На переправі старий лоцман казав, що за якихось 30—40 верст має бути колодязь біля могили. Та де ж та могила? Марево затопило все довкола, і степ від того здається ще страшнішим.

Василько дивиться вперед і вже який раз, простягаючи рученята до марева, благає:

— Мамцю, водички! Ріденька моя, хоч ковточок...— і плаче, але в його блакитних оченятах вже немає і сліз — в них тільки благання. Губи висохли, біляве волоссячко; мокре від поту, збилося на лобіку цупким клоччям. А вдалині тріпотить марево, і дитині здається, що там ріка і прохолода і до неї не так вже й далеко. Але як довго вони їдуть, а за гадкова річка тікає все далі й далі. Хлопчикові страшно озирнутись назад — там лежить порожнє барильце. І Василько знову шепоче пересохлими губами:

— Мамцю, водички...

А мати мовчки цілує його і теж плаче, низько насунувши на очі хустину. Вона вже не має чого сказати Василькові.

Батько сидить попереду, поганяє коней, Василько бачить тільки його широку спину. Добре йому, він великий і йому, очевидно, не хочеться води, як Василькові. Він сидить, помахуючи батоном, і щось під ніс мугикає, наче й немає цієї спеки, цього безжалісного сонця над головою.

— Тату,— хниче Василько,— скоро ми вже доїдемо до тієї річки?

— До якої?— повернув голову тато, і Василько бачить його блискучі очі,— то не річка, сину, то людські сльози. Вони збираються отут в степу і течуть у море.— Тато повернувся тепер зовсім, і Василько бачить, як на його потрісканих губах виступила кров.— Тому море й широке таке, що в нього стікаються людські сльози. Та хіба тільки людські? — тато поправляє свою полатану сорочку, що стала темною від пилу й поту, і додає більше для себе, ніж для Василька:— Хіба тільки люди плачуть? Земля вся плаче! Люди — за долею, земля — за вологою.

Тато замовк. Тепер і Василько мовчить. Він бачить море широке, велетенське — і не розуміє, як це можна наплакати стільки сліз?

Батько показує батоном в далечінь:

— Он бачиш, Васильку, могила височіє?

— Бачу,— зраділо відповідає хлопчик.

— Отам є вода. Там криницю викопали недавно. Потерп'ять ще трохи, мої любі,— і тато ніжно гладить мамину руку, а Василька пригортає на хвилину,— зараз нап'ємося водички.

Колодязь побачили здалеку. Його невисокий зруб міцно сидів, вп'явшись в землю сірим павуком. Коні нагостри-

ди вуха і пішли бадьоріше — вони й побігли б, та, мабуть, спека забрала всі їхні сили. Мати стривожено погладила Василькове чоло, глибше натягла йому брилика й чомусь прошепотіла:

«Зараз нап'єшся, мій хлопчику, зараз!»

А очі ясні такі в неї та милі!

Василько став на коліна і, витягнувши шию, вдивлявся. Колодязь стояв при дорозі, кроків якихось за двадцять від неї. Коні самі звернули до нього. Тато кинув віжки і побіг.

— Відро візьми, Миколо! — гукнула мати навздогін і теж приготувалася скочити з воза: — Ось я зараз цеберку... — Вона раптом змовкла, і в очах у неї промайнула тривога: батько стояв біля колодязя, безсило опустивши руки. Він здавався таким маленьким на фоні степу. Мама, лишивши Василька на возі, метнулася до тата і завмерла: залізна ляда була замкнена важким замком.

— Марійко, — прошепотів тато, — хіба ж це люди? — Він подивився навкруги. Степ лежав жовтий, спалений, безмежний і, здавалося, гудів, немов велетенський розпечений дзвін.

Мертво, безнадійно, порожньо навкруги. Який жах! Василько прибіг і теж, зацікавлений, дивився на замкнений колодязь. Ось його потріскані губи ворухнулися, і він повагом, як дорослий, облизнув їх. Тато поглянув на нього, хвилину подумав і кинувся до воза: «Зараз буде вода!» — рішуче крикнув він. З допомогою люшні він пробував збити замок. Мати мовчки сіла знесилена поруч, а Василько дивився на неї злякано й винувато. Але скоро він вже стояв біля тата і жадібно дивився, як під могутніми ударами здригався замок. Тато бив із-за плеча, і така лють була у нього на обличчі, у всіх його рухах, що Василько злякався. Тато бив, а замок тільки різко і роздратовано клацав. Піт заливав татові очі, а він все бив і бив — і що далі, то лютіші ставали його удари. Нарешті, замок дзенькнув і відлетів. Тато, важко дихаючи, опустився на зруб, але раптом схопивсь і підняв ляду. Війнуло прохолодою, і десь глибоко внизу блиснула вода.

— Віжки! — видихнув тато.

Мати вже тримала їх з причепленим відром на кінці. Але віжки не діставали. Довелося доточити татового паска, і лише тоді добралися до води. Перше відро випили майже до дна. Потім тато напував коней, а мама лаштувала барильце, затикаючи щілинки, де виступала вода.

І раптом Василько почув тупіт. Двоє вершників мчали на баских конях до них навпростець. Мати охнула і зблідла, а батько, поставивши відро, почав старанно витирати об штани свої темні, великі руки.

— Гей, хлопе! Ти що тут порядкуєш? — крикнув засмаглий кремезний чоловіча з нагаєм у руці. Василько бачив, як тато зняв бриля і вклонився:

— Простіть, пане, у мене хлопчик маленький, — і тато повернувся, показуючи на Василька.

В ту ж мить вершник, повернувши нагай, різко і сильно вдарив тата по голові держакком. Тато хитнувся і впав, а Василько шарпонувся та й побіг у степ, наколюючи босі ноженята. І чув він, як плакала мама, як котився по степу сердитий, гучний крик:

— Яке мені діло до твоєї дитини? Це мій колодязь, мерзотнику!

Хлопчик біг і біг — наляканий, маленький, а десь вдалині тріпотіло мерехтливе марево — безмежне і прозоре, як людські сльози.

1950

СПОМИН

— Стій! Хто йде? — зупиняє мене патруль, і я чую, як клацає затвор автомата.

— Свої! — відповідаю і вибираюся з лісу на просіку. Проти мене, звівши автомати, стоять Юнусов і Корницький.

— Пароль! — зігнувшись, насторожено питає Дмитро. Але Юнусов зупиняє його спокійним рухом руки:

— Не треба, командира не пізнаєш?

Він діловито ставить автомат на запобіжник, а Корницький розчаровано говорить:

— Думав, фріц... — і мовчки крокує далі.

Ми йдемо довгою просікою, що їй краю не видно, засніженим лісом. У безмежній високості над нами ховається за рідкими хмарами місяць, і в його сяйві, нерівному й мутному, видно, як тихо падають з неба лапаті сніжинки. Ліс ялиновий, і кожне дерево — немов сніжна королева. А кругом нас глибока тиша, тільки зрідка долетить десь здалеку підсилений луною вигук: «Стій! Хто йде?» І знову тиша, і нехотя падають на землю сніжинки і сідають на брови, торкаються обличчя, і дотики їхні боязливі і ніжні.

Десь далеко-далеко спалахують і гаснуть ракети на передньому краї, а місяць лине між хмарами, то пірнаючи в них, то знову здивовано визираючи, і ні на крок не відстає від нас.

— Теж патруль небесний,— каже Дмитро Корницький.

Він сьогодні задуманий і мовчазний. Я збоку дивлюся на його бліде у місячному сяйві обличчя, і великі голубі очі здаються мені зараз чорними. На лахматих бровах його сніжинки, а пух над верхньою губою побілів від дихання й морозу, і зараз Дмитро, засніжений з голови до ніг, нагадує мені Діда-Мороза біля шкільної ялинки.

— Ай, ліс!— зітхає Юнусов.— Ну, який чудовий ліс! Точно, як у нас у Башкирії!

Ліс і справді казковий, але говорити про це не хочеться, і ми, все так же мовчки, йдемо далі.

— Сашо,— тихо каже Дмитро.— Розповів би що-небудь.

— Про домівку, товаришу командире,— додає Юнусов.

Вилицювате обличчя його розпливається в добрій посмішці, очі нагадують блискучі щілинки.

Через кілька годин наступить Новий 1945 рік. Під враженням цієї чарівної ночі мені згадалася шкільна ялинка, і на душі стало тепло й гарно, і друзі здаються мені такими милими, що захотілося їх обійняти— от так розставити руки і обох притиснути до грудей. Але хоч нам лише по двадцять років, ми вже бували солдати, і такі ніжності приховувати навчилися. Та й за Статутом не дозволено командирові обіймати підлеглих, навіть у новорічну ніч.

— Щось немає охоти розповідати,— кидаю я. Всі ми йдемо і думаємо кожний про своє.

— Про що думаєш, Корницький?

— Мати згадалася,— зітхнув Дмитро.— Скільки неприємностей і клопоту мала вона зі мною! В школі бешкетував, дома за холодну воду не брався. Скільки мати сліз пролила через мене, ого!— він помовчав і, не підводячи схиленої в задумі голови, з злістю мовив:— Убив би зараз себе за це.

— Я теж шкодую мало-мало. У нас в Башкирії тваринництво, знаєте, сильне. А в мене до нього душа не лежала. На пасіку тягнуло. А тепер тільки уявляю собі, що то за щастя було: надворі мороз, а в конюшні тепло. Конюшня велика, світла. Ти вправився, щойно роздав коням їжу. Лежиш на сні і блаженствуєш: ні тобі старшини, ні війни, ні наряду... Лежиш, вдихаєш пахощі сіна і слухаєш, як смачно хрумають коні овес, задоволено форкаючи. От би зараз там працювати! Ай, як затишно, тепло було б...

Наповзла важка хмара і надовго закрила місяць. І ліс спохмурнів, тісніше збились дерева, а подувом вітру донесло від переднього краю звуки вибухів, кулеметну чергу, квапливу стрілянину.

Сніг повалив густіше, верхівки дерев загойдались під вітром, і на просіку посипалась з них снігова пороша.

Ми всі одразу згадали про війну. Подумали про те, що новий рік побачить багато великих битв, що не всім нам повернутись додому, але вірилося, що це будуть останні бої, що Перемога близька і мир не за горами.

— Що тваринництво?— задумано мовив Корницький.— Риболовство — це діло! Я виріс на Азові, вся наша сім'я — рибалки. От де сміливість потрібна! Шторм, хвилі, а ти лешиш на вутлому човні, і він провалюється між ними, немов у прірву. Або невід тягти: риба, немов срібло, б'ється в сітях і лягає тобі під ноги, немов дарунок моря за твою сміливість.— Він посміхнувся.— Вірші готовий писати про рідне море й рибалок.

Ми довго ходили тоді засніженим лісом, охороняючи спокій свого батальйону, виведеного на відпочинок перед боєм. Зимовий ліс отой ще й зараз стоїть у мене перед очима — величний і сумний у своєму сніжному вбранні. Невидимий місяць тьмяно освітлював наші постаті, загублені в лісовому безмежному царстві, сніг заносив наші сліди, і вони пропадали відразу.

...Я згадав оцю ніч, повертаючись із заводу з другої зміни. Незвична тиша порожніх вулиць і тихий літ сніжинок в нерівному місячному сяйві навіяли мені цей далекий спомин про юних моїх побратимів-солдатів.

Де тепер ви, мої дорогі друзі? Я давно не одержую листів од вас. Я не дійшов з вами до світлого Дня Перемоги, зривши своєю кров'ю брук на Фрідріхштрасе, але ви не кинули мене, ви несли мене по палаючому Берліні, і в затуманеній півсвідомості мені малювалися твої блискучі щілинки-очі, Юнусов, бліде твоє лице, Митю, схилене наді мною, і сморід диму, і грім вибухів...

Потім я лежав біля медсанбатівського намету під квітучим деревом (здається, то була вишня), і на обличчя мені осипалися пелюстки цвіту. Їхні дотики нагадали мені снігопад у ту новорічну ніч, коли ми мріяли про домівку, про мирну працю.

Тепер, коли в рідному місті я ловлю на долоню пухнасті сніжинки новорічної ночі, я думаю про те, що ви поверну-

лися додому, що збулися ваші мрії, але разом з радістю підкрадається до серця незрозумілий смуток.

Може, я сумую за нашою юністю, що закінчилася там, за Віслою, а може, за тим, що немає від вас вісточки? Побратими мої, однодумці! Напишіть же мені, де ви, як ви живете?

1953

ТИ НЕ ПЕРША, ТАНЮ...

Ніч.

Під вікном у палісаднику б'ється голий кущ бузку — весняний вітер різко налітає з-за рогу, гне й тріпає його і знову лине в темний степ, немов біжить за кимсь і не може наздогнати.

Ти сидиш самотня на підвіконні, слухаєш шум вітру, і по твоїх щоках котяться сльози. В темряві вони поблискують, відбиваючи мутне світло, що ллється знадвору.

На фоні вікна вгадується твій стрункий силует, невелика голівка з тугим вузлом важкого волосся, і один завиток, вибившись, темніє збоку, наче намальований.

Чого ти плачеш, Таню? Тобі ж лише дев'ятнадцять літ... Кого виглядаєш у чорному полі? Воно починається від самого палісадника, порожнє й непривітне в мутному місячному сяйві, і тільки далеко-далеко, біля самісінького обрію, темінь землі і неба злилась до купи, і перші грозові хмари виривають з неї велетенськими айсбергами.

Ти дивишся туди, і душа твоя рветься в невідомі далі. Ти полетіла б разом з цим буйним вітром, щоб розвіяти тугу свою, та летять лиш думки...

Кущ бузку то гнеться і тріпоче кожною гілочкою, і тоді здається, що вітер намагається вирвати його з корінням, то зупиниться, застигне, і ти бачиш важкі бруньки на кінчиках гілок.

Чи не під цим бузком почалося твоє коротке щастя?

Ні, тут воно розквітло. А почалося в полі, ще коли з своєї бідарки ти побачила райкомівську машину, що зупинилася перед сполоханим конем. Дверцята відкрились, і з машини виглянув вродливий юнак.

— Скажіть, будь ласка, де мені знайти агронома «Нового життя» Левченко?

Ти сказала, що ти і є агроном Левченко, і зніяковіла. А він вийшов з машини, подякував шоферові і знову обернувся до тебе.

В одній руці він тримав маленький спортивний чемодан, на другій — висів світлий плащ. Енергійне обличчя його, тонке й худорляве, могло б здатися лагідним, якби не суворі, широкі брови, що низько нависали над очима. Комірець шовкової сорочки, туго натягнутої на круглих плечах, був розстебнутий, і крізь нього визирав трикутничок грудей, злегка схоплений загаром. Великі очі дивилися тобі в самісіньку душу — усміхнені й привітні. Мабуть, вони і робили його мужнє обличчя таким м'яким і ласкавим.

І тобі стало ніяково за твою сатинову спідничку, за просту кофтину і парусинові хлоп'ячі черевики на босу ногу. І непоказна конячина, і потріпана бідарка, і оці брезентові брудні віжки — все раптом здалося смішним, жалюгідним під уважним поглядом незнайомого.

Ти подумала, що дивишся на себе його очима. І помилилась. Твої сірі ясні очі на засмаглому обличчі, повні, пошерхлі на вітрі вуста, грайливі ямки на щоках, розвіяні вітром темні хвилі волосся — вся ти, юна, тонка і туга, як струна на гітарі, була прекрасна у своїй наївній і милій ніяковості.

Він сказав, що приїхав з науково-дослідного інституту на практику в «Нове життя», що в районі вашому зараз ціла група аспірантів з їхнього інституту на чолі з консультантом. Назвав він себе Сергієм Волковим.

Спитавши дозволу, він легко вискочив на бідарку і взяв з твоїх рук віжки. І кінь слухався його краще, ніж тебе.

Взагалі Сергієві все давалося легко. Якщо тобі доводилося з усякого приводу сваритися з бригадиром тракторної бригади, іноді звертаючись за допомогою до голови колгоспу, а то і директора МТС, з проханням припинити свавілля трактористів, то Волкова розуміли з півслова. Він ні з ким не сварився, був ввічливим, але коли треба було перекинути всю тракторну бригаду на запущену ділянку пару, Сергій так переконливо доводив необхідність цього, що і ти, і всі трактористи дивувалися: чого й досі не культивувалася ця ділянка? Все було зроблено спокійно, без зайвих балачок.

Дома батько твій — бригадир рілничої бригади — сказав якось про Волкова:

— Оце агроном! З таким і нам працювати легше стало. Учись, Тетяно! — навів на тебе примружене око, але зараз і загасив його повільним рухом вії, скупно всміхнувся: — Тільки куди тобі до нього? Золота голова!

І ти не образилась за цю зневагу до своєї особи, ти раділа, що Сергій «золота голова», і в душі пишалась ним, ви-

правдовуючись, що закінчила лише технікум, а тому рівнятися з аспірантом не збираєшся.

Мати, подаючи страву на стіл, зітхнула:

— А з жінкою, бач, не ладить.

— Хіба він жонатий?— вигукнула ти і подалася до матері, круто підвівши брови. Зловила на собі насторожений батьків погляд, лукаві іскринки десь в глибині очей і змовкла.

Як на зло мовчання затяглося. Нарешті, батько голосно сьорбнув, спитав байдуже:

— Від кого чула?— і строго глянув на матір.

— Лушці, хазяйці своїй, хвалився.

— А, знайшов кому хвалитись! Та роздзвонить по всьому району, ще й від себе приплете. Щоб мені ніяких розмов! І ти, Тетяно, гляди. Ославити чоловіка не важко.

— Чого там ославити,— відмахнулася мати.— Сам сказав, що покинула.

— Значить, чорт зна що, а не жінка. Хороша жінка такого чоловіка не кине.

— Приїздили дівчата з району, його однокурсниці, казали, що лист від неї до запитання є йому. Не схотів і їхати.

Страва обпікала тобі губи, видавалася зовсім несмачною, і ти відклала ложку. Коли вже вийшли в сіни, чула приглушений батьків голос:

— Що це вона? Що з нею?

Мати мовчала.

Ти й сама не знала, що з тобою. Щоки палали, на очі наверталися сльози, і чогось така ти була ображена і матір'ю, і Сергієм, і всіма людьми.

«Сергій жонатий»,— билася думка.

Жонатий? Але хіба могло бути інакше? Такий хлопець і був би не одружений майже до тридцяти років? Але що з того? Чого це так тебе ображає, Таню? Ви ж тільки по роботі зустрічаєтесь іноді та й усе.

«Скажу завтра, щоб він не приїздив на мою бригаду,— вирішила ти,— хай веде другу, вистачить з нього роботи і там».

Але зробити це, виявилось, не так легко. Коли ранком другого дня ти побачила Сергія, коли зустрілася з його очима, стало ясно, що нічого сказати йому не зможеш. І через те ще більше розсердилась на себе. «Все одно скажу! От візьму й скажу!» — думала ти, дивлячись, як Сергій з конюхом запрягають в бідарку лошицю. (То, мабуть, із пошани

до аспіранта розпорядився батько запрягати свою улюблену виїзну лошицю.)

Сергій мовби не помічав твого настрою. Насвистував, поганяючи, намагався розповідати якусь смішну історію. Але, нарешті, змовк, не дивлячись на тебе, спитав:

— Щось трапилось, Таню?

Ти відчула, як сіпнулись у тебе губи, як перехопило дихання. Одвернулась і довго мовчала.

— Я жду, відповідайте!— линув його глухуватий голос.

— Не можна отак нам їздити. На глум. Ви жонатий чоловік... Що про нас можуть подумати? Особливо про мене...

Сергій мовчав.

— Це смішно, Таню,— почав він задумано, і голос його аж ніяк не можна було вважати веселим.— Ми ж на роботі.

— Ну так що? Людям поговорі пустити не важко.

— Крім того, зараз я не жонатий,— він роблено посміхнувся.

— У вас є жінка,— сказала ти з викликом.

— І дитина,— спокійно додав він і примовк.

Вітер котив цариною легкі хвилі. З них долинав перегук перепелів. Вони немов сварилися: «Паль-паль-вав! Паль-паль-вав!» А один біля самої дороги загрозливо прошипів: «Хов-вав, хов-вав!», кинувся геть, і там, де він важко перевалювався, хвилювалися і гнулися стебла пшениці.

— Син у мене, Таню. Чудовий син. Кажуть, на мене схожий.— Він дивився в далечінь на зелене море хлібів, і погляд його був задуманий і ніжний:— З дружиною не поладили. Не життя останнім часом було, а кара. Розійшлися. А тепер от... Сина шкода. Ну, та я ж ні в чому не винен.

Тобі було шкода Сергія, цікаво було знати причину розлуки його з дружиною, але ти суворо сказала:

— То ваша справа. Людям немає до того діла. Для них ви жонатий, і все.

Він пильно глянув на тебе, щось, мабуть, хотів сказати і стримався. Лошиця йшла поволі, відбиваючись од мух, мотала головою. Майже беззвучно обігнала вас водовозня вповні, і вологий блиск бочки, у якумо відбивалася небесна блакить, викликав у тебе спрагу. Тоненькою цівочкою точилася з чопа вода і, падаючи прозорими краплями в дорожню пилюку, утворювала з неї чорненькі кульки.

— Якщо ви так бажаєте, Таню, я можу зробити вам приємність. Тримайте віжки.

Ти глянула йому у вічі — в них не було образи. Тихий смуток і лагідна усмішка застигли в них.

Він стрибнув з бідарки, сказав:

— Іздити ж до вас іноді буду: бригади поруч.— І побіг доганяти водозвозню.

А ти все їхала повагом, задумалася-задумалася і голову схилила. Шовкова хустина, спущена на очі, зігнута постать, скорбота в очах — що це трапилося з тобою, Таню? Невиразні думки, почуття жалю й образи виповнили твою душу. Хотілось гукнути до Сергія, щоб він повернувся, бо так тепер було сумно в степу і порожньо, що, здається, ніколи вже не розвіється смуток оцей, гнітюча тиша і нездоланий простір.

...Сергій майже щодня зустрічав тебе десь на межі. Тепер він був ще уважніший до тебе, ввічливий. Ви ніколи не поверталися до тієї неприємної теми — вистачало всяких колгоспних турбот.

А в жнива, коли ви стали рідко бачитись, ти знову відчула пекучу тугу за ним. Зустрічаючись на кілька хвилин, ви говорили про роботу, але погляди ваші схрещувались і виражали щось інше — хвилююче, від чого перехоплювало горло, неначе перед стрибком з висоти.

Нічого ще не було сказано, а ти потім цілі дні носила після цієї зустрічі бентежне передчуття, і завжди перед тобою стояли його дивні очі — покірні, зажурені, що стали в сто разів милішими.

Ти і дома, намотавшись по степу, довго не могла заснути: все вдивлялася в ті очі, немов хотіла знайти в них важливу розгадку.

Ти страждала, ревнуючи, коли до нього, разом з консультантом, приїжджали з району міські дівчата-практикантки з короткими стрижками, і раділа, що Сергій був стриманий з ними, що навіть у їхній присутності він залишався уважним до тебе й ласкавим.

І коли одного разу вночі тебе збудив тихий стукіт у вікно, ти зіскочила з ліжка і стояла, ціпеніючи, оглушена гучними ударами власного серця. Стояла і боялась дихати, й хотіла, щоб стукіт не повторився, і ждала його.

Він, звичайно, постукав ще раз.

І ти, раптом зважившись, накинула халатик і вийшла бося, і пішла до палісадника, тримаючись рукою за стіну, немов боялась упасти.

Сергій стояв біля запиленого бузкового куща. Обличчя його було бліде, і через те очі здавалися величезними і темними.

— Таню,— сказав він.— Танюшо...

Простягнув руки і зробив крок до тебе; але ти одвела його руки, притиснувшись до стіни, кутаючись у халат, і спитала пошепки:

— Чого ти прийшов?..

В селі було тихо. Ріка, немов дзеркало, лежала нерухомо під місяцем, тільки на стрижні грали, ламаючись, переливались швидко зблиски течії. Сумовито кумкали в очеретах жаби, десь на тім краю села задумано співали тужню пісню про дівчину, що, чекаючи козака, в'янути стала.

Іноді з степу напливали на село легкі хвилі теплого повітря, приносили віддалене підпадьомкання перепела і тріскотню коників.

— Чого ти прийшов, Сергійку?— ще спитала ти, не відриваючи від нього погляду.

— Я люблю тебе, Танечко! Люблю, розумієш?— шепотів Сергій.

І був він такий безпорадний, дивний, такий незвичайний у цю хвилину, що ти раптом відчула, як сколихнулось на якійсь гарячій хвилі твоє серце і тобі перехопило дихання.

— Давно... не можу без тебе...— чула ти уривки гарячого шепоту і, піддавшись сильному, як спалах блискавки, почуттю, кинулась йому на груди і заплакала...

А десь далеко-далеко, неначе в іншому світі, звучала сумна пісня. Якимсь куточком свідомості ти відгукувалась на неї, але поцілунки Сергія обпалили тебе, і все зникло, немов кудись провалилось: і тріскотня коників, і кумкання жаб, і пісня.

Біля самих своїх очей ти бачила його очі,— вони сяяли, впивалися тобою, а руки його, сильні, мужні, обнімали тебе, ніжно пригортали.

— Ластівочко моя, дівонько моя славна,— шепотів він, і душа твоя рвалась до нього, благала: «Говори, говори, любий, ще, мені так приємно слухати. Говори ж!»

Ти ніколи не чула таких слів, звернених до тебе, і ні з чиїх вуст вони не були б такими чарівними. В світі не могло бути людини, милішої для тебе за Сергія.

...Розквітла, Танюшо, твоя любов різноцвіттям маків, закрутила тебе, понесла, як на крилах. Й стали тобі милішими знайомі з дитинства рідні степи, стежки, якими ходила до школи — весь світ став прекраснішим.

І кожний день приносив тобі нові знання; в роботі ти стала уважнішою, вдумливішою. «Як би вчинив у даному випадку Сергійко?» — думала ти, вирішуючи якесь питання.

І чи так вже багато знань він тобі передав, чи просто присутність його і кохання розбудили в тобі бажання бути кращою, але того літа ти стала справжнім агрономом.

Пора задуманої осені прийшла непомітно, запнула сивими хвилями туману вранішні години, закурликала ключами журавлів.

А ти все виходила на легкий стукіт у вікно — щаслива і радісна. У світі ти нікому не вчинила зла і сподівалася від життя тільки щастя.

Свого милого ти хотіла показати всім, але він унікав зустрічей на людях, хоч все село давно вже знало про ваше кохання, і навіть старі люди поговорювали, що з вас буде гарна пара.

Ти запросила якось Сергія додому. І тобі знову захотілось, щоб ваша небагата світлиця була кращою. Ти так прибирала її до приходу Сергія, так готувала, а коли він прийшов, тобі здалися надзвичайно простими і сірими накрохмалені занавіски на вікнах, і ліжко було не так пишно прибране, як тобі хотілося б.

Сергій тримався ніяково, і коли зайшов батько, розгубився зовсім.

— Ну, Сергію Михайловичу, як справи?— спитав батько, ховаючи посмішку в вусах. Він потягнувся за кисетом, і в грубих зчорнілих пальцях його довго шелестіла непокірна самокрутка.

— Та так, їду скоро...— протягнув Сергій.

Ти метнула на нього стривожений погляд: «Що ж ти мені нічого не сказав?!» Хоч знала й сама, що йому пора відїздити.

— Жаль,— кречнув батько,— жаль... Приємно було працювати з вами. Мати!— гукнув він.— Приготуй нам чогонебудь закусити.

— Що ви, що ви!— відмовлявся Сергій, червоніючи.— Нам до клубу треба, на комсомольські збори заїзнимось. Ти готова, Таню?

— Ну, як знаєте,— ображено бурмотів батько.

Ти здивована була і відмовою Сергія повечеряти,— до зборів лишилося ж більше години,— і його поведінкою в твоїй хаті, але розпитувати його не зважилась.

Взагалі він з кожним днем ставав заклопотанішим, спомурнів, часто зітхав, і ти ловила на собі його сумний, повний жалю погляд. Повіяло осінню, ранкові приморозки вже білували бляшані покрівлі, а вітер вночі починав сумовито скиглити.

Одного разу ти повернулася з поля раніш, ніж звичайно, зайшла у контору і побачила елегантно одягнену жінку.

— А ось і вона,— показав на тебе поглядом бухгалтер.

З-під велюрового зеленого капелюха на тебе насторожено глянули чорні великі очі.

— Ви не скажете, де зараз Сергій Волков?

— Поїхав до консультанта в район, скоро повернеться.

А що?

— Це його дружина,— обережно сказав рахівник.

— Дружина? — розтягуючи склади, тихо спитала ти і раптом помітила маленького хлопчика, що бавився рахівницею на стільці за дальнім столом.

Ти так змінилась у лиці, що ця незнайома жінка підійшла, взяла тебе під руку і співчутливо сказала:

— Вийдемо на хвилинку.

Ти обіперлась на її руку і слухняно пішла за нею, і зупинилась за рогом, відчувши раптом, як спазми стиснули горло, як на голову тобі впала тяжка хмара горя, яку вже нічим не можна відвернути.

В одну мить перед твоїм зором промайнули всі картини твого короткого щастя, і стало зрозуміло, чому Сергій уникав зустрічей з тобою на людях, чому він так ніяково почував себе в твоїй хаті. Його гризло сумління, він, мабуть, знав, що дружина приїде, і боявся цього.

І тобі стало жаль себе, свого першого неповторного кохання. Що ж тепер? Як же бути далі?

Ти заплакала тут же, на вулиці, і хлопчина, прибігши, злякано витріщив на тебе сині, як у Сергія, очі:

— Мамо, чого тьотя плаче?

Мати прогнала його назад, у контору, і він пішов до ганку, круто повернувши в цей бік голову. Йшов повагом, немов навпомацки, а потім повернувся і пішов спиною вперед, не зводячи з тебе враженого погляду.

— Не впадай у відчай, Таню!— шепотіла його мати ласкаво.— І не ображайся на Сергія: ми серйозно посварилися з ним перед його від'їздом. Схоже було, що назавжди, і він мав право...

— Ай, яке це має значення!— відмахнулась ти.

Останнім часом ти звиклася з думкою, що в Сергія десь є син і дружина, яка сама покинула його, бо вже не любила по-справжньому. Ці люди не хвилювали тебе, вони існували десь далеко від тебе, ти їх ніколи не бачила і не знала.

А тепер, коли глянули на тебе ці проникливі темні очі, що, мабуть, не одну ніч провели в сльозах, коли ти побачила цього славного хлопчика, так схожого на Сергія, і подумала, що в нього ніколи не буде батька, бо ти його забереш, серце твоє похололо.

— Я покинула Сергія,— продовжувала жінка, немов спішила тобі все розповісти, немов хотіла переконати тебе в чомусь надзвичайно важливому для неї.— І зробила таку тяжку помилку, якої, може, ніколи не прошу собі. Причину ти, мабуть, знаєш, Сергій тобі говорив: ревнувала його. Ревнувала даремно, звичайно. Він нікого ніколи не знав, не любив, а тепер недавно одержала від нього листа,— єдиного за весь час,— жінка схлипнула,— і в ньому він пише, що покохав тебе, збирається одружитись з тобою. Я й приїхала оце. Він такий чоловік, що його не забудеш все життя! А в мене, крім любові, дитина від нього і роки спільного життя! Подумай, Танечко, що значить для мене втратити Сергія... Подумай! Ти ж тільки-тільки полюбила його. Хіба мало дівчат закохувалося невдало? Ти не перша, Таню... Зустрінеш ще людину і будеш щаслива.

— Облиште!— різко сказала ти і швидко пішла додому.

Не роздягаючись, ти впала на ліжку і довго лежала, вдляючись у темряву, а перед очима в тебе стояло лагідне, розгублене обличчя тієї жінки, пересохлі від хвилювання губи її і білоголовий хлопчик, що з співчуттям і подивом дивився на тебе.

Жаль до них заглушав образу на Сергія. Її не було, тільки пекучим вогнем палила тебе серце думка, що він повинен стати чужим і далеким, що ти не маєш на нього права і всі оті ночі і ласки були вкрадені тобою.

Ридання все ще підступало до горла. Сергій лишився і зараз дорогим, близьким, без нього тобі важко тепер було уявити своє життя. Так невже ж це був обман? Так невже ж він ніколи не любив і тебе? Ні, бути цього не може. А якщо і любив? Що з того?

І раптом двері різко розчинилися, хтось вбіг без стуку, зупинився на порозі, та і в темряві ти зразу впізнала його. Він важко дихав.

— Танечко!..— покликав він у темряву.

— Чого тобі ще треба від мене?

— Я не залишу тебе, Танюшо! Я люблю тебе, одну тебе... як ніколи ще не любив!

І серце твоє забилося радісно і шалено. Ти зіскочила з

ліжка і підбігла до нього, обняла і стала цілувати його обличчя, очі, волосся — квапливо і палко.

Тобі радісно було, що Сергій поряд, але знову уявилися тобі змучені очі, доброзичлива, лагідна посмішка тієї, другої жінки, його дружини, сполоханий погляд хлопчика і його підсвідомий жаль до тебе, і ти сказала:

— Все! Іди, Сергійку... Вона хороша, син у вас. Прощай, іди... Я буду пам'ятати тебе, любий, все життя. Буду згадувати, як найбільше свято в моєму житті. Іди! Син і люди нас не простять...

— Нікуди я не піду! І потім... Але ж ти як? Танечко... — голос його осікся.

— Це вже моя печаль, — гордо підвела ти голову. — Прощай, любий, іди.

Ви довго не могли розлучитися. Ти наполягала.

І він пішов і другого ж дня поїхав. Сил, які вдихнув у тебе його останній прихід, вистачило ненадовго.

Темні осінні ночі висушили тебе, засніжена зима, здається, відокремила тебе од всього світу, і коли, завиваючи, билася в вікна хуга, ти, самотня, тихо плакала разом з нею. Ти весь час думала про нього — коханого, далекого і чужого — і тужила за ним.

Батько й мати делікатно відмовчувались, болісно зносячи твоє горе. Серце краялось, коли ти ловила на собі співчутливий, ніжний погляд батька, кинутий ненароком. До тебе частіше тепер приходять подруги, забирають до клубу.

А сьогодні тебе розбудив баян. Йшли з якоїсь вечірки хлопці повз твою хату і співали слідом за баяном:

Плачте очі, плачте, карі,
Така ваша доля...

І тобі згадався той літній вечір, коли вперше прийшов Сергій, і ти припала до вікна, та так і лишилась сидіти на підвіконні, напружена, заплакана і принишкла.

Вже давно віддалилась і завмерла пісня, а ти все сидиш і слухаєш шум вітру за вікном, і линеш слідом за ним думками в голий степ, і твоя ображена любов знову підіймається з глибини серця.

Дивишся у далечінь, з якої здіймаються хмари, провіщаючи грозу і теплінь, і думаєш, що весна вже прийшла, що вітер не вирве з корінням бузок і бруньки його розкриваються і розквітнуть в тихий травнений день дивним цвітом...

Ніч була штормова, по-морозному зоряна. Через те, що йшли проти вітру, пароплав майже не гойдало. Біля капітанського містка, на відкритій палубі, молодий геолог Юрій Бистров підставляв розпалене обличчя тугому вітрові, ловив його ротом, з насолодою втягував ніздрями солонуватий присмак моря і всміхався: все це було таке знайоме і рідне, таке сподіване після довгої розлуки.

Море сердито бухало хвилями. Корабель різав їх гострим, як ніж, форштевнем, кутаючи ніс у білі сутани бризок, і летів, летів, лишаючи по обох бортах білясті загривки бурунів, що неслися кудись назад і пропадали у темряві. Наче товстелезні струни контрабаса, рівно гуділи над головою троси, а поміж ними повисли далекі холодні зорі. Серед цієї темної ночі вони здавалися надто яскравими і великими.

«Світять, як у тайзі», — дивлячись на них, подумав Юрій, пригадавши свої мандри за Уральським хребтом, ночівлі на берегах замерзлих лісових річок. Мабуть, ці згадки навіяло безперервне гудіння вітру в щоглах, що трохи нагадувало шум бурі у верхівках тайгових сосон. Власне, це були навіть не згадки, все це ще жило в його душі, як дійсність, вкорінившись за три роки роботи в геологічній розвідці.

Вгорі, на капітанському містку, почулися голоси.

Один, м'який і ласкавий, безперечно, належав сивому сільському вчителю, що кілька хвилин тому виграв у Юрія дві партії в шахи.

— Кладеться на морози, — тривожився учитель, — зорі які яскраві! Ще коли б море не замерзло. Як тоді додому добиратися: дороги ж замело...

— Море замерзне?! — хрипко спитав другий голос, і Юрій пізнав капітана. Почувся стриманий сміх.

— Іронізуєте? — ображено спитав учитель. — Даремно! В двадцятім од Очакова на Одесу жоден пароплав не пройшов за всю зиму. В тридцять сьомім теж. А зараз морози добрячі зайшли!

Капітан мовчав. Спалахнув сірник, з містка шугонули вогненні нитки іскор. Очевидно, тримаючи люльку в зубах, капітан з присвистом, недбало кинув:

— Море замерзає біля берегів. Он, погляньте, вже й зараз мерзне...

На фоні неба, просто перед собою, Юрій побачив тінь простягнутої руки і мимоволі повернув голову в тому напрямку, куди вона показувала. За чорною розбурханою смугою води з правого борту біліла вузька торосиста смуга льоду, схожа на прибій. Пильно вслухавшись, Юрій почув навіть шерхїт крижин. Биті хвилею, вони, здавалося, гризли одна одну.

— Вірно, замерзає,— погодився вчитель і все ще тривожно спитав:— Так буває щороку?

— З-завжди,— зневажливо процідив капітан.— Там, під берегом, у затишку, замерзає; а тут, на свободі, та ще при такому вітрі? Х-ха, тут і полярними морозами не візьмеш!

— Стихія, що там казати,— погодився вчитель.

— Сила! — гордовито і хрипко вигукнув капітан.

З люльки знов вихопились вогнисті нитки, почулося шарудіння цупкої зюйдвестки і перепрошуючий голос капітана:

— Пробачте, мені пора.

Кроки його затихли одразу, наче вітер виривав з-під ніг звуки і кидав у море.

Старий, залишившись на самоті, бадьоро замуликав:

Будет буря, мы поспорим
И поборемся мы с ней...

Обірвавши пісню, помовчав якийсь час. Потім сумовито сказав сам до себе: «Так, так!», зітхнув і почав сходити вниз. На палубі оглянувся. Помітив Юрія, підійшов і став поряд.

— Не терпиться? — співчутливо спитав він Бистрова.— Розумію вас: сам був колись молодим! Був-був,— він похитав головою і погладив вуса.— В молодості розлуку ще важче зносити, ніж в старості. До кого ж це ви?

— Інститут у цьому місті кінчав — друзі тут у мене.

— У всіх у нас були друзі юності,— сказав, помовчавши, учитель.— Дорогі і недовговічні друзі!

— Як недовговічні?— здивувався Юрій.— Вони на все життя лишаються найкращими...

— В згадках, хлопче, в спогадах наших... А насправді,— учитель сумно похитав головою,— насправді одні полягли в боях, а інші, живучи поряд з нами, стають чужими. Тільки відстань у роках зберігає нам милі згадки: вони завжди кращі за дійсність.

— Не згоден,— ображено відповів Бистров.

— І прекрасно! Чудово, що не згодні! Люди різні бувають. Бувають і друзі юності різні... Я про своїх кажу, про своїх... У вашого покоління тепер все інакше, а в нашого — антагоністичні начала були... Були! В громадянську шаблі схрещувати доводилося із друзями юності.

Ревіло море, свистів у вухах вітер, і в темряві здавалося, що корабель летить у повітрі — таке було воно пружинисте, туге, і таким сильним було відчуття руху проти вітру.

Далеко попереду, праворуч від носа корабля, тріпотіли разки вогненного намиста, пливли йому назустріч. І Юрій все більше хвилювався: нарешті він побачиться з містом своєї юності, зустрінеться з товаришами і перш за все з улюбленим другом своїм Володимиром Горішком, якого за веселу вдачу, за буйну енергію прозвали в інституті «Вова-море». Ще першого року по закінченні інституту він писав, що одружився, але це, мабуть, не завадить їм піти на каток, побігати по музеях, як колись, у студентські роки, і навіть потанцювати. Яка там у нього дружина, як він живе, як йому працюється? Не терпілося про все це дізнатись, побачити власними очима, бо уявити Вову-море жонатим не було ніякої можливості.

— Пора вже збиратися, молодий чоловіче, — торкнув Юрія за рукав учитель.

— Ще рано.

— Еге, цей так везе, що не встигнемо й зібратись!

...Через півгодини ребристим широким трапом зійшли вони з корабля і попрощались, мабуть, назавжди. Вчитель гречним рухом зняв шапку, вклонився, війнувши на вітрі сивою густою шевелюрою, а Юрій Блестров помахав йому кудлатою пижиковою вушанкою і побіг знаменитими широкими сходами, що вели від пристані в місто. Стрибав через дві приступки, обганяючи всіх, привертаючи увагу горожан незвичним і легким з вигляду хутряним костюмом та невеличким чемоданом у чохлах з оленячої шкіри.

Піднявшись, Юрій зупинився і глянув вниз, на сходи. Там, у тайзі, згадуючи рідне місто, він уявляв собі перш за все оці сходи і море. Колись, травневим сонячним днем, поклялися вони отут з Володимиром Горішком по закінченні інституту рушити разом у тайгу — йти все життя рука об руку, відкривати нові поклади.

Це було давно, ще на першому курсі, і хоч та хлопчача напівжартівлива клятва не збулась, вона згадувалась з пошаною, як щось святе. Володимирові тепер, може, й ніяково згадувати про неї, та Юрій розуміє його: не всім

же юнацьким клятвам судилося стати дійсністю, і не від Вови ж залежало, що його лишили тут. Призначення є призначення, що поробиш? Скрізь Батьківщині потрібні хороші розумні люди.

А ось у цьому сквері прощались вони з Горішком. Вова-море був тоді сумний-сумний — він ще навіть не знав, куди його призначать, а Юрій уже їхав за Урал, маючи виробничу путівку, проїзний квиток у кишені і геологічний молоток у рюкзаці, куплений ще після вступних екзаменів. Бистров і зараз пам'ятає, як йому шкода було тоді Горішка і як не хотілося їхати без друга: адже в думках Юрій завжди бачив Вову поруч — і в поході, і на привалі біля багаття, і в горах — на одному міцному канаті, що не дасть впасти, підтримає над урвищем і допоможе здертися на яку завгодно скелю. І він писав йому майже щодня.

Згодом Бистров в експедиції швидко зійшовся з новими товаришами, дізнався, що Вова-море працює асистентом при кафедрі, і зрадів за нього.

Листувалися вони останнім часом все рідше і рідше: Вова-море витрачав, мабуть, багато часу на підготовку до лекцій та родинні обов'язки, а Юрій вирушив з експедицією за Північну Сосьву, — блукати доводилося такими хашцями, що навіть листа не було де відправити.

А це раптом звалиться він, наче сніг, Вовці на голову!

От буде сюрприз!

Юрій одразу розшукав будинок, де жив Володимир Горішко, і з усмішкою натиснув білу кнопку дзвінка на світло-жовтих святкових дверях. Почулися м'які кроки, двері прочинились, натягнувши важкий ланцюжок, і немолода темноволоса жінка в строгій сукні та білому фартусі зупинилася перед Юрієм.

— Вам кого?— суворо спитала вона.

— Пробачте,— сказав Юрій несміливо,— я шукаю Володимира Горішка.

В ту ж мить у коридорі, в широкій смузі світла, що падало з розчинених дверей кімнати, з'явився дебелий чоловік у смугастій піжамі.

— Хто тут?— спитав чоловік, підійшовши до самих дверей і включаючи світло.— О! Кого я бачу! — радісно вигукнув він і кинувся обіймати Бистрова. Юрій теж простягнув руки і ступив назустріч. Ланцюг боляче врізався йому в коліно.

— Та зніми ти його!— сердито сказав Бистров.

— Зараз, зараз,— заметушився Володимир, відкидаючи ланцюжок і широко розкриваючи двері.— Прошу, заходь,

Юро, заходь!— говорив він, ведучи його коридором.— От несподіванка! Хоч би телеграму дав.

— А я по-студентському: раз і приїхав!— гучно говорив Юрій і махав руками, відчуваючи незручність від оцієї Володчиної піжами і від його рожевого, незвично круглого обличчя.

— Хто там, Володю?— почулося з кімнати, двері якої все ще були розчинені.

Горішко потягнув Бистрова швидше, на порозі зупинився і підштовхнув його вперед.

— Ось хто!— вигукнув він, наче оця молода красива жінка, що сиділа на дивані з книгою на колінах, могла знати Юрія.

Не підводячись, вона простягла Бистрову руку і стомлено всміхнулась:

— Давайте знайомитись.

— Алю! Це ж Юрка Бистров!

— Ах, Бистров!— вона сяйнула на Юрія зацікавленими очима і приязною усмішкою. «Ну й красива ж!»— подумав Юрій. Його бентежило це обличчя, обтягнуті пружким шовком плечі і груди, округлості зігнутих ніг, струнких і сильних, і, ніяковіючи, він намагався не дивитися на неї.

Вона кинула книжку, ривком підвелася на дивані і, притримуючи кімоно, стрибнула на підлогу, легка, висока й тоненька.

— Так оце ви Бистров! Це ж просто чудово!— вигукнула вона, блискавично обнімаючи Юрія і цілуючи в щоку. Потім перебігла кімнату і десь у коридорі гукнула:— Мамочко, мамо! Юра Бистров приїхав!

— А ти в такому вбранні гостей приймаєш?— почувся ласкавий голос, якому намагалися надати більше суворості.— Ану, зараз же переодягнись! Мерщій мені!

Голос наблизився, і на порозі з ножом у руці з'явилась жінка, яка відкрила Юрію двері.

— Ну, здрастуйте, Юра Бистров!— всміхнулась вона, примруживши великі очі, і подала йому руку.— Зовуть мене Марія Іванівна. Дуже рада вас побачити... Але, даруйте, плита не відпускає. Поговоримо пізніше.

Вона вийшла, легко несучи своє дорідне тіло, а друзі, лишившись віч-на-віч, якийсь час мовчки дивились один на одного. У великому дзеркалі куточком зору Юрій бачив себе — сухого, темнолицього, наче вив'яленого вітрами — поряд з рожевим, красивим Володимиром і сказав невдоволено:

— Розговстві ти, Володько!

— В здоровому тілі — здоровий дух! — весело вигукнув Горішко і хвацько, як колись в інституті, стрельнув пальцями. — Ну, розповідай же, яким це вітром тебе принесло із-за Уралу, надовго до нас?

— У відпустку приїхав.

— Перша за три роки?

— Перша. Зате довга. Встигну про все розповісти. Ну, а як же ти поживаєш — так, загалом, коротко і без коментарів, як любить висловлюватись Ілько Сафонович. До речі, як він, задоволений твоїм призначенням?

— Ще б пак! Ти знаєш, це ж була його мрія: залишити мене при інституті.

— Ну да, ну да, — пробурмотів Бистров, пригадуючи, як перед захистом дипломів їх викликав у кабінет до себе Володимирів дядько Ілько Сафонович, що читав їм історію, бував у них на комсомольських зборах і нещадно картав свого племінника за кожну четвірку, як тільки вона у нього з'являлася; той самий Ілько Сафонович, який звертався тут же до комсомольського комітету з проханням, не шкодуючи Горішка, давати йому побільше навантажень: «У Вови — море енергії, здібностей і т. ін.» (до речі, після цього виступу Володимир і одержав своє інститутське прізвисько).

І от Ілько Сафонович, заперши двері кабінету на ключ, напівшепотом заговорив із ними про призначення.

— Викиньте з голови оці хлопчачі мрії про розвідку! — говорив він презирливо. — Зараз вирішуватиметься доля цілого життя, а ви мрієте про мандрі, начитавшись «Слідопитів». Ви обидва відмінники, ваша дорога — в науку! Так, в науку, а не в експедиції. Від того, що людина забирається на високі гори, вона не стає розумнішою! Так от, — вже зовсім тихо й інтимно, як про щось вирішене, сказав він, — ви обоє повинні подати заяви до аспірантури, всі сили покласти, щоб потрапити тільки до неї. Що?

За розчиненим вікном синів під гарячим сонцем інститутський сад: кущ бузку кипів цвітінням, здавався одним величезним букетом. Там була весна, і сонце, і голубе безкрає небо, і неосяжний простір, про який давно мріяли хлопці.

Володимир щось говорив дядькові про їхню клятву на потьомкінських сходах, про романтику роботи в розвідці, що справді нагадуватиме чудесні пригоди «Слідопита», а Юрко, дивлячись у вікно, похмуро і трохи ображено сказав:

— Я «Слідопитом» не захоплююся, моя улюблена книжка «Як гартувалася сталь».

Більше він ніколи не розмовляв з Ільком Сафоновичем, навіть коли бував у них дома.

— Так, ти майже здійснив дядькову мрію,— сказав Бистров після мовчанки.

— Чому «майже»? Я навіть закінчив аспірантуру! — савмовдоволено посміхнувся Горішко.— Подолав аспірантський мінімум, написав дисертацію. А ти що ж думав?

— Он як? Чого ж ти не писав мені про це?

— Та, знаєш...—Горішко старанно витирав рукав піжами, знайшовши десь на лікті крейду.— Незручно було якось: ти з молотком по горах лазиш, а я тут ось,— він крутнув головою, показуючи очима на розкішно вмебльовану кімнату.— Мріяли ж разом багатства відкривати.— Горішко іронічно всміхнувся, піднявши догори жирне підборіддя.— Мрії ті були, звичайно, наївні, дитячі, як і клятва наша. Але я не міг написати про аспірантуру: розмова з дядьком, яку ти, безперечно, пам'ятаєш, твоя робота в таких умовах...

Дивлячись Горішкові в перенісся, Бистров зупинив його:

— Моеї роботи, Вово, ти не знаєш, не будемо про неї говорити. А що ти аспірантуру закінчуєш, то «це ж просто чудесно!..», як говорить твоя дружина. Я дуже радий за тебе, Володю. Ну, а вона ж працює чи вчиться?

— Вчиться.— Володимир нахмурився і, загнувши пальця на руці, почав:— На останньому курсі в медінституті — раз, на третьому курсі консерваторії — два. Тут як почне вправи свої! Ой! З дому тікай!

— Що ж вона, по класу фортеп'яно?

— Гірше! І на фортеп'яно акомпанує сама собі, і співає. А голос у неї! Ось ти почувеш. Вона вже зараз у двох операх бере участь. Співає Ольгу в «Євгенії Онегіні» і Поліну в «Піковій дамі».

— Ну і як?

— Успіх! Чудово співає. Алька у нас справжній талант! Але я так думаю: або театр, або медицина. Ти бачиш, яка вона стомлена? Отак завжди. Ще ж і матері на кухні допомагає.

— Та це ж прекрасно, Володю! Це ж чудо, а не жінка! Я думав, вона в тебе тільки кімоно носить та на плюшевій канапі романи читає, а вона он яка!

— Чудесна вона в мене!— вдоволено і трохи ніяково посміхнувся Горішко, і навіть погляд у нього став ніжним.—

Я ж її знаю і люблю давно. Ти пам'ятаєш? Ще в інституті ви всі з мене сміялись, а тепер от вона — моя дружина...

— Щасливий ти, Володю,— з сумом промовив Юрій.— Щасливий...

— Це правда,— погодився Горішко, опустивши очі.— Аспірантура, кохана жінка — це, брат, велике діло!

В цей час хтось дзенькнув ключем, зайшов до коридора; чути було, роздягатися почав.

— О! В нас гості! — почувся густий, грубуватий голос.— Та й здалеку, мабуть?

Лунко відбилися тверді кроки, і в кімнату ввійшов худорлявий, високий генерал. Розчісуючи коротке, ледь посивіле волосся, він посміхнувся до Юрія, спитав:

— Не Бистров часом?

— Бистров,— мимоволі підвівся Юрій.

— Я одразу по куртці догадався. Сам носив точнісінько таку! Ну, здоров,— сказав він суворо, підходячи і міцно потискуючи руку Юрія.— Іван Васильович.— Він закурив, пригостивши і Бистрова, підморгнув йому, наче старому знайомому. Чорнобриве моложаве обличчя його набрало враз доброзичливого і трохи шельмуватого вигляду.

— Так ти, значить, за Північною Сосьвою маюдрував? Читали, читали ми твої листи: не листи, а художні твори! Я, старик, у тих краях бував. Давно тільки, забулося багато що. А з листів твоїх — ну, просто жива тайга встала, аж запахло нею. Молодець!— Генерал однією рукою взяв за плечі Юрія, другою — Володимира і повів коридором до себе в кабінет, бо в залі Аля з матір'ю заходилися готуватись до вечері.

В кабінеті стояв масивний дубовий стіл без скла, без сукна, і Юрій подумав, що в Івана Васильовича і мусив бути саме такий стіл — простий, великий і зручний. В дальньому кутку, біля батареї центрального опалення, притулилася тахта, а поруч — невеликий сейф. Якщо додати до цього кілька стільців і робоче крісло, то оце і вся обстановка.

Стіл був заставлений книгами. Товсті, в дорогих обкладинках, вони валялися безладно: одні розкриті, другі — з різнокольоровими закладками. «Мінералогія», «Гірничі породи» — впали в око назви, а окремою стопкою здіймалися над столом вишневі томи Семенова-Тян-Шанського.

— Ви що, геологію вивчаєте?— здивувався Юрій.

— Що? Це наш аспірант тут уму-розуму набирається.

— Від Альки ховаюсь,— посміхнувся Горішко.

— Помагає?

— Де там! Як заспіває, все в голові плутається.

— Бо ти не істину в книгах, а голос її ловиш,— кепкував генерал.— Прислухаєшся, мабуть, з усієї сили.— Він обернувся, одкинув штору на стіні і відкрив велику карту Радянського Союзу.

— Північна Сосьва,— протягнув він задумано, дивлячись на карту.— Знайомі, знайомі місця!

— Наша база була в Березові,— сказав Юрій, підійшовши ближче.

Генерал вийняв з шухляди указку, показав на карті:

— Це ось тут, при злитті Сосьви з Об'ю. Так? А мені доводилося працювати в Мужах.

— Із тайги я в Мужі експедицію свою відправив у жовтні.

— Значить, знаєш Мужі?

— Та трохи знаю. Багатий край. Працювати там важкувато, але цікаво!

— Це зараз важко? А в двадцятих роках, а в колективізацію, думаєш, легко було там? Отут ось,— він ткнув указкою,— велике будівництво велось. Чути про нього доводилось?

— Знаю, це кілометрів триста на південний захід від Березова.

...Посадивши Юрія поруч с собою за столом, генерал потягнувся за графинчиком.

— Ну, а тепер же як там? Що ви там шукали і що знайшли? — продовжував він розмову, наливаючи Юрієві в чарчину вина.

— Золото, мабуть, дорогоцінне каміння?— спитала Марія Іванівна.— На Уралі дорогоцінностей багато!

— Подумаєш: золото, каміння!— вигукнула Аля.— От германій би знайти! Уявляю, які можливості у геологів! Заздрю їм.

— Але давайте ж вип'ємо спочатку,— перебив її генерал, піднімаючи келих.— За успіхи! За твій приїзд, Бистров.

Марія Іванівна, перехилившись через стіл, спритно поклала у Юрієву тарілочку маринованих грибів, встигла й генералові подати закуску і взяла свій келишок із світлим грузинським вином. Все це вона робила швидко, невимушено і красиво.

Моложаве обличчя Марії Іванівни, ще досить яскраве і привабливе, так і світилося тихою ласкою, щирою добротою.

— Щоб усі були здорові,— сказала вона серйозно,— щоб усі наші надії і наміри здійснились!

Все Юрієві за цим столом здавалося незвичайним, смачним. Ів він багато. І здалося Юрієві Бистрову, що він давно-давно знайомий з сім'єю Гончаренків — такі це були прості, щирі люди.

— Ну, Юра!— вередливо скривилася Аля,— розкажете ви що-небудь чи ні? Адже ви не писали нам з самого літа. Здається, в червні прислав телеграму: «Іду за Північну Сосьву, листів не ждять. Експедиція цікава, розповім при зустрічі». А тепер не витягнеш з нього слова.

— Нічого не поробиш, давай, Бистров,— підморгнув йому генерал.— Що ж це за експедиція і чим вона закінчилась?

— Та, бачте, в Заураллі організовано цілий геологічний штаб. Там і підготовка відкритих розробок вугілля, і руди, і бокситу; вивчаємо кожен кілометр, кожен гектар тайги. В архівах древніх демидовських заводів знайшли доповідну записку «чоловіка службового», що розшукував на поверхні велике родовище вугілля північніше Північної Сосьви, кілометрів двісті — двісті п'ятдесят від неї.— Юрій нахмурився і басом, наче дяк, почав: «Не токмо в печах, на то приспособленных, но даже в костре примерно гореть уголь оный способен. А лежит он на поверхности, промежду деревьев кусками отменными, в подобие скал, а для взятия весьма сподручен: ни шахты рыть, ни людей в подземелье томить не надобно. Бей кайлом на свежем воздухе, точно лед, и грузи в розвальни». Напросився я отой «уголь» розшукувати. Дали мені експедицію, і в червні ми вирушили. Все літо пройшло в розшуках, блукали ми такими нетрями, де, мабуть, тільки й живуть ведмеді та лосі, а не знайшли «не только уголь оный», а навіть шматка породи. Почало вже холодати, коли вдалося розшукати залежі сивої породи, що скісно виходила на поверхню. Всі наші геологічні аналізи і прогнози говорили про те, що поверхнєве родовище вугілля близько. Через кілька днів розшукали струмок, дно його було вкраплено шматочками справжнісінького антрациту. Пішли проти течії понад ручаєм, а він, клятий, такі петлі метав по тайзі, що за день ми просунулись по прямій лише кілометрів на п'ять. Вирішуємо йти навпростець, тайгою. Але в цей час одержуємо радіограму: експедиція відкликається. Сповістив я про пласт породи на поверхні — все одно, вернутися, й край! Тоді я прошу дозволу залишитися самому і завершити розшуки. На вечір одержую телеграфний дозвіл взяти з собою одного добровольця, інших людей найближ-

чим шляхом вивести на Мужі якомога швидше — вони потрібні для термінового завдання. Ну, повів я експедицію до першої дороги, лишивши свого добровільного супутника біля ручаю.

Повертаюся на другий день і, не заставши його на умовленому місці, йду слідами по ручаю. Незабаром зустрічаю: похмурий він, злий. «Що трапилось?»— питаю. «А те трапилось,— відповідає,— що у верхній течії вугілля немає й горошини. Ніяких слідів». Ну, що робити? Визначили ми, де антрациту найбільше, а шматки найкрупніші, і вирішили в цьому районі обшукувати тайгу.

Зайшли морози, ручай наш замерз, і ми вже до нього не поверталися — ночували по затишках, у тайзі. Одного разу прокидаємось, вилазимо з мішків, а на землі, на деревах — скрізь лежить сніг. Засипало стежки і тропи, заповорило горби і виступи — як його тепер шукати? А сніг все падає й падає, тихий, лавастий... І тиша в тайзі! Ну, я не можу передати вам, яка тиша!..

— Знаю я цю тишу, — сказав генерал. — Здається, висліджує тебе тайга і через те причаїлась, правда?

— Абсолютно точно. — Юрій встав і пройшовся по кімнаті. Генерал і собі встав. Вони закурювали. Аля ж дивилася на їхні грубуваті, наче видублені вітрами, обличчя і тільки тепер починала знаходити в Бистрові щось «страшенно симпатичне», як сказала б вона подругам. Лискучі важкі брови, витягнуті в один шнурок, надавали йому зосередженого і суворого вигляду, наче він пильно до чогось придивлявся. А з-під них сірі меткі очі спалахують то іскорками сміху, то подивом, то захопленням і, здається, освітлюють тими відчуттями і настроями все рухливе обличчя Юрія. «Він би добре грав на сцені з такою мімікою, — подумала Аля. — Кожен порух душі відбивається на його обличчі. А очі які великі, які пильні, як вони дивляться! Такими очима він мусить бачити те, чого інші одразу й не помітять. Мабуть, саме такі очі й потрібні геологам».

— Блукали ми кілька днів тайгою, харчі вже кінчалися, а під снігом шукати ставало все трудніше: сипле він вдень і вночі. Яюсь надвечір загойдалися верхівки кедрів і сосон, вийнули на нас вже справжніми хмарами снігу. Бачимо, буря заходить, зупинились, радимось. Я доводжу, що вугілля десь тут, поряд, що розшуків не можна кидати, а треба зараз же вибрати надійне затишне місце, напнути намет і переждати буран. А мій супутник, старий, досвідчений геолог з Донбасу, прихилився до кедра, усміхається:

«Що ти мене агітуєш? Я все розумію, і нікуди ми не підемо, доки не знайдемо вугілля».

«Ходімо! — кричу я йому, а тайга гуде, стогне, вгортається сніжними хмарами.—Ходімо, бо замерзнем!» — знову кричу я.

«Стий, Юра! — каже він схвильовано.— Принюхайся!»

Почав і я носом повітря тягнути.

«Чуєш?— питає.— Донбасом пахне... Чуєш?»

Злякався я. Збожеволів, думаю, мій супутник в тайзі.

А він схопив мене за руку, торсає і кричить:

— Ти чуєш, як пахне антрацитний дим? Тут десь топлять поблизу, ходім!

І ми пішли проти вітру і скоро наткнулись на лісову сторожку. Стоїть вона, занесена снігом, маленька, під могутніми деревами схожа на шпаківню, але здалася тоді вона нам кращою за висотний будинок. Зайшли ми і з порога побачили розжарену буржуйку і дерев'яний ящик біля неї з блискучими шматками антрациту. Так і кинулись ми до ящика, навіть не привітавшись із господарем, навіть не помітивши його в першу хвилину. А він стояв у кутку і витирав лампове скло. Кинув він те скло на ліжко та за рушницю.

— Що за люди?— кричить злякано.— Порішу з гвинта! — І рушницю на нас наставляє.

— Ми геологи, хіба не бачиш?— гукає мій супутник, стоячи на колінах із шматками антрациту в обох руках.

— Де взяв антрацит?— питаю в озброєного лісника.

— Документи пред'явіть, тоді буду з вами розмовляти,— каже він суворо і все ще рушницю не кидає.

Показали ми йому документи, і він розповів, що далеченько від своєї сторожки, ще до снігопаду оглядаючи тайгу, знайшов він у Соболиній паді два великих шматки справжнісінького вугілля, одлупав від одного собі та й приніс оце.

Нагодував нас ведмежатиною, переночували ми в нього, а коли буря вщухла, повів лісник нас до того вугілля. Ішли довго, перелазили через бурелом, в замети провалюючись по пояс. Привів він нас до Соболиної паді, показує. В тайзі завжди присмерк, а в Соболиній паді дерева не ростуть, тільки якісь кущі пнуться по схилах. Лежить вона, рівно засипана снігом, вся залита сонцем, і поміж кущами виблискують дві брили антрациту. Підійшли ми до них. Мій супутник поляскав їх долонею, скинув рюкзак і давай сніг розчищати. Взаялись і ми із старим помагати йому. Прокопали півметра (земля ще не встигла дуже промерзнути), і ось

він, голубчик, суцільною лавою лежить. Справжнісінький антрацит. І там його стільки, що розроблятимуть років з сто.

Нанесли ми на карту нове родовище вугілля, попросилися із стариком і пішли на Мужі... Отака в мене була експедиція,— закінчив Юрій, враз насупившись. Йому чомусь здалося, що розповідь його була сірою і нецікавою, що й слухали його більше із ввічливості.

— Оце робота...— задумано сказала Аля.— Стільки багатства відкрити!

— Справжня робота геолога, правда, Володимире?— усміхнувся генерал.— А дядько зарані тобі затишок знайшов, щоб геології ти й не нюхав, а одразу став ученим. А колісь цей затишок боком вилізе.

— Я теж приїхав вступати в аспірантуру і вважаю...

— Ну? Так це ж просто чудесно!— сплеснула в долоні Аля і підхопилася з місця.— Володю, ти чуєш?

Горішко мовчав.

— Схвалюю,— сказав генерал.— Я не проти аспірантури взагалі, а проти геологів-аспірантів, які знають свою землю тільки в межах міста, в якому живуть, а дорогу в житті топтали одну: з дому до школи, потім до інституту і назад. Я категорично проти таких аспірантів, які, щоб врятувати свою вимучену дисертацію, після рецензій піднімають «в ружжо» Семенова-Тян-Шанського та інших, бо не мають за душею ніякісінького досвіду.

— В експедицію я завжди встигну,— сказав Горішко, не підводячи голови.— Можна й після аспірантури поїхати на роботу в гори.

Але Юрій Бистров дивився на Володимира Горішка, що сидів у кріслі, витягнувши смугасті в піжамі ноги, і відчував, що Вова ніколи нікуди не поїде, і не міг уявити його — випещеного, рожевого і огрядного — в тайзі або в горах, серед отих сміливих, добрих душею друзів по експедиції, які вчили його, Бистрова, правильно ставити ногу на крутому схилі, прив'язували попервах до середини каната поміж собою, щоб втримати, якщо він посковзнеться, і вберегти від падіння в урвищах. Уявив він собі Володимира серед них і гірко усміхнувся: Вова-море став важким і нерухомим, наче брила льоду, яку мають покласти в льох. Дивлячись на нього, Юрій згадав чогось посвист вітру в тросах, вогненні нитки іскор, хрипкий, зневажливий голос капітана: «Море замерзає біля берегів»,— і йому стало сумно.

— Чого ж це ви всі мовчите?— здивувалась Марія Іванівна, вносячи вазу з фруктами.— Алю, заграй нам що-небудь.

Аля підійшла до рояля, відкинула кришку, Юрій милувався кожним її рухом. Він дивився на її горду голову, на струнку постать, на те, як прилягала до тонкої талії і ніяк не могла прилягти легка тканина сукні, граючи м'якими звабливими складками.

Вона сіла на кругленький гвинтовий стілець перед інструментом, повернулася усміхненим обличчям до Юрія, з ледь помітною грайливістю запитала:

— Що будемо співати?

Юрій зірвався з місця, підійшов до неї і, хвилюючись, наче йому могли відмовити, попросив:

— «Будет буря», знаєте? — заграйте, будь ласка...

— Не забудь, татку?— усміхнулась Аля.

— Як забути?!— Генерал в розстебнутому кітелі повільно підійшов і став поряд з Алею, світлячи білосніжною накрохмаленою сорочкою.

— Це улюблена пісня Івана Васильовича,— сказала Бистрову Марія Іванівна, розставляючи десерт на столі, і в її тоні почувся горді нотки. З рушником через плече підійшла вона до дочки, легенько взяла її за плечі:

— Давай, я буду акомпанувати. Тут же тобі важко вести свою партію і грати.

— Зараз...— Аля разгорнула ноти і підвелася.— Сідай, мамочко, і не поспішай: тато не любить цю пісню співати дуже швидко.

— Та ти мене не вчи, я добре знаю, що любить твій тато.— Марія Іванівна взяла перший акорд.

Зарокотали басы — суворо, мужньо, неспокійно. І два голоси, генералів та Алин, сплівшись дружно, полинули за звуками рояля. Генерал, нагнувши трохи голову, вів мелодію на низьких півтонах, а Алин голос тріпотів радісно і дзвінко. І Юрій не витримав: він став плече в плече з генералом і, намагаючись потрапити йому в тон, заспівав і собі. Алин голос відразу ж підхопив його спів і з'єднав з генераловим голосом, із звуками рояля в одне щось радісне, іскристе, переможне!

А Володимир Горішко не співав. Сидів у кріслі, схиливши голову і прикривши рукою очі: йому ввижалась тайга за Уралом, брили антрациту в снігу і глуха лісова сторожка, що пахне Донбасом.

КАННИ

Вона йшла від воріт саду, скорбно схиливши голову. Старий учитель стояв з поливальною в руці серед квітника і дивився на її довгу чорну сукню, що чіплялася за листя і з боків жовтіла від пилку квітів.

«Така спека, а вона — у чорному»,— думав він, не спускаючи з неї очей.

«Хотілося гукнути: «Хто ви? Чого вам треба?» Наче до нього наближалася мара. Але це була звичайна дівчина і йшла вона так повільно, що вчитель зробив крок назустріч. Під очима у неї лягли синюваті тіні, довгі її тремтіли, міцно стиснуті губи були білі, наче присипані крейдою. Зупинилась, підняла глибокі печальні очі на вчителя і голосом простудженої дитини сказала:

— Ваш син...

— Що? — стривожений учитель ступив до неї впритул, наставляючи вухо.

— Ваш Ярослав загинув...— останнє слово вона вимовила пошепки, прикусила губи, бо вони зламувались і здригались.

— Що ви сказали? — учитель влустив лійку. Його сива голова різко підвелась, в очах блиснув вогонь, а довгі козацькі вуса здуло вітром набік, закриваючи рота, немов для того, щоб він нічого більше не говорив. Але вчитель не стримався:

— Де? — глухо спитав він.

— На барикадах...— Дівчина, ридаючи, опустилася прямо в квіти, впала на них, підминаючи під себе цупке прохолодне листя і пломеніючі бутони канн. Коса розпустилась, чиркнула вчителя по чоботові і, змівши пилку, лишила на ньому темний слід. Він дивився на цей слід, на світлу розкішну косу незнайомої дівчини, на її тоненьку постать в яскраво-червоних квітах і дивувався, що після цієї звістки канни лишилися такими ж прекрасними, небо — таким же голубим, а дерева в саду все так же весело перешіптувались з вітром, наче нічого їй не трапилося в світі.

Він перевів погляд на тополі, але й вони сумовито кивали верхівками: «Так, так, твій син більше не приїде до тебе, не приїде в твій сад ніколи...»

— Не приїде? — спитав уголос вчитель, відчуваючи свої вуса цупкими і солоними.— Ніколи?

І глянув на канни. Вони горіли полум'ям на фоні темного саду і світло-зеленої городини, вони про щось промшляли —

мужне, прекрасне, величаве, вони привітно кивали своїми бутонами — ці улюблені квіти його дитини. Вони торкалися пелюстками до вузьких плечей тоненької дівчини, а вона все ще здригалась від плачу і притискалась обличчям до кани, що їй зламани продовжували горіти.

Повільно і обережно, немов він боявся чимось зашкодити їй, учитель підвів дівчину з квітів і повів, підтримуючи, до хати. А назустріч підтюпцем бігла дружина учителя. Нажаханими очима дивилась вона на заплакану дівчину в чорному, на блідого свого чоловіка і, серцем матері відчувши біду, кинулась до нього так, наче хотіла схватись від лиха, яке нависло над ними всіма.

— Що трапилось? З Ярославом якесь лихо? Ой боже ж мій,— вона заломила руки.— Говоріть же скоріше!

— Тоню, Тоню,— заспокоював її вчитель.— Ти забула, чого ми сюди приїхали? Згадай нашу юність!

Колись зовсім молодими студентами приїхали вони обое в це глухе українське село за дорученням «Народної волі», мріяли про справжню революційну роботу, але із стратою Каракозова і Олександра Ульянова організація розпалась, молодих вчителів усі забули, всі відреклись від них і лишилися тільки оці пломенючі кани, як символ юності і безсмертя.

Але все те було дуже давно, наче в другому світі.

Дружина в розпуці мотала головою і, обливаючись сльозами, стогнала:

— Що з Ярославом? Ради бога, що з ним?

— Наш син загинув на барикадах! — суворо відповів учитель і схилив голову.— Хіба ми в юності не мріяли про таку смерть? Хіба не хотіли мати такого сина? Візьми себе в руки, Тоню.

Він одвів їх обох у хату вузькою стежкою, якою ніколи ще не ходили одразу втрьох, до самого вечора заспокоював, втішав, а сам наче закам'янів. І лишилось у нього одне бажання: повернутися в сад, де син, приїжджаючи на канікули, спав, їв, читав, де вони завжди розмовляли. Він садив і кохав цей сад для Ярослава, і тепер його тягло туди, наче там могла бути розрада.

Коли ж він вийшов із хати, була вже ніч. Дереву в місячному сяйві здавались чужими. Він відчув страшну втому, він був переповнений своїм горем, ліг під деревом, і в нього перед очима запалали, закрутились вихором картини барикадного бою. Йому уявлялися постріли, дим, червоний прапор і мужні обличчя. Мужні? Що таке мужні обличчя?

Вони були схожі на обличчя його сина — всі, до одного. Тільки тепер він зрозумів, що його син народився для чогось героїчного, незвичайного. Це відчувалося в його обличчі, постаті, рухах. Як він цього не помічав, старий і досвідчений педагог? І смерть на барикадах — це так схоже на його Ярослава!

Чого йому ці думки не приходили раніше? Адже син ріс і недарма ж возив на канікули заборонену літературу, а поміж неї — «Правду» і праці Леніна, в яких він громив народників, не пошкодувавши пам'яті рідного брата.

Народник 80-х років, забутий і покинутий товаришами в глушині, вчитель все це читав, але не розумів марксистів. Спочатку він вважав їх своїми особистими і партійними ворогами, а потім на все махнув рукою: і на свої погляди й переконання, і на марксистів. «Все це зайве, — думав він, вчителюючи і розводячи сад. — Треба жити, як живеться».

Він і синові намагався прищепити ці погляди, але син ріс і робив щось своє там, у великому місті, де він учився. Коли ж вчитель минулого року почав доводити синові небезпечність шляху, на який він стає, Ярослав посміхнувся.

— Жаль, — сказав він. — В окрузі говорять, що мій батько — революційно настроєна людина. А ти давно перетворився... в обивателя.

— Та як ти смієш! — гарикнув на нього учитель так, що горобці і шпаки сполохано злетіли з вишень.

Син усміхався собі. З-під буйних кучерів, що спадали йому на лоба, великі карі очі сяяли так, наче він дивився на сонце. Погляд був піжний і поблажливий, і це ще більше дратувало вчителя.

— Хто ти такий, що взиваєш мене обивателем?! — кричав на нього батько.

— Марксист, більшовик, — тихо відповів син, і потім довго чувся в саду лише легкий шелест листя та десь від поміщицької садиби долиняло контральто зозулі, що рахувала комусь роки.

А тепер закрилися навіки розумні й іскристі синові очі, десь дубіла на бруці його буйна кучерява голова, і з-під розпростертого юного тіла текла по камінню, вичовганому підшвами багатьох поколінь, гаряча, як сонце, його кров... Як це трапилось, де це було?

Вчитель лежав під високими зорями в своєму саду, куди Ярослав вже ніколи не прийде, і дивився на легкі хмари, що летіли й летіли під місяцем від теплого моря кудись на північ.

Небо було широке, як світ, йому не було ні кінця, ні краю і все воно світилося й підморгувало сузір'ями, в яких що більше вдивляєшся, то більше знаходиш зірок.

Поміж обрисами Великого і Малого Воза, Оріона і Гончого Пса, за яскравими й близькими вгадувалися далекі й малі, ледь примітні зорі, і все це, можливо, були світи, у яких жили, любили і вмирали люди, квітували сади і поля, були свої сонце, і небо, і нікому не було ніякого діла до того, що вчителів син загинув на барикадах.

А хмари летіли й летіли повз місяць і зорі і не закривали їх.

Були вони голубі і прозорі, як серпанкова фата його дружини, що нею вона прикривала усміхнені і яскраві уста в перші хвилини їхньої шлюбної ночі. Вона стояла тоді над розібраним ліжком у білій сукні, бліда від хвилювання і втоми, слабо всміхалась і відповідала на його поцілунки через серпанок, і була прекрасна, як ніч...

З тієї далекої юності хлюпнуло на нього раптовою радістю: хіба не було в нього великої, на все життя любові? Хіба дружина не народила йому сміливого сина? А робота, а людські, мужичі діти, яких він учив і які потім ставали дорослими і грамотними людьми! Їх розійшлося по світах немало. Та нехай навіть залишиться після нього тільки цей сад — перший на солончаках,— і то люди згадають його добрим словом.

— Я весь вік працював,— сказав він уголос, але зараз це не мало ваги і значимості. Що це все значило перед лицем смерті його юного сина!

Рипнула хвіртка, і па стежці знову, як вдень, з'явилася скорботна тоненька постать. Вона йшла по саду, яким з дитинства ходив його син, і вчитель мало не розридався, дивлячись на неї.

— Я жду, розповідайте,— сказав він їй, посадовивши поруч, просто на пахучій і теплій землі.

Вона довго сиділа, дивлячись собі під ноги, стискаючи кулаками худеньке своє обличчя. Учитель ждав. Він дивився на неї з суворою ніжністю, з тривожним чеканням.

— Його вбили козаки. Їхні коні перескакували через завали барикад, а у нас кінчались патрони. Я бачила, як Ярослава ударили ззаду, коли він зчепився з їхнім офіцером. Товариші винесли його, і він помер через кілька хвилин у мене на руках... Я тепер не можу туди повертатись: мене схоплять. І потім... Я чекаю... сина... від Ярослава,— вона сховала голову в колінах і зайшлася плачем.

— Дочко моя,— простогнав учитель. Обняв її, і нарешті сам заридав — вперше за цю страшну добу. Він обіймав чужу дитину, а вона здавалась йому найріднішою в світі. Вона любила їхнього Ярослава!..

Він гладив худенькі плечі, цілував пахуче, м'яке волосся, зрошував його слізьми, і на душі ставало йому легше.

— Тут тебе ніколи не знайдуть. Це таке щастя, що ти приїхала! Будем жити, будем жити...— з надією говорив він, а канни в місячному сяйві пломеніли кров'ю його юного сина.

— Ні, я мушу на кілька днів повернутися до міста. Там лишилися непопереджені явки.

— Можуть загинути товариші?

— Так. Треба їхати зараз же. Якщо мене схоплять чи вб'ють, запам'ятайте пароль: «Я привіз пломеніючі канни». «Від кого?» — питають вас. «Від Аделі»,— скажете ви і передасте на словах, що зброя на станції, що їх там чекають, що треба негайно забрати її і готуватись до бою. Не забудете?

Учитель не відповів. Він перемотував опучі, швидко й старанно. Потім тупнув чобітьми, пробуючи, чи добре взувся, випростався, обсмикав свого френча.

— Скоро поїзд,— сказав він.— Дай мені адреси, я поїду сам.

І в його суворому тоні ще чулися сльози.

1958

ЯРИНКА І НОВИЙ БУДИНОК

Тепер цей будинок має п'ять поверхів. На кожному поверсі — по ряду світлих просторих вікон. Над п'ятьма цими прозоро-темними рядами — важкий античний карниз, а над ним, за кам'яною балюстрадою, червоніє черепичний дах.

Все готове. Штукатури закінчили свою роботу, повільно, день за днем спускаючись від отого верхнього карниза до виступу фундаменту, а за ними знімали-знімали риштування, і врешті — будинок готовий: новий, красивий і свіжий, наче велетенська іграшка з новорічної ялинки.

І стоїть він перед нашими вікнами стійко, так міцно, що здається, стояв тут одвіку, ще коли й нас не було. І не віриться, що минулого року тут був пустир, з якого дивним

казковим грибом виріс цей будинок — на радість і на щастя багатьом сім'ям.

Всього за один рік!

А коли рили під нього котлован, почала зводитися на ноги наша Яринка. Отак вони й росли вдвох: новий будинок і наша маленька Яринка.

Тільки Яринка росла повільно, наповнювала квартиру і простір своїм криком, а будинок ріс мовчки і швидко.

Ранком, ще ні світ ні зоря, приходила на будівництво немолода сумна жінка, заправляла бетономішалку і включала її. Скрегіт і гуркіт рвали на шмаття тишу. Від цього гуркоту починався кожен новий день на будівництві і в Яринчиному житті.

З першими ж звуками вона прокидалася, і її несли на балкон.

Трохи пізніше приходила кранівниця — молода висока дівчина, що восени і взимку вив'язувалася товстими хустками — від холоду, а влітку тонкими — від спеки, щоб не засмагнути. А коли сонце повертало з обіду, тобто починало світити їй в спину, вона розв'язувала хустку, і тоді було видно у заскленій кабіні її біле-біле піжне обличчя. Через вулицю, з балкона, можна добре розгледіти і її очі — великі, темні, і повні губи невеликого рота, і навіть родимку на лівій щоці.

А потім з'являлися такелажні, ці найповільніші в світі люди, які походжали по будівництву, щось ладнали, іноді сперечались. Вони махали до кранівниці своїми брезентовими рукавицями, і вона під'їжджала до них краном, на все місто красуючись у скляній своїй кабіні, на заздрість усім хлопчикам з нашої вулиці.

Один з такелажників був, певне, гуцул, бо, подаючи команду, він переінакшував слова і в нього виходило:

— Віро! Майно!

З отого «майно» і «віро» починався трудовий день уже всього міста: пливли тротуарами лави робітників, проносилися вулицями заклопотані вантажні машини з будівельними матеріалами і кокетливі легковики, починали дзеленчати трамваї — все поспішало на роботу.

— Майно! Віро! — гукав гуцул, тримаючи наперевіс такелажний ломик. І коли над будівельним майданчиком піднімався, погойдуючись, штабель рожевої, як морква, цегли або білого, як цукор, каменю, додавав уже не професійне, а своє власне: «Галло!» — і махав широкою, як лопата, рукою в брезентовій рукавиці в тому напрямку, куди треба

доставити вантаж. Кран гудів, видзвонював і плавко, повільно плив, несучи на довжелезній стрілі, наче у витягнутій руці подарунок, свій кількатонний вантаж.

І над містом, над розбурханою вулицею, заповненою цілими потоками робітників, пропливала красива молода кранівниця, схилившись і задивившись вниз, від чого вона здавалася вічно задуманою. Її знизу не бачили: людям не було коли дерти вгору голови. Зате з нашого балкона її видно добре, бо вона пропливає нарівні з нами. І коли вона пропливала, Яринка починала брикатися на руках у баби і гукати.

Дерев'яний паркан, такий, яким у всіх містах закривають будівельні майданчики — в Москві, Києві, Ленінграді, — нам не закриває нічого: з балкона, як кранівниця з своєї кабіни, ми бачили все, починаючи від першого ряду каміння в котловані фундаменту до конька на покрівлі. Все це клалося, прибивалося, замазувалося, штукатурилося, вкривалося, вставлялося на наших очах. І коли я приходив з роботи обідати, мені спочатку розповідали, що, коли і скільки зроблено, потім вели на балкон показувати, а тоді вже запрошували до столу.

Вся сім'я наша спостерігала за будівництвом з великим інтересом. Щоправда, інтереси у всіх були різні. Яринка, наприклад, найбільше любила, коли рухався і видзвонював кран. Вітька — коли щось зривалося й падало. Кілька днів підряд він розповідав, як одна дівчина впустила з третього поверху порожнє відро і як воно летіло, тарабанячи дужкою, з риштування, і як всі внизу кинулися врзтіч від нього. Відро впало просто в розчин, на якому кладуть стіни, і одразу ж було наповнене ним і послане знову нагору. Причому все це Вітька показував: він був і відром, яке падало і торохтіло, і тими людьми, що тікали од нього, і дівчиною, яка впустила те відро.

Падаючи в своєму акторському захопленні та намагаючись всі рухи передати якнайправдивіше, Вітька за ці дні нажив собі синців на цілий рік.

Бабуся починала розмову з погоди, з того, які зручності або незручності вона приносить будівникам.

— Дощ іде, а в їх, бідних, ні плащиків, ні курточок, — говорила вона.

Або:

— Така спекота, а вони без картузів. Ото тільки й розкоші, що голими спинами до сонця світять. Попечуться к лихій годині.

Але не пікся ніхто. Тільки всі стали як мулати: коли котрийсь з молодих мулярів брав у руки цеглу, вона здавалася проти його тіла білою.

Цілісінькими днями просиджувала з Яринкою на балконі бабуся, і цілий день широко розкритими, вкрай здивованими голубими очима дивилася моя донька, як росте будинок, і перші проблиски її свідомості були овіяні цією атмосферою будівництва, творіння, людської праці.

На все це вона відгукувалась односкладово, спочатку гуділа, як голубеня, і кранівниця, звідкілясь довідавшись, як її звуть, гукала із своєї заклоїної, наскрізь просвіченої сонцем кабіни:

— Яринко, іди-йди!

А донька моя підстрибувала, гугукала і простягала до неї свої рученята.

З Яриною не розмовляли тільки муляри, ці зосереджені і суворі люди. Вони і в житті мовчазні через свою складну і відповідальну роботу. Як подумати добре, то кожна стіна багатопверхового будинку — це такий витвір людських рук, перед яким треба скидати шапку. В наших південних містах стіни не бувають товщі за півметра, а вивести таку тонку стіну висотою до 30 метрів — це ж яку точність треба витримати, яку відповідальність нести! Так що муляри з Яринкою не розмовляли.

Не розмовляли з нею й ті, що ставили і вкривали дах. Мають, все-таки через те, що вона ще була малою або, може, що самі вони були дуже високо.

Зате коли веселими щебетливими табунцями прилетіли на будівництво штукатурниці, тут вже Яринка мала справжніх співбесідниць.

— Яринко, гу-гу! — гукали вони через вулицю, витягуючи ший і губи.

— Гу-гу! — відгукувалась Ярина, сміялася, аж заходилась, і починала так вистрибувати у бабусі на руках, що вона не могла її втримати.

— Яринка тепер тільки лупне очима, — розповідає бабуся, — зразу ж починає кричати і кричить, аж поки не винесу її на балкон. А винесу, вона так радіє, — ну, просто з рук виринається до того крана, до тих дівчат, що балакають з нею цілими днями.

А коли почала ходити, тоді вже їй легше стало: прокинься, вилізе з колиски і, не виймаючи соски з рота, голі-черева в одній біленькій розпашонці, виходить непевними кроками на балкон і махає рукою. Одрозу ж будівництво

озивається до неї голосами дівчат, видзвонює Яринці в своїй кабіні кранівниця і шле їй з неба свої усмішки і поцілунки. А дівчата з риштувань махають руками. Яринка вириває з рота соску, кидає її під ноги і, розчепірюючи пальці, прикладає до рота руку та незграбно махає нею своїм незнайомим приятелькам. А далі просовує поміж прутами огорожі голову і плямкає губами, готова поцілувати і новий будинок, і кран, і всіх оцих дівчат та жінок, і мовчазних мулярів. Вона всіх їх цілує і сміється, вона й слово перше вимовила «дівчата».

Наслухалася, як кричать такелажні, бетонниця і бригадири це прекрасне і юне слово, а далі й сама несподівано для всіх вигукнула його. Вибігла якось за своєю звичкою на балкон, помахала рукою, почмокала ротом — не відповідають дівчата. Зайняті, мабуть, були своїм ділом. Тоді вона стріпнула руками і сердито, як гуцул-такелажник, вигукнула:

— Атата! — з слізьми і образою в голосі. І всі обернулися на той дитячий голос, і замахали до неї руками, і засміялися, й загукали. І тепер цілісінький день гукає вона з балкона своє: «Атата!», знайшовши, нарешті, спосіб спілкування із своїми знайомими, до яких вона звикла чи не так само, як до мене. Або ще, гляди, й більше, бо я щодня на роботі, а вони — в неї перед очима. Та й будівельники звикли до малої, бо коли повезли її в село, кранівниця з самого ранку загукала з неба, із своєї кабіни:

— А де ваша Яринка? Чого це її не видно?

Прийшли штукатурниці.

— Ей! — гукали вони через вулицю. — Егей!

Аж доки хто-небудь не вийде на балкон.

— Куди поділась наша Яриночка? — питають стривожено і, довідавшись, що з нею нічого не трапилось, заспокоюються.

А коли вона повернулася і, як завжди, вийшла їх привітати, як вони зраділи, ці заклопотані, стомлені люди, як тільки вони не називали нашу Ярину, як не говорили до неї! Співали, а не говорили!

А вона теж рвалася до них, махала руками, сміялася і величала їх «ататами» — всіх підряд: і чоловіків, і жінок. А розчулена бабуся, втираючи очі, сказала:

— Це в нас росте будівельниця...

Я не знаю, ким буде моя донька. Я тільки хочу, щоб і діти наших дітей росли разом із новими будинками.

В БАТЬКІВСЬКОМУ КРАЮ

ДО БАТЬКІВ

Прокидаючись ночами, виразно чую покошлані шуми нив і уявляю жовтавий лан пшениці: повільно ворухиться важкий остистий колос, гнуться тендітні стебла, яскраво політі сонячним сяйвом, та кидають одне на одне легенькі тіні. І все це — на тлі безмежної блакиті, побачене давно-давно, ще коли ходив я полем, тримаючись за материну спідницю. Відтоді застряло воно в моїх зіницях і лишилося в пам'яті на все життя.

А з поля, бувало, налетить гарячий вітерець, лоскотливо торкнеться обличчя, наб'ється у вуха, заплутається в давно не стриженому чубі, а спіднизу — під сорочечку шугне і, легенько обвіявши груди, вискочить у степ через розхристанний комірець, на якому давно вже немає жодного гудзика, та й гайне далі пшеничним ланом, хвилюючи колоски...

І висока міська кімната, на дні якої я лежу серед ночі й гойдаюсь на відблисках вуличних ліхтарів, сповнюється мені світлими пахощами поля, хлібів і соняшників. Так пахне нагріта сонцем рідна земля і дитинство, у яке я кожного разу повертаюсь, приїжджаючи до батьків.

Цього разу я іду із сином. Він крокує поруч, розмахуючи руками, цей восьмирічний чолов'яга, і хода його поривна та рішуча: уперше в житті він зібрався дійти від станції до села пішки.

За плечима в нього новенький мисливський ранець з набоями, дві коробки пороху і зо два кілограми дробу — для дядька Миколи. У мене — іжевська рушниця в чохлі, на поясі — бурський патронташ, але його не видно під широкою спортивною курткою, а в руці легесенька «бельгійка» двадцять восьмого калібру, яку я дістав у товариша для Вітьки. Вітька дивиться на рушницю, немов на якесь чудо, задирає голову і потрапляє мені під ноги. Але рушницю не просить, бо ми ще вдома домовилися, що дам йому тільки тоді, коли підемо на полювання.

Вітьці не терпиться. Стільки розмов було про цю поїздку, стільки розповідей про полювання! І хоч він ходить ще тільки в перший клас, збірник «Охотничьи просторы» перечитав раніше, ніж я. Щодня, приходячи на обід, застаю його за книжкою: стоїть біля столу, підперши голову рукою, і беззвучно ворухить губами, стежачи за пальцем другої, що повільно повзає рядками сторінок.

Мою рушницю купували ми разом, ще влітку, коли мало розпочатися полювання на пернату дичину, але зібралися оце лише сьогодні, та й то не на полювання.

Я взяв відпустку і їду підремонтувати батькам хату до зими. А поміж справами, може, й на куріпок чи дрохв зберемося.

Вона ще не стара, вона молодша від мене, оця валькова, під соломою, хата. І ціле своє життя я завжди думаю про неї з ніжністю. У війну, коли доводилось брати чужі столиці, в розкішних багатопверхових палацах на відомих усьому світові проспектах я з радістю згадував її, маленьку глиняну хату, як усі люди на землі згадують своє дитинство. З неї починалося відчуття Батьківщини, з любові до неї виростала моя любов до рідної землі, як з любові до батьків починається і любов до свого народу.

Прекрасно пам'ятаю, як її будували. В той сонячний день мені, чотирирічному, старша сестра дала біленький вузлик з харчами — віднести батькам на будівництво, аж на другий край села. Крім вузлика, сестра дала мені лозинку з дерези, навчила махати нею, якщо нападуть собаки, поцілувала і пустила: йди. І я пішов. Ішов я берегом ставка, який мені здавався тоді неосяжним, повз чужі хати, що були страшенно незнайомими, повз верби, в тіні яких, розпластавшись на воді, кумкали жаби. Вибігали назустріч собаки, але гавкали на мене, мабуть, не від злості, а від здивування, бо гавкнувши, одразу ж піднімали вуха і схиляли набік голови, наче хотіли спитати: «І куди воно, таке мале, чимчикує?»

І я доніс-таки отой перший в моєму житті білесенький вузлик, як потім роками носив до школи, в сусіднє село, клумки з маминими паляницями. Тоді вже над землею звелися чималі стіни, багато знайомих і незнайомих людей поралося біля них, а спітнілі жінки топталися в жовтому чамурі, занурюючи в нього по коліна свої білі ноги. І всі вони однаково — щедро й розкішно — були залиті сонцем, але мою маму я одразу впізнав серед них саме тому, що вона світилася найдужче. І кофти у багатьох жінок були такі ж білі, як і в неї, і обличчя були молоді, а тільки мама моя сяяла мені і серед чамуру, і серед людей — може, посмішкою, а може, очима, а мені тоді просто здавалося, що на неї дужче, ніж на інших, світить сонце.

Вона ступила з чамуру на зелену траву — молода, рівна й легка, як лебідь, втерла мені фартухом носа і поцілувала.

— Помічник мій маленький, — тихо сказала, пригортаючи мене до розпашілого тіла, і я побачив на її шії, у ямці,

крупні й прозорі краплинки поту. Мама обдавала мене гарячим диханням, і все дивилась-дивилась на мене й починала тихо та м'яко сміятись, і я теж сміявся до неї і дивувався, чого в неї з рота так смачно пахне свіжим коржем, накришеним у холодне сире молоко, чого вона так мене любить і тишиться мною в той час, як сусідські хлопці часто дражняться і кидаються грудками. І коли вона питала, чи не страшно було йти через усе село, я войовниче вимахував лозиною і говорив, що нічого не боюся і можу піти хоч на край землі.

І я, вирішивши, справді пішов на край землі, на далекі чужі ріки, на чужі рівнини й ліси, як ходили всі мої ровесники у війну. Але в той далекий щасливий день мого дитинства мати сміялась з моїх хвалькуватих слів і, не маючи цукерки, частувала мене земляним солодким горіхом, викопаним вранці, коли готували чамур.

Щоб побудувати хату, батько одвів у Таврію і продав наших сірих лошиць, яких я не пам'ятаю — їх саме в той рік можна було запрягати, — а мама погнала на ярмарок у Добреньку корову, яка нас, малих, годувала, і ми, перебравши нас у пову хату, вже не їли вечорами свіжих коржів, покришених у полив'яну миску і политих холодним сирим молоком. І мати від того частенько плакала нишком, а батько приходив з роботи (він працював у сільраді), знімав свій чистий нахучий піджак, ховав його в скриню і заходжувався підкладати в кабицю соломі, доки мама місила галушки. Підкладав, а на його красивих руках, на тонкому чорпобри-вому обличчі, у великих карих очах тріпотіли й стрибали відблиски полум'я.

Пахло солом'яним димом, засмажкою, в напівморозі танцювали тіні, і я сидів на долівці поряд з батьком та не зводив з нього очей.

Це були найкращі вечори в моєму дитинстві, бо скоро батько пішов працювати в радгосп, забрав згодом матір, а ми залишились з сестрою самі. Тоді вже я ходив у перший клас. Повертаючись з першої зміни, я мусив насмикать та внести соломи, натопити піч, накришити кабака й буряка, які в той тяжкий рік були нам найпершою їжею. А зробивши все те, ще мав час і йшов сковзатись на лід. Там збиралося багато дітлахів, у деяких були ковзани, і нам було весело. Але надходив вечір, товариші мої розходилися додому, і я залишався на льоду сам.

Додому йти не хотілось. Я ще з самого ранку з жахом починав думати про оці хвилини самотності і смеркання.

Я боявся йти в хату. Мої батьки спромоглися вставити двоє вікон і двері лише у меншу, задню хату, а передня світлиця лишилась темною: замурували лампачами всі вікна, думали наступного року закінчити, але не вдалося. Не вдалося і в наступні роки, а потім у радгосп поїхали, і ця темна велика хата наводила на мене жах.

На льоду теж було страшно самому, бо він потріскував і світився в місячному сяйві та здавався безоднею. І я йшов додому, ставав на передньому причілку і, дивлячись на світлу смужечку неба на заході, починав співати. Я співав усіх пісень, яких мене навчила мати, і, поки я співав, все було гаразд. Але як тільки я змовкав, починали реготатися сичі на кривківській клуні, і тоді я готовий був збожеволіти. Мене лякав порожній кам'яний дім колишніх багатих сусідів з вічно зачиненими віконницями, з похмурою будовою високої клуні і з оцими страшними сичами. Тому я співав і, співаючи, пригадував маму. Пісні були найчастіше шевченківські, і я пригадував, як мама при каганці читала мені «Кобзаря» і плакала. І мені самому хотілося плакати від того, що «Кобзар», потріпаний і старий, лежить зараз у сундуці, під прискринком, усіма забутий і запилений, а мама десь далеко, а сестра не йде ніяк з школи, хоч і ждав її, як свого щастя. І вона справді приходила, як щастя: весела, ласкава, щебетлива, і всі страхи шезали.

Потім і нас забрали, і хата залишилася пусткою, а згодом довгі роки, до самої війни, жили в ній якісь наші родичі, а у війну в цій хаті вмерла моя бабуся. І хвора мати лежала тут в самоті і благала день і ніч, щоб її сина не вбили на фронті та щоб повернувся додому з тяжкої фашистської неволі наш батько. І мені здається, що хата і досі в своїх стінах, вікнах і стелі зберігає виплакану і невиплакану материнську тугу...

Ми повернулися обоє. Я — непадовго, а батько — назавжди в свою хату, яку він збудував молодим. Посадив біля неї сад, щороку город засіває, і кожного разу відчуваю себе щасливим, заходячи на батьківську садибу. Ось яка наша хата і ось чому я скучаю за нею, за селом, за батьками...

Батько з Миколою прорубували в передній хаті вікна, замуровані ще під час будівництва — тридцять років тому. Через прорубані отвори видно було нові коробки і рами під стіною, нові двері. Коли ми зайшли на подвір'я, батько й Микола перестали махати сокирами, поперелазили до нас через підвіконня. І хоч надворі йшов дощ, вони куріли пилукою і, здавалося, от-от мали зайнятися.

— О! Мої дорогі мисливці приїхали! — гукнула з порога мати і кинулась обіймати Вітьку.

Вона вже дуже змарніла, моя матуся. Обличчя постаріло і зблідло, зморшки густо поснувалися довкола очей, але й звідти вони світяться тихою радістю та добротою. Підходячи до мене, вона ніяково витирає фартухом губи і цілує у щоку — цілує квапливо, швидко і плаче. Бо всім матерям на світі здається, що їхні діти не мають повного щастя.

— Ну, чого ж ви плачете, мамо? — кажу, обіймаючи її кістляві плечі.

— А ти не зважай.— Вона витирає очі і всміхається.— То я з радості,— а сама важко-важко зітхає. За чим? Мабуть, не знає й сама.

Одразу ж побігла готувати обід, і хоч хода її стала тяжчою, переступає вона проворно, а сухе своє тіло тримає рівно, як тополя,— до самої старості.

Батько закурює, сам до себе всміхається і на мене не дивиться.

— Він прийшов полювати,— каже батько Миколі з усмішкою.— Буде тобі полювання, підожди! Порубаєш часів п'ять отаку стіну — нічого, що з лампачів,— відпаде охота.

— Ану, давайте сокиру! — плюю я на руки і, передавши йому рушницю, приступаю до роботи.

— Дядю Колю,— підскакує Вітька,— ми вам дробу й пороку привезли!

Але це не впливає. Микола тільки киває головою, викидає окурок і теж береться за сокиру. Вітька зів'яв. Він цілісінький день тишався по подвір'ю, нудився, доки ми з Миколою прорубували стіну і виносили з передньої хати глину, навіть заснув під соломою. А солома знята з старої покрівлі, трухлява, набита пилом так, що до неї й близько не підходить: від однієї твоєї присутності починає куріти, наче роз'їдженна степова дорога влітку, коли по ній тягнеш кураїну. Тому одяг, обличчя і руки Вітьчині брудні, аж чорні, і я думаю: «От якби побачила Галя, було б нам обом!» А йому кажу:

— Умився б.

— Та! — відмахується Вітька.— Тоді, як прийдем, уміюся. Ти ж кажеш, на полюванні і по-пластунськи доводиться і всяк. Все одно замажусь.

— А хто тобі сказав, що ми підемо на полювання?

— Я ж бачу: рукава засукав — умиватися будеш. А сонце ще високо. Значить, підемо. А дядя Коля піде?

— Ні, синку,— відповідає за мене мати, що підійшла з кухлем гарячої води.— Дядькові Колі в нічну зміну, до трактора. Воно і вам не слід було б іти.

Але ми мовчимо, наче не чуємо.

Доки я вмиваюсь, Вітька стрибає навколо мене малим лощаком, вихвищує ногами і махає руками так, що вони от-от повідриваються, а мати, зливаючи мені на руки з великої полив'яної кружки, сердито каже:

— Диви, що з хлопцем зробилося? Йому ноги по степу бити, а воно, дурне, радіє. І куди ото я йшла б! Біда з тобою, та й годі. Стільки глини перетаскав за день, а тепер на полювання підеш, заморишся і поранену ногу натрудиш.

— От, бабуня!— стріпує Вітька руками.— Хіба ти не знаєш, що татко не стомлюється? У нього ноги ніколи не болять.

— Ага-га, ти там знаєш. Сиділи б обоє дома.

Мати подає рушник, потім знімає тілогрійку, зшиту із старого кожуха, і накидає мені на плечі.

— На, одягни, бо на вечір холодно буде.

Хоч і це вона робить сердито, але в удаваному гніві її більш ніжності, ніж невдоволення. Я одягаю матеріну кожухану тілогрійку, підперізую її патронгашем, а зверху натягаю свою спортивну куртку і йду в хату. Мене, як тіль, супроводжує Вітька.

Доки знімаю з стіни рушницю, він стрибає від нетерплячки і простягає до мене руки. Подаю Віті легеньку бельгійську одностволку, а свою рушницю виймаю з чохла, складаю і вішаю на плече. Тепер можна йти, але я ніяк не знайду зеленого свого капелюха, і мене вже самого починає розбирати нетерплячка.

Про Вітьку ж і говорити нічого. Він ходить по кімнаті з «бельгійкою» наготові, заглядає під ліжко, під лаву, навіть у піч і дуже дивується, коли не знаходить там капелюха.

— А-а,— кричить Вітька, немов наступив голою ногою на гарячу сковороду.— Бабуня ж поклала його в сундук! Ось подивись.

І справді, капелюх я знаходжу у скрині, і ми виходимо з хати. Батько пересіває на решеті пісок, бо завтра мати буде натирати стелю. Він опускає решето на коліна і гукає:

— Федоро, де ти! Злови півня і прив'яжи оцим мисливцям посеред двору. Якщо вцілять, можна йти на полювання, а ні — нехай дома сидять.

— Гм, таке балакаеш! — сміється мати і дивиться на нас з ніжністю.

Йдемо через сад з рушницями наперевіс, і батько проводить нас до хвіртки. Тут він зупиняється, а ми чешемо толоку далі, в степ.

Сонячно, тихо, по-осінньому прозоро у світі. Видно далекі-далекі скирти і лісосмуги, десь на краю землі і неба синіє поїзд — здається, повзе він тихо-тихо й повільно. В повітрі пливе павутиння і легесенькі пухнасті парашутики будякового чи ще якогось насіння — і не поспішають, бо нікуди.

— Не баріться,— тихо наказує батько вслід,— і не забивайтесь далеко, бо тепер воно смеркає враз! Та глядіть, будьте обережні!

Ми оглядаємось і бачимо його худу, похилену постать, що, просвічена сонцем, здається прозорою, бачимо сад, весь охоплений прохолодним і прекрасним полум'ям осені, і листки, що, зриваючись, довго ширяють і розгойдуються на тугій і невидимій повітряній тканині, перш ніж долетіти до землі і припасти до неї назавжди.

А за садом біліє шифером новенька покрівля, нерухожим стовпом тягнеться вгору дим з кабиці, біля якої стоїть мати і, приклавши руку до очей, дивиться нам услід.

ДУШІ ЗАБИТИХ ПТАХІВ

Чи доводилось вам коли-небудь ходити з сином на полювання? Ви вперше в житті маєте змогу дивитись на нього збоку, як на людину самотійну, і вам приносить справжню радість навіть звичайний крок вашої дитини на отому першому полюванні.

Йдемо нога в ногу — мій восьмирічний син і я. Рушницю Вітька тримає у правій руці наперевіс, точнісінько, як і я. Він намагається йти так, щоб кінці наших рушниць були на одній лінії і навіть крокує ширше, приміряючись до мене. Від напруги рот у нього напіввідкритий, але коли нам зустрілися хлопчачі, його ровесники, Вітька навіть не глянув на них і нічим не реагував на їхні захоплені поклики: між ним і його ровесниками лежала рушниця, погойдуючись на слабенькій худій долоні.

Йдемо та йдемо, а попереду біжать наші довгі тіні, і ніяк їх не наздогнати. Невдовзі звертаємо у лісосмугу, пробираємося її міжряддями, на відстані один від одного. Рушниці наші заряджені. Вітька ступає на носки, сторожко витягує

шию і здригається від шерхоту крил найменшої птахи. Так ми йдемо довго.

Вдалині мріє село, від нього не долітає жодного звуку, а степ порожній, налитий по вінця червоним золотом сонця, і тиша — аж у вухах дзвенить.

Ждеш чогось незвичайного від природи, від кожного куштика в лісосмузі і любиш це все: і небо, й дерева, й порожню жовтаву рівнину так, що, здається, обняв би весь простір, погладив би кожен листочок на дереві. П'єш цілющі пахощі в'янучого листу, свіжого повітря, а очі твої втопають у безмежній блакиті неба і марять далиною — так би і йшов усе життя, туди десь, де гніздяться дрохви і стрепети, дикі гуси і лебеді, де причаїлись зайці, степові сарни і сайгаки.

В цьому безмежному світі йде поруч зі мною мій син — зосереджено, обережно ступає, широко розкритими очима підстерігає найменший рух у лісосмузі. Десь над полями плаче чибіс — наша степова чайка, і Вітька, зупинившись та затримавши підняту ногу, повертає до мене напружене обличчя:

— О! Що це? Хто це такий? — шепоче він швидко, наче боїться, щоб нас тут можуть підслухати звірі й птахи. А коли я йому відповідаю, він радісно вигукує:

— А, знаю!

— Ну-у, Вітько, хіба ж це полювання!

— Забув, — шепоче син, підвівши брови, і рушає вперед.

Я трохи відстаю і наказую йому звести курок та пильнувати: скоро має початися просище, на якому бувають перепели і куріпки. Але ми проходимо всю лісосмугу, просище кінчається, а нас супроводжують тільки крихітні сіренькі мухоловки, щиглики та горобці. Тоді ми звертаємо на лан і йдемо стернею, на чималій відстані один від одного. І раптом у Вітьки з-під ніг зривається виводок перепела: «Фур-р-р!» Віялом розлетілися важкі невеликі короткокрилі птахи, а Вітька замість того, щоб стріляти, показує на них рушницею і несамовито кричить:

— Татко, оно!

Один з перепелів летить у мій бік. Я вицілюю і стріляю. Сірою грудкою перепел падає на стерню, і там, де він упав, підіймається легенька рожева пилючка.

— Ого! — торжествуючи, кричить Вітька і мчить шодоху до першого нашого трофея. Перепел лежить на малій Вітьчиній долоні, круглий і теплий.

— Чого ж ти не стріляв? — питаю.
— Я забув,— мало не плаче Вітька.

А я сміюся:

— Ех ти, мисливець!

— Нічого, ми ось виженемо ще, тоді я вже вистрілю.

Але стріляти перепела на скидку Вітьці не вдалося: рушниця довга, доки він її підніме, перепели не те що встигають відлетіти на безпечну відстань, а навіть сховатися. Та й мені не довелося, бо на просищі їх все-таки було мало.

На ніжно-зеленій озимині побачили ми табунець білогрудих чибісів.

— Ти, Вітю, залягай отут у лісосмузі і спостерігай за ними, а я піду, буду наганяти. Як надійдуть вони поближе, стріляй.

Вітька маскується в лісосмузі, а я, крадучись, іду в ті гони. Чибіси прудко бігають по озимині, випереджаючи один одного, заклопотані й мовчазні. Щось є вічне і таємниче в цих птахах, як тиша полів, як старі могили в степу. І оті чорні гребенясті голови, і білі груди, і раптові короткі пробіжки — все це якесь незвичне і разом з тим наче давно знайоме.

Я знаю, які вони обережні, і тому йду з протилежних гін не просто на них, а сную понад дорогою вперед і назад, не наближаючись. Від цих прогулянок чибіси всім прудким табунцем покотилися по озимині туди, де їх чекає, залігши, Вітька. Зупиняться, постоять і знову біжать — прудко і так плавно, що якби на їхніх спинах були краплинки роси, вони навіть не здригнулися б.

Чибіси бігали, а я ждав пострілу. Вже вони порівнялися з Вітькою і були від нього якихось метрів за двадцять п'ять, вже й минати почали, а пострілу все не було. Потім чибіси злетіли і полинули над вечірніми полями, сповнюючи простір своїм сумовитим і задуманим «кві-і-віт», а Вітька нічим не видавав своєї присутності, наче його й не було. «Може, заснув?» — сплигло мені на думку, доки я поспішав до нього. Але ні. Вітька стоїть під деревом і дивиться вслід чибісам. Потім глянув на мене винувато й насторожено.

— Ти чого не стріляв? — питаю його сердито.

Вітька все так же пильно дивиться на мене й мовчить.

— Ти що, боїшся стріляти? Чого мовчиш?

Сонце вже зайшло. Швидко падають сутінки, зривається вітер, і стає одразу порожньо, голо і нецікаво в степу.

— Я не боявся стріляти,— понуро каже Вітька.— Я...

— Замовчи! — кричу я на нього.— Знав би, що ти такий боягуз, ніколи не просив би рушницю для тебе. Ходімо додому!

Не хотілося більше нічого. Я пожалкував, що забрався так далеко від села і що взяв із собою Вітьку. Він плентався слідом і все підшморгував носом. Це ще більше злило мене. Адже Вітька на відстані тридцяти метрів добре вціляв у пляшку. Стріляти, виходить, умів, а от на цей раз побоявся.

Ми йшли лісосмугою, ні на що вже не сподіваючись. Краями втопаючи у півні, засинали степ і небо, мостилися на ніч птахи по лісосмугах, а дороги здавалися глухими й забутими — не вірилося, що по них скоро їздитимуть люди.

Мені завжди здається, що вечорами степ якось відгороджується від людей, чужішає і стає похмурим. Взяти хоча б скирти, що золотаво світилися на сонці і ніби всміхалися на все поле. Вони потемніли і немов обернулися до тебе спиною. Або озимина. Який ще може бути ніжніший килим на землі! Зелене і неначе розповідає тобі: «Осінь не вічна, зима не засидиться — прийде скоро весна. Не журіться, люди, дерева й поля! Я кажу вам, що весна обов'язково прийде, і буде тепло, буде ласкаво гріти сонечко, будуть віяти лагідні вітри, падатимуть дощі. Не журися й ти, земле! Тобі недовго лежати голою, заледенілою, під снігом. Зима скінчиться, і вкриєшся ти квітами, хлібами і травами, і радуватимеш все, що живе на тобі, і навіть небо всміхатиметься твоїй пишній, зеленій і різнобарвній вроді».

Це — вдень. А тепер вона зовсім втратила свій веселий зелений колір і в темряві здається чорною і сумною.

На цій чорній порожній рівнині помічаю збоку від лісо-смуги білі нерухомі цятки і в той же час чую Вітьчин приглушений шепіт:

— Оно, оно! Бачиш? Знову вони.

Так, це були чайки-чибіси. Це вони білили своїми грудьми, і ми почали підкрадатися лісосмугою. Нарешті порівнялися з ними. Відстань не дуже велика, небо ще світле — так що на його фоні видно добре рушничні дула, а білі цятки різко вимальовуються на темній землі. Тепер ми лежимо майже поруч, і я наказую синові стріляти. Вибираю собі ціль, прикидаюся і чую раптом несміливий шепіт:

— Татко, не треба...

— Що? Ти знову? Стріляй, я тобі кажу!

Постріли пролунали майже одночасно, і на чорній рівнині забилася біла цяточка. Я побіг до неї. Чайка вмирала.

Вона ще ловила відкритим дзьобом вітер, ще відчувала моя рука калатання маленького серця, але темна чубата голова безсило висла з моєї долоні і чорні широкі крила вкутували мою руку м'яким шелестючим покривалом. А над усім широким степом, над цією темною обвітреною рівниною плакав осиротілий чибіс.

Щоправда, чибіс був лише у великій книжці «Охота на Україні», а на руці в мене лежала степова чайка, про яку співала сумну і тужливу пісню молода моя мати ще над моєю колискою. З цією піснею я зріс, з цією піснею завжди мені малювалися рідні простори — степи, курні шляхи, шорсткі безсмертники і моє миле дитинство, і над усім цим — голубе і безмежне небо, в якому літають чорнокрилі, білогруді сумні птахи, що завжди мені здавалися таємничими.

Ці птахи вечорами плакали над шляхом, по якому я вертався із сусіднього села, з школи, і мені все життя здається, що вони вічно тужать за тими, хто вмирав на глухих дорогах Дикого поля, далеко від близьких і рідних.

— Вітю! — крикнув я на всі груди. — Іди сюди!

Але Вітька мовчав. Мене обгортала темрява й тиша. На своїй долоні я бачив чубату голову, відчував тепле, ніжне тільце чайки, біло світилися в темряві груди й живіт цієї романтичної милої птахи наших степів, і в мене починало нити серце.

— Ходімо вже, — тихо покликав Вітька. Він стояв на краю лісосмуги і ждав мене — маленький, худий, зіщулений. Я подав йому чайку, і ми пішли. Ішли в абсолютній темряві курним шляхом і мовчали. І раптом просто над нами почулося сумовите й тужне: «Кві-і-віт». І скільки ми йшли, осиротіла чайка летіла й летіла над нами і плакала. А Вітька дивився собі під ноги й казав:

— Я не боявся стріляти, я не хотів... — і в голосі його чулися сльози.

Я мовчав. Ловив сумовитий чибісів поклик, вбирав його, наче біль, і зараз би, здається, віддав усе, якби можна було б воскресити убиту птаху, пустити у небо.

— Це вона плаче за вбитим чибісом, правда, татку? — допитувався Вітька.

І згодом знову питав:

— А чибіси женяться другий раз? Чи так і літатиме оцей, що лишився, сам, аж доки й помре?

Я нічого не міг йому відповісти, і Вітька замовк. А нас до самого дому супроводжувало тужливе, як смерть, «кві-і-

віт», і бриніла від нього в душі мелодія, що супроводжує мене все життя:

Ой горе-е-е тій чайці,
Горе тій не-бо-зі...

Степ, ніч і тиша, в якій тужила чайка,— все було таке ж сумне, як ця мелодія, і було схоже на неї, наче її двійник. Воно і в село залетіло, оте тужливе «кві-і-віт», а на порозі замерло, розбившись об зачинені двері.

— Ну, як полювалося, мисливці?— весело спитав батько, і в його тоні вчувався глум.

— Ми вже й ждати заморилися,— вставила мати.— Думаємо: хоч би чого не трапилось. Ну, де ж ваші зайці і дрохви?

— Зайців бити ще не можна, дрохв не бачили, а вбили ось що,— я поклав на стіл перепілку.

Мати взяла її в руки і підійшла до лампи.

— Бідна ж ти моя пташечко,— жалісливо сказала вона,— куріпочко ж ти моя малесенька!

А коли я подав їй чибіса, мати оторопіла.

— Навіщо ж це ти, синочку,— страдницьки наморщилась вона і сіла.

— А хто його зна!— крикнув батько, придивляючись.— Ну, навіщо тобі потрібна чайка? Що вона кому зробила поганого? Взять і вкоротити віку такій пташині. Або й перепілка. Нащо вона здалась?!

— А та друга чайка ще й досі літає і плаче за цією. Ось ходітьте, дідуню, надвір та послухаємо,— схопився Вітька з лави.

— Авжеж, плакатиме,— сказав батько і зітхнув, роздивляючись чайку і похитуючи головою.— Охота називається! Хіба ж можна вбивати отаких птичок?

— А можна ж,— кажу.— В книгах же пишуть, що чибіс і перепел — мисливські птахи.

— Пишуть,— гірко усміхнувся батько.— То пишуть люди, які наїжджають із города раз на рік та й стріляють що попадеться. А ти ж тут виріс, знаєш, що таке чибіс, що — перепел. Наші мисливці ніколи цю дичину не стріляють. Бо яка ж це дичина? Один жаль і краса. Більше немає нічого.

Затисши натруджені руки колінами та трохи відкинувши назад голову, мати мружилася на наші трофеї і говорила:

— Колись, ще малою, читала я казку про одного мисливця, до якого ночами приходили душі забитих птахів. Від того він збожеволів.

— Душі?— спитав охочий до всяких казок Вітька.— А що ж це таке, бабуню? Які вони? Розкажи.

— Ти не слухай бабуню,— усміхнувся дід.— Ніяких душ немає, синку, то вигадки.

— Вигадки чи не вигадки, а тому мисливцеві вчувалися голоси пташок, яких він убивав, а в темряві ввижались і самі птахи. Ну, та це дуже давня казка, я й сама вже її забула.

— Може, ото й над нами літала душа цієї забитої чайки?— спитав Вітька.

— Не вигадуй!— прикрикнув я на нього, але й за вечерею, і вночі, засинаючи, все чув призивне й печальне «кві-і-віт».

Лягаємо ми з Вітькою на соломі, під піччю, вкриваємося кожухом і мовчимо. Лампа погашена.

Тиша, темрява. Спить увесь довколишній світ, все вгомнилось, тільки вітер десь гуляє над степом та сторожко прошигне в бур'яні лис, підкрадаючись до зайців, що тихенько пасуться на озимині. І над усім цим темним безпритульним світом літає і плаче осиротіла чайка.

— Татко, чуєш?— озивається Вітька і підводиться на лікті.— Плаче і досі.

— Спи вже, спи,— озивається мати й зітхає.

А перед світом, коли в печі готить полум'я, а на протилежній стіні і на шибках того вікна, що проти печі, танцюють його відблиски, коли в хаті пахне солом'яним димом, як в дитинстві, і печеним гарбузом, Вітька, прокинувшись, лежить якийсь час, вслухається і шепоче:

— О, чуєш? Знову та чайка.

— Ні, синочок, то посмітюхи починають літати.

Я не можу тепер спокійно слухати, як плаче над степом чибіс: в печальному і задуманому «кві-і-віт» мені одразу чується сумна пісня про чайку, пригадується отой вітряний вечір, білі груди і чубата голова забитої птахи на моїй долоні— і відчуття тяжкої провини перед батьками, перед краєм мого дитинства не покидає мене й досі.

НІЧНА РОЗМОВА

На столі— порожні картонні гільзи рядами, банка пороху «Сокіл» і мішечок із крупним дробом— на звіра.

Звір наших степів— заєць— спить десь собі в борознах зябу, під кушем чи в кукурудзі, і нічний вітер ворухить

Його м'якенький пушок, гладить йому вологого носа, пригинає до спини великі воронуваті вуха. Лежить заєць, сторожко прислухається, солодко дрімає і не знає й не відає, що вся армія мисливців зараз готує набої, в кожен із них всипає грамів тридцять дробу «на звіра» і при цьому кожен з них мріє про ту хвилину, коли...

Лежи, заїнько, відлежуйся. Завтра здадуться тобі твої прудкі ноги на цілісний день, а вуха — на цілих два місяці безперервного чатування, бо із завтрашнього дня починається полювання «на хутрового звіра».

І ти, лисонько, повзай тепер на животі обережніше, не дуже часто навідуйся на колгоспний курятник, а більше відсиджуйся по норах: сьогодні кінчається твій спокійний розбій. Не будуть тепер замріяно гукати, побачивши тебе, трактористи, комбайнери і просто проїжджі колгоспники: «Ех, якби оце рушниця!» Тепер вони прийдуть на степ пішки, з своїми настороженими двостволками, і облавою шукатимуть тебе — цілими днями.

Але це буде завтра. А сьогодні в сутінках тихо і звично шарудить вітер, холодно світяться в небі зорі, тепло блимають по селах вогні. Я набиваю набої і думками переносуюся в степ — під кущі і в байраки, прислухаюся до шелесту кукурудзи, до шуму вітру в лісосмугах, і мені ввижаються мандруючі золотисті лисиці, дрімаючі зайці і табуни дроздів, що посадали в нічному степу, як свійські гуси в дворі, і сплять. І чогось стає тепло на серці, і шум вітру за вікном здається ріднішим.

З кухні долинає запах картоплі і м'яса, брязкіт тарілок — мати готує вечерю. Батько ж сидить проти мене, читає Чехова і час від часу вигукує:

— Ну, ти тільки послухай, як він пише! — і вголос читає мені якийсь абзац.

Тиша, спокій, тепло. Я одважую порох на медичних вагах, засипаю в гільзи і прислухаюся, як шарудить за вікном вітер.

Від воріт чути кроки, собака нехотя гавкає і змовкає. Заходить Микола. Він ще від порога всміхається і простягає мені свою шкарубку руку:

— Здоров. Прийшов оце зарядити набоїв. У нас із дробом суужно. — Він ставить на стіл бляшану коробку.

В цей час біля двору спинилась і посигналила машина. Я вийшов.

— Хто там?

— Це я, — почувся голос, і чийсь холодні руки злегка обняли мене. Я пізнав по голосу: Василь Осадчий.

— Заходь.

— Та ні, машину поставлю, візьму свої боеприпаси і приїду.

— Добре. Не затримуйся тільки.

— Я швидко.

Він і справді невдовзі повернувся, але не сам. З ним приїшов і наш сусіда Карпо Онуфріїв, завгосп колгоспу, а пізніше надійшли Іван і Василь Бобрики — усі із своїми боеприпасами: з саморобним гранчастим дробом, з почорнілими латунними гільзами. Осадчий, мабуть, заходив у контору і там їх застав.

— Почули, що ти приїхав, дай, думаємо, заїдемо, — говорив Іван. — У мене гільзи картонні, а закрутки немає. У Василя повстяних пижив обмаль. Ну, а в тебе все повинно бути, ти ж з міста! Повинен і на нашу братію щось привезти, як домовлялись.

— Та й домовимося, куди йти, — вставив Карпо. — Облаву треба вести з головою: можна тридцять кілометрів відмахати і заячого хвоста не побачити. Як до нас минулого року городяни приїздили. Я вже двох зайців убив, додому одніс. Фураж повидавав, а воно ще до вечора далеко. Дай, думаю, ще раз пройдуся. Аж отуди, до радгоспівської лісо-смуги, де кукурудза наша була. Пішов кукурудзою — немає нічого. Я тоді по бур'янах пройшов далі. Коли чую позаду постріли. Оглянувся, машина стоїть, і чоловік двадцять облогою розвернулися й палять! Луплять, наче під час перестрілки на передньому краї. «От, — думаю, — пройшов тільки що, проминув зайців». Коли глядь: біжить на мене. Я його встрілив і поклав у сумку, а мисливці тим часом підходять. «Що, на готовенькому добре бити?» — кричать. А я їм: «Ви ж он скільки стріляли, мабуть, норму денну всі взяли!» — «Та де там! — понуро відповідає той, що ближче. — Одного гуртом стріляли і не попали. Всі обстрілялись. Оце першого підняли за весь день». От тобі й охота. Тут, брат, мізкувати треба.

Карпо, ходять чутки, добрий мисливець. Він, кажуть, ніколи не носив патронташа.

— Ну, а ви, що ж, маєте набої? — питаю його. — Чи, може, дати вам?

— Навіщо? У мене вистачить. П'ять штук, більше не треба на зайця, якщо стріляти з розумом. — Він худорлявий, з обличчям артиста чи музиканта, цей Карпо, і на нього хо-

чється й хочеться дивитися і ждати чогось цікавого, що він ховає у примружених задуманих очах і що от-от має розповісти.

Ми сидимо тісним колом круг столу і робимо кожен своє: хто одмірює порох, хто дріб, хто вибиває із стріляних гільз капсулі, і радісно охоплює нас усіх відчуття якогось знайомого з дитинства колективізму, коли першого-ліпшого, звичайного товариша починаєш любити так, що аж поцілувати хочеться.

Руки наші час від часу стрічаються, тягнучись то до закрутки, то до мішечка із дробом, то до коробочки з капсулями, а за вікном залягла темінь, шумить вітер, і з кухні долинає стукіт ножа — мабуть, мати крише цибулю.

— Найдужче люблю відкриття полювання,— задумливо каже, покурюючи, Карпо.— Коли буряки стоять, кукурудзища, коли заєць неляканий і лис не такий обережний. Ще в голові зберігаються літні приміти: отут куріпок підняв, а отут бачив зайця раз і вдруге. Приходиш: дійсно є. Тоді степ — як цікава книга, яку все приберігав до слушного часу і нарешті починаєш читати. А ще люблю весноу, коли є дозвіл, полювати лисицю. Сонце вже припікає, у лисиць починається тічка. За ніч вони набігаються, а як зійде сонце, попадають на ріллі штук по п'ять, угріються і сплять! А ти проти вітру підійдеш, зупинишся і дивишся на них, наче на власних собак у дворі. Пам'ятаю, минулої весни напав я на таку тічку, зовсім близько підійшов. А крайній від мене лис на боку лежить, лапи відкинув, немов зморений кінь, і йому на вухо муха сідає. А він вухом тільки мах-мах! Злетить муха, політає і знову сідає. Він знову вухом — тріп! Ну, точно, як ото кіт на лежанці. Довго мені потім аж увижалося ночами, як лис вухом муху зганяв.

— Убили ж ви його?— питає Микола.

— Та ні, пожалів, злодюгу. Дуже вже дивною мені ця історія здалася, і якийсь він сам був наче домашній. Постояв у та як галалакну! Ех, як підхопляться вони та як дременуть хто куди! Ну, прямо як ракети по ріллі порозлітались!

— Це ти вже як той Іван Заболотний,— сказав, сміючись, батько.— «Сиджу,— каже,— в засідці, а воно мороз, аж скалки скачуть. Я,— каже,— руки в рукава кожуха засунув, зігрівся і придрімав. Коли приходе заєць. Став на задні лапи, заглянув мені в обличчя та передньою лапкою по правому вусу мене торк-торк. Одкрив я одне око, побачив зайця, а рук виймати не хочеться: холодно ж надворі, а в

кожусі рукава тісні і теплі. А він мене знову по правому ву-су торк-торк! Та йди,— кажу,— к лихій годині, а то вб'ю»... Так оце і в тебе: стояв серед лисиць, дивився, як вони ву-хами мух ганяли, і стріляти не схотів.

— Хутро весною не те,— багатозначно підморгнув Василь Бобрик.

А мені хотілося вірити Карпові, і я й по цей день вірю йому, бо яскраво уявляю собі і оті постріли, і спалахи на фоні вечоріючого степу, і отих послулих лисиць, і задумано-го Карпа серед них з примруженими очима творця і тонким обличчям артиста — бережливого завгоспа мого рідного колгоспу.

Надворі чується сердитий гавкіт собаки, потім материн заспокоючий окрик, і чути, як хтось оббиває чоботи на порозі.

— О, що це? Сніг?— здивовано питає мати і зараз же одкриває двері в хату, вштовхує Ваню Ігнат'єва.— Ось іше один ваш брат, ще й з снігом прийшов.

— О, сніг?

— Не може бути!

— Справді?

Ваня стоїть біля порога, широко всміхається назустріч нашим вигукам і мовчить, мовчить.

— Скільки ж вас тепер? — питає мати, мружиться і, ма-буть, рахує.— Сім чоловік.

— Та як же сім? — гукає батько.— А мене ти не рахуєш?

— Сиди отам, каргач старий,— посміхається мати, але вносить вісім тарілок.

Нам доводиться поспішно перекладати на підвіконня наші боеприпаси, а Карпо Онуфріїв попереджає за своєю професійною звичкою:

— Не кладіть на мокре. Глядіть, ще порох або капсулі відсиріють.

Урочисто встаємо над столом, чокаємось, і Карпо, не менш урочисто, проказує:

— За відкриття!

А батько всміхається.

— Ну, а я за те, щоб завтра ви добре набили ноги та по-менше набили отих нещасних зайців.

— Вони й самі за себе постоять,— заспокоює його Карпо, закусуючи оселедцем.— Ваню,— звертається він до Ігнат'єва,— розкажи, як ти в засідку ходив.

— Та мені ж тоді не було й шістнадцяти років,— ніяковіє Ігнат'єв.— Це вже давненько було.

— Нічого, а ти розкажи. Сьогодні про все можна розповідати, щоб гріхи змити перед відкриттям полювання.

— Ну, пішов я в топило,— починає Ваня нехотя.

— Коли пішов?— уточнює Онуфріїв.

— Та — влітку. Взяв Сашкову рушницю, він тоді в армії служив, а матері саме дома не було. Взяв та й ударився на топило, бо там засідку свіжу запримітив, як коней переймав. На ніч якраз прийшов. Сів та й задрімав одразу, бо й время пізне, і заморився, доки дійшов,— сім же кілометрів відшмаляв. Коники сюрчать, зорі підморгують, вітер шарудить, а я дрімаю — солодко так! Коли чую, щось як навалиться на мене — здорове, чорне, волохате. Я спросонку — вмер! Не можу навіть крикнути. Ведмідь, думаю, прийшов. А воно сидить у мене на спині і рушницею клацає. Я аж гикнув з переляку.

А воно як зірветься з місця, як закричить та як дремене в степ. А я й собі як рвонув! Та, вискакуючи, зачепився за щось, упав. «Рушницю! Сашкову рушницю забудь!» Коли ні, рушниця в руках. Значить, це той, що приходив, покинув. Вертаюся я, тільки до засідки доповз, коли, глядь, і він там уже.

— Слухай, хлопче,— каже до мене.— Ти мою рушницю не прихватив?

— Та ні,— кажу,— вона отут десь лежить, ви ж її самі кинули.

Ну, найшов він свою рушницю, заспокоївся, за серце береться.

— Ой, каже,— і налякав же ти мене! Мало серце не вискочило.

— То ви мене налякали,— відповідаю йому.— Хіба ж таки можна,— кажу,— на живу людину сідати? Хоча б навіть і в засідці.

— Та це ж моя засідка! — розсердився він.— Чого ж ти прийшов у неї?

— Побачив та й прийшов.

— Ну, добре, йди,— каже,— іншу собі шукай. Отам біля лісосмуги ще одна єсть. Та тільки нікому не кажи, що був у засідці, а то нам обом влетить.

— А що, не можна? — питаю.

— Ну да,— каже,— не можна. Що спосіб заборонений, а що й час неподходящий. Рушниці повідбирають.

— А чого ж ви прийшли в засідку? — питаю його.

— Диви, яке щеня,— каже він сердито.— А ти ж чого прийшов?

— Ну, я? Я просто не знав, що не можна, а ви знали, сознательно йшли.

— Ну, от що. Чеши звідси, а то я тобі такої сознательності дам, що й додому не втрапиш.

Мені, звичайно, нічого й не лишалося робити. Дременув я з топила та до Мишки Юдіна, а вони ось із Карпом Онуфрійовичем на мотоцикл, мене в коляску й гайда. Прихватили бракон'єра з трьома вбитими зайцями. Рушницю відібрали і в нього, і в мене, акта склали, оштрафували його на скількись там, а мене нічого.

Тільки рушниця, доки й Сашко не прийшов, у міліції зберігалась.

— Не люблю я ні засідки, ні облави,— задумано хитає головою Осадчий.

— А що ж тобі, хортів подавай? — примружився на нього Карпо.

— І хортів не треба. Я їх тільки на малюнках бачив. Мені б на птицю! Пам'ятаєте, як у нас ще ставок був? Ото була охота! Через город перейшов, сів у бур'яні і стріляй, як налетить або підпливає. І коли його вже вичистять, коли в нас вода буде?

— Ну, тільки заради одного полювання навряд чи треба чистити ставок.— Батько зітхає.— Влітку з худобою біда — ніде напувати. Колодязі пересихають, артезіанські скважини мул один подають, а води тільки дай: і людям, і тракторам, і коням. А головне — худоба. Приженуть на дойку, а корови гасають балкою, ревуть — душа болить.

— Ну, а скажіть, скільки водоплавної птиці можна було б розвести в колгоспах? — підсувається до гурту Карпо.— Курі й то дали по п'ять центнерів м'яса на сто гектарів, а якби качки та гуси?

— А риба? — вставляє Ігнат'єв, жуючи.— Пам'ятаю, до війни дзеркального коропа скільки було! В жнива на степ до матері бігав, бо їм на обід жарену рибу давали.

— Да, із ставком біда...— тягне Микола.

— Не із ставком, а без ставка,— поправляє його Карпо.— Ставки скрізь пересохли: і в Добренькій, і в Бармашовій, і в нас.

— А в Новопавлівці, Новополтавці — теж немає води.

— В Киселівці налили став.

— То з каналу... А нам звідки воду дадуть?

— Тут якби вичистили ставок, а там би води добули.

— А скільки ж коштуватиме вичистка ставка? — питаю я, зацікавлений давно вже цією проблемою.

— П'ятдесят тисяч,— кидає недбало Карпо.

— Ну й що ж? Немає грошей?

— Та гроші можна знайти, колгосп у нас міцний. Але чим чистити? Де взяти бульдозерів, скреперів, машин? Закови-ка! Ти там, в городі, рознюхай, може, є така організація, що ставки чистить? Електрика в нас, вважай, є, радіосітку закінчуємо, а води чортма. Ти там поговори... Так, мовляв, і так, не життя, а мука — без ставок. Те, що пробили сква-жини в обох бригадах, то, як казав наш керівник політ-освітнього гуртка, речі в собі: і є вода, і немає води. Вода тоді для людей і особливо для худоби та птиці, коли вона на поверхні земної кулі. Ото вода в господарстві! Правду я кажу? — спитав Карпо, ні до кого не звертаючись.

— Знову ж таки, як налити ставок? — Осадчий тернув рукавом рушницю, поклав її на сухе місце і почав закурю-вати.— Ми тут прикидали вже не раз. Із каналу взяти — не піде. Ставки в Киселівці, Бармашовій і в нас утворилися в долині річки, яка текла від нас до Киселівки. Значить, вгору вода не піде. Тепер візьмем водокачку з роз'їзду. Ну, скажімо, купили б ми допоміжну помпу, мотор, домовилися б із залізницею, щоб їхніми трубами подати воду з Інгулу на станцію. А далі? Сім кілометрів труб ми піде не дістанемо, щоб від станції сюди провести. Та чи її піде на таку від-стань вода самотьоком? Хто це знає? Тут, брат, справи капітальні. Вчених би сюди прислати. Новоолександрівка не одна. В наших степах це одна біда на всіх, ставки кругом повисихали: рілля, знаєш, до самих городів, стоку ніякого — от тобі і все.

— Що там говорити — це діло дуже важливе,— впевне-но сказав Микола.— Ось ти приїхав, сам казав, що села не впізнати: самий шифер та черепиця кругом. Стовпи стоять по селу, проводка закінчена внутрішня і зовнішня, радіо-сітка знову ж таки, апаратура всяка. А в цьому році — шко-лу будуватимуть. Значить, добре живемо? Є чим платити в колгоспі? І на ставок виділили б суму. Так що ж: гроші грішми, а будувати нікому й нічим.

— А то пишуть скрізь по газетах: розводьте водоплавну птицю. А де її розводити? — Іван розкинув руками і дивив-ся на свої чоботи, наче вперше їх бачив.— На тирлі, чи що? У людей он по Інгулу половину м'ясоздачі птицею вивозять, а ми що, дурніші за них чи не зуміли б так само хазяйну-вати?

Я слухав їх і відчував якусь незручність, наче сам був винен у всьому тому, про що вони так заклопотано говорили,

Якось не міг глянути у вічі своїм товаришам, і ганебний випадок із чайкою, що завдав мені стільки прикрості, здався зараз дрібницею. Хотів прикинути, куди мені завтра ж звернутися, та, крім вивіски «Контора «Меліоводбуду», нічого не міг пригадати. Але й вивіска була старою, жухлою, напівстертою, — навряд, щоб за нею була порядна організація, в розпорядженні якої є скрепери, бульдозери, автомашини. Доведеться, мабуть, в обкомі розмовляти.

Хлопці прощаються. Карпо наказує зібратися вдосвіта у дворі Михайла Юдіна. Вони пішли. Прогупали попід вікнами чобітьми по мерзлій землі, посвітили на темній вулиці цигарками і зникли.

Я складаю рушницю, набиваю патронташ, готую теплий одяг на завтра і одразу ж лягаю. За вікном шумить вітер, він, певне, намів уже снігу під кожним кущем, і мені уявляється теплий туманний ранок, мокре листя кабаків на городі, мокра і холодна трава на моріжку, що пірнає в тумані. А з того туману чується легенький плюскіт хвиль, пахне великою водою, і десь далеко, у вершині, плаче чибіс, попискують над головою кулики. На тім боці хтось дзенькнув відрами, звук понад ставом пливе довго й повільно, якийсь повний, наче налитий ущерть спокоєм стоячої води. А понад берегом видніються над туманом верби: наче забрели та й стали.

А то ще пригадується, як гукали з того боку муляри, що мурували на нашому боці перший колгоспний корівник і силосні башти.

— Хлопче! — гукали вони, — жени сюди каюк, та скоренько!

Каюків на ставку було багато. Але хіба то були каюки в порівнянні з тим, що його зробили собі муляри: ніс у нього був витесаний із акацієвого кореневища, стримів уперед рогом, і каюк нагадував меч-рибу. Його часто крали, і муляри змушені були забити стовп, щоб ланцюгом прив'язувати і заширати човна. Але на тім боці такого стовпа не було, і доки муляри ходили в кооперацію купувати тютюн чи горілку, хтось скористався їхнім каюком, щоб переїхати на цей берег, покинув його під нашим городом, а муляри ходили табунцем на тім боці і були схожі на куликів — чи виглядом своїм, чи криками, не пам'ятаю.

— Жени каюк, дам закурити! — вмовляв один з них і протягав мені «бичка» через воду, хоч на такій великій відстані навіть рука його здавалася малесенькою, як у ляльки, а цигарку взагалі не було видно.

— Я не курю!— кричу у відповідь і оглядаюся, чи немає нікого у нас у дворі, та швиденько відпихаю каюк від берега. Кілька кроків по воді, а далі навалююсь черевом на «дзьоба», перекидаю ноги в човен і по хисткому дну йду за веслом. За кожним моїм кроком каюк, відпливаючи все далі від берега, погойдуеться, я втрачаю рівновагу і, навалюючись на борт, бачу хвилі. Від того, що вони біжать мені назустріч, рух човна здається дуже швидким, ну, просто шаленим.

З острахом озираюсь на берег, але він уже далеко. Я беру весло й починаю огрібатись. Коли випливаю на середину ставка і дивлюся на греблю, переді мною лежить широченне водне плесо, встелене тисячами сонць. Вони тріпотять у кожній хвилиці, вони сліплять мене і навіть село роблять світлішим. Це я добре пам'ятаю: як був ставок, село було світліше.

ОБЛАВА

Через залізну хвіртку, зроблену з дверцят трофейного «опель-бліца», виходимо з городу Михайла Юдіна просто в степ — неначе з гавані в море; біля самісінької хвіртки ступаємо на чорну ріллю, що рівними борознами лягла від села у сиву далечінь, аж ген до тієї лісосмуги.

Нас — дев'ятеро. Йдемо ми один за одним довгенькою вервечкою, і Михайло, зачиняючи свою хвіртку, гукає:

— Василю! Заводь праве крило.

— А як будемо йти? — зупиняючись, питає Василь Бобрік.

— Оцим стовпом, прямо на третє. Захвачуй лісосмугу, курятник і оті скирти. А я поведу ліве крило.— Він знімає з плеча свій «зауер», клацає запобіжником і йде вперед, тримаючи рушницю на правій зігнутій руці.

Слідом за ним усі ми теж готуємо рушниці, урочисто заряджаємо і помітно хвилюємось. А Драгунівський, вставляючи набої в бельгійський трійник своєю безпалою рукою, хмуриться і якимось сердито каже:

— Цим стовпом варто пройти на третє: тут рілля глибока, орали ми її пізно, а дощів не було. Зараз саме в такій ріллі лежить лисиця. Ну, давай, іди за Михайлом, а я — пішов за Василем.

Ми розходимось, і на ріллі лишається купка з п'яти чоловіків. Докурюють цигарки, поправляють шапки і теж рушають.

За мною йде Микола, за ним — Василь Осадчий. Ось уже

й витяглася наша облава підковою, і Карпо, що замикає її, бовваніє десь далеко, по коліна в тумані. Я все оглядаюсь назад, і мені здається, що Микола дуже відстав, що він близько тримається від мого сліду і тому може пройти зайця, який лежить праворуч від нас. Сам я намагаюся йти правіше Михайла метрів на п'ятдесят-сімдесят, тобто на відстані, яку він не міг бачити, проходячи тут поперед мене. Я відпустив його метрів на двісті і не знаю, чи це вірно. Тому поглядаю на Драгунівського — правильно, йдемо врівні.

Ранок вітряний. Вітер десь з-під сонця — неспокійний, дощульний. Він гуде в дулах моєї рушниці, і мені все вчувається чийсь далекий поклик. Я час від часу оглядаюся, хоча й знаю, що в облаві ніхто гукати не буде.

В синьому холодному небі зрідка пролітають перед нами низькі сколошқані хмари, іноді з них зривається сніг, на який здивовано дивиться зморене сонце. А село все відпливає і стає меншим, і я радію і вітрові, і снігові, бо все це має полегшити полювання: заєць і лисиця в шумі вітру погано чують і підпускають нас близько.

Вперше в житті я іду без дороги полем і не за тим, щоб поскоріше пройти певну відстань і потрапити до якоїсь цілі. Зараз мені потрібне тільки воно — чисте поле, в якому гуляє крижаний вітер. Порожнє і непривітне, воно ховає в собі багато таємниць. Ось на чималій площі біло-сірі цятки посліду, що його залишили, переночувавши цієї ночі, куріпки, а ось на сніжку, що заліг в борозні, свіжий заячий слід, а, коли придивитись уважно, впоперек поля можна помітити мереживо лисячих лап, витягнуте в одну лінію. Степ безмежний і рівний, відстані в ньому такі ж, як на морі, і треба багато ходити, думаю я, щоб зустрітись з його прудконогими мешканцями. В цьому просторі є де сховатись, і степ здається порожнім тільки тим, хто ходить дорогами.

Але що це! Підвівши голову, я не бачу попереду знайомої Михайлової спини з рудою плямою лисячої крові на ваянці. Глянув на правий фланг — і там нікого: гола рілля лежить переді мною, заштрихована летючим снігом, і на ній раптом помічаю сірий клубок, що блискавично котиться в хвіст облави.

«Заєць!» — крикнуло мені щось всередині, і я як стій падаю на грудасту жорстку ріллю.

Бачу шалений заячий біг, чекаю пострілу і чую калатання власного серця. Та заєць біжить і біжить — довго, нестримно, стає зовсім маленькою цяточкою, що мелькає в ріллі, і можна подумати, що перед ним чисте відкрите поле. Але

там, десь в хвості облави, назустріч йому підводиться невелика постать, плюється з рушниці синюватою цівкою диму і, стоячи на колінах, проводить рухливий клубочок довгим поглядом. Промазав!

Ми всі підводимось, а Карпо все ще стоїть на колінах, наче просить пробащення за невдалий постріл або лає свою одноствольну рушницю.

Рушаємо далі. Знову йдемо на великій відстані один від одного, кожен мов на самоті, і наш великий трикутник охоплює від краю до краю широкі ріллісті гони. Минаємо першу лісосмугу, за якою починається рівний лан озимини, а за ним знову розлив зябу, що біжить поміж скиртами, докочуючись до ледь примітних будівель третього відділку радгоспу «Баштанський», який у нас на селі звать просто «третє».

Вітер холодить розпашілі обличчя, видавлює сльозу з напруженого ока — і ніякісінької втоми, ніякого натяку на одноманітність, бо на кожному кроці, під кожною кураїною чекаєш вогненного зблиску лисячої спини або меткого зачюгого стрибка!

— Гоп-гоп! — долинає стриманий поклик з правого флангу, і, падаючи, бачу зайця, який біжить в нашу сторону, а за ним Івана Драгунівського з піднятою догори рушницею. «Наганяє на мене», — блискавкою пронизує думка, і я готуюся стріляти. Але заєць бере ліворуч і біжить на Миколу, так, наче ним вистрілили: ні груддя, ні борозни — все йому дарма! Він летить, як вітер, і ще швидше вітру, а Микола не витримує і підводиться, коли заєць не добіг ще до нього й на сімдесят метрів. Сірий клубок пружко стрибає вбік і біжить в чисте поле в розрив поміж нами.

Знову йдемо далі. На озимині сніг затримався рівномірно, він весело похрустєє під ногами, йти легко. Тут ми піднімаємо одного за другим трьох зайців, але вони неущкодженими виходять з облави в широкі інтервали поміж нами, і Михайло Юдін, піднявши над головою рушницю, крутить нею в один бік і в другий — значить, будемо сходитись.

І раптом Михайло падає. Падаємо й ми. Лежимо хвилин з десять, нічого не бачимо і нудьгуємо. Від села чи від третього відділку долинає гавкіт собак, десь далеко кричє ворон і наче зовсім близько шумить поїзд, хоч до залізниці звідси не менше п'ятнадцяти кілометрів. Будє відлига.

Нарешті Михайло підводиться, йде назустріч Бобрикові, і коли вже ми замикаємо коло облави, доводиться знову лягати: з-під ніг у Івана Ігнатєєва вискакує заєць і мчить

на нас. Василь Осадчий підпускає його впритул, підводиться і б'є з коліна дуплетом. Останнім передсмертним стрибком заєць стрибає над грудням ріллі, пролітає в повітрі кілька метрів і падає в борозну, м'який і податливий, наче хтось кинув Василеві порожню торбу.

За одну мить живе прекрасне створіння, що смерчем летіло над ріллею, перетворилося в сірий, безформний, закритавлений клубок. І мені неприємно дивитися на це нерухоме тільце, на зловтішне обличчя Василя, на його тремтячі руки, якими пожадливо в'яже він зайця за голову і задні ноги.

Але думки моєї, очевидно, ніхто в облаві не поділяє, бо всі, оточивши Василя, хвалять його за постріл, мацають зайця і кладуть на нього дулами рушниці: щоб убити й собі.

— Клади,— коротко наказує і мені Юдін.

— Та нехай...— відмахуюсь я і одвертаюсь.

Коли сходимо з озимини на ріллю, ноги наші вже ковзають по її гребенях, до чобіт липнуть кавалки землі, але ми нікуди не поспішаємо, ми знову повні бажання й надії, наші очі і рухи насторожені.

— Гоп-гоп! — чується здалеку, і ми всі, як один, лягаємо на ріллю, дарма що наш одяг буде в багнуці.

— Гоп-гоп! — гукаєш сам, коли недалеко від тебе сполохано заб'ється поміж мокрими грудками суха сіра заяча спина.

Ідеш, як солдатом колись ходив у атаку, і товариші твої розкинулись цепом, наче в наступі, і пригадується молодість, напівзабуті дороги обличчя фронткових друзів, і вітер сильніш ріже око, видавляючи з нього недоречну сльозу.

Йдемо серед тиші, безмежним простором, бредемо жирним чорноземом зябу, і у цій дзвінкій вітровій тиші лунають народжені уявою мотиви давніх пісень, уривки знайомих мелодій:

Белоруссия родная, Украина золотая —
Наше счастье молодое
Мы стальными штыками оградим...

І спливають в уяві обличчя людей, які співали колись цю пісню з тобою. Обличчя, і очі, і розкриті роти — все це юне і беззавітне, що належало тим, хто лишився на чужині, похований і не похований тобою...

І пригадуються марші по бездоріжжю, і атаки весінньою повіддю, і плацдарми за чужими ріками, налиті по вінця трясовиною... І коли від цих споминів тебе відірве стриманий, попереджувачий поклик «гоп-гоп» і, одним поглядом враз

охопивши простір, ти побачиш рідні поля, радість вливається в душу від думки, що ти дома, на полюванні, про яке мріяв колись за Віслою і Одером, а пізніше й на заводі, в цеху, що привела тебе сюди любов до степових просторів, непосидючість і одвічне солдатське бажання бути в труднощах, блукати з товаришами, перевіряючи витривалість свою і вміння стріляти.

Бахнув постріл десь попереду. Викинувши вперед ліву руку, з ходу падаю на неї, як колись мене навчили сержанти запасного полку, і притискуюсь до землі. Грудомahi і борозни дивно виростають навколо, обступають з усіх боків важкими перепонами, і поміж ними я бачу зайця, що мчить просто на мене, то з'являючись, то зникаючи поміж твердими здібленими хвилями чорнозему.

«А в мене ж навіть і мотузка немає, щоб носити його, як уб'ю», — заклопотано думаю я.

Не відриваючи підборіддя від мокрого зябу, міцно притискую ложе до плеча і ловлю сірого на стволи. Я не відчуваю шаленої швидкості заячого бігу, я тільки бачу, як він росте — швидко, загрозливо, накочується на мене шквалом, і, піймавши його на мушку, беру трохи нижче витянутих передніх лап, натискаю курок. Пругкий поштовх в плече і віялом кинута вгору земля, зрізана дробом з гребеня борозни, а неушкоджений і очманілий від близького пострілу заєць кидається кількома стрибками в один бік і в другий, не помічаючи нічого в суцільному грудді зябу, летить, наче великий камінь, пущений в мою голову.

«Перескочить! Зараз перескочить через мене!» — пронієє злякана думка, і від можливості такої ганьби мене кидає в піт. Я забув скинути перчатку і ніяк не можу потрапити пальцем поміж двома спусковими скобами.

На одну блискавичну мить поряд з собою бачу кругле нажахане око зайця, сторожко підведені вуха і рухливий ніс, що переходить в розрізану навіпіл губу. В цей момент мимовільно бабахкає моя рушниця, але кудись вбік від зайця, а він пролітає через мене сірою кулею, так що земля з-під його лап летить мені межі очі. І тут я, наче підхоплений вітром, схвачуюсь в одну секунду, підводжу рушницю, але згадую, що стріляти нічим, і лише тепер розумію своє ганебне становище, уявляю, скільки буде сміху на селі!

Оглядаюсь на товаришів. Всі вони підвелись і йдуть далі, наче нічого й не трапилось, а в мене тремтять руки, горять вуха, і я радію, що в облаві мисливці розходяться так далеко.

Ми незабаром переходимо балку, яка колись була ставком. Вона чорніє, поросла сухими будяками і міцними, як дріт, і колючими, як їжак, білуватими кущами перекотиполя. Перейшовши балку, зупиняємось на дорозі. Звідси видно на протилежному схилі наші сліди.

Вони тягнуться через ріллю дев'ятьма лініями, приблизно на однаковій відстані один від одного, і пропадають десь вдалині. Уявляю собі це поле сухим, уявляю, як будуть гуцикати сівалки, переїжджаючи наші сліди, і кажу про це хлопцям.

— Де? — сердито кричить до мене Ігнат'єв. — Оце сліди? Та тут при першій культивуванні і згадки не лишиться.

— Та вони навіть заборонуються, — спокійно каже Микола. — Вологу закривати будемо, от тобі і все.

— Ге! Хіба це сліди, — тягне Драгунівський, скручуючи цигарку. — Дверці з машини бачив у Юдіна? Замість хвіртки висять.

— Опель-бліцівські? — питаю. — Бачив.

— Ото з тієї машини, може, чув, що з Апостолової до самого нашого села доїхала. Причому навпростець. А тут, коло села, чи підбили її наші, чи німці самі підпалили — згоріла. Отут, на горі, у всіх ближніх хатах вікна повилітали — снаряди в тій машині рвалися.

— А де вона стояла, таку яму вирвало, що їй-бо, хоч трактором розвертайсь. — Юдін, задкуючи, одійшов від мене метрів на п'ятнадцять, прикинув відстань. — Отака завширшки та метрів три завглибшки. Що воно за снаряди?

— Може, вона сама по собі й підірвалася, — сказав Карпо.

— Да-а, так я ото приїжджаю додому, — продовжує Драгунівський. — Якраз ото мене поранило в руку. Да, приїжджаю, а тут посівна, зліпили якомсь трактор, почав я з пораненою рукою працювати на ньому, бо нікому ж: одні баби в селі. Да-а, трактор не гусеничний, а колісний, кинувся на ньому сіяти, причепив дві сівалки, пішло діло. А як дійшов до цього стовпа, де ми облаву починали, ніяка гайка! Слід «опель-бліц» залишив такий, що, бачу, і трактор угроблю, і сівалки полетять, та й пораненою рукою руля не втримаю.

— Куди там втримати, — махнув рукою Юдін, — в коліно слід був.

— Глибше! Канави, а не слід. Дві канави, і все,— продовжував Драгунівський.— Вирішив я вздовж цього сліду сіяти. Засіяв одну половину лану, об'їхав слід попід селом та посіяв другу половину. А як зійшов ячмінь, так, ви повірите, неприємно було дивитися. З одного боку лан хліба і з другого, а посередині — двома канавами слід тягнеться, війною від нього смердить: ночами все мені снилося, що знову тим слідом повзе в наші краї війна.

— Мій дід не витримає, вручну засіяв,— сказав Юдін.

— Ага, із великим запізненням засіяв просом. От куріпок було! — вставив Карпо.

— А потім? — спитав я.

— Потім почали приорювати восени, весною більше, на другий рік ще більше, а вже в сорок шостім і признаку не лишилось. Від такого сліду! А ти про наші турбуєшся. Це не сліди — одна розвага.

Ми почали прощатись.

Хлопці йшли на село, а мені треба було топати на станцію.

— Ну,— сказав Юдін,— ходи здоровий та за зайцем, що перестрибнув тебе, не жалкуй, бо не вб'єш жодного.

— А чого мені жалкувати. Соромно просто, що так трапилось. А зайця я ще вб'ю. По дорозі на станцію вижену і чесону.

З іншими попрощався мовчки, і хоч ноги гуділи, пішов навпростець. Чогось було жаль, і я сам не знав чого. Я з сумом оглядався на похилені постаті товаришів і хотів щось гукнути їм на прощання хороше і тепле, щоб вони відчули, як мені шкода розлучатися з ними і як я хочу добра їм і щастя. Але щось не знаходилося потрібних слів, а хлопці — мої друзі дитинства, скромні й мовчазні трударі, все віддалялись від мене, і я сам віддалявся від них, простуючи до лісосмуги, і на душі мені ставало все тяжче і тяжче.

Я знав, що не приїду вже скоро: за службою та за життєвими справами ніколи буде. Прийде весна, просохнуть гони й дороги, виїдуть товариші на степ і прокладуть перші весняні борозни, кинуть з сівалок перші зернини нового врожаю, і за їхніми причепами, за боронами і культиваторами, за плугами й сівалками потягнуться тут легенькі хмаринки першої куряви і полинуть над просохлою і теплою землею, над накоченими рівними дорогами, над густими врунами озимих хлібів. І хтось із моїх друзів — Микола Юрченко чи Іван Ігнат'єв, Іван Драгунівський чи Василь

Осадчий — заборонує наші сліди, що лишили ми, полюючи, на ріллі.

Ага! Я знайшов, що сказати своїм друзям на прощання! Треба сказати їм, щоб ніколи більше не було на нашому радянському полі слідів війни і щоб кожен із них, виїхавши весною боронувати зяб, разом з вологою закривав тільки сліди своїх товаришів по полюванню.

— Гей! — крикнув я навздогін хлопцям.— Гоп-гоп!

Вони зупинились, поставали на дорозі і повернули до мене обличчя, ждали. Але фраза, яку я хотів сказати, здалася пишною, була дуже довга, навряд чи й зрозуміють вони її на такій відстані.

Я скинув шапку і помахав їм на прощання. Вони відповіли, потім понадівали шапки і рушили знов до села, а я дивився їм услід, думав, що так воно й буде, як хотілось сказати на прощання, і треба було радіти!

А мені було сумно і чогось хотілося плакати.

1959

ВОГНІ ЗА РІКОЮ

1

Розчинене вікно кабінету виходило на лиман. Він чорнів у сутінках, серед нічної тиші, й слав на зморені береги прохолоду. Від того свіжого подиху парусинові штори напиналися, немов вітрила, довгими півциліндрами повільно відпливали од вікна на середину кімнати. Потім раптово втрачали пружність і, метляючись та зламуючись, знову безвільно й розслаблено спадали донизу звичайними сірими полотнищами.

На протилежному березі лиману виднілись вогні далекого селища. Вони тріпотіли в темряві, як пожовкле листя під вітром, і були тихі, здавалися самотніми й сумними.

— Люблю я вогні за рікою.— Олена Костянтинівна, низько схилившись над креслярською дошкою, задивилася у вікно.

Іван одірвався від креслення.

— Вогні як вогні,— знизав він плечима.

— А ви придивіться до них, добре придивіться!

— Я вже бачив, знаю. Їх видно з вікна нашої квартири.

Олена Костянтинівна раптом підвелась і вимкнула світло.

— Отак,— сказала вона полегшено.— Ви тільки гляньте, як вони тріпотять! І чого б ото так? Мені все здається, що далекі вогні за рікою кличуть мене, обіцяють щось прекрасне, незвідане. Так би й дивилася, дивилася без кінця.— Олена Костянтинівна підійшла до вікна і зіперлась руками на лутку.

Федченка схвилювала оця дивна розмова, оця раптова темрява, вчинена Оленою Костянтинівною, і її близькість. У нього висохло в роті. Від якогось невиразного передчуття сильно билосся серце, немов перед небезпекою. Він підвівся з-за столу, повільно відсунув стілець і чужим, дерев'яним голосом сказав зовсім не те, що хотів сказати:

— А ви романтик, Олено Костянтинівно.

Він промовив це якимось фатуватим, зовсім не властивим йому тоном і для чогось посміхнувся, хоч Олена Костянтинівна і не могла побачити в темряві його посмішки.

Почувши за спиною Іванові кроки, вона трохи посторонилась, даючи йому місце біля вікна, і коли він став поруч, несподівано взяла його під руку.

— Я ще була малою... Ой, як це давно було! — вона зітхнула і, похитуючи головою, продовжувала: — В школу ще не ходила, а любила слухати, як батько читав матері вголос книжки. Потім, коли він стомлювався, книжку брала мати, а я, причаївшись, лежу собі під ковдрою і слухаю дивні розповіді про далекі країни, про незвичайних, сміливих людей, про велике і сильне кохання, заради якого не шкодували життя. І особливо сподобався мені якийсь іноземний роман про нещасливе кохання одружених людей на Заході, що не належали одне одному і зустрічалися дуже рідко, таємно. Замість радощів, ці зустрічі приносили їм тільки сум. Минала молодість, кінчалосся життя, а вони все їздили раз на рік у чужий, залишений хазяїнами фільварок, і та нещасна жінка все частіше й частіше плакала та скаржилась на життя, на свою долю, на муки, яких вона зазнала з нелюбом. І ще вона казала, що все життя сподівалася на якесь примарне щастя, а воно все тікало й тікало від неї. А її коханий, вже сивіючий, стомлений чоловік, говорив: «Що зробите, люба моя! Це залежить не від нас. Ми маємо дітей, сім'ї, ми живемо в суспільстві, якому служимо і яке нас поб'є камінням за наші великі почуття. Не будемо нарікати на долю. Мені здається справжнім щастям бути з вами отут. Ніч, ви і вогні за рікою...»

Вогні! Я уявляла собі його: стоїть під стіною, заклавши руки за спину, задуманий, блідий, голову тримає високо

і примружено дивиться в далечінь, на ті вогні. А вона сидить в кріслі, схилилась і плаче — вся в чорному, струнка, красива, як ніч... Ну, так мені сподобалася ця сцена, що я навіть й сама полюбила вогні за рікою. І коли дивлюся на них, так мені солодко стає на душі, так радісно, наче має щось трапитись: ось-ось прийде якесь велике щастя і заповнить все моє життя. Але роки йдуть і йдуть, минає молодість, а щастя все немає...

— Що ви говорите, Олено Костянтинівно,— Федченко обережно взяв її за плечі, повернув обличчям до себе. Олена Костянтинівна одвернулася, зняла Іванові руки з плечей. В темряву, в ніч, до отих далеких вогнів промовила:

— Немає. І, мабуть, не буде. І робота не та, про яку мріяла, і любові немає.

— Лено, я не чекав ніколи... Я бачив найщасливішу жінку в своєму житті — вас! І раптом такі настрої?

— Ет! — Олена Костянтинівна тріпнула головою, швидко ввімкнула світло.— Досить! — сказала вона весело й владно, наче прокинувшись.— Яких дурниць не наговориш весняної ночі перед цими вогнями за рікою, коли поряд розумний красивий ровесник. До побачення! — і заливчасто розсміялась.

— Може, ми разом підемо? — зупинився спантелчений Іван на порозі.

— Ні,— дивлячись йому в перенісся, заперечила вона.— Я ще зайду до начальника ЦКБ. На добраніч вам. Заходьте якимось. Я живу на Адміральській, в шістнадцятому номері, квартира чотири.

— Спасибі, зайду.— Іван вийшов, відчуваючи, як пахнуть обличчя, як палають вуха.

Вітер обдав його пахощами весни: із скверу потягло цвітом смородини і бузку, запахло травною і полем — навіть тут, на заводському подвір'ї.

А вдома, як тільки він переступив поріг, одразу ж запахло вапном. Кинувся у вічі стіл посеред кімнати, на ньому табуретка і вже аж на табуретці — Настя. І не сама вона, а спочатку її худі довгі ноги, потім полатане, заляпане вапном байкове плаття, з якого стриміла худа шия і пнулися ключиці. Тонкі, кволі руки поперемінно вимахували щіткою десь аж під стелею, а піднятого вгору обличчя Іван і не бачив. Стояв, дивився на свою дружину, мимоволі порівнював її з пишною вродою Олени Костянтинівни і думав: «Немає краси, молодості немає, і радості, і любові...»

— Білиш,— зітхнув і сказав, аби що-небудь сказати...

— Ой! — вхопилася за пелену Настя, інстинктивно присіла і радісно посміхнулася.— Ти вже прийшов! Думала, встигну побілити, доки ти прийдеш, а воно, бач...

На нього глянули очі — темні, великі, такі іскристі, що, здається, добротою їхньою налилася вся невеличка кімната. А доброта і пристрасна ніжність все лились із Настусиних очей — Іванові стало аж тісно в кімнаті, чомусь ніяково, і він одчинив двері.

— На столі вечеря. Поїж і лягай у коридорі на ліжку, з Серьожкою, а я скоро закінчу.

Іван щось буркнув у відповідь, квапливо поїв і, закуривши, заходився допомагати дружині. Уникаючи її ласкавого погляду, переставляв стіл, подавав відро з розчином вапна і синьки.

— У тебе знову якісь неприємності, Ваню?

— Та чого там...

— Кинув би оте зварювання тертям, поки хоч інститут закінчимо, а то мороки не оберешся.

Іван мовчав. З цієї тісної, заляпаної вапном кімнати думки його рвалися у весняний світ, що починався одразу ж за вікнами, де темнів тихий лиман, а далі — вогні... І уявлялось усміхнене, горде обличчя Олени Костянтинівни, і бринів її голос, і слова «вогні за рікою, вогні за рікою» клаглися в душу, як дивна музика. І через те, що їх вимовляли вуста Олени Костянтинівни, слова ці набували якогось особливо-го змісту, неначе в них крилася таємниця.

2

А насправді таємниці ніякої не було. Познайомилися вони кілька днів тому, коли Іван вперше йшов у ЦКБ. Тоді ця установа тільки перебралася до їхнього міста, і Іван Федченко навіть добре не знав, де вона знаходиться.

Йшов тоді вулицею поміж людьми і дивувався, де це вона взялася? Ще ранком висів над містом туман — заповнив усі вулиці й провулки, гойдався і плив понад самісіньким тротуаром, перекочувався попід ногами невагомою вовною. Навіть у трамваї набивався і пролітав за протягом від передніх до задніх дверей, наче всі чоловіки, що їхали на роботу, крадькома від кондукторші дружно пахкали цигарками і ховали їх у рукава.

І вітер був пронизливий, холодний. Він проймав до кісток і розганяв навіть найменші сподіванки про близьку весну.

А це відпросився Федченко у майстра Занька перед обідньою перервою, вийшов на передзаводський майдан і здивувався: у високому небі нерухомо висіло велике сонце і щедрими пригорщами сипало на вулиці, на людей, на будинки веселе тепло і яскраве, сліпуче світло. Від того все навкруги мінилося: тротуари просихали і по затишках парували, будинки світлішали, виблискували шибками вікон, наче їх обновили, а люди втрачали одразу повільність, ясності обличчями, легшали в ході, випромінювали очима й усмішками тепло й привітність.

Особливо жінки. Вони вже встигли й одяг змінити, і що ближче до центру міста, то більше мелькало поміж темними зимовими пальтами яскравих демісезонів, що горіли на сонці, як квіти, і вбирали в себе очі.

А на деревах сиділи шпаки і заливалися радісною весняною піснею про сонце, про гарячі вітри, що обвівали їх у далеких теплих краях, з яких оце повернулись вони додому. Федченко слухав їх, усміхався, йшов поміж людьми назустріч прудкому і легковажному вітрові, що тріпав поли його засмальцьованої стьоганки і приємно обвівав обличчя. Він аж дихання забивав, оцей веселий, радісний вітер, і хотілося сміятися невідомо кому і чому: людям, що пливли тротуарами, сонцю, що стояло не рухаючись, немов пильно придивлялось до щасливої розбудженої землі.

Це, мабуть, через весну було так радісно у Федченка на серці і через отой металевий стержень, якого ніс так обережно, наче він був скляний і від найменшого дотику міг розлетітися вдрузки — це був найперший стержень, зварений тертям.

Коли Іван порівнявся з поштамтом, назустріч йому вийшла молода жінка в чорній оксамитовій шапочці, в зимовому пальті без коміра і у високих ботах. Одяг, такий звичайний, здавався на ній дуже красивим, а обличчя було таке свіже і рожеве, що Іванові одразу ж пригадалася материна фраза: хоч води напийся! Ні зморщечки, ні цяточки — чисте, добре, усміхнене. Можна було подумати, що ця жінка жодного разу в житті не заморилася, ніколи не гнівалася і не сумувала — таке було в неї обличчя. І такі ж очі — великі карі очі з бездонною поволокою, з тінями по куточках, і з білими, аж синюватими білками. І від усієї неї — молоді, тугі, як яблуко, й пишної — віяло спокоєм, добротою, щастям.

— Скажіть, будь ласка,— зупинився Іван, втупивши в неї погляд.

— Скажу,— ласкаво промовила вона, схиливши набік голову.

— Де центральне конструкторське бюро? — спитав Іван, примружившись от весняного сонця і від її незвичайної краси.

— А я саме туди йду, могу вас провести.

— Працюєте там?

— Працюю. А вам щось потрібно?

— Та ось, зварив на токарному верстаті.

— Зварили? — брови її підвелися, губи — такі повні й трохи пришерхлі — здригнулися і хлюпнули Іванові в обличчя ласкаву посмішку, від якої у нього полегшало тіло й ширше розкрилися очі.

Вона розглядала зварений стержень, передавши Іванові свою маленьку пахучу сумочку, а він стояв перед нею і ждав чогось, не знаючи чого. Йому вже і в конструкторське бюро не хотілося: раз оця жінка з таким захватом розглядає на вулиці його роботу, значить, це не жарт.

— Я саме цим займаюсь,— сказала вона по паузі.— Ви, власне, до кого йшли?

— Та я й сам не знаю,— усміхнувся Федченко.— До вас, виходить...

— Ну, тоді давайте домовимось так: ви мені залишаєте цей стержень, я якраз іду зараз в центральну лабораторію,— вона глянула на годинника.— Трохи вже й запізнююсь. А ви увечері заходьте. На той час у мене буде рентгенологічний знімок, аналізи...

— Сьогодні не зможу, я вчуса в інституті, на вечірньому...

— Тоді знаєте що? Я приїду до вас на завод.— Вона записала виробничу адресу Івана, назвалася Оленою Костянтинівною, а на другий день справді прибула в цех.

Через засклені пройоми цехової покрівлі на неї падало світло. Із напівтемряви, що виникала від сірого кольору металу, давно не білених стін і покритих чорною фарбою металоконструкцій, воно м'яко вихвачувало струнку, ледь розповнілу постать Олени Костянтинівни, її дивовижно чисте вродливе обличчя, обрамлене пухнастими руськими врунами волосся. Ці хвилясті вруна просвічувались, робили Олену Костянтинівну ніжною, якоюсь задуманою і, хоч вона стояла поруч,— далекою. З тої неіснуючої далини вона всміхалася Іванові, і повні рожеві губи її зламувались, тремтіли, а він дивувався: чого це Олена Костянтинівна світиться, а

майстер Занько, начальник дільниці та всі інші, що після закінчення зміни оточили його верстат, були неначе в тіні.

Іван задер голову. Через засклені пройми в стелі він побачив високе голубе небо, біленькі кучеряві хмарки, що весело пролітали над цехом, але не побачив сонця — воно вже хилилося десь за крани, за стапелі й будинки. І все ж — Олена Костянтинівна світилася, наче на неї падало не розсіяне світло надвечір'я, а сонячний промінь. Ладнаючи верстат до запуску, він краєчком ока бачив лише її, а все інше розпливалося в якийсь невиразний сірий фон.

Затиснувши гайки на своєму новому пристосуванні та відрегулювавши шпindel, Іван стукнув ключем по станині.

— Готово, — сказав він і одійшов набік.

До верстата першою підійшла вона, Олена Костянтинівна. Підійшли ближче й інші. Тільки майстер Занько лишався оддалік: він сам виготовляв Іванові пристосування, сам встановлював його на верстаті, допомагав Федченкові зварити перший стержень. Заклавши руки за спину, він стояв собі під колоною, трохи опустивши голову, наставивши свої волохаті брови і довгі вуса в підлогу, і здавався байдужим до всього.

— Зварювання тертям, — немов сумніваючись, показала Олена Костянтинівна. — Але яке примітивне пристосування! І це — легована сталь? — показуючи на стержень, спитала вона. — Цікаво. Для її зварювання доводиться виготовляти спеціальні, дуже дорогі електроди. — Олена Костянтинівна пильно розглядала пристосування. — Принцип дуже простий: один стержень обертається в шпindelі, а другий закріплюється в різцеутримувачі нерухомо, кінці їх зводяться, по можливості, точно, міцно притискаються. Потім включається верстат. Від тертя виникає висока температура, метал починає плавитись, так? Маємо торцеве зварювання тертям. Федченко, увімкніть, будь ласка, подивимось!

Іван натиснув кнопку. Верстат, набираючи швидкість, спершу оглушливо завив, нагадуючи сирену. Потім, десь на найвищій ноті, звуки його зм'якшилися, а далі виття і зовсім пропало. Федченко вимкнув верстат і загальмував шпindel. За кілька секунд два стержні були зварені. Їхні суміжні кінці ще жевріли, поступово згасаючи. Іван на наждаку поправив місце зварки і протягнув стержень Олені Костянтинівні.

— От і все, — сказав він, витираючи руки паклею.

— Чудово! — захоплено дивлячись то на Федченка, то

на зварений стержень, тихо промовила Олена Костянтинівна.

— Це дрібниці! — здалеку зауважив майстер Занько. — Іван учора зварив стержень діаметром п'ятдесят міліметрів, а сьогодні в обід — трубу.

Олена Костянтинівна, здається, не чула Занька. Вона все ще розглядала місце зварки і продовжувала:

— Просто чудово! Навіть шва не помітиш. Треба обов'язково зразу ж оформити документацію на винахід.

— А по-моєму, не треба поспішати, — дивлячись собі під ноги, сказав майстер. — Треба спочатку пристосування добрі виготувати — та щоб прості були, щоб на кожному токарному верстаті їх встановити можна. Та на заводі витіснити електрозварку на торцевому зварюванні труб і стержневого заліза. Отоді можна й про документацію думати.

Занько говорив усе це приглушеним тоном, не підводячи голови, роздмухуючи свої сиві звислі вуса. Здавалося, старий майстер говорить сам із собою. Тому майже ніхто не звернув уваги на його слова. Всі тепер дивилися на чисту, молоду, гарно одягнену Олену Костянтинівну, на її свіже, як ранковий вітер, обличчя і паче ждали чогось. А коли вона, покликавши Федченка, рушила з цеху, всі пішли за нею, не відстаючи і не випереджаючи цю красиву гостю з центрального конструкторського бюро.

Так, таємниці ніякої не було. І все ж в Івановому житті сталися дивні зміни. Перш за все він нізачо не сказав би Настусі про Олену Костянтинівну, а тим більш про те, з якою радістю він чекав ранку нового дня і з якою насолодою думав про те, що сьогодні вони обов'язково повинні побачитися. Мабуть, те ж саме переживала і те ж саме думала Олена Костянтинівна. Зустрічаючись з Іваном, вона кожного разу червоніла, дивилася на нього якимось насторожено, і тоді Федченкові здавалося, що от-от мало щось трапитись — завітне і незвичайне. Воно було вже близько, зовсім поруч, супроводжувало Івана і на роботі, і в інституті, і дома. Навіть дома! І тому він ходив у якомусь тумані, весь переповнений передчуттям.

Але оте близьке й завітне владно зупиняла Олена Костянтинівна на останній грані; саме в оту єдино можливу секунду вона обпікала Федченка чужим поглядом і кидала, неначе камінь: «Ні!» А сказавши «ні», перша ловила Іванові погляди, очі її туманились, губи розкривалися йому назустріч ніжною посмішкою, що знову кликала, і обіцяла, і паморочила голову.

— Не треба,— тихо говорила вона в такі хвилини, при-
мружуючи очі й хитаючи головою.— Не треба. Вам потім
буде дуже важко... Повірте...

— А вам? — питав розгублений Іван.— Хіба вам байдуже?

— І мені...— зітхала Олена Костянтинівна.— Мені й те-
пер важко...

Ті креслення і технічні довідки про зварювання тертям,
які вони виготовляли вечорами, всі були вкутані ніжними
поглядами, невисловленими бажаннями, нездійсненими по-
цілунками і передчуттями. І вони обоє чекали цих вечірніх
годин у затишному кабінеті конструкторського бюро з па-
русиновими шторами на вікнах і далекими вогнями за
рікою.

3

Годині об одинадцятій ранку майстер Занько
підійшов до верстата, не дивлячись на Івана, махнув рукою:
зупини, мовляв. І коли верстат зупинився, майстер сказав:

— Иди. Начальник ЦКБ викликає.

Доки Федченко збирався, Занько неквапливо закурював.
Добувши з кишені сірники, затиснув їх у кулаці і задумався.

— Там, якщо знайде мова про оцю зварку, не дуже наля-
гай на відкриття.— Майстер дивився тепер на Федченка так,
як ковалі дивляться на шматок розжареного заліза: пильно,
суворо і насторожено.— Гни більше на заводські справи,
на практику бий. Так, мовляв, і так, незручно ж, мовляв,
труби малих діаметрів електрозваркою мучити. І стержні
теж. А відкриття? Невже ми з тобою розумніші за всіх,
Іване? Мабуть, це вже давно відомо людям. Оту стрижену
інженершу послухати, так ти просто винахідник, та й годі.

— А може, й винахідник? Ви по чому знаєте?

— Не вірю! — Занько задимів цигаркою.— Щоб оце до
такої простої штуки не додуматись? — Він закашлявся, зсу-
тулившись у натуззі, а коли випростався, Федченко був уже
на виході з прольоту.

У світлому отворі розчинених воріт старий майстер вираз-
но бачив його високу струнку постать, чубату голову на ши-
роких плечах, легку і швидку ходу і посміхався.

— От шпак! Хоч би ще на глум його там не підняли, го-
ренько моє.— Він увімкнув верстат і взявся закінчувати
розпочату Іваном деталь.

А Федченко тим часом біг в ЦКБ. Він поспішав, він че-
кав цього виклику, бо вчора з Оленою Костянтинівною вони

закінчили креслення і всю документацію на його винахід. Сьогодні ранком вона мала все це підписати в начальника центрального конструкторського бюро і відправити на затвердження. Він хотів спочатку поговорити з Оленою Костянтинівною, але її не було — пішла на якийсь завод.

Іван рішуче постукав і зайшов до начальника ЦКБ, не маючи ніякої уяви про те, для чого його викликали і як вести розмову.

За столом він побачив красивого худорлявого чоловіка з блідим обличчям. Великі чорні очі під темними бровами і розкішна чорна шевелюра робили його суворим, схожим чимось на стомленого режисера — отого, що приходив до них в драмгурток з театру. Темно-сірий костюм бездоганного крою, білосніжна сорочка з вузькою краваткою — весь елегантний вигляд начальника ЦКБ підкреслював цю схожість, і, дивлячись на нього, Іван чомусь згадував розсіяне світло рампи, хвилюючий подих театру і тишу залу, захопленого прекрасними чарами мистецтва.

Не підводячись назустріч, начальник ЦКБ запросив Івана сідати і одразу ж спитав:

— Ви вчитеся в інституті, Федченко? А в технічному кабінеті буваєте?

— Майже не доводиться, часу обмаль.

— Але ж читати, мій голубе, треба в наш час дуже багато. Особливо якщо берешся за раціоналізацію. Ну, що це ви, їй-богу, взялися відкривати Америку з цим зварюванням на токарному верстаті? Це вже давно відомо. І коли б ви регулярно читали «Промышленно-экономическую газету», то знали б, що у Всесоюзному науково-дослідному інституті електрозварювального устаткування вже вирішується проблема автоматизації зварювання тертям. Розумієте?

Він дивився на Федченка без глузування, по-дружньому, але безпричинний гнів проти цього красивого розумного чоловіка піднімався в Іванових грудях з кожною хвилиною. Пригадалися розповіді товаришів про те, як їхні раціоналізаторські пропозиції відхилялися, а потім затверджувалися за чужим авторством, і в нього вже просилися з грудей образливі слова. Начальник ЦКБ продовжував говорити спокійно, уважно доводив, що раціоналізаторові не можна працювати навпомацки.

— Раз ви стаєте інженером, включаєтеся в раціоналізаторський рух, будьте ласкаві, знайте все, що діється в промисловому і науковому світі.— Він глянув на Федченка приружено, й іронічна посмішка зламала його твердо окрес-

лений рот.— І потім: що це у вас за співавтор? Для чого це ви до своєї кількомісячної роботи примазали Олену Костянтинівну Мельниченко? З якої речі?

— Це моя справа! — сказав Федченко.— Мало того, що ви заперечуєте значення моєї роботи, маринуете її, ви ще й у співавторство втручаєтесь. Вам пропозиція робітника, як більмо в оці!

Начальник ЦКБ підвівся.

— Ну знаєте, молодий чоловіче, це вже занадто! Чорт забори, думайте, що ви говорите!

— Нічого тут думати! Скільки ви морочили голову Олені Костянтинівні з документами?

В цей час до кабінету зайшла секретарка.

— Аркадій Сергійович, дзвонив головний інженер. Зараз у нього розпочнеться нарада, ждуть вас.

— Добре, ідіть, — сказав він секретарці і знову повернувся до Івана.— З якими документами?

— З документацією морочили голову, тепер із співавторством водитимете нас за ніс, а потім ще якийсь привід знайдете, щоб угробити нашу роботу.

— Заждіть, Федченко, — скривився начальник ЦКБ.

Але Іван крутнувся і вибіг з кабінету, грюкнувши дверима. Він повертався у цех, сповнений невисловленими почуттями, наче бомба зарядом. Кілька разів дзвонив Олені Костянтинівні, але її все не було. Нарешті пощастило зв'язатись. Олена Костянтинівна була засмучена, це чулося по голосу, коли вона з ним привіталась.

— Що ви на це скажете? — спитав її Федченко, розповівши про свою розмову з начальником ЦКБ.

Олена Костянтинівна помовчала.

— А ви знаєте? — спитала вона.— Вашу раціоналізаторську пропозицію Аркадій Сергійович підписав ще вчора і передав у техвідділ. Тільки замість мене вписав туди майстра Зашька.

— Що ви... — розгубився Іван.— Яке він мав право?

— Не будьте таким наївним! — гукнула Олена Костянтинівна.— Чого ж ви йому не поставили такого запитання, а втекли, грюкнувши дверима? Як школяр! Смішно, — сказала вона і повісила трубку.

День тягнувся повільно, а тут ще майстер Занько за годину до кінця робочого дня доручив йому передавати зміну, бо старого викликали в технологічний відділ.

Іван швидко з усім упорався і десь близько шести годин був у прохідній. І тільки-но він вийшов з заводу, як одразу

ж побачив начальника ЦКБ, що йшов з майстром Заньком, у чомусь його переконуючи.

Майстер Занько обернувся на Іванові кроки, зняв окуляри і, відразу прояснівши, полегшено посміхнувся.

— Ага, ось і ти,— сказав він ласкаво — Саме вчасно. Тут, Іване, така справа...

— Федченко про все знає,— зауважив Аркадій Сергійович.— Йому, певне, вже розповідала Мельниченко...

— Чого ж ти мені не сказав, Іване? — старий майстер похитав головою.— Знав і мовчав. Або хоч би їм ось розтлумачив. Вони ж не знають обов'язків майстра, тому взяли і помилково вписали мене в твою рацпропозицію. А тепер ось ніяк не доведу, що цього не можна робити.

— Ви ж виготовляли пристосування? Федченко, скажіть, будь ласка, чи виготовляв майстер Занько пристосування для зварювання тертям?

— Ну, виготовляв,— похмуро відповів Іван.

— Пособляв йому, не відмовляюсь,— підхопив Занько,— пособляв. Та й що з того? Кожен майстер зобов'язаний пособляти своїм робітникам. Без цього не можна. А додумався до цього хто? Федченко. От його й пишіть. Мені вже на пенсію пора, а не в раціоналізатори.

— Але ж ви самі зробили оте пристосування. В техвідділі за вашими ескізами креслення виготовляли, є документи про це.

Занько зітхнув.

— Упертий ви чоловік, Аркадію Сергійовичу. Вам сказано, що майстер зобов'язаний помагати робітникові, якщо це майстер, а не чорти батька зна що. Ось я на пенсію піду, Федченко мене заступить. Думаєте, він не допомагатиме своїм робітникам? Ще й як допомагатиме! Для цього й інститут закінчує... Та що ж, за кожну таку допомогу накажете вписувати його в кожну рацпропозицію? Ні, батечку, це не те... І Мельниченко тут ні до чого, і я ні до чого. Це Іванова думка, його труди. Бувайте, я пішов.

— От бачите, Федченко,— радісно сказав Аркадій Сергійович. Проте Іван так і не зрозумів, що мав на увазі начальник ЦКБ: ствердження своєї попередньої думки щодо несумісного авторства Олени Костянтинівни чи захоплення Заньком.

— У вас сьогодні, здається, немає занять в інституті? — спитав Аркадій Сергійович.

— Немає.

Аркадій Сергійович взяв його під руку:

— Знаєте що, Федченко, ходімо разом додому, а по дорозі поговоримо. Мені щось не хочеться відпускати вас — отакого колючого й насупленого. Бо ви ж хороша людина.

— Що ж, ходімте...

4

Вони вийшли на високий перехідний міст через залізничні колії і зупинилися. Дивилися на могутню панораму заводу, за якою спокійно влігся лиман, на далеке селище Велику Корениху, що губилася в захліблених ланах за рікою, і мовчали. Сутінки ще й не снувалися, але степові далі вже крилися синюватою млою і захмарене небо висіло низько та кидало на землю задумливе саяво обкраденого сонця.

— Буде дощ, — сказав котрийсь із робітників, що проходили повз них. Сказав, і одразу ж забувся і його голос, і слова, наче їх стерли інші голоси, інші люди, що весь час переливалися цим високим мостом із одної частини міста в іншу.

— Про що ж ми будемо говорити? — спитав Федченко.

Аркадій Сергійович, схилившись на поручні мосту, мовчав. Він задумано дивився на завод, на зарічні далі.

— Не знаю, Федченко, з чого почати, — сказав він через деякий час. — Але хотілося б поговорити з вами про життя. Яюсь, знаєте, звик я говорити з хорошими людьми, коли треба їх вчасно поправити чи підказати щось. І тому не можу повернутися спиною до чіхось помилок чи неправильних уявлень про життя. Особливо якщо ця людина молода, якщо їй ще тільки вступати в життя, ще жити й жити. От і повз вас не хотілося б пройти, не поговоривши.

— А що ж я?.. — насторожився Федченко.

— Ви? — Аркадій Сергійович збоку глянув на Івана і всміхнувся. — Та ні, ви нічого. Тільки в людях ще не вмієте розбиратися. Бачите їхні зовнішні риси, а суті людської не розумієте. Ну, от як би вам пояснити, — Аркадій Сергійович, обхопивши обличчя руками, задумався, помовчав.

У місті і на заводі засвічувалися вогні. Вони виникали не поодинці, а одразу, раптом: від руху одного якого-небудь рубильника спалахне ціла лінія, наче хто вогненным батогом стьобнув через весь завод, і вже виникає друга, третя, четверта лінія. Хвилина — і ціле море вогнів завирувало, затремтіло, затопило весь простір могутніми і стрункими хорами, кидаючи в небо відблиск.

«А в Коренисі ще не світять»,— подумав Іван, вдивляючись у темряву за рікою.

— Є такий афоризм: «Не сотвори себе кумира». Просто спеціально для вас, Федченко, для нашої розмови. Ви творили собі кумир, і він вас засліпив. Ви не дали ради своїм першим враженням і забули про все: про те, що все життя вас підтримували, вели за руку — то вчителі, то друзі, то комсомольська організація... Всі вам допомагали, всі спрямовували ваші непевні кроки, аж поки вони не ставали твердими. А тепер в інституті вас навчають люди, в цеху вас постійно наставляє оцей розумний, як пророк, майстер Занько. Так вчиться ж у нього не лише професії токаря. Цей старий кадровий робітник, цей старий більшовик навчить вас і розуму, і скромності, і всього. І він вас багато чого навчив, непомітно для вас самих.

— Навчив, це правильно.

— Нашим людям властиво забувати про себе заради дружби, заради справи якоїсь важливої... Між іншим, я забув, де саме, але мені довелося вичитати десь одну геніальну думку про те, що людина найкращою буває тоді, коли вона забуває про себе, не думає про те, щоб похизуватись. Розумієте? Наш народ щедрий на красу саме тому, що в нього немає й крихти помпезності, пози, егоїзму.

Взагалі наша система так побудована, що людину весь час підтримують, весь час їй допомагають. От ви й подумайте про це гарненько. Вдумайтесь у своє життя, і ви не зможете пригадати жодного факту, коли б вас лишили без підтримки, коли б вам не допомогли добрим словом чи порадою.

— Вірно, не пригадую такого. Але чому ви зі мною про це говорите? Чи я так завинив перед вами?

— Переді мною? Ні, переді мною ви не могли завинити вже хоч би тому, що досі ми не були знайомі ні так от просто, як люди, ні по роботі. Сьогоднішній випадок я вважаю дрібницею — ви просто погарячилися. А перед майстром, перед товаришами і, може, перед кимось ще ближчим. Ви всіх проміняли на когось одного, кого ви мало знаєте або й зовсім не знаєте.

— Щось ви, Аркадію Сергійовичу, туманно говорите. Ніяк не розумію, що до чого?

— Не розумієте? — спитав Аркадій Сергійович, посміхаючись, і простягнув руки долонями догори.— Ви подивіться: дощ! А ми понагиналися та й не помічаємо. Вам далеко до дому?

— Та он туди. За заводом живу.

— Це на Сухому Фонтані?

— Ага.

— Далеченько. А знаєте що? Пішли до мене. Чаєм по-
частую. Я майстер заварювати чай. Ходіть, не мокнути ж
нам під дощем.

— Дощ теплий, весняний.

— Ну, а все ж таки. Ходіть, ходіть. Бо я сьогодні й не
обідав.

Вони перейшли міст і вийшли на Адміральську.

— Колись Мусоргський тут бував,— сказав Аркадій
Сергійович.— Цікаво, Адміральська тоді була найкращою
вулицею в місті.

— А тепер Радянська найкраща.

— Звичайно, ніякого порівняння! Заходьте,— зупинився
біля зелених воріт чотириповерхового будинку Аркадій
Сергійович.— Тепер ось у другий під'їзд. Отут, на четвер-
тому поверсі, наша квартира.

Доки вони піднімалися, Іван усе збирався про щось спи-
тати, морщив за звичкою лоба і мовчав. Тільки вже біля
вхідних дверей, коли вони зупинилися і Аркадій Сергійович
почав відмикати, Федченко глянув на цифру «4» над две-
рима і тихо спитав:

— Це який будинок? Номер, номер?

— Номер шістнадцять. А що?

— Так, нічого,— сказав він і, як приречений, махнув
рукою.

Аркадій Сергійович швиденько роздягнувся, запалив на
кухні газову плиту, поставив чайник. А Федченкові звелів
увімкнути приймача і «ловити» музику. Іван блукав по
ефірах і хотів додому. Було вже не до чаю, не хотілося слу-
хати Аркадія Сергійовича, зустрічатися з ним поглядом —
Федченка мучила догадка. Вона не давала йому спокою ні
на хвилину.

— Ну, що ж це ви? Ніяк не знайдете,— сказав Аркадій
Сергійович і сам почав настроювати приймач.

Із шипіння і тріскоту вривалися в кімнату симфонічні ви-
хори далеких оркестрів, слали з ефіру геніальні витвори
знаменитих маестро, які своєю музикою волають цілі віки:
«Люди! Будьте красивими, добрими, щирими! Будьте ви-
сокими у своїх думках і прагненнях, ідіть до світлого, пре-
красного!»

— Люблю музику! — замріяно сказав Аркадій Сергійо-

вич.— Люблю, як давнього, доброго друга. Особливо симфонію.

— Симфонію? — перепитав з сумнівом Федченко.

— Так, так. Найвища і найпрекрасніша на світі музика — це симфонія. Ви скоро переконаєтеся в цьому.

— Але ж її треба розуміти!

— Навчіться.

— Як?

— А хто його знає? Кожен розуміє її по-своєму. Часом почувеш якусь таку собі не дуже хитру мелодію — лукаву, просту, але таку іскристу, як сонце над степом, і одразу опинишся серед друзів юності, бо колись у юності слухав її. І груди твої повняться повітрям: зітхнеш і в захваті захочеш крикнути: «Де ви, трави зелені, шовкові, дитинство, повне сонця і радості, і мрій про великі діла на землі? Де ви, милі друзі мої — юні, босоногі! А згукніться! Прийдіть!»

І тільки захочеш отак крикнути, як згадаєш, що тобі вже тридцять п'ять, що в тебе є якесь становище, репутація, і ніхто тебе не почує, бо друзі твої далеко-далеко, по всьому світу розкидані долею... І той поклик закликає тобі у горлі, тільки сльози навернуться на очі... А вуха та душа твоя все ловлять і ловлять ту нехитру мелодію, аж поки вона не затихне. А тоді оглянешся довкола, зітхнеш і усмінешся наївності своїй і згадкам...

Ні, Федченко, ні до чого хорошого людина не повинна повертатися спиною — навіть до нехитрої мелодії, почутої в дитинстві, хоч тепер ти й симфонію любиш, і душа твоя потребує складніших мотивів...

Аркадій Сергійович заварив чай і почав розливати, коли вхідні двері розчинилися. Зайшла Олена Костянтинівна, ковзнула по Івановій постаті сумним поглядом, щось сказала, привітавшись, — Федченко не зрозумів, що саме, — і звернулася до Аркадія Сергійовича:

— Ти приніс мені «Двигуни внутрішнього згоряння»?

— Ось, будь ласка, — подав він їй товсту книгу. — Вирішила міняти тему дисертації?

— Дай мені спокій, — скривилася Олена Костянтинівна, круто повернулася і зникла в сусідній кімнаті, зачинивши за собою двері. Злучим собакою на них гаркнув англійський замок.

Аркадій Сергійович перекинув через плече рушник, яким витирав чашки і блюдця, винувато і ніяково посміхнувся.

А думки Федченка і погляд тяглися до отих зачинених

дверей, за якими сиділа Олена Костянтинівна, і з жахом думалося про те, що і завтра, і післязавтра, і ніколи вже не буде вечорів у конструкторському бюро з Оленою Костянтинівною, не буде для нього її голосу, її усмішок, її близькості. І було таке відчуття, неначе його обікрала саме вона: поманила і щезла, не лишивши ні в його душі, ні в цілому світі отієї своєї краси. Мовби й сама її не мала.

— Давайте чай пити,— запрошував Аркадій Сергійович, зажурено дивлячись на Федченка.

— Спасибі, не хочеться.— Спантеличений Іван пригадав у цю хвилину майстра Занька, Настеньку, усіх тих, хто, не думаючи про себе, робив йому добро. Він тільки тепер, наче глянувши сторонніми очима, побачив свою змоклу під дощем дружину з великим важким клунком за плечима, який вона не раз привозила від матері, щоб їм дотягти якомсь до стипендії. Пригадав, як не раз, знесилена, лежала вона в ліжку і готувалась до екзаменів, і йшла, і складала їх, не маючи кровинки в лиці. І все це заради нього, заради їхнього спільного щастя. І зараз він ніби вперше побачив і жахнувся: як він міг до всього цього повернутися спиною.

— Я піду, до побачення,— сказав він глухо.

Аркадій Сергійович не зупиняв його. Провів до сходів, стояв з рушником на плечі і сумовито дивився Іванові вслід.

А Федченко біг під дощем, сподіваючись якнайшвидше добутись додому. На мосту зупинився і глянув на ріку. Там уже засвітилися і підморгували, немов вітаючись, ледь примітні вогні Коренихи. І коли він глянув на них після заводської повені вогнів, то спочатку ледве й помітив.

Але вдома, як тільки переступив поріг затіненої кімнати, крізь розчинене вікно знову побачив у темряві ті далекі вогні. Темними великими руками спершись на стіл, він довго стояв і дивився на них мовчки.

— Що з тобою, Ваню? — підвелася йому назустріч дружина і підійшла ближче.— Що трапилось, милий мій?

На нього глянули змучені очі — темні й великі, немов у тяжкохворої, тонкі руки простяглися йому назустріч благально, і Федченко обняв її теплі худенькі плечі.

А за вікном тріпотіли, неначе пожовкле листя під вітром, далекі вогні за рікою.

ЗАДОЩИЛОСЬ

Цілий місяць, день при дні, падає дощ — рівний, тихий, шумить собі та й шумить, але не навіває отого настрою, який звичайно буває під час дощу, коли тягнешся до білого аркуша паперу, немов до кухля криничної води в степову спеку. Дивний неспокій не кидає ні на роботі, ні на вулиці, ні вдома. Бо дощ викликає в місті тугу за давньою мрією поїхати в село, засісти за стіл в тиші батьківського краю на довгі місяці і писати й писати. І щоб неодмінно йшли дощі. Щоб вони обіцяли врожай, щоб слали на землю відрадний спокій і одрізали дороги у великий світ, який вічно кличе у мандри і ніяк не дає працювати. Але поїхати заважає служба і всякі інші скороминучі і не важливі справи, і розлука моя з отчим краєм затягується.

А я в цій розлуці ловлю себе на тому, що не вірю людям, коли вони дуже сердяться. Хай люди сердяться і насупляють брови, і набирають грізного вигляду — це все тимчасове і нетривке. Головне, що всі люди були колись дітьми, у всіх у них були і є матері, батьківський край. І як тільки вони про це згадають, серця їхні виповнюються світлим смутком, добротою — злість як рукою знімає. Якби усі люди частіше згадували батьків і дитинство — менше зла було б на землі, чистіше і легше б жилося!

В моєму дитинстві були різні погоди, а пригадуються чомусь тільки сонячні, тихі дні з високим синім небом, з далекими трубнозвучними ключами журавлів, із прохолодними травами і теплими стежками під ногою. Були грізні горобині ночі, з шаленими вітрами і спалахами блискавок у степовому морозі і безмежжі, а в пам'яті лишилися чомусь тільки тихі і рівні дощі, коли краплі летять стрімкоспадно і здаються срібними струнами, натягнутими між землею і небом. Мабуть, саме на тих струнах, співзвучних радощам селянина, грало моє дитинство, раз мені так хороше й сумно слухати дощі над нашою землею.

Дощить і дощить — на врожай, на багатство, на радість цілій країні, і я жалію, неначе хворих, отих, що нарікають: «Ох, коли це скінчиться? Фу, яка сльота!» Вони, бідні, ніколи не бачили зеленої ниви, поміж якою в'ється чорна лискуча дорога. Вони не знають, як красиво влягається небо в оті калюжі на мокрій дорозі. Як царини всміхаються людям, як лопотить дощ по широкому листу кукурудзи і соняшників — нічого не бачили і не уявляють такі люди.

А мені от і тепер уявляється наше село, мокрі хати, задумані земляки мої, що, пильно оглядаючи небо з сіней, розмовляють півголосом, щоб не сполохати дощ — хай іде подовше. І все чомусь думається: чи не виглядають вони, часом, і мене?

Мабуть, виглядають мене тільки самотні батьки, але коли йде дощ і я чую його шум, бачу, як він падає за великим просторим вікном, щось тихо озивається в серці, наче кличуть мене і сумують за мною і друзі юності, і несходимі поля, і розгрузла дорога поміж ними, на якій відбиваються шматки високого рідного неба.

1961

ВСЕ МИНАЄ

Я почув ці слова не в юності, і вони не були мені відкриттям. Цілі покоління людей, найбільші почуття і пристрасті, родинні і народні потрясіння — все минає. І забувається.

Навіть багатьом самотнім солдатським могилам, залишеним на чужому полі, судилася недовга судьба: їх розрівняли на нивах селянські плуги, щоб примусити землю родити для прийдешніх поколінь. Зашуміли жита над тими місцинами, заколосились пшениці, наче нічого й не було.

Наче й не було? Але ми, що знали не могили в степу, а тих, які лягли у них, смілими й молодими? Ми пам'ятаєм і очі, і юні обличчя, і м'яко окреслені губи, вкриті легеньким, як іній, пушком, і дзвінкі голоси, і той останній, урочистий біг — уже не в атаку, а в безсмертя. І поки житимемо, все будемо пам'ятати по-юному струнке постаті наших загиблих друзів, їхні худенькі плечі, що надто рано прийняли на себе безсмертні гімнастерки і сірі шинелі, а з ними — долю цілої Батьківщини. І будемо сумувати за ними і гордитися своїм поколінням, і наші сини і внуки задринуть нам.

Так, все минає. Але як минає? Все дрібне, себелюбне, злостиве проходить безслідно і забувається. Але от пройшла війна, пройшли люди і смерті, а ті, хто творив Перемогу, живуть і житимуть у пам'яті народів вічно, кутаючись в серпанок безсмертя і романтичності. Бо війни проходять, а герої залишаються, і слугують своєму народові, і він-

чають його славу. Але безсмертя випадає на долю небагатих.

У нашому тихому селі жив, не думаючи про безсмертя, тесляр Дмитро Гриценко. Його прозвали Митьохою за довгі руки, високий зріст і велику силу — це коли він був молодим. Я його таким не пам'ятаю.

Пам'ятаю вже похилену постать, з випнутою сильною спиною, на якій зручно лежав короб з інструментом, пам'ятаю поперечну пилку в дерев'яному чохлі, великі руки, якими він часто гладив мене по голові. Завжди ті руки свіжо і солодко пахли сосною, і стружками, і сонцем. Влітку вони були холодні, а взимку — теплі. А найбільше пам'ятаю його величезні, немов дві шаблі, руді прокурені вуса і світлі добрі очі, примружені чи від звички зосереджуватися на пильній роботі, чи від бажання сховати ласку, що виповнювала їх, коли Дмитро Іванович дивився на людей.

Все життя він ставив у нашому селі покрівлі на хатах, конюшнях і амбарах, робив вікна і двері, стелив підлоги. А що життя його було довге, то й не лишилося в селі жодної хати, де б він чогось не зробив — зручно, красиво й надовго.

І от прийшов час, помер Митьоха-тесляр, а в кожній хаті живуть під покрівлями, поставленими його руками, молоді й старі люди. Ходять рівними лункими підлогами, відчиняють міцні і легкі двері, дивляться у вікна, на рамах яких немає жодної щілинки і ознаки в'язі, і згадують з подякою великі руки Дмитра Івановича Гриценка — холодні влітку, теплі зимою і круглий рік щедрі на добру працю.

А на кладовищі поросла пириєм його могила — більша і довша за інші. Ночами над нею світять зорі, взимку і влітку обдувають її вітри, мнуть дощі і заносять сніги. Все минає...

Але я хотів би, щоб моя робота, яку я лишу по собі, була потрібна людям так само, як покрівлі на хатах, як вікна і двері, пороблені Митьохою в нашій селі. А тоді нехай і могилу мою розорють, бо не смертю й буттям визначається слід людини на землі, а її добрими ділами, що ніде і ніколи не проходять безслідно.

1961

ЗЕЕЛОВСЬКІ ВИСОТИ

1

Вони лежать за гранітною аркою залізничного мосту, піщано-жовті, брунатні, немовби потомлені.

Потім про ці висоти напишуть симфонії і поеми.

А зараз... Ще мовчать кулемети, ще зариваються в землю солдати ворожих армій з обох боків залізниці, а суворі гармати весело котять сюди асфальтом за потужними тягачами, підплигують на вибоїнах, немов радіють, немов поспішають на свято. Гармати завжди у наступі веселі й легкі, а у відступі — важкі й похмурі. Артилеристи кажуть, що від кордонів до Волги тягли їх, немов на Голгофу, а від Волги наші гармати котяться до Берліна майже самі, і жодна не відстала.

Сунуть від Одера до Зееловських висот задимлені танки, могутньо й погрозово фиркаючи, а поміж ними — таємничо-принишклі «катюші», затягнуті в брезент, цей одвічний сейф військового, засекреченого світу.

Роботящі ЗІЛи, «студебекери» з ящиками снарядів та патронів вище кабін терпляче тримаються правої сторони шосе, пропускаючи відкриті штабні машини, на яких велично погойдуються гнучкі антени, червоніють генеральські лампаси й поблискують погони та зеленіють розстелені на колінах карти.

І мотодивізія в касках, із автоматами, густо повсідалася на машинах і котить, поспішає. Білі-білі паски касок на обвітраних юних обличчях здаються гнотами семилінійних ламп, якими змалечку світили цим хлопцям їхні матері по селах.

І ми, розвідники звичайнісінької «матінки піхоти», тупаємо узбіччям до тих далеких висот. Обдувають нас пилом потужні грузовики, дмухають гарячим духом в обличчя танки, а ми йдемо собі з автоматами і несемо сонце на плечах, сине небо і квітучі сади в очах.

Сади... Вони просто кипіли тієї весни. І хто скаже, що ні, так і знайте: їхав чоловік на машині чи в танку, ковтав пил, минав кілометри, а пахоців квітучих вишневих садів не почув.

Нам не треба було асфальтів по автостадах. Ми ходили тоді, звичайно, навпростець по полях, по лісах і по садах. Поки на автостраду вибиралися мотоцикли, нам треба було

обнишпорити садиби, гаї і сади і кожний пагорбок чи долиску.

І ми нишпорили. Вриваючись у чужі покинуті спальні, ми лякалися свого відбиття в ненаших розкішних дзеркалах і готові були диркнути з автомата по них, не пізнаючи самих себе: нам тоді було по 19—20, а в безперервних наступах та боях ми здавалися набагато старшими і суворішими, ніж це дозволяв наш вік. І сімдесят два кілометри від Одери до Берліна були не такі легкі, як тепер здається.

Зееловські висоти було видно з усіх усюд: із штабних машин — генералам, із окопів — солдатам, крізь розчинені люки — танкістам, із квітучих садів — нам. І навіть, впоравшись з усіма околицями та зайшовши в невеличке чепурне містечко, з грудням цегли, черепиці та битим склом на рівнесеньких тротуарах, ми бачили жовті відроги, схожі на посулих левів. Вони тривожили, вабили до себе погляд і обіцяли кожному з нас те, чим лякає людину війна, — нам же їх брати, оті Зееловські висоти...

А поки що повсідалися ми проти щедрого сонечка, куримо і слухаємо тишу. Така ж вона дзвінка, така приємна, що всі дрімаємо або всміхаємося. І здається: вийдуть зараз двірники в білих фартухах, підметуть з тротуарів биту цеглу, черепицю й скло, нагрімають на нас, замахнувшись своїми мітлами, та проженуть додому вчити уроки або помагати матерям щось робити вдома.

Двірники, проте, не йдуть, а містечко повниться танками, машинами, гуком моторів у небі й на землі.

2

Біля нас зупиняється танк. Ревнувши, завмирає. Тільки дим і курява довго ще спливають від нього. Та повітря кипить над обрешетниками моторів. Та люки відкриваються.

Із верхнього вискакує спітнілий червонолиций генерал. Він стає на броні, оглядається. В сердитих очах — погроза тим далеким висотам, близьким будинкам і нам. Легким натренованим рухом він сплигує на землю й каже, ні до кого не звертаючись:

— Викличте «Дніпро». Зв'яжіть мене з першим.

Поки генерал курить, походжаючи біля танка, всередині щось гукають, когось умовляють, і нарешті з люка простягають йому плескатий круглий мікрофон і ставлять на броню важкий невеличкий динамік.

— Перший слухає,— каже хтось з динаміка спокійно й стомлено,— доповідайте.

— Вийшов на рубіж «Зееловські висоти». Нагодую людей і рушу на південь...

— Ви нікуди не рушите,— ще спокійніше доноситься з динаміка.— Хай люди відпочивають і готуються до штурму. Втрати є?

Генерал стуляє губи і ще більше насуплюється. В нього очі голубі-голубі і здаються на червоному обвітреному обличчі чужими.

— Загинув взвод розвідки майора Аніканова.

— Увесь взвод? Всі три танки? І екіпажі?

— Так, усі... Їх спалили фаусники біля висоти 326. Я мушу її взяти сьогодні ж! Дозвольте обійти з півдня.

— Ви відпочиваєте і готуетесь до штурму,— повторює той же спокійний голос. Він уже знову спокійний.

— Все ясно, але...

— Ніяких «але». Виконуйте наказ. Я у вас буду... незабаром.

В динаміку все стихає, і генерал повільно кладе мікрофон на броню.

— Товаришу генерал-майор, дозвольте звернутися? — виструнчується, вийшовши з-за танка, молодий майор, що кілька хвилин простояв уже, очікуючи, поки скінчиться радіорозмова.

— Ну,— повертається до нього генерал.

— Серед тих полонених фаусників, котрих ви наказали відправити в тил, є знаменитий піаніст. Молодий-молодий... В окулярах. Він такий кволий... Треба його залишити тут. Адже Берлін ми скоро візьмемо — цей знаменитий піаніст одразу й стане до роботи.

— Знаменитий, кажете? — дивлячись на гостроверхі покрівлі містечка, перепитує генерал.— Молодий? Ну, то й що? Серед тих наших молодих танкістів, які сьогодні згоріли в танках, знаєте скільки було знаменитих піаністів, і майстрів, і вчених? Не знаєте? А я знаю. Такі хлопці! — генерал хапається обома руками за голову і хитається, немов від зубного болю.— Всіх відправимо ліс валити, міста будувати, ті, що вони поруйнували. Всіх! — кричить він, гнівно тупаючи ногою.

І після того крику чути, як десь далеко в гаю кує зозуля, виспівують шпаки на ближніх деревах.

Гріє сонце, спочиває вітер, вичахають танки по дворах та вулицях містечка, і стелється по садах білий цвіт вишень,

— Але...— переступивши з ноги на ногу, починає несміливо майор.

— Ніяких «але»! Виконуйте наказ.

Губи в генерала сіпаються, а очі ще більше голубіють, мов наші ріки в сонячний день.

— Вони спалили найкращих розвідників, що воювали від початку війни. Хто мені їх поверне? Мені і сім'ям, і матерям? Може, ви? — визвіряється генерал на майора.— Чи, може, той ваш плюгавий піаніст?

— Але ж він тільки позавчора з Берліна. Тільки-тільки натягли на нього шинелю. Він і гвинтівки не вмів тримати, не те що фаустпатрона...

— А ті, мої хлопці, все вмів. Вони взяли Кантемирівку під носом у Генріха Гілле з його «Мертвою головою». Я на них надіявся, мов на самого себе. І сьогодні їх не стало. Ви це розумієте? Хоча б це...

— Це зробив не він,— уперто нахилив голову майор.— Гляньте на нього, і ви зрозумієте все. І потім... Він не знесе полону...

— Ви мене дивуєте, хай вам чорт,— червоніє ще більше генерал, стримуючись.— Що за розглядини можуть бути перед Зеловськими висотами? Що ще вам забандюрилось? Га?

— Він був професором Берлінської консерваторії. У двадцять сім літ! Погляньте на нього.

Генерал довго мовчить, мне свої рукавички, в яких четвертий рік безперервно водить танки. А зозуля кує в гаю. І стеле по чорній землі свої пахучі пелюстки молода вишенька у дворі. І так тепло й тихо у світі...

— Добре, приведіть,— каже генерал і одвертається, щоб прикурити.

3

Він стоїть посеред двору — уособлення безпорадності, непристосованості. Безжальна карикатура на інтелігентність, написана суворими мазками війни.

Тонка довга шия жалібно стримить з жорсткого коміра шинелі, яку він боїться зняти навіть у цей теплий і прекрасний квітневий день — можливо, останній в його житті. Бо ту шинелю наділи на нього грубіяни й циніки — штабні фельдфебелі,— їх він боявся більше, ніж смерті. Кашкет з довгим козирком, які носили солдати гітлерівської армії, налазить йому на вуха, гне їх униз і тримається, мабуть, тільки на

окулярах у тонесенькій золотій оправі. Довгі руки виснуть вздовж тулуба, тонкі й білі. І біле обличчя. Біле, як у мерця. А гострий борлак виступає на шиї якимсь дивним наростом, і через те думається чомусь про чаплю і ще про щось жалягідне й нещасне.

Генерал, оглянувши його, затримується очима на тонких-претонких ногах, обстебнутих гетрами і взутих у величезні руді черевики. Ковані, міцні, зроблені для дальніх доріг у Росію та Африку, вони зайшли від Берліна тільки до Зееловських висот. Ці важкі черевики на кволіх ногах берлінського піаніста.

— Гм, вояка,— хмикає генерал незлісно.

— Найн,— мотає головою німець.— Не війна. Ніхт война. Мюзік...

— Мюзік, мюзік...— бурмотить генерал, і куточки губів його опускаються донизу.— Де тут є піаніно? Ану,— повертається він до нас, і ми розлітаємось по кімнатах, мов горобці.

Офіцери в тонких комбінезонах стоять поряд і прислухаються.

— Берлінський піаніст,— каже, підходячи до них, генерал.— Зараз послухаємо, як він грає,— генерал поглядає на годишника.— Що роблять люди?

— Миються,— виструнчується один із офіцерів.

— Миються? — дивується генерал.

— Ага. Пороздягались до пояса і ллють один одному цілими відрами воду на спину.

— Жарко,— каже генерал.— Хай миються. Буде ще жаркіше,— і він довго дивиться на Зееловські висоти, що скидаються на послулих левів.

4

Фортепіано знаходимо в сусідньому будинку.

— Ходімо,— велить німцеві майор.

Той нагинається, піднімає ранець, обшитий телячою шкірою, закидає собі на плечі. Потім надіває пояс із бляшаною циліндричною коробкою та шанцевою лопаткою в покривці.

— Тут недалеко,— гукає йому майор, зупинившись,— не треба одягати.

— Найн, найн,— мотає головою німець і оглядається, чи не забув чого. Тільки пересвідчившись, що вся амуніція з ним, він чвалає за майором, байдужий до всього: і до нас, і до сонця, і до наших автоматів.

А коли переступив поріг кімнати й помітив рояль — забув про свої солдатські пожитки: не дивлячись, кидає їх посеред кімнати й квапливо переступає через ранець довгими худими ногами. Потрясаючи підлогу важким гупанням кованого взуття, кидається до рояля. Відкриває передню частину кришки, пагинається, примружується короткозоро і підводить обличчя. Воно сьє, мов у дитини.

— Беккер,— піднявши пальця, багатозначно вимовляє він і беззвучно гладить клавіші. І ще заходить збоку і легким зграбним рухом відхиляє верхню кришку рояля так, що стає видно струни, світлу, мов сонце, соснову деку й позолочений металевий каркас.

— Айн момент,— вибачається він і скидає шинелю.

Не скидає, а якось ніби вилазить з неї, наче вона й не держалась на ньому без його підтримки. Проте складає її вдвоє, акуратно згорнувши вповдовж, і шукає очима свою амуніцію. Вона лежить далеко. Нетерплячим кроком підбігає до ранця й пояса з протигазом та лопаткою, хапає однією рукою і, перехиляючись набік, тягне до інструмента. Потім кладе на них згорнуту шинелю (в неї дуже світла і дуже блискуча підшивка) і вже на шинелю — м'який свій кашкет. Ще поправляє волосся обома руками, обсмиккує новий цупкий мундир і, примірівшись, підставляє стільця. Тільки тоді вже сідає.

А сівши, не одразу б'є по клавішах. Схиляє над ними свою світлу, лисувату голову, якусь мить мовчить, немов згадає щось, і, випроставшись, обводить нас дивним поглядом. За скельцями окулярів повно сліз: мабуть, він уже не сподівався коли-небудь сісти за рояль.

— Спасибі,— несподівано для всіх вимовляє він і, підвівшись, вклоняється усім нам, на всі боки, і генералові, що стоїть біля вікна, суворий і неприступний, і групі молодих офіцерів у красивих комбінезонах. І нам — запиленим, незграбним у своїх рятівних, зручних маскхалатах. І майорові, що тулиться якось збоку, намагаючись не дивитись на німця.

Піаніст починає з грубих басів. Рокочуть вони і гримлять про щось суворе, страшне, непоправне, наче рушаться в світі міста й мости, а небо падає на землю побитою кригою, і валяться гори й висоти, і рвуться бомби та стріляють гармати, і кричать жінки та плачуть діти. Все дужче, все страшніше. Аж дихання нам перехоплює, аж серця наші заходяться, а десь глибоко всередині кожного наростає друга.

Голова німця мотається в такт цій страшній музиці, плечі стрибають, розвихрюється світле волосся, і руки літають над клавішами, немов б'ються дві білі блискавки, але ніяк не можуть знайти напрямку, куди б полетіти назавжди.

І ми відчуваємо: або він вмире за цим беккерівським роялем — і тоді музика скінчиться, або в світі трапиться щось непоправне й страшне. Хоча ми вже й не сподівалися в своєму житті побачити щось страшніше за війну, котра носила нас днями й ночами по своїх жорстоких і страшних полях.

Звуки гримлять і падають на нас, на стіни кімнати, вириваються у вікна, у весняний світ, залитий сонцем, і теплішають, тихшають, немов усі люди на землі відходять від злоби, навіки втрачають її і починають несміливо ще, а далі веселіше посміхатись одне одному, а потім простягають руки і обнімаються. І щось ніжне-ніжне огортає нас, і в усіх більшають очі, розправляються зморшки на обличчях у старших, а в нас піднімаються і стають легкими брови. Губи чомусь тремтять, і зроджуються на них усмішки. А радість і ніжність ллються і ллються з-під німцевих рук, і міцнішає, і росте ця злива високих, чистих звуків, що здаються чомусь сопячними, і всі ми одразу забуваємо, де ми, чого прийшли сюди і хто оце грає нам...

Тихо й ніжно витають над нами звуки, і родяться вони не з рояля. Рояль досі мовчав, як будинок. Як оті висоти за вікном. Як брук кам'яний під ногами. Звуки ллються з рук. З-під отих довгих худих пальців, що обережно й пестливо торкаються білих клавішів і розповідають нам про наших матерів та батьків, про рідний дім, і рідні ріки, і рідну землю, й сади.

Наче змовившись, одвертаємось до вікна всі одразу, ховаючи очі від товаришів. А потім несподівано для самих себе аплодуємо.

Німець встає з свого місця, гречно вклоняється, знову сідає; за роялем він не полонений, не солдат — він, мабуть, про все встиг забути.

— Давно я не слухав Бетховена у такому виконанні, — зітхає тихо генерал.

— Бетховен, о-о, — посміхається німець. — Бетховен... — і замовкає надовго. Навіть очі заплющує. Потім повільно й легко підводить руки. І вони знову народжують акорди.

«Та-та-та-та» — лунає якимось тривожно й настійливо, наче здалеку питає хтось поради. «Та-та-та-та» — вже ближче й виразніше, немов хтось погрожує: я йду, я зараз іду! І нам

справді здалося, наче в цю кімнату посеред війни й посеред весни увійшов великий Бетховен. Геніальний і суворий Бетховен! Увійшов і дивиться грізно на своїх співвітчизників і на всіх нас, ніби питає: «А ви, мої нащадки, чи так живете і дієте, як я мріяв?»

І його музика все на світі ставить на свої місця: ми бачимо під її владою Зееловські висоти звичайнісінькими кучугурами піску, а танки й гармати — громаддям металу. І кожен з нас, слухаючи ту прекрасну музику, ніби по-новому розуміє світ і думає про його красу. Усі ми забуваємо і німця, що грає, і того, хто писав цю музику. Нам здається, що вона існує віки, разом з людством, і тепер розповідає про те, що у воєнних громах правда подолала кривду. Вона каже нам, що усіх нас жде життя, і кохання, і робота на мирній землі.

І коли мелодія вмирає під стомленими пальцями німця, ми немов прокидаємось. Ми наче сп'яніли від музики і сприймаємо все довколишнє немов нереальне. Справжнє було там, у тих мелодіях. Та ще, мабуть, у сонці. І в квітучих садах. І в нас самих.

А німець підвівся й дивиться на нас запитливо. Він важко дихає. На чолі і на скронях — великі краплі поту, мокре волосся прилипло до лоба і висне пасмами на очі. Він наче жде чогось.

«Що ж тепер?» — питають його змучені очі. — Що буде зі мною далі?»

— Відправимо його в тил? — запитливо дивиться генерал на майора.

Той знижує плечима.

— Ходімте, — наказує німцеві і йде вперед.

— Відправимо його в штаб, — услід майорові каже генерал.

Німець тим часом квапливо одягає шинелю, скоріше влазить у неї, мов у печеру, кидає на голову своє кепі, а на плечі — ранець. Хапає пояс із протигазом та лопатою і біжить за майором: він боїться залишитися серед нас без свого заступника.

Дурний німець. Він не знає, що його музика живе в наших серцях, вона звучить десь у наших грудях і вухах, і ми його, як цю музику, ніколи б не образили, нізачо не заподіяли б йому зла.

Генерал виходить з будинку останнім. Він мовчить, і його очі схожі на наші: такі ж сумовиті, скорботні й зосереджені очі. Без генеральського блиску, без суворості й погрози.

— Поїдете зі мною,— велить він німцеві якимось тихше, ніж повелось на війні.— І скиньте до біса оцю шинелю і цю амуніцію...

Один з ад'ютантів перекладає слова генерала.

— Найн, найн,— мотає головою піаніст і щось белькоче по-своєму.

— Він боїться, що його розстріляють удома, коли він покине що-небудь.

— І це нащадки Бетховена і Гете! — генерал з жалем дивиться на німця.— Прокляття! — цідить він крізь зуби.

А сонце ще гріє ласкаво, і цвітуть сади, і за ними лежать Зееловські висоти — звичайні собі косогори, що їх нам треба взяти, щоб не вмирали мелодії, щоб люди ніколи більше не носили шинелей, протигазів, ранців і лопат.

І щоб грізний Бетховен не гнівався на нас.

О Зееловські висоти!

1961

НАД НАМИ КРИЧАЛИ ГУСИ

Спочатку ми їхали. Довго їхали курними шляхами поміж високою кукурудзою і низькою стернею, понад густими лісосмугами і веселими світлими скиртами.

Лісосмуги з біластої маслини і темної акації були рябі і здалеку здавалися м'якими, а коли до них під'їдеш ближче — бачиш, які вони колючі, як густо переплелися кольорами та гілками. Шугнути в таку лісосмугу не одразу зважеться навіть степовий вітер. Цей одвічний і одчайдушний пройдисвіт.

А скирти були сонячні. Вони навіть блищали в полудень — свіжі, пахучі, мов мамині паляниці, і сіяли спокій одробленого літа, впраної землі та затишної зими в запо рошених селах.

Все це ми любимо з дитинства; на все життя вистачає ніжності до степових краєвидів, але ми вічно їх покидаємо.

Ми давно вже не оремо нашу святу землю, не кладемо борозен у ланах,— багатьом з нас доводиться лише прокладати на ватманах лінії креслень або на картах — маршрути.

Ми давно не засіваємо землю збіжжям — багатьом з нас доводиться сіяти лише писання по білих холодних паперах.

А хтось терпеливий і мудрий продовжує відкриту працю-рами роботу — найнеобхіднішу з усіх робіт на нашій планеті, і коли їдеш обробленими полями, відчуваєш якусь незручність за свою власну працю, бачиш її легковажною, якоюсь мовби зайвою і недостатньою — в усякому разі не найнеобхіднішою. І зачохлену рушницю потихеньку знімаєш з колін і кладеш собі під ноги, засуваєш десь під сидіння, наче боїшся докорів світлооких своїх родичів-степовиків за таку, сказати б, дитячу забаву.

Мчимо у хмарах куряви, підскакуємо на вибоях, на шортких лавах відкритого грузовика і думаємо кожний своє.

До мене горнеться Вітька — мій дванадцятирічний син. Теж — мисливець. Повз нас пробігають пусті поля і лани вже пожовклої шелестючої кукурудзи. Довго стояла вона, бідна, цього літа, виглядаючи дощу. Його не було чотири місяці. А кукурудза вистояла! Ще й добрий врожай дала: на окремих стеблах по два качани — в цих краях все терпеливе і вперте, як люди. Це нас дивує, як і баштан, біля якого ми зупиняємось, вздрівши сторожа: кавунів — наче хтось накотив!

А дощі ж прийшли, коли вже були не потрібні.

— Зачастили, мов храмові гості, — каже дід Прошка, оглядаючи небо.

Він стоїть перед нами у своїй старій-престарій шапці, спираючись на обшпуговану, слизьку і блискучу, немов з старої кістки, акацієву палицю. Їх у нас називають бичами. Такі досконалі бичі, мов перначі або булави, бувають тільки у старих чередників: роками треба носити акацієвий коштруб, тисячі разів його треба кидати, поплювавши в долоню, на корів чи нетелей, щоб отак відполірувати.

Але дід Прошка пастухом за своє довге життя не був. Був він, як не дивно, механізатором. Першим трактористом на селі і в окрузі. Любив розповідати про те, як учився в Києві на курсах і як ночами, вирвавшись із якогось засідання чи наради, молодий і чубатий секретар ЦК у білій як сніг вишій сорочці приїздив спочатку в гуртожиток, де спали, натомившись від незвичного заняття, перші в республіці трактористи — його гордість, його клопіт і втіха, розповідав, як закінчив курси, як уже додому роз'їжджалися і секретар приїхав проваджати. Подав руку, пильно так глянув у вічі та й каже: «Щасливо вам, Прокопе. Бажаю, щоб трактор у вас заводився добре». Без усміху сказав, серйозно.

— І ви знаєте, весь вік будь-який трактор, бувало, заведу. Нащо вже вредні були оті хатези довоєнні. Бувало,

крутять, крутять хлопці. І вдвох, і навперемінку, повпрівають, аж пар із них валить. Тоді вилазять на крило і махають мені: іди, мовляв, заведи. Ну, в загінці серед поля не ставать же? Обійду, зупинюся, огляну їхній трактор, поворожу біля нього — раз! — і пішов! Вдало заводив я трактори, наче виконував побажання секретаря.— Дід Прошка зітхає.— Немає тепер для мене трактора. Ось тепер мій трактор,— показує він палицю.— А сила ще є, ось дай руку!

Він бере мою руку своєю твердою, вже мовби закостенілою, рукою, і я навіть на дотик відчуваю, яка вона стара і який старий цей чоловік з таким молодим і легковажним ім'ям. І тисне він вже не сильно, а кажуть, що кріпшого в руках чоловіка не було в нашому селі.

Зараз дід Прошка стоїть перед нами мовчазний, дивиться на наші рушніці, і очі в нього сльозяться. Чи від старості, чи від вітру. А може, й від хвилювання: він запеклий мисливець. Небритий. Підборіддя й верхня губа колючі, мов оті круглі щітки на плетеній дротині, якими колись матері витирали лампове скло і лякали дітей, одлучаючи: заховать у пазуху таку щітку, а дитина — лап за неї і злякається.

— Ну що, старина,— грубувато питає Прошку огрядний чоловік у маскхалаті,— є тут дичина чи немає?

Голос у товстуна, як на огляді, гучний. Таким голосом розмовляють з старими не дуже ввічливі і не дуже розумні люди.

Прошка якийсь час мовчить, потім відповідає не бундючному маскхалатові, а всім нам, киваючи на обрій:

— Он, хіба не бачите?

В першу хвилину ми таки нічого не бачимо, а придивившись добре, помічаємо: величезними зграями кружляють крижні. Від нас кілометрів за два-три. Я знаю — це знамените топило, в якому вже стільки років не доводилося бувати.

— Що, налило води з дощів? — питаю діда Прошку.

— Ні,— каже він,— які там дощі! Зараз вони хоча б землю напоїли та груду розмочили. Не оранка, а каменоломні. Вода в топилі — з артезіана.

— Пішли, пішли,— квапить усіх метушливий товстун, якому ніколи, мабуть, не було діла до того, де береться вода, хліб, м'ясо, молоко.

— Не спішіть,— радить дід Прошка.— Розженете тільки і ніякого діла не буде. Туди далі підете, надвечір. Та й я, може, з вами піду. Тут навіть гуси бувають.

— Гуси?

— Еге ж, у вирій летять, а тут перепочивають. А де ж іще, як не тут? Триста п'ятдесят гектарів цілини! Такий невдоб! Ніхто їх тут не тривожить, от вони й той... Отаборюються на спочинок. Та ви отут під куренем сідайте, кавунчиком пригощайтесь.

Курінь у діда Прошки як з казки чи легенди: вкопаний у землю, а проте високий, теплий. Зсередини видно борони, покладені ріжками вгору,— замість перекрить. Багато соломи зверху, на боронах, і внизу, на підлозі. Пахне динями, кавунами, хлібом — прекрасні, незабутні запахи баштани!

Надворі вітер шумить, уже вологий, холодний, хвилює бур'яни, навіває тугу, а ми сидимо в курені, їмо щедро нарізані кавуни й дині і слухаємо діда Прошку. Він стоїть на колінах і все крає, все крає кавуни з соковитим хрускотом, з цівками прозорого соку, що гучно падає на розстелену газету, на грубий мішок. Реп, реп — відраховує скибки Прощин старий великий ніж, а потім — раз, просто в кавуняче серце — і розпадаються червоні, мов жар, і красиві, мов пелюстки великих троянд, скиби, грають, міняться сріблясті зблиски поміж насінням.

— Якось оце недавно, вночі, журавлі сильно курликали. Ближче та ближче. І коли вже зовсім близько підлетіли, чую: спускатися почали. А воно туман саме наліг — густий, при самій землі. От вони курликали, курликали та й стихли. Тільки зрідка десь на кукурудзі перемовляються. Тут у нас за баштаном тисячу вісімсот гектарів кукурудзи в одному лані. Кукурудза густа, висока, з бур'янцем. Чого б це вони вибрали собі таке місце, думаю. А як світати почало, рушив туди, бо перед світом знову почали курликати. Тільки отак виткнувся з-за кукурудзи, бачу: виходять. Величезний ключ! Ідуть, звісно, як журавлі, головами чубатими кивають — довгоногі, сірі, такі красиві — я аж заплакав. Давно не бачив отак близько журавлів.— Дід Прошка й зараз швидко захнюпав і одвернувся.

— І не стріляли? — манірно виколупуючи маленьким ножиком насіння з своєї скибки, спитав товстун.

— Ні, не стріляв. Як був молодим, убив двох чи трьох, здається. А тепер і подумати не можу, щоб таку птаху стріляти.

— Даремно,— крикнув товстун і впився вставними зубами в червону м'якоть.— Треба було хоч одного встрілити.

— Не можна ж,— заперечують йому.— На території України стріляти журавля-красавку заборонено.

— Одно, що заборонено, а друге — ну як його такого красивого стріляти? Це все одно, що стріляти в свою землю. Або в хату. Навіщо? — питає Прошка суворо і, не діждавшись відповіді, продовжує: — Перепочили ото вони, блукаючи кукурудзою, та й полетіли далі собі, у вирій, а мені й досі тоскно.

— Ну, це вже сентименталізм! — каже товстун, набиваючи рота кавуном.

Дід Прошка ніяково дивиться на нього, а потім руками розводить, беззахисний якийсь і винуватий, немов хоче сказати: що ж зробиш, отакі ми й є, грішні.

— Не визнаю оцієї жалісливості, — змилюстившись, каже маскхалат. — Раз прийнято полювати, значить стріляй. Полювання — це теж засіб добування м'яса. Древніший за тваринництво. Колись, для отаких, як ти, старина, озброєних лише палицею й каменем наших предків полювання було єдиним засобом до життя. Кумекаєш?

— Та кумекаю, — зітхає Прошка і невідривно втуплюється в маскхалат звуженими зіницями. — Тебе полюванням нагодуєш, саме такий! — Він перехиляється, дістає своїм ножом дідика — серце кавуна і подає Віті. — Бери, хлопче, їж, а то щось ти дуже худий, аж світишся.

— Уроків багато, — жаліється Вітя.

— Що ж зробиш, вам багато треба знати.

Дід Прошка мовчки складає на мішок скибки, згортає насіння в купу, і ми вирушаємо за Прошкою на полювання. Він веде нас через баштан. Їде, не оглядаючись, не вихваляючи кавунів, а проте забирає праворуч, все праворуч, де баштан незайманий — хай городяни помилуються. Ми гукємо Прощі, присідаємо та беремо в руки особливо великих, просто розкішних рябих херсонців, пробуємо їх на вагу і шлемо навздогін Прощі слова замилювання.

— А я тут при чім? — питає Прошка. — Хвалить людей, котрі сіяли баштан та сапали. Ну, сонце там, дощик. А моє діло нехитре — сторожувати.

Перейшовши баштан, він оглядається назад, якийсь час стоїть.

— Незвозимий баштан, — не стримується він. — Ловкий.

І часто-часто кліпає зчервонілими повіками.

Потім пішли ми через баштан, через лан зеленого проса, що вражало цієї осінньої пори своєю свіжістю, а далі — цілиною до самої води. Вода, власне, почалася непомітно: заблищала поміж купинами, дедалі частіше, зачвакала під ногами, а коли їй уже треба було стати суцільним плесом,

сховалася в старнику — у високім-високім буркуні, впереміжку з осотом і лободою.

В ці бур'яни нас і привів дід Прошка надвечір. Було вітряно, було тихо і порожньо. Ніде ніяких качок, ні гусей не видно, тільки сумовито посвистують на бистрому леті кулички та плачуть чаечки-небоги.

У своїх розбитих ботинках Прошка сміливо чалапає бур'янами все далі, не зважає на воду: було тут мілко, а дно — суцільний спориш.

— Зараз качок немає, — каже нам Прошка. — Порозліталися крижні й чирки по полях. Кормляться. Позасідаємо зараз і підождемо вечірньої зорі.

Замаскувавшись, він оглядається на захід, хазяйновито нишпорить очима по небу.

— Скоро вже прилетять, готуймо рушниці, — каже мені неголосно і мовби інтимно, хоч відстань між нами метрів за шістьдесят.

Смеркає швидко. Десь високо кричать гуси. Коли сідаєш нижче, чутішим стає шум бур'яну на вітрі і огортає тебе якась дивна самотність. Жалієш усіх, кого давно не бачив, і кого любив колісь, і з ким колісь розлучився на роздоріжжях життя. Повнилося тишею і мудрим спокоєм неба і степу, а ніч напливає і робить земні відстані більшими, а твої власні дороги — довшими. І якось наче ти й не жив, а все кудись поспішав не знати за чим, а найголовнішого так і не зробив. Чи не за тим і їздимо ми на полювання, щоб побути віч-на-віч із степом і своїми думками. Чи багато тої дичини настрілюємо? Які там із нас стрільці! А як і встрілиш яку куріпку чи зайця, то наболієшся за ними душею — ні м'яса того не схочеш, ні шкурку не обдереш. Сором та жаль огортають ночами, наче когось обікрав.

Ото тільки й радості — хвилини самотності і чекання. Бачиш з тієї засідки себе і людей мов на відстані. А на відстані видніше ж. І надії обсїдають тебе, і сумніви, і думок така сила, що ніякі табуни качок не зрівняються з ними. Думаєш про батьків і нелегке їхнє життя, про свою неосяжну країну, про народ свій, невтомний, трудівничий, щирий і терпеливий, про красивих і розумних людей, яких добре знаєш або тільки бачив, про дітей і залишені справи, про степ цей в минулі століття й про тих, хто обробляє його тепер, і про поганих людей, що трапляються в нас простотаким протизаконно. І вже потім подумаєш і про полювання, як про щось далеке і неважливе. А в сутінках кигикає чайка над старим і забутим шляхом, виймає тобі серце сумом

своїм і відчаєм, та десь кричать і кричать гуси, тривожно й запитливо. І крики їхні — про щось далеке, омріяне й миле, про синє небо, голубі океани і далекі острови, куди летять вони і де ти не бував. Тому, мабуть, і сум викликають зажурені, загублені у високості гуси.

Але треба тільки пригадати вірних друзів своїх, завод, на якому працюєш, згадати, як ти часто ставав людям в пригоді — і відчуєш радість життя, якимось тепло стискається серце і ти осміхаєшся. Просто так. Навіть не собі. І не цим думкам. А тому, що є заради чого жити, є кого любити — Батьківщину, батьків і друзів. Як оце я люблю зараз степ, сина, що сидить в бур'яні поміж мною і Прошкою, Толю Батрака — елегантного, милого, мов дівчина, терміста «Дормашини», або й діда Прошку. У нього і рушниця точнісінько така, як палка, обшпугована, стара, темна, мовби доісторична.

А гуси кричать то тихіше, то десь зовсім над головою, але в небі сама каламуть — воно темніє, як степ, з кожною хвилиною.

Предивнее диво! Маєш радість і від того, що не любиш. От я не люблю товстуна в маскхалаті і радію. Чому? Що я не такий, як він? Що я не люблю його, як усі не люблять? Хто його знає. А от якимось весело від думки про те, що я його ненавиджу. Треба сказати: мало його знаю, але заприсягнув, що не помиляюсь в своєму ставленні до нього.

Якимось несподівано зібралися ми сьогодні на полювання. І випадково. Поприходили до мисливського магазину, а машини вже всі поїхали, більше не буде. Набралося нас, випадкових і майже зовсім незнайомих між собою, чоловік п'ятнадцять, піймали першого-ліпшого газика.

— Повезеш? — питаємо шофера.

— А чого ж, — каже, — сам мисливець. Заскочу тільки рушницю візьму.

А жив він на виїзді з міста — на Водопої чи на Сухому Фонтані.

Сіли й поїхали. З-поміж усіх п'ятнадцяти мисливців тільки і знайомого, що Батрак. Зустрічалися ми з ним до цього на партконференціях, на зборах партійного активу. Разів скільки я в нього і в цеху бував — він мені із стриманою гордістю високочастотну гартувальну установку показував.

А це, бачу, з рушницею стоїть. Як завжди, все на ньому так уже гарно припасоване: і комбінезон, і чобітки, і патронташ, і рушниця так зручно висить на плечі, та таке ж у нього привітне обличчя і усмішка, що глянеш на цього Бат-

рака — і пояснішає в світі. Ну, просто ж чудесний хлопець! Бувають же отакі люди! Щасливий той, хто серед них живе.

І я оце зараз сиджу в бур'яні, слухаю, як він шумить на вітрі, і з радістю пригадую, як багато зустрів я на своїй путі отаких Батраків, таких чудесних хлопців. І в армії. І на заводі. І в Москві. І в Прибалтиці. І в Києві. А в моєму рідному селі — всі такі. Наче й немає поганих. Певне, це тому, що я їх усіх добре і давно знаю.

А от товстун в маскхалаті одразу мені не сподобався намаганням командувати, розпоряджатися.

Він безапеляційно поліз в кабінку і весь час розпоряджався. Якусь пропозицію котрогось із нас, яка б вона не була, чого б не стосувалась, відгортав з кабіни пухкою рукою.

— А-а-а! — тягнув він при цьому, як кричали колись дьогтярі по наших селах.

Вони приїздили в наші степові села десь здалеку, з лісної сторони. Вони змалечку привчалися кричати в лісі, розшукуючи один одного.

«Дьо-о-огтю! Баби, дьо-о-огтю!» — кричали вони високи ми тенорами, і, якби не слова, а тільки голос, можна було подумати, що ці люди кричать про вселенську печаль. Або про велике нещастя у своєму далекому лісовому краю.

— А-а-а! — гугнявив товстун, махаючи рукою, і в тому голосі, в тому різкому жесті була зверхність, була звичка беззастережно наказувати.

І коли мені ставало сумно від самотності, від тоскного завивання вітру в бур'яні, я згадував оте «А-а-а», і весела, якась нетерпляча злість пробуджувалась в мені.

— Не стріля-я-ять! — пролунав Прошин надтріснутий голос, і я навіть здригнувся. Пильніше уп'явся очима в низьке захмарене небо і нічого не побачив, окрім смеркання.

— Не стрілять, — вже веселіше сказав дід Прошка, мов генерал на полі бою при психічній атаці противника, і вже зовсім буденно закінчив: — Вони сядуть. Еге, сядуть, я знаю, — переконував він, мабуть, більше себе, ніж нас.

Не встиг я подумати, хто «вони», як ліворуч, на світлому закрайкові неба — вітер уже підірвав хмари в тій стороні, — побачив великих птахів, що десь несподівано виринули і навально й нестримно неслися на нас, знижуючись. «Гуси!» — здогадався я. І ще встиг подумати: «Так ось чого вони кричали». Поперед нас було плесо — розсунь рушницею буркун і стріляй — і гуси летіли туди. Вони побачили його з піднебесся, зраділи і тепер падали, щоб відпочити. Може,

вони щороку тут відпочивають, хто зна? Дід Прошка знає, треба буде його спитати, але хіба тепер до того? Серце як не вискоче, і в усіх у думках, в очах, в бажаннях — одно: гуси! Дикі гуси! Багатьом з нас довелось їх побачити так близько вперше.

Всі сиділи і ждали. А яке то було чекання! Раптом хтось підвівся з бур'яну. Саме в той момент, як перші птахи, переставши махати крильми, почали плавно й беззвучно, мов сон, спускатися на плесо.

— Бах! — з одного ствола.— Бах! — з другого.

Гуси зчинили гелгіт, заметалися, пішли вгору. Тільки один птах, з переляку, мабуть, шугнув убік від зграї, просто на Вітю. Той, не підводячись з бур'яну, вдарив по ньому із своєї легенької злої двадцятки. Вдарив раз і замовк. Наче й не він стріляв.

— Єсть! — крикнув я з гордістю і хвилюванням.

— Куди ти! Куди! — почувся голос діда Прошки.

Я тільки тепер помітив, що до збитої гуски біжить хтось волохатий, а дід Прошка — йому навперейми, розмахуючи рушницею, немов бичем.

— Ти куди ото лізеш, щоб тобі повилазило!

— Я перший стріляв! — владно пролунав голос, і по ньому я пізнав товстуна.

— У білий світ ти стріляв, опудало горохове! — кричав на нього Прошка.— Це дитина збила. А ти на готовеньке мітиш. Зіпсував усю охоту, зблеску б ти пішов, ідіот!

— Обережніше! Коротше! — рикнув на діда товстун.— Я не дозволю...

— В чому справа? — спитав я, підходячи.

— Та ось бач, яка птиця? — простягав дід Прошка руки до товстуна, і вони в нього тремтіли від гніву й обурення.— Всю охоту зіпсував, а тепер ще й чужого гусака хоче поцупити. І де ти такого чорта взяв та привіз на мою голову! — це вже до мене. Дід Прошка плюнув собі під ноги і втерся рукавом.

— Слухайте, слухайте,— погрозово сказав товстун, наближаючись до Прошки.

— Та хай тебе собаки слухають! — махнув на нього оскаженілий Прошка і відійшов.— Вітя! — гукнув він у темряву.— Вітя! Ти диви, а де ж дитина?

Вітька стояв над гускою і не озивався.

— Бери, синок, свою здобич,— показав Прошка на гуску.

Вітер розірвав хмари, виглянув місяць, освітив забур'янений степ, і всіх вразила незбагненність і безжальність

його простору. Стало видно окремі стебла і воду тут, під ногами. І далекі скирти забілили на нас з топила. І гуска лежала в мілкій воді, дивилася на нас круглим, мов намитина, оком.

Вона лежала на боці. Припала грудьми до води і, з наругою вигнувши струнку свою шию, гордо тримала голову перед видимою смертю. Поранене крило ворухив вітер. Він задував його наперед і задував пір'я на спині і на голові цього великого прекрасного птаха; а вгорі все кричали й кричали гуси. Може, ждали товариша, може, кликали?

Гуска напружилась, вище підняла голову і жалібно й скорбно відгукнулась. Востаннє в житті. Бо враз її шия обм'якла і голова плюхнулась в воду. Тільки пір'я ворухилось під вітром та крило раз у раз здригалось під його ударами.

Води було так мало, що вся гуска лежала як на долоні. І тому, що було так мілко, її смерть здавалася особливо трагічною. «Коли тобі судилося вмерти у воді — вмирай на глибокому», — чомусь подумав я.

— Бери, синку, свою здобич, — сказав дід Прошка. — Тепер все одно. Бери.

— Візьміть ви... — тихо сказав мій син і рушив до куреня.

Якось ніяково було і тоскно. Мовчки повернулися ми до куреня, мовчки поскладали рушниці, а дід Прошка все вмовляв нас переночувати, діждатись ранкової зорі, але скоро і він замовк, одійшов до багаття. Я подав Віті гуску і сів поруч з ним на своє місце біля кабіни.

— Як вона лежала отам, у воді... — сказав Вітя. Голос йому перехопило. Наче вітром забило дух, і він довго мовчав. — Ти бачив? — спитав він так серйозно і так пильно глянув мені у вічі, немов від того залежало все наше життя.

— Бачив. Ти, Вітю, про це не думай, раз їздиш убивати дичину.

Я пригорнув його до себе, прикрив плащем, і Вітька пірнув десь мені під пахву.

— Ну що? — питає шофер. — Поїхали?

І коли він змовкає, чути шум вітру і крики гусей у небі.

— До побачення, діду Прокопе! — гукаю старому.

— Підждіть! — він квапиться, шкандибає до кабіни. — Підвезить у село, — просить він шофера. — Вам це й не з руки, але втратите яких двадцять хвилин. А мені дуже треба. Я оце згадав: у млин завтра везуть наші.

Шофер уже й рота розкрив, щоб погодитись, але товстий зупинив його:

— В тебе скільки в кузові? Шістнадцять? Під суд захотів? Немає, діду, місця в машині,— він трахнув дверцятами, вмовстився зручніше.— Поїхали!

Кинувся Вітька, випростався з-під плаща, зіскочив з машини.

— Тоді і я не поїду,— сказав він тремтячим голосом і став поряд з дідом Прошкою.

— Ти бач! — здивувався розчулений Прошка.

У відблисках багаття було видно, як Вітьчині очі виповнилися вщерть сльозами, стали великими і блискучими.

— Ха-ха, як у зайця! — засміявся товстун.— Ви подивіться: у нього точно заячі очі.

— Ах ти ж, паскуда,— крикнув на нього дід Прошка.— Ну, як оце можна над хлопцем сміятися, над його сльозами? Та хіба-таки, скажіть, на отаку худобу немає управи?! — заволав він, простягаючи руки до нас.

Управа знайшлася. Здоровенний молодий хлопець з заводу імені Носенка, в тілогрійці і береті, зскачав мовчки через борт, мовчки відчинив дверцята, міцно взяв товстуну за комір і рвонув з кабіни. Товстун вилетів звідти, як м'яч. Мало не впав. Хлопець підтримав його, подав йому рушницю, гукнув:

— Діду, в кабіну! І ти, Вітя.

Вітя вже був у кузові і знову пірнув під мій плащ. Ми поїхали. Але скоро машина зупинилась. Шофер став на підніжку, зсунув картуза на очі.

— А ви знаєте, хлопці,— сказав він.— Це ж моє начальство.

Всі ми оглянулися. Яке ж воно було миршаве й безпорадне! Викинутий з машини, він стояв серед нічного поля товстий, беззахисний, тріпотів на відблисках багаття, мов осиковий лист на вітрі.

— Подумаєш, начальство,— сказав Толя Батрак.— Тепер не таких скидають з посад, а не те що з машини. Ей! — гукнув він.— Товаришу! Ми все ж вирішили забрати вас. Ідьте швидше, бо вас вовки з'їдять.

Потім ми завезли діда Прошку в село і поїхали далі. В дорозі розговорились, все розвіялося, забулось, як завжди в житті, і хлопець в береті все підсідав до Вітьки, хвалив його за постріл, за той вчинок біля куреня.

— Ти зробив правильно. Вітя, чуєш?

Вітька мовчав.

— Правильно зробив, діда не можна було кидати.

— І вицілив у гуску він добре,— сказав Толя Батрак.— Молодець.

А Вітька лежав під моїм плащем, і я крізь сорочку відчував, що обличчя в нього мокре від сліз.

У кабіні знов сидів товстун. Про що він думав?

Над нашою машиною, над посухлими полями й покинутими дорогами всю ніч кричали гуси.

1961

СИМФОНІЯ

1

Місто було юне, біле.

Воно з'явилося разом з великою водою на безмежній рівнині засушливого степу в останні роки. Побудували його молоді хлопці й дівчата, що росли у війну без батьків, у дитинстві знали ціну черствій скоринці, а в юності — добрій роботі.

На це юне місто цілу зиму падають теплі дощі, спують над ним тумани, і тому, коли трапляється сонячна днина, навіть у січні думається тут про весну: свіжо зеленіють клумби по скверах, на яворах і кленах впадають в око великі тужаві бруньки, пахне морем і полем, що мріє за широким незамерзаючим лиманом.

Весна зітхає тут рвучкими південними вітрами, жебонить струмками на крутих берегах, заглядає голубими очима високого неба в цехи й квартири, на широкі вулиці та в сквери міста, і люди набираються сили й радості.

Диригента Олега Снагу радує ця нескінченна весна в південному місті, хоч іноді він сумує за білими снігами свого дитинства, за стогоном лісу під час хуговію, за отими пекучими морозами, від яких гучно тріскається лід на озерах і розщеплюються дерева. Туга накочується на нього раптово, несподівано після симфонічних концертів у заводському клубі, на які мало хто ходить із робітничої молоді. У філармонії людей повно, а в клубі майже завжди напівпорожній зал.

Олег Снага знав, що ті молоді заводяни, які чомусь не слухають симфонії, позбавляють себе скарбів: не напившись із джерела геніїв, люди не бувають по-справжньому багаті духовно. Він знав, що в прекрасних душах молодих робітників великі композитори викликали б яскраві, палкі пориви:

вони ж бо навчають тонше відчувати кохання, природу, увесь світ, який нас оточує, який ми самі створюємо і в якому живемо.

Та чимало хлопців і дівчат у ті вечори, коли Снага виборював дозвіл на симфонічний концерт у клубі, йшли на танці, довгими чергами простоявали за квитками в кіно. До концертного залу вони заглядали тільки під час естрадних вечорів.

Олег страждав від цього. Коли він виходив перед концертом на сцену заводського клубу і бачив напівпорожній зал, йому ставало холодно, мов на льоду.

Втішала його тільки постать молодої жінки чи дівчини, що завжди бовваніла під стіною, окремо від інших глядачів. Вклоняючись, він бачив її бліде обличчя під темною шапкою розвихреного волосся, антрацитовий блиск очей і білі-білі руки, довгі й вузькі, якими вона разом з усіма вітала його. Йому тепліше ставало на душі від думки про цю вродливу людину, яка не пропустила ще жодного концерту, яка нагадувала йому когось рідного й дорогого — не знати й кого.

Її присутність бентежила і хвилювала, і часто він думав про неї, як про щастя, і ждав чогось незвичайного, хоч велика й щедра любов давно обійшла його стороною.

Щоразу після концерту Снага швидко переодягався і виходив до гардероба, але слухачів було мало, і всі вони встигали за цей час побрати пальта й зникнути. І коли він вискакував на ганок, широкі та рівні вулиці були порожні в цей пізній час і блищали мокрим асфальтом, немов деки велетенських роялів.

Коли ж Олег якось усе-таки перехопив її в фойє, збігши зі сцени в диригентському костюмі, вона блиснула на нього очима, прикусила губу й схилила голову. Вії у неї тремтіли і здавались вологими, немов вона щойно плакала. Чорна сукня, вузька й елегантна, малювала її гарну постать холодною і недоступною. Олег не знав, що сказати.

— Спасибі вам, — мовив він тихо.

— За що? — не підвівши обличчя, спитала вона.

— За те, що ходите на наші концерти і... — Він замовк, тільки дивився й дивився на неї, наче ждав чогось.

Вона теж стояла і, здавалося, чекала. Снага взяв її м'яку, податливу руку і злегка потиснув.

— Олег Іванович! — гукнули з-за сцени. — Де партитура «Егмонта»?

— Пробачте,— сказала вона, віднявши руку, й швидко пішла геть.

— Та ні, це ви... ви пробачте! — гукнув їй услід Снага, але вона, мабуть, не чула, бо пішла ще швидше.

2

Увечері наступного дня його покликали до директора філармонії. Олег подумав про чергові докори за напівпорожній клубний зал і відчув, що не витримає й кине все.

Але він знав, що це хвилинна кволість, яка швидко мине, що буде він, Олег Снага, і завтра, і післязавтра, як завжди, розписувати партії скрипкам, фаготам, віолончелям, гобоям, щоб виступати з концертами, щоб навчити молодих слухачів впиватися красою, яка вічно іскриться в безсмертних мелодіях симфоній. Він не міг кинути своєї справи, бо полюбив це юне місто і його мешканців, полюбив завод і людей, що в степу будували океанські кораблі, бо хотів передати усім їм величезне багатство, яке лишили на радість людям великі маестро. Заради цього він стерпить усе, він доведе звучання оркестру до ідеальної гармонійності, він і докори знесе,— ось зараз піде і буде терпляче слухати звинувачення в збитках, яких завдають його симфонічні концерти.

Але цього разу докорів не було. Директор філармонії сидів за столом мовчки і уважно розглядав свої руки. Накрохмалений комір голубої сорочки підпірав рожеву шию директора, а він хмурих свої білі брови, щоб набрати грізного вигляду. І все ж обличчя його лишилося добродушним. Снага мовчки чекав.

— На заводах організовано бригади комуністичної праці,— тихо мовив директор.— Треба і нам починати трудитись по-справжньому. Ви знаєте одно: давати концерти. Я ж вважаю це недостатнім. З цим ви і сюди, в кабінет, заходите, через це і з заводським начальством лаєтесь. Сторонні люди можуть подумати, що юнаки і дівчата нашого заводу ненавидять симфонію. А їх же просто не навчили розуміти її!.. Я сам ненавиджу концерти в порожніх залах. Не терплю! Бо це — марнотратство,— він помовчав, несподівано й глибоко зітхнув.— А симфонічна музика — це межа людської любові. Неземна любов! Через неї й пишуть симфонії. Хіба є що-небудь краще за неї?..

— Я ходив на завод, розмовляв з робітниками, — знизав плечима Олег. — І потім... Невже ви не знаєте, скільки я товчуся в заводському клубі? Як же ще працювати? Що, я дарма державний хліб їм?

— Я не про те, — спокійно зупинив його директор. — Я кажу про потребу нести слово про музику в цехи, на будівельні майданчики, розповідати людям про незрівнянну красу й багатство симфоній.

— Мене вчили керувати оркестром, агітувати за високе мистецтво музикою, а не словами.

— Але щоб агітувати, потрібна аудиторія. Де ви її візьмете? Якщо люди не йдуть до нас, ми повинні піти до них — це проста істина.

— У вас є адміністратори, хай вони організують слухачів, — сухо сказав Олег. — Мое діло — грати. І це своє діло я роблю чесно.

— Але ж зрозумійте, що адміністратори тут не зарадять: їм бракує знань, — заперечив директор. — Кому ж, як не вам, взятися за цю справу — розповідати людям про симфонічну музику та її творців?

— Я бачу, вас не влаштовує диригент, і ви хочете звинуватити мене у всьому.

— Ви говорите дурниці! Ви просто не розумієте...

— Я все розумію. Я не адміністратор і не попихач!

Очі директора потемніли і звузились.

— Замокніть, ви! Соромно слухати, — він одкинув від себе сірникову коробку. — Ідіть, — сказав стомлено і глухо.

Снага вийшов з кабінету, грюкнувши дверима.

3

Попереду була довга зимова ніч в самотині, і він не пішов додому. Тинявся до самого ранку поснулими просторими вулицями. В цьому місті так хотілося любити! Тут хотілося бути юним тому, що люди будували кораблі й будинки, садили сквери, щоб потім самим же в них обійматись, цілуватись, співати і жити. Він усе життя мріяв, щоб усі люди були щасливі, і страждав, коли це було не так. А от людям якось не було діла до нього, до того, що він самотній, що йому важко.

А він же хотів, щоб кожен з людей цього міста пережив ще й оте потрясіння, коли ти весь розчиняєшся в музиці і плачеш від радості, що таку неземну красу створили люди. Щоб кожен, слухаючи музику, уявляв тісну небагату кім-

нату, ніч, свічки, що спливають лоем, і за пюпітром — стомленого натхненного композитора, який гарячково кладе на лінований папір нотні знаки, а вся його душа, серце, розум, усе єство сповнене бурею звуків, безсмертними мелодіями любові до людей.

Увесь світ спить — сплять гори, ліси й рівнини, сплять люди, і небо, й земля, й океани, а на них, на сонних, сипле й сипле мелодії своєї великої любові до людей Бетховен, або молодий і вродливий Моцарт, або антично красивий Чайковський.

Уявляючи цю картину, Олег Снага з подивом думав: яке блаженство переживав кожен з них від того, що ось завтра, як зійде сонце, як прокинуться люди, він однесе і віддасть їм свій безсмертний дарунок!

Ці уявлення обступали його на вулицях, як у лісі дерева, і тоді накочувалася на нього туга за першим коханням, яке, кажуть, не повторюється. Олег дивувався: згадуючи свою Алісу, все частіше уявляв замість неї ту постійну відвідувачку, і тепер, вночі, вони здавалися йому надто схожими.

Як легко було б Олегові, коли б тут була Аліса! Але вона, вигнувшись за пюпітром і розметавши буйне волосся, вимахувала диригентською паличкою десь аж на другім кінці республіки, віддавши свою любов іншим. І від того горя Олег тікав у нічні вулиці її рідного міста, яке вона кинула за молодість і за те, що тут буцімто немає музичних традицій. Кинула, бо не хотіла по-справжньому трудитись. Пішла на готове. «А я?» — думав Олег, і згадував розмову з директором філармонії, і сердився на нього, на себе і на Алісу.

Він сидів у порожніх скверах, тинявся неосвітленими завулками і ще не заселеними кварталами. Будинки просвічувалися наскрізь через невставлені вікна, і його огортала, робила сумним і самотнім ота чужа любов, що жила в творіннях майстрів симфоній і в цьому юному південному місті.

Ранком місто рожевіло від сонця на березі голубого лиману, і чайки з криками вривалися в його розчинені вулиці, наче в рідний дім.

Олег Снага йшов на роботу — просто з широких рівних вулиць, пропахлих скверами і морем, осяяних рожевим промінням сонця, синіми барвами неба та білими крилами чайок. І йому знову думалось тільки про музику і людське щастя, про чужу любов і свою Алісу.

Вони більше ні про що не говорили, сухо віталися і швидко проходили один повз одного.

«Ігнорує,— думав Снага про директора.— Що ж, хай ігнорує. А тільки я свою справу роблю і робитиму чесно, так, як навчили мене в консерваторії».

На репетиціях він був таким вимогливим і суворим, що оркестранти скаржилися на нього сусідам і жінкам вдома, а товаришам — на роботі.

Якось на репетицію оркестру прийшов директор. Сів позаду оркестрантів, схилив голову і прикрив рукою очі.

«Вже, мабуть, поскаржились і йому»,— подумав Олег з неприязню і диригував далі. Директор сидів і слухав до кінця. Оркестр замовк.

— Хай люди покурять,— сказав директор, уважно поглядаючи на диригента. І коли музиканти вийшли, спитав: — В адажіо є помилки, ви помітили?

— Так, гобої форсують звук. Їм тут би м'якше треба вести свою партію.

Директор ствердно хитнув головою і все дивився на Олега, немов прицілюючись.

— Не вистачає майстерності,— сказав Снага.— Пройде.

Директор знову похитав головою і підвівся.

— До концерту залишилося два дні.— Він пройшов скрипучо підлогою до дверей і назад — паркет вгинався під ним. Ніби пробуючи його міцність, директор, заклавши за спину руки, погуцав на одному місці і повернув до Снаги голову: — Дивіться, щоб все було як слід. Розучуйте цю річ добре, не шкодуючи часу, і не жалійте людей: самі потім дякуватимуть. А концерт підготуйте справжній, всі сили вкладіть.

Олег дивився в ноти, силкувався промовчати і не зміг.

— Добре,— сказав він.— Усе буде гаразд.

Хотів ще спитати, чому так ретельно треба готуватися, але не зважився, і тому всі ці дні його не залишала тривога. І коли, вже без його ініціативи, директор філармонії призначив виступ оркестру в заводському клубі, навіть на концерт Снага йшов стривожений, що з ним рідко траплялося.

У тісній кімнатці він без радості одягав одвічний елегантний костюм диригента, що його двісті років тому так само одягав Гендель; точнісінько в такі ж костюми одягалися перед своїми концертами Бетховен, і Моцарт, і Чайковський.

Снага завжди з трепетом згадував це, та тепер радості не було. З болем згадував він напівпорожній зал.

Але, як тільки ступив на сцену і повернувся боком, проходячи повз барабанщика з одного і контрабасиста з другого боку, дружні й численні оплески хлопнули на нього з напівосвітленого принишклого залу. Олег з несподіванки різко підвів голову і на мить зупинився. В залі було повно людей. Він побачив сотні облич. Вони світилися теплом людської уваги й чекання, і серце його збентежено забилося.

Вийшов на поміст, вклонився. Повернувся до оркестру, глянув у розкриті ноти, побачив крупний заголовок: «Егмонт».

Олег підніс паличку і пожалкував, що перші акорди будуть не радісні, а похмурі, бо «Егмонт» починається з картини жахливого гніту, який принесли з собою іспанські завойовники на зелені луки Нідерландів, на багату землю, що породила відважних мореплавців і геніальних художників. Але хай буде і ця картина, хай люди відчують могутній дух бетховенської симфонії. Нехай! Тепер вони не підуть з цього залу назавжди. Скорсні прекрасною музикою, вони полюблять її і будуть припадати до неї, як до джерела в спеку.

Нависаючи над попітром і оркестрантами, Снага суворо насупив брови і владно змахнув руками. Буря гучних звуків ударила і розстрожила тишу, сіючи тривогу, відгомін людських страждань і гніву. Слідом за цими звуками Олег і сам ставав суворим. Він, здавалося, більшав на очах. Відкидаючись назад, вражав своєю паличкою, мов шпагою, оркестрантів, і вони дмухали в сурми, немов захищались. Ніжно простягав руки, благав гобої, припрошував фаготи, закликав скрипки, а сам хотів спитати: «Хто ці люди? Хто їх привів сюди?»

Пробирався кризь оркестр за сцену, а оплески летіли за ним услід — щедрі, гарячі. І Снага, не знати чого, сміявся, відчуваячи на очах сльози.

Як тільки зійшов зі сцени, його одразу ж оточили слухачі.

— Звідки ви, хлопці? — радісно вигукнув він. — Так вас багато сьогодні, такі ви гарні, наче й не бачив я в місті таких.

— Ми тутешні, з суднобудівного.

— А ви будете грати про отого, що своїх кинув та до ворогів перейшов? Як його?..

— Коріолан? — усміхнувся Олег.

— Ага, Коріолан, правильно. Так ви будете грати про нього? Нам дуже цікаво розповідали...

— Розповідали? — здивувався Снага, пригадавши раптом, як часто, майже щодня, зникав з філармонії директор.— Що ж вам розповідали?

— О-о, багато чого. Про Бетховена, про Моцарта, про Чайковського...

— І про Коріолана?

— Ага. Коріолан зібрав військо і повів його на своє рідне місто. А йому назустріч вийшла мати й каже: на кого ж це ти, сучий сину, йдеш...

— Ну, ти вже щось вигадуєш,— загукали хлопці товаришеві.— Вона почала вмовляти...

— Ви там знаєте! — заперечив той.— Це ще в Римській імперії діялося! Головне — не витримав, не міг проти матері піти, залишив військо.

— А самому потім голову одрубали.

— Цікаво! Охота послухати.

— Після антракту зараз же й послухаєте,— пообіцяв Олег.

Пролунав дзвінок. Снага обняв кількох хлопців, що стояли поближче. Від них пахло морем і металом, пахло вулицями і скверами міста.

— Пора... Заходьте після концерту.

Коли Олег знову вийшов на сцену і, тримаючись за пюпітр, вклонився назустріч оплескам, він зрозумів, що не заслуговує їх. Несподівано побачив біля бічних дверей, за драпірковкою, директора філармонії, що привітно всміхався й підбадьорливо кивнув головою. Диригуючи, Снага знав, що всі музиканти, як і він, щасливі сьогодні. Вони перевершували в цьому концерті самих себе, бо грали людям, бо їм віддавали своє вміння й себе — їм, людям, а не порожнім стільцям. Навіть оте тонке, надзвичайно ніжне й сумовите адажіо в «Коріолані» гобої провели так, що, мабуть, і сам суворий автор похвалив би їх.

Концерт закінчився. Стомлений і щасливий, Олег вклонився слухачам, широким жестом запросив встати оркестр, потиснув руки скрипалям та віолончелістам і пошкодував, що гобої були далеко й до них не протиснутись. Музиканти всміхались і беззвучно били смичками по своїх інструментах, відповідаючи на оплески слухачів, що теж стояли. А Снага дивився на них і не міг надивитись.

Люди плескали йому руками, якими будували кораблі, обіймали й пестили коханих, носили дітей. І з тими оплеска-

ми чужа любов оберталась на нього, на всіх оркестрантів і на задумливого директора філармонії та робила їх усіх щасливими. Він бачив усміхнені обличчя. Добрі людські очі, що дивилися на нього і на музикантів з подякою. Бачив широке, розчинене навстіж вікно там, в кінці залу, за яким починалася бентежна весняна ніч. І велика любов до цих людей, до того широкого світу за їхніми спинами сповнила Снагу, і він не знав, як її висловити.

Тільки тепер відчув себе сильним і потрібним — перед всією аудиторією. А без неї, без людей, він — ніщо. Хіба не про це казав йому директор? Хіба не це робило його сьогодні сильним і щасливим?

В розчинене вікно вривався вітер. Він хитав зорі далеких плавучих маяків на фарватері лиману, хапав за чуби і гнув молоді дерева, і Олегові хотілося, щоб із розбурханої весняної ночі увірвалися до філармонії білі чайки і вплели в шум оплесків свої тріумфальні крики — хотілося чогось радісного, чого не передати звичайними людськими словами...

1961

ЖУРАВЛІ

Летять собі журавлі та й летять. Небо, синє-синє, стелиться перед ними в імлісті далі. А вгорі тепле й ласкаве сонце. А внизу, під запоною білих ріденьких хмарок, синіють на землі тихі ріки, жовтіють чисті вже поля, зеленіють ліси і луки, біліють села і міста. І гарно так, тихо, та тепло, та сонячно в світі. Здається, не покинув би вік цього краю, а треба ж летіти! Треба.

Молоді журавлики стомились. Вони вдивляються в плеса, що лежать попереду, і думають: там ми сядем, спочинемо. «Сядемо, сядем», — курличуть вони з надією.

Старий вожак летить попереду, веде їх все далі й далі і не зважає на їхнє жалібне курликання. Він тривожиться за прийдешне. Він знає, що десь там, на півночі, у місцях, які вони покинули вчора чи позавчора, вже холодно і за цими сонячними теплими днями повзуть морози, дощі і вітри, від яких важчають мокрі крила, і ніде знайти поживу чи затишок.

Він усе знає, розумний і мудрий вожак.

А молоді журавлі нарікають:

- Курли-курли! І куди поспішає?
- Курли-курли! І чого він боїться?
- Чом би не посидіти отам он, на тихих водах?
- На ясному сонечку.
- Який він жорстокий!
- Наші крилечка вже зомліли...
- А шиї вже стали важкими...

Вожак летить та й летить, все далі та й далі. До далеких берегів супокою й тепла. Вони йому осоружні, як і лет оцей довгий.

Може, в нього крила гудуть і м'язи на грудях мліють?
Він усе знесе.

Може, хто з журавлів не витримає напруження й каменем шугоне на покинуту землю?

Хай!

Він не зупиниться. Тільки журно курликне над нашою хатою, над селом чи над містом, над полем чи над лісом.

І ніхто не знатиме, чого він кричить і як йому тяжко.

1962

ДОВГІ НОЧІ

Довгі ночі... Вони крадуть у людини сонце, роботу, можливість милуватися світом. Вони стоять над нами, як кара, коли ми не спимо. В дорозі чи дома,— все одно.

Нерухомість. Вона вражає. Здається, ніколи вже ніщо рухатися не буде. Як будинки. Як асфальт вулиць. Як порожні сквери. Щось дивне і страшне є в довгих ночах.

Тиша... Така тиша, що твій наручний годинник перетворюється на куранти ратуші, і його ніде не можна сховати. Навіть з-під подушки чути стукіт.

Ніхто не пройде попід вікнами, не кашляне й не заспіває, і ти один на всьому світі лежиш у темряві, нерухомості й тиші і боїшся, що цьому не буде кінця.

Довгі ночі — це згадка про далеке минуле землі, коли не було на ній ні людей, ні тварин, а були тільки дні і ночі, була нерухомість і тиша, і був морок, і було запустіння.

Діти не знають довгих ночей. Вони чують про них, як ми чуємо і уявляємо палеоліт.

Набігавшись, якщо вони вже величенькі, або натупавшись, якщо тільки починають ходити, падають ці милі армії (най-

світліші з усіх армій на світі!) у ліжка і лежать на білому полі бою зі сном до ранку. Дó першого сонячного променя і маминого дотику. До нового дня, на який накидаються знову, як на найкращі в світі ласощі — жадібно, завзято, невтомно. П'ють його очима й легеньми, вбирають у себе повітря, і небо, і квіти, й людей, і машини та тварин. Топчуть його ногами по асфальту, по траві, по пилюці сільських доріг і майданів. Хапають руками у вигляді квітів, цукерок, маминих рук і спідниць, у вигляді шматка хліба, вирощеного, змолотого і спеченого для них невідомими добрими людьми.

А там і вечір, і тиха казка з батькових вуст, і якийсь присмерк, а то й просто електрика в хаті. І все. До ранку.

Щастя дітей в тому, що вони не знають довгих ночей.

А коли ми стаємо дорослими і нас обсїдають клопоти, спогади і мрії, починаємо іноді прокидатися серед ночі. Ненадовго. І це не біда. А от коли горе прийде в країну чи родину, тоді люди знають, що таке довгі ночі, і проклинають їх.

У війну... Скільки матерів не спало у війну в довгі холодні ночі! А жінок? А дівчат? Боліли серцем за нього — свого, єдиного, неповторного. В той час, як єдиний лсжав серед багатьох своїх однополчан, зрізаний кулеметами, десь у порожнім степу, і вітер наносив сніг на його неповторне мертве обличчя. На обличчя, заради якого жили мати, жінка, діти. Жили у тяжку годину війни надією, що це обличчя нахилиться над ними, посміхнеться їм, пролле на них найбільше чудо — людську любов і ласку. А вітер в далекому степу безжурно заносить рідне обличчя снігом...

Довгі ночі... Вони викликають отакі думки. Але я знайшов ліки від довгих ночей — працювати. Найкращі у світі ліки! Од всього.

1962

ЮРКОВА БАБУСЯ

Клята машина не давала Юркові спокою. Червона, з блискучими драбинами й фарами, із закленою кабіною та справжнісінькими гумовими колесами, тугими й ребристими, вона була така гарна, що розлучатися з нею не ставало сили.

Цю машину подарували йому на день народження: вийняли з коробки, завели й пустили. Машина пробігла через усю кімнату, вдарилася пружним буфером у батарею центрального опалення, відскочила і знову вперто посунула вперед. Заводилася вона легко, тільки гуділа не так гучно, як Юркові хотілося б, тому він допомагав їй ротом — машина їхала, а Юрко гудів. А то залізе з нею під ліжка, ляже на живіт — і пустить. Тоді машина й сама гурчить добре, аж поки не вискочить з-під ліжка і не опиниться серед хати. Там її вже чути не так. Ще й радіо заглушує всі звуки, дарма що воно в сусідній кімнаті.

В кінці греблі шумлять верби,
Що я й насадила...—

чує Юрко.

Він вибирається з-під ліжка, пригинаючи голову до самої підлоги, задкує, витираючи пилюку біленькою сорочечкою і напрасованими штанцями, біжить у сусідню кімнату.

— Бабусю! — гукає він на бігу. — Вимкни радіо, воно заважає моїй машині.

Бабуся не обертається, і це дивує Юрка: на кожен його поклик і на кожен крок бабуся завжди повертає голову. А то й взагалі не зводить з нього очей. Тепер вона сидить на низенькому Юрковому стільчику, штопає його теплі панчохи, хоч надворі ще жарко, й вимикати радіо не збирається.

Юрко підходить до неї ближче, нахиляється і заглядає в обличчя.

— Ти плачеш? — питає він вражено. — Чого ти плачеш, бабуню?

Бабуся обіймає Юрка, пригортає до себе й схлипує голосніше. Вона погойдується разом з ним, гаряче дихає на біляву Юркову голову, а жіночий хор сумовито співає про верби та греблю, про став і про того, кого вже немає і ніколи й не буде. Юрко нічого з тих слів не розуміє, але мелодія, мабуть, впливає і на нього. А може, його вразили бабусині сльози. Він прикишк, заховав обличчя десь на бабусиних грудях і слухає. Одним вухом, зверненим до хати, він чує пісню, а другим, притиснутим до бабусиних грудей, — її плач. І боїться поворухнутися.

Балкон одчинено. За ним видно тінистий парк з могутніми каштанами й світлокосими вербами навколо фонтана, а далі юрмляться по схилу величезні білі будинки, і телевізійна вежа зводиться над усім задумано й величаво. Її робить задуманою ця пісня. Вона робить також далекими шуми

тролейбусів і машин. Такими далекими, ніби вони існують десь в іншому світі.

...Гей, нема того козаченька,
Що я й полюбила...

І козаченька того немає, подруг нема, і життя вже прожито... І десь далеко ті степи й дороги, і хата моя, і рід мій, і поле, де я працювала стільки років, де ростила хліб та буряки, де народжувала дітей і копала картоплю. Десь там трави на покинутих стежках, і стемнілі соняхи похилили вже свої запилені голови з дозрілим насінням. І баштани з незмінним Прошкою Шкетьом біля куреня, з кавунами, припалими туманом на ранковій зорі, і пахучі дині. І сад колгоспний вже потихеньку пускає за вітром листя з вишень та абрикосів. І виноградник убирається в пурпурові, криваві осінні кольори. І все це я садила, як і оті верби вздовж греблі. Верби, що так швидко росли і так довго потім чекали води, бо ставок чомусь пересох. А тепер його знову налито, й стало все, як було колись замолоду. Тільки мене там немає -- серед людей, серед стенив, у залитому сонцем селі, за котре не знайдеш нічого ріднішого в світі.

Прийшклий Юрко заворушився, підвів голову і взяв бабусю за плакане обличчя в малі свої долопі.

— Роздягни мене, бабуню, я буду спати. Тільки ти не плач.

— Зараз, моя крихітко, — зітхає бабуся і заходжується роздягати Юрка, вкладає його в ліжко.

— Я швидко-швидко засну, щоб ти не плакала тільки. Та хоч як він заплющує очі, хоч як одвертається до стіни, сон не йде до нього, і Юрко підводиться.

— Ти плачеш за селом? — питає він бабусю. — Ти завжди плачеш за селом, я знаю. Побудеш трохи в нас і починаєш плакати. А яке воно, село? Розкажи.

— Що ж тобі розказувати. Ну, хата наша під соломою...

— Ти за хатою скучаєш?

— За хатою. Самі ж її ставили, ще як молодими були. А над ставком верби.

— І за вербами скучаєш?

— І за вербами, — покірно згоджується бабуся. — Я навіть за сапою своєю скучаю. Скільки я нею попосапала! Ой-ой-ой!... І кукурудзу, ще як тракторами не обробляли, і соняшники, і буряки. Добряча сапа! З диска мені її зробили. Берегла я ту сапу. І тепер у снігах за дверима стоїть, дожидає мене. І граблі дожидають. Під сволоком у стайні залишила

їх. Путні граблі, тільки один зубок зламала, як одгортала соломі від комбайна. Треба було б вставити зубок. Що було б зразу зробити! Так ні, все відкладала. Йі досі стримлять під сволюком без зубка. Теж виглядають мене. Бо хіба молоді за щось візьмуться? Їм би машинами все та машинами. І щоб машини ті й навантажувалися й розвантажувалися самі.

— Які машини, бабуню? Справдішні?

— Ще й які справдішні. Побачив би.

— А ми давай поїдемо, ба! — Юрко підвівся в своєму ліжку й перекинув ногу через бильце.— Зараз давай підемо на станцію, сядемо на поїзд і гу-у-у! В саме твоє село.

— Бач, який прудкий. А мами ж дома нема.

— Мами й не треба,— махнув Юрко рукою.— Мама нас не пустить. Доки вона на роботі, давай втечемо.

Бабуся тікати не хотіла.

— Е, Юрку! Це не так просто добратися на станцію. Та й поїзди не кожної хвилини йдуть. А потім як згадаю оті височенні приступки, аж млосно стає. І роблять же отакі неоковирні приступки біля вагонів. Для кого вони їх роблять? Задираеш ногу, задираеш — ніяк не дотягнешся до них, хоч плач. А ти кажеш — їхати зараз.

— Нічого,— сказав спантелчений Юрко.— Ми табуретку візьмемо. Ти станеш на табуретку і з табуретки залізеш у вагон. Я он аж на шафу забираюся з табуретки.

— Ач який дрюкований! А хто ж нам донесе ту табуретку до станції?

— Я! — сказав Юрко, виплигнув з ліжка, вхопив табуретку поперед себе і переніс через усю кімнату.

— Оце й усе? — всміхнулась бабуся.— Її треба нести цілий кілометр.

— А це далеко?

— Далеченько. Ти поки що лягай засни, а мама як прийде з роботи, ми з нею добалакаємось до чогось. Спи...

Табуретку Юркові нести не довелося. Бабусю посадив у вагон Юрків тато. Та й то тільки взяв під руку, а там бабуся сама зайшла по сходинках: вони були врівень з пероном.

— Ось бач, як придумали розумні люди,— сказала Юркові бабуся.— Що то воно місто! Все тут до ладу зроблено. А в нас на степовому полустанку ніяк не дістанеш від землі до підніжки. Не знаю, як я там злізу.

Але злізла з вагона бабуся без пригод. Довго стояла, озиралася на станційні будівлі, на дерева. Біля чорвоного обеліска на могилі невідомих солдатів, що брали з боєм цю

степову станційку в останній війні, перехрестилась і хазяйновито повискубувала траву та курай. Розігнувшись, мовила: «Хай буде вам пухом земля, мої голуб'ята». І взяла Юрка за руку.

За станцією вже не було будинків і вулиць, а була тільки рівна далина до самого обрію.

— Степ,— сказала бабуся Юркові.

— А тут вовки бувають? — спитав хлопчик насторожено. Його лякала ця гола рівнина з рідкими скиртами й лісосмугами. Він зник до тісняви міських тротуарів, до чорних асфальтів, до багатоповерхових будинків, тролейбусів і парків.

— Вовків тут немає, не бійсь,— заспокоїла бабуся.— А он і село, бачиш? — Вона показала Юркові на якусь низеньку смужечку, що бовваніла за лісосмугою. Тільки добре придивившись, можна було розгледіти між деревами хати. Вони здалеку білили причілками й червоно світили в промінні призахідного сонця шибками.

— Гайда, внучку, скоріше,— квапила бабуся.

За лісосмугою починалися зелені-зелені поля, а на них голубіли рівні широкі стрічки.

— Що це, бабусяю? — спитав Юрко.

— Нарешті! — сказала бабуся радісно.

Вона зійшла з дороги, поміж зеленої гички попростувала до каналу, на ходу розв'язавши під підборіддям хустку, закинула різки її на голову і, ставши на коліна, зачерпнула води, хлюпнула собі в обличчя. Раз і вдруге. Потім, не підводячись з колін, оглянула широке зелене поле, полегшено зітхнула:

— Діждались і ми водички. Не буде тепер засухи в нашій степу. Не буде. От що роблять людські ручечки. Іди сюди, Юрчику. Іди, голубе, вмийся цією водичкою, вона з самого Дніпра.

Юрко підійшов. Бабуся вмила і його, витерла фартухом і поцілувала. Раптом Юрко вирвався з бабусиних рук:

— Диви, диви, бабусяю! Що то таке?

Віддалік неквапливо посувалася якась чудернацька машина. Розставивши широченні крила, вона захоплювала ними добрий шмат поля, і з крил віяло розсівалась вода. В легкій, розвіяній пелені стояла веселка. Це було диво, і Юркові нічого не лишалося, як зірватись з місця й кинутись до машини. Прохолодне листя черкало його по ногах, м'яке й ласкаве, а ззаду кликала бабуся, щоб зупинився. Добігши до каналу, він став і не одривав од тієї машини погляду.

— Сюди! — гукав, не обертаючись.— Скоріше, бабуню, бігом!

Бабуся підійшла і взяла його за руку.

— Краса,— сказала вона.— Це як казка, Юрчику.

Хтось позвав їх з дороги, і, обернувшись, вони побачили підводу. На возі сидів чоловік і махав рукою.

— Ганно! — гукав він.— Іди, підвезу.

— Ходімо, бо вже вечоріє! — сказала бабуся.

— Я хочу ще подивитись.

— Завтра прийдемо вдень, надивишся. А зараз ходімо, бо ще застудишся.

Поливальна машина стала розвертатися, і Юрко побачив, що ніс її на собі великий гусеничний трактор. Він поніс оті чудесні, вкутані розсіяною водою крила далі, а вони пішли до підводи. Юрко все озирався, все дивився на ту машину з воза. Коні бігли підтюпцем. Підводу трясло, але їхати було весело, дивно, не те що в трамваї. Пахло сіном, і кінським потом, і пилюкою пахло, й вечірньою прохолодою. Чоловік, що правив кіньми, скинув піджак і вкутав Юрка. Незабаром виїхали на греблю. Вона була вузька, пообвалювана з боків, і бабуся сердилася, що греблю не полагоджено, і збиралася йти у сільраду лаятись.

А чоловік той її заспокоював:

— Оце востаннє поллем буряки, а тоді — кукурудзу. Воно вільніше стане. І машини можна буде підкинути: трактори там, бульдозери. Завеземо каменю, підсиплемо греблю, та й стоятиме собі до весни. А зараз ремонтувати її не треба: вода восени не прибуває, ти ж знаєш. Так-що, Ганко, не турбуйся і не переживай.

— Оце та гребля, бабуню, що ти за нею плакала? І ті верби?

— Охота тобі згадувати,— сказала бабуся й погладила Юрка по голові.

— А що, плакала, Ганко?

— Та плакала.

— За греблею?

— І за греблею, і за всім.

— Видно, нема нам нічого милішого, як своє село,— сказав чоловік, помовчавши.

А Юрко дивився на широкий став, на густі верби вповодж греблі й боявся, що бабуся почне плакати.

Біля чийогось двору віз зупинився. Юрко скочив з воза, став чекати, доки злізе бабуся, коли раптом хтось захопив його ззаду, підняв над землею, а потім повернув обличчям

до себе, і він побачив великі карі й такі ж добрі очі, як у бабусі. І гладенькі блискучі коси. І смагляве усміхнене обличчя. Воно наблизилося до нього, й на своїй щоці Юрко відчув дотик трохи пошерхлих, але м'яких, теплих губів. І відчув тепло ласкавих рук та грудей. І почув ніжний глибокий голос:

— Мій племінничок дороженький. Як ти вже виріс! А я тебе ще й не бачила. Погана в тебе тітка.

І, підкоряючись якійсь внутрішній потребі, хлопчик обняв за шию цю добру й лагідну людину, пригорнувся до неї, як до матері.

Потім він ходив по дворі, бігав у сад, гасав поміж кущами винограду й чув, як спочатку дзвінко, а далі все глухіше брязкало в дійницю молоко і як бабуся гукала від кабиці:

— Полю, де тут у тебе засмажка?

— Бабусю,— раптом згадав Юрко й кинувся до кабиці.— Бабусю, а про свою сапу ти й забула?

— Не забула, Юрчику, не забула,— сказала заклопотана бабуся.

— А за якими дверима вона стоїть?

— А отам он, за сінешником.

— Піду пошукаю.

У снігах було вже темно. Юркові довелося звикати до темряви. Скоро він звук і став бачити. Ось стоїть кілька мішків із зерном. А це ось відро з водою. А ото кавуни в куточку темніють. А де ж сапа? І що значить — за дверима? Отут висять якісь куртки — і все. Юркові чомусь так стало жаль бабусиної сапи, що він сів на мішок, заплакав.

— А де ж хлопець? — почувся ласкавий голос тітки Полі.

— Десь у снігах,— сказала бабуся.

— Там же темно! — затурбувалась тітка Поля, і незабаром почувлися її легкі кроки.— Юрочко, синку, де ти? — спитала вона, заходячи в сінні.— О, чого це ти тут сидиш? — вона схилплася й мацнула його за обличчя.— Чого це ти плачеш, дитинко моя? — В її голосі почувся жаль і острах.

— Бабуниної сапи немає.

— А чого ж би вона тут була? З тією сапою тепер ходить на буряки наша Таня. Ось вона скоро вже прийде. А нащо тобі сапа?

— Та так... Бабуня казала, що сапа стоїть за дверима й виглядає її.

Тітка Поля засміялась, взяла Юрка на руки й понесла його вечеряти. Він їв гарячі-гарячі галушки, пив молоко, а сам думав, як би спитати про граблі. Спитати було нелегко,

бо тітка Поля й бабуся все говорили та говорили про село і про те, що в якому полі посіяно і по скільки вродило центнерів на гектарі. Тітка Поля розповідала, а бабуся сплескувала в долоні й раділа, і Юрко розумів з того, що врожай був добрий. Він знав, що все це канал допоміг, і теж радів. Але його мучило ще одне нерозв'язане питання, і він нарешті втрутився в розмову.

— Тьотю Полю, а ви вставили зубок у граблі?

— В які граблі? — здивувалася тітка Поля. — Який зубок?

Вона намагалась згадати, але, так і не згадавши, сказала:

— Граблі тепер, Юрчику, не в моді. Ми вже ними нічого не робимо. Я тепер на отій поливальній машині працюю.

— Тепер усе роблять машинами, — сказала бабуся і повила Юрка спати.

Засинаючи на широкому ліжку, він намагався згадати свою червону машину, але тільки-но починав думати про неї, одразу перед очима з'являвся канал, а вздовж каналу повільно рухався гусеничний трактор з віялами-крильми по боках, і в тих віялах билась веселка. А поле блищало мокрим зеленим листом буряків, і йому хотілося спитати тітку Полю, чи можна до своєї машини приробити такі віяла-крила.

Але тітка Поля не йшла спати. Вона все поралася по господарству, все про щось говорила з бабусяю.

— Піду завтра й я з тобою в поле, — сказала бабуся. І ще щось додала — Юрко не розчув, що саме.

У вікна заглядали високі зорі, й радіо грало десь на майдані точнісінько так, як у їхній міській квартирі.

1963

КОВЗАНКА

— Джама-а-айка! — лунає з динаміка дзвінкий голос, сповнений заклику і якоїсь тропічної млості. І знову:

— Джама-ай-ка-а... — на цей раз уривчасто знижений, з полегшеним віддыхом. Ніби співак, що в першій музичній фразі тужив за далекою омріяною Ямайкою, нарешті побачив її, впав на неї з піднебесся своїх бажань, наче стомлений довгим перельотом птах, і заспокоївся.

А над динаміком, над горбистою рівниною крутяться і витанцьовують сніжинки, і крутиться в улоговині барвіста ковзанка — невтомна, як життя, і, як життя, нестримна.

Вона підхоплює своїм шаленим рухом, не питаючи, хто ти і звідки, крутить і носить тебе, одразу поєднавши з цими незнайомими людьми в щось одне ціле. Чи музикою, чи ритмом, чи одвічним людським бажанням рухатися.

Спочатку бачиш тільки лід, ковзани, довгі ноги тих, що мчать попереду. Дуже довгі, просто неприродно довгі і гнучкі. У вечірньому примірку зблискують ковзани, все мелькає у тебе перед очима, і, тільки зробивши кілька кіл, ти помічаєш, як синіють навколо київські гори, які юні і які красиві люди навколо тебе, і світла радість огортає тебе. Хочеться не тільки рухатися. «Джама-а-айка!» — хочеться тобі співати разом з цим дивним співаком, і ти ловиш на собі чужі погляди та усмішки, і сам усміхаєшся цьому світові молодості, руху, задоволення.

Яскраві светри й шапочки, темні спортивні трико, напнуті тренуваними пружними ногами, блиск очей, шпаркі рум'яніці на щоках, граційні рухи і сніг, сніг, і рух, рух, і якісь милі перегуки, і ти летиш серед цих людей, летиш, забувши про все на світі.

У тебе немає й тіні образи на те, що досі не знав тих ковзанок, ніколи на них не бував. Немає образи на долю, що не дала тобі ні юності, ні студентства, а дала війну, і бої, і походи, й траншеї — замість ковзанки, гуркіт гармат і рев літаків — замість музики.

Ні, ти тільки благословляєш отой степовий ставочок за отриманим садом, де колись, у шкільному дитинстві, навчився кататися на ковзанах. Ти радієш, що навчене в дитинстві не забулось, і кладеш лівого ковзана на зовнішнє ребро, пускаєш його під себе, переступаєш правою ногою через ліву, не зменшуючи швидкості на віражі.

Раз, два, три! Ще один раз відштовхуєшся і вже летиш по прямій. За всіма, хто мчить попереду. За тими он хлопцями в темних костюмах. Узавшись за руки, вони широкими помахами довжелезних своїх ніг креслять ковзанку, вправно і легко обминаючи інших, маневрують красиво і граційно.

— Джа-а-ма-ай-ка! — лунає з динаміка приглушене вітром. — Джа-ма-айка!

Моя люба «Джамайка»! Мої прекрасні люди! Чудесні мої ковзани! І чудесні сині гори! Я люблю вас за те, що живу, що бачу, що чую вас, що я ваш, а ви мої. І все я вмю робити, що належить робити людині. А це — велика радість! Може, найбільша за все!

— Джа-ма-ай-ка! — лине тобі назустріч чутніше й чут-

ніше, і сильний вітер б'є тобі в обличчя і в груди, кидає пригорщі снігу, і враз стріляють на ковзанку десятків зо два прожекторів своїми сліпучими променями, і ти бачиш прекрасних дівчат, граційних, вигинистих, легких. І бачиш хлопців — плечистих, різких і сильних. Вони шугають поміж дівчатами, немов шуліки: якісь немислимі віражі, якісь несподівані й дивні зупинки на такій швидкості, що, здається, вже й спинитись ніколи не можна.

А де ж ті спаровані хлопці? Ага, он вони, он — на розвороті. Пригинаєшся нижче, наддаєш швидкості, і — ось вони, ось. Раз-два, раз-два, немов маятник дивного годинника юності, руху й радості. Ці спаринг-партнери, мабуть, професіонали, бо мчать легко, ні зайвого помаху рук, ні видимої напруги. Здається, ковзани самі несуть їх і несуть, і ковзанами треба тільки правувати.

Ох і хлопці! Ну й хлопці!

Попереду майнула неспомисливо красива дівчина в червоному светрі. Просто сліпучо красива: біле-біле обличчя і чорне-чорне розвихрене волосся, величезні чорні очі й вродливість у кожній лінії туго обтягнутого светром тіла, тонкого, шіжного, пружного.

— Я пішов на діло, — каже один із спаринг-партнерів, кидає товариша і йде на зближення з дівчиною.

Шугнувши повз неї, він перспиняє її своїм ковзаном, і дівчина падає. М'яко, легко падає вона, і, шваркнувши ковзанами, тієї ж миті зупиняється над нею юнак, приклавши вибачливо руки до грудей. Мовчать і якийсь час дивляться одне на одного.

Погляд її з-під довгих вій гнівний. Лише на одну, на одну мить. Потім лукавий. Потім тоненька красива рука випростовується: дівчина подає її хлопцеві, і він підводить цю дивовижну дівчину, щось говорить їй і ласкаво-ласкаво дивиться на неї, не випускаючи руки. І от вже пішли, пішли далі, все швидше та швидше. І — прощай спаринг-партнер, прощай, друже! І не осуджуй за те, що проміняв тебе цього разу на дівчину. Бо не дівчина це, а може, моє щастя навіки... Помахи ніг злагоджені, рух все швидший, і тобі вже нічого тут робити...

Спаринг-партнер тепер їздить сам, якийсь задуманий і сумовитий: хлопці не люблять, коли товариші міняють їх на дівчат. Але що поробиш? Адже так весело танцюють сніжинки в промінні ліхтарів, так видзвонюють ковзани на гладенькому льоду і так заклично лине з динаміка: «Джа-ма-ай-ка! Джа-май-ка-а!»

Не сердься, хлопчику! Настане і твій час. Може, сьогодні. А може — завтра.

Я б розказав тобі, як це почалося в мене. Та хіба на ковзанці про це розкажеш? Та ще й незнайомій людині.

І не сумуй. Я б розповів, як багато у мене причин для того, щоб сумувати. Але не про це, не про це, не про це зараз. Зараз ось про що: про радість, про молодість говорити хочеться. І думати хочеться про щось хороше. І хочеться всім вам сказати про те, які ви хороші. Бо ви цього не розумієте. Не знаєте. Не тямите. Раз-два, раз-два, і все летить назустріч, і ти петляєш поміж людьми, обганняючи їх.

Раз, раз, раз,— переносиш ногу через ногу на віражі. Усе летить тепер набік, набік, набік, і хочеться сказати всім, всім, усім цим молодим, що вони щасливі. Що вони не такі, як мої ровесники. І не такі, як їхні ровесники років десять тому. Всього десять років.

Раз-два, раз-два,— пролітаєш повз вервечку дівчат. Повз прекрасну вервечку, якої не вигадав би жоден художник на світі. Раз-два, раз-два,— рухаєшся швидко й плавно, і хочеться сказати цим юнакам та дівчатам про те, що вони одягнені інакше, ніж одягалися десять літ тому. Всього десять літ.

Раз-два, раз-два,— проскакуєш повз фігуристів, що обрали собі місцину й крутяться і витанцьовують. Раз-два, раз-два,— дзвенять твої ковзани і несуть тебе повз хлопчаків, що наслідують тут-таки цих фігуристів, кубиряються, падають, світять захопленими очима. Гарні, веселі, безтурботні діти.

А в центрі ковзанки, прямий, якийсь мовби закостенілий і дивний на своїх ковзанах міліціонер в повній уніформі. На грудях свисток. У руці невеличка смугаста паличка, якими спиняють на автостадах машини. Пильнує, щоб був порядок.

І тут якоюсь навальною ватагою з дальнього кутка виринає «поїзд». Що за поїзд, що за розвага! Вхопилися один в одного і мчать назустріч загальному рухові якісь відчайдушні ковзанярі. Один з них подає сигнали, тривожні, різкі, мов сигнали електровоза.

Міліціонер навперейми: «Сю-р-р! Припиніть! Зараз же!»

А «поїзд» тим часом розвертається на віражі; гостро й дружно шваркають ковзани, і задні хлопці, одриваючись, летять шкереберть у сніг або шугають, упавши, по льоду, немов кинуті з катапульти.

Під суворим поглядом міліціонера «поїзд» розформовано, і охоронець порядку повертається на своє місце, похмурий, надто прямий серед цих веселих пустощів, серед руху і музики.

— Джа-ма-ай-ка-а! Джа-май-ка! — лине над освітленою ковзанкою. А сніг все густіший, і думок все більше. Невисловлених думок. Нікому з цих дівчат і хлопців не розкажеш про те, як міняються наші ковзанки, як ці ковзанки, прийнявши інших юнаків і дівчат, міняють уявлення про наше життя. Молоді не знають про те, що стали щасливішими за своїх попередників, бо багатшою стала наша Батьківщина. Вони не задумуються над цим, а на ковзанці їм про це не скажеш, не скажеш, не скажеш. А жаль, жаль, жаль. Треба було б сказати. Треба!

На цій ковзанці, на якій рідко буваєш — може, раз в десять років, — і тому бачиш, як міняється наша молодь.

Та нехай. Хай вони будуть щасливі — це найголовніше. Коли ми воювали, ми думали про це. І батьки наші думали про те, щоб діти їхні були щасливі.

А сніг летить, і кружляє, і вирює, мов життя, ковзанка. І голос тужить за далекою Ямайкою.

Чужий голос.

За чужим островом.

На якому ніколи не буває зими.

1963

ЧУЖЕ МІСТО

1

Весь день мчали по автостраді, а їй все не було кінця, і вони хотіли, щоб вона ніколи не кінчалась. Знали, що сьогодні вона не скінчиться. І завтра. І позавтра. Бо жили у великій країні і звикли до її великих відстаней.

— Не знаю, з чим можна порівняти такий край, — сказала Віра, відклавши карту і озираючись навколо.

Стрілка спідометра завмерла на цифрі «100», але руху не відчувалося. Як на морі.

— Потрясаючі відстані, — сказала вона знову. — Я ніколи не бачила такої рівнини. І такого неба. І таких пшеничних масивів. Навіть в кіно...

— В кіно все це сприймається, як плакат,— сказав, не повертаючи голови і не одриваючи погляду від автостради, Віталій Савчук.— Бо якщо показують пшеницю, то неодмінно стиглу і в ній обов'язково — комбайн.

— Це в кіножурналах? Люблю дивитися кіножурнали.

— Знаю,— сказав він лагідно.— Іще ти любиш морозиво, ліс, швидку їзду, міста, музику, заправи... Не знаю, чого ти не любиш. Усе любиш. Чисто все.

— Так,— сказала Віра.— Усе це я люблю. А тепер степ любитиму. І мені жаль, що він скоро скінчиться і почнеться море.

— Море ти теж полюбиш.

— Ще й як! — сказала вона і відкинула з лоба волосся. Він посміхнувся і ніжно потиснув їй руку, не одриваючи погляду від дороги.

— Вітасику-любчику, чому в тебе такі холодні руки? Ти стомився, бо вперше стільки сидиш за кермом. Цілісінький день!

— Ні, я не стомився,— сказав Савчук.— Я тільки не звик іще.

— Ти не звик, тому тримаєшся дуже напружено, і мені жаль тебе, твоїх рук, твоїх зусиль.

— Людина повинна затрачати зусилля навіть у відпустці. Як каже один наш вчений приятель,— це активний відпочинок.

— Ти тепер мій, і я тебе люблю і хочу, щоб ти жодного зусилля ніде не тратив марно. А зараз ти тратиш багато зусиль даремно. Ну, сядь вільніше, не так напружено вдивляйся в ту дорогу. Поглянь краще на мене. Я скучила за твоїми очима, Віталій Савчук. Поглянь на мене, як справжній водій, не забуваючи про швидкість і про дорогу.

— Ось я й глянув на тебе. А ось іще раз. Ти задоволена?

— Ні. Ці погляди надто хапливі і не мої. Вони належать дорозі, обочинам, кюветам. Все це ще мигтить перед твоїми очима, а на мене ти дивишся зовсім інакше.

— Як? — спитав Савчук.— Як же я дивлюсь на тебе?

— Так,— сказала Віра.— Так, як я хочу. І як тобі хочеться. А зараз це не ти глянув на мене. Це тільки водій «Волги», взятої напрокат.

— У цій поїзді я добре навчусь її водити, але зараз за це треба платити часом, зусиллями, поглядами, які належать тобі. Людина завжди мусить тратити себе. І ти це знаєш прекрасно.

— Знаю, доценте Савчук, знаю. І розумію. І все ж скачу за твоїми очима, за твоїм поглядом...

— Тобі доведеться потерпіти он до того міста. Воно чуже, незнайоме, ми в ньому ніколи не бували, нас там ніхто не знає, ми будемо думати, що все в нас тільки починається...

— І люди будуть думати, що в нас справді все тільки починається?

— Люди тут ні при чому. Для них у нас і справді все тільки починається, бо хіба ж що-небудь значать у загальнолюдському часі ті два роки, які ми вважаємо нашими?

— Е, ще й як багато важать,— сказала Віра серйозно й замислено.— По-твоєму, тоді й ми нічого не важимо в світі?

— Ми? — засміявся Савчук.— Не так вже й багато, якщо мати на увазі людство та його історію.

— Забудь хоч сьогодні, хоч у відпустці про оці свої категорії.

— Гаразд, спробую. Хоча люди були б набагато кращими, якби ніколи й ніде не забували про це і мислили великими категоріями.

Вони виїхали сьогодні в першу свою відпустку і тому почували себе, мов на святі, що тільки-тільки починається. Не схотіли ні поїздив, ні літаків, ні санаторіїв, а вирішили проїхати через усю свою землю, побачити її і побути з нею на самоті та краще взнати її. Учора ще були аудиторії, робота, а сьогодні вже нічого того немає, тільки голубе небо та зелені ліси, степи, білі села, високі дерева і прекрасна автострада — немовби тільки у радість пролягла вона. У радість, у спокій, у щастя. В отой світ пахучого літа, омріяної відпустки після доброї роботи. У радісний світ, невідомий і незрозумілий неробам. Світ, про котрий усі ми мріємо довгу осінь і зиму і в який завжди вриваємося школярами, мовби нас щойно відпустили на канікули.

Автострада вела Савчуків повз великі й менші міста. Вони біліли осторонь, з'являлись і зникали, не схожі одне на одне, як люди. Іноді доводилось проїжджати повз села, збавляти швидкість і сигналити курям, дітям, які чомусь люблять гратися на асфальті. Села були чисті, красиві, з цегляними будинками, скляними верандами, шиферними і черепичними покрівлями та зеленими садами.

А тепер ось уперше за цілий день просто проти них вставало з-за обрію місто. Воно синіло й росло на очах. Спочатку видно було кілька найвищих будинків і крани в порту

ї на будовах, потім можна вже було вгадати вулиці і провулки, мости, велику ріку, що, вигнувшись, охоплювала місто з північного заходу.

— Зараз подивимось, що тут є, товаришу Савчук,— сказала Віра, розкривши довідник «Визначні місця України».— Тут є: суднобудівний завод і кораблебудівний інститут...

— Завод шляхових машин,— підхопив Савчук,— два театри, педагогічний інститут, художній і краєзнавчий музеї, знаменита Адміральська вулиця... Можеш не продовжувати: я знаю все про це місто і про весь наш маршрут.

— Тоді геть фоліанти! — сказала Віра, відкинувши книжку.— Мій чоловік знає все! Ви чуєте, небо, вітри, поля і дорога? Він знає все.

— Все і нічого,— сказав Савчук.— Бо місто знаєш лише тоді, коли знаєш його людей. Я знаю про жителів цього міста одне: вони будують кораблі. Але це саме знає про них кожен поганенький іноземний турист. Тому це місто, хоча і наше, чуже нам, бо ми не зробили для нього нічого, ми чужі йому.

— Чужі їй невідомі? Я ще ніколи цього не відчувала. Але це ж прекрасно: побути чужим і невідомим хоч один день.

— Одну ніч,— сказав Савчук.— Завтра вранці ми поїдемо далі. У Таврію — Каховка, Скадовськ, Хорли, Перекоп, Крим, Сімферополь, Ялта. У нас великий маршрут.

Машина вихопилася на міст, і Савчук загальмував: міст був понтонний, переходи на стиках — круті й високі, переїжджати їх треба було обережно.

Ріка широка, спокійна, як усі рівнинні річки. Вона здавалася дзеркалом у цю безвітряну літню годину, і в ній відбивалися й високі зморені хмарини, і елінги близького заводу, і недобудовані кораблі побіля причалів. Чайки ширяли над водою, перемахували через міст, було видно кігті на їхніх рожевих лапках, гладенькі груди й животи — аж погладити хотілось.

А за мостом круто пішла вгору вуличка, колись давно-давно прокопана траншеєю в крутому березі. З боків над нею сходилися урвища, обкладені пиляним каменем — вапняком. Від довголіття і негоди він не вищербився, але потемнів. І потемнів напис на ньому: «1788 рік».

Дорога бігла, бігла вгору і раптом круто повернула праворуч. Ущелина пішла вниз, і Савчуки несподівано опинились на площі, залитій квітами, заставленій новими будинками. Вікна, скло, строгі лінії — все таке чисте, свіже, все сповнене якоїсь дивної екзотики і південної барвистості.

— Оце так місто! — сказав Віталій Савчук, зупинивши машину.

В центрі площі, серед моря квітів і молодих дерев, стояв пам'ятник Леніну. Ілліч задумано схилив голову і був, як завжди, ласкавим, добрим. Вони довго стояли перед пам'ятником, і люди проходили повз них тихо й статечно. Ленін на всіх дивився з усмішкою. Усмішка була трохи сумовита, трохи стомлена — рідна з дитинства усмішка вождева, яку так важко було схопити і втілити художникам і майже неможливо — скульпторам. А тут вона була, і це найбільше хвилювало.

Проїжджаючи по місту, Савчуки не дуже дивувалися геометричній прямоті чисто виметених вулиць. Це були, власне, не вулиці, а тополеві й платанові алеї.

— Погано тільки, що квартали такі короткі,— сказала Віра.— Тобі доводиться часто переключати швидкість, і я просто боюсь, щоб нас не стукнули на цих зелених перехрестях.

— Адмірали, коли це місто планувалося, їздили на бричках повільніше, ніж ми зараз. Тому й квартали такі куці. Але то нічого: зайве тренування не завадить.

— Тобі оце зараз тільки тренуватися,— сказала Віра.— Після такої дороги! О, аж ось і готель!

Савчук вимкнув мотор, дістав з багажника валізи, заніс у вестибюль.

— Ти оформляй все, а я підскочу заправитись, бо бензину в нас — нуль.

— Будь обережним, я прошу тебе,— сказала Віра і якось надто стурбовано глянула на нього.

Він їхав дуже повільно і обережно, але часті квартали мелькали, мов у калейдоскопі, і він почав переїжджати перехрестя з ходу. І раптом зліва помітив машину. Вона мчала, показуючи правий поворот. Віталій відчув, що машину неодмінно занесе, і взяв якомога ближче до бордюру. Він майже спинився. Машина з ревом і скреготінням промчала повз нього, коли він ще не встиг виїхати на перехрестя, черкнулась об задне крило чи об задній бампер. Савчук вилаявся і, натиснувши педаль, увімкнув другу швидкість. І тільки він дослав важіль передачі, як машину рвонуло, пролунав такий гуркіт, наче вибухнула бомба.

Удар був оглушливий і несподіваний, як усі справжні удари. В тихому суботньому надвечір'ї він прозвучав загрозливо й незвичайно, і всі, хто був на вулицях або в дворах, почули його. Повискакували з хат напіводягнені жінки. Зупинилися перехожі на тротуарах. Робітники, що поспішали з заводу, теж поставали, забувши одразу про те, що їм треба поспішати.

Всі погляди були звернені на перехрестя.

На ньому в якійсь отупілій задумливості зупинилися машина швидкої допомоги ГАЗ-51 і новесенька сіра «Волга», відкинута до тротуару.

З кабіни швидкої допомоги висунув голову молодий наляканий водій і кричав:

— Треба дивитись! Треба дивитись! Треба дивитись!

Інші слова, мабуть, вилетіли йому з голови, і він повторював одну й ту ж фразу, наче забивав у стіну цвяхи. Його чули люди, яких одразу ж зібралось на перехресті стільки, ніби вони навмисне стояли тут і чекали цього нещастя. А той, кому адресувалися ці крики, не чув їх. Він сидів, відкинувшись на сидіння, із заплющеними очима, і перше, що помітили одразу всі, була кров на його обличчі. Широкою смугою вона текла із розсіченої брови, заливала ліве око і спадала на білу-білу сорочку. Вона була яскрава, та широка смуга, вона лякала й привертала увагу. І тому на перехресті довго стояла тиша й довго ніхто не звертав уваги на те, що номери на машині були чужі і що весь правий бік «Волги» був жахливо понівечений,— усе це помітили потім. Як і напис на передньому й задньому склі: «Прокат».

— Убили! — наполохано й пискливо вигукнула якась вертлява тітонька.

Натовп присунувся ближче до машини.

— Водії не вбиваються,— спокійно зауважив сивий чоловік, обходячи машину.

А шофер швидкої допомоги все ще вигукував свою фразу.

Двоє молодих хлопців у заводських замашених робах тим часом неквапливо підійшли до санітарної машини.

— Ей,— сказав один з них шоферові,— індійський папуга! Є в твоїй лайбі хтось із медперсоналу?

— Н-нема.

— Отож ти й поспішав так...

Вони одчинили дверцята.

— Іди сам поглянь, що з людиною. Може, його треба везти в лікарню.

Шофер опинався. Схоже було на те, що він збирається дременути.

— Ну,— сказав один з хлопців, витягнувши його з кабіни.— Яви світові чуйність, покажи свої знання з медицини й стверди принципи людяності.

Вони підійшли з шофером до «Волги» з лівого боку. Один з них відчинив дверцята. Від цього звуку Савчук отямився. Він мотнув головою, здивовано глянув на людей, на вулицю, немовби вперше побачив усе це, і лише потім зустрівся поглядом з робітником.

— Ну як? — тихо й співчутливо спитав той і підморгнув йому.

— Не знаю. У вухах дзвенить, і голова пухне.

— Хай не дуже пухне: вам треба порозумітися з оцим ось милим чоловіком,— кивнув робітник на шофера невідкладної допомоги.— Правда, ти дуже поспішав, ге? — спитав він шофера.

Той мовчав.

— У вас є пошкодження? — спитав Савчук шофера.

— Ні,— сказав робітник.— Що йому станеться? Це коли б він врізався в танк...— І знову до шофера невідкладки: — Ей ти, машино спеціального призначення! А якби перехрестя переїжджав танк або бульдозер, а не «Волга»? Ти б теж врізався в нього?

Шофер мовчав.

— Уявляю, що від нього залишилося б,— сказав робітник Савчукові, знову підморгнув і посміхнувся.

— Треба подзвонити в автоінспекцію,— сказав Савчук.— Він тут ні при чому.

— Ти хочеш викликати автоінспекцію? — спитав робітник шофера.— Чи роз'їдетесь?

— У мене буфер погнуто,— сказав шофер.

— У нього буфер погнуто, ви чуєте? — злісно сказав робітник.— Подивися, що ти зробив з «Волгою», опудало ти горохове! У нього буфер погнуто...

Віталій Савчук тільки тепер обійшов свою машину і мовчки дивився на її правий бік. Передні й задні дверцята були розбиті так, що метал місцями прорвався. Увесь бік вгнувся, і на ньому лишився слід відлитого чавунного буфера «газону».

— Бачиш,— сказав робітник водієві невідкладної допомоги,— «Волга» майже стояла. Якби вона швидко їхала, бу-

фер ковзнув би по ній і лінія удару була б довша. Чому ж ти не загальмував? — спитав він.

— Я їхав правильно,— сказав водій понуро.— Я правильно їхав, мені всі завжди дають дорогу.

— Знаємо,— сказав робітник.

— Я не винен, що «Волга» висунулася на перехрестя.

— Правильно,— сказав робітник.— Бий все, що висувається.

— Я не винен,— сказав шофер.— Усі вам скажуть, що я не винен. Мене мусили пропустити.

— Я мусив його пропустити,— сказав Савчук, притискуючи до розсіченої брови білу, як морська піна, хусточку.

На ньому був елегантний костюм і блискучі чорні черевики з вузькими носками.

— Досить,— сказав робітник.

— Я не винен,— сказав шофер.

— Заткнись, опудало,— сказав робітник.— На тебе бридко дивитися. Володю,— звернувся він до свого товариша, що стояв і все дивився й дивився на понівечений бік «Волги»,— поглянь, що там з буфером трапилось у цього папуаса.

Володя — худенький, стрункий хлопчина у добре припасованому синьому комбінезоні і білій кепці — глянув на буфер і посміхнувся.

— Дві хвилини роботи,— сказав Володя.— Треба зачепити тросом і смикнути. Буфер трохи зігнувся.

— Це я зроблю сам,— сказав шофер швидкої допомоги.

— Це він зробить сам! — сказав робітник іронічно.— А «Волгу» ти б не міг відремонтувати? Доки приїде автоінспекція...

— Треба її викликати,— сказав Савчук.

3

Автоінспекція підлетіла зненацька — два мотоцикли й машина. Розкрутились рулетки, блискучими зміями лягли на брук, виміряючи відстані, шлях гальмування, визначаючи місце зіткнення відносно осі руху обох машин. А молодий, підтягнутий майор підійшов до Савчука, владно простягнув руку:

— Документи!

Савчук подав.

У водія швидкої допомоги документів не питали.

— Маленька формальність,— сказав майор Савчукові.— Вам треба поїхати на перевірку. Микитюк! — гукнув він одному з мотоциклістів-автоінспекторів.— Відвези їх обох на експертизу і негайно повертайся сюди.

— Єсть!

— А-а, Рожков! — гукнув майор водієві невідкладки.— Це в тебе вже третя аварія?

— Так. І завжди я йду згори і справа.

— Чи не надто багато для одного? — спитав молодий робітник, що ні на крок не відставав від Савчука.

— Йому все сходить,— сказав водій мотоцикла.— Гонщик!

— Микитюк! — крикнув на нього майор.— Ви ж бачите, що Рожков правил не порушив. Навіщо якісь розмови? — І до Савчука: — Сідайте, прошу вас. І швидше.

— Про машину не турбуйтеся,— сказав робітник.— Я ждатиму вас.

— Проста формальність,— сказав ще раз майор.— Рожков! Ти теж їдеш.

Коли Савчук та Рожков повернулись, автоінспекція вже склала акт, і їм довелося тільки підписати. Рожков підписав не читаючи і рушив до своєї машини.

— Подожди,— сказав йому Володя.— Трос у тебе є? Давай.— Він накинув петлю троса на гак буфера, другий кінець зачепив за чавунну тумбу. Рожков завів мотор.

— Давай назад,— махнув Володя Рожкову.— Смикни легенько. Отак. Ще разок. Все. Одчіплюй. І не будь свинею, Рожков. У людини одбирають права. Треба захистити. Це ж несправедливо: розбили йому машину і його ж карають. Ходімо, твое слово багато важить.

Рожков здвигнув плечима — як ходімо, то й ходімо. Чого ж, можна й піти.

— Товаришу майор, машина Рожкова відремонтована,— сказав Володя, підійшовши.

— Ну? — здивовано спитав майор, але особливого зацікавлення не виявив, тільки на мить повернув голову і глянув у той бік.

— Я ж вам казав, тут на дві хвилини роботи.

— Зажди, Володю,— зупинив його робітник. Він продовжував якусь пильну розмову з майором.— Я прошу вас, подумайте. Ми ось усією бригадою можемо поручитись.

Бригада стояла, оточивши «Волгу»,— хлопці всі високі, чубаті, молоді й красиві, всі в однакових комбінезонах. Савчук, дивлячись на них, пригадував війну і оті одчай-

душні танкові десанти, у котрих випало брати участь не раз, і ці хлопці нагадали йому тих товаришів і ту тривожну обстановку, хоч стояли вони мовчазні, тихі й навіть у розмову не втручалися, лишивши все на розсуд свого бригадира. А що той робітник, який сперечався з майором, був їхнім бригадиром, сумнівів не викликало.

— Ні,— сказав майор.— Товариш Савчук порушив правила. Грубо порушив правила! Його треба покарати.

— Він же й так покараний! — дивувався робітник.— Хіба ви не бачите?

— Сам винен,— сказав майор.— Він не пропустив карету невідкладної допомоги, яку треба пропускати завжди. А тут вона ще йшла справа. Ви розумієте, яке грубе порушення? А якби в кареті були люди? Могли б постраждати.

— Могли б,— сказав робітник.— Але їх не було. Постраждав один Савчук. У нього напевно струс мозку, і йому в нашому місті розбили машину. Державну машину, товаришу майор. І так розбили!

— А я тут при чому?

— Ви ні при чому,— сказав робітник, і Савчук здивувався, скільки витримки і настійливості у цього хлопця.— Але й він не винен. Ну, просто не помітив швидкої допомоги. А той телепень не загальмував. Ви ж знаєте, за яких обставин це трапилось.

— Знаю,— сказав майор.— Але я не знаю, яке це має відношення до вас. Вам що до всього цього? — Він починав дратуватися.

— Все, що відбувається у нашому місті, у нас на очах,— все нас стосується. І не тільки нас — всі люди повинні в усе втручатися. Адже це несправедливо. Людина приїхала в чуже місто, їй розбили машину, в неї забрали права, а тепер ще й номери хочете зняти і кидаєте його на вулиці з понівеченою машиною. Слухайте, товаришу майор, де це відбувається? У якій країні? Ви не скажете?

Схоже було на те, що майор завагався.

— Рожков,— гукнув він водія невідкладної допомоги.— Рожков, ти маєш претензії до товариша Савчука?

— Ніяких претензій,— сказав Рожков.— Буфер мені вгнули. Все в порядку. Я можу їхати.

— Правильно,— сказав робітник.— У тебе все в порядку, і ти можеш їхати. А те, що ти розбив людині машину, тебе не турбує? Що ти не загальмував, хоча й міг? Ось кого треба притягати до відповідальності,— сказав він майорові.

— Не треба про це,— сказав Савчук, у якого обертом йшла голова і досі дзвеніло в вухах.

— У вас теж немає претензій до Рожкова?

— Немає,— сказав Савчук, якому було зовсім кепсько.

— Ну,— змилюстивися майор.— Раз сторони не мають взаємних претензій, тоді...— він розвів руками.— Заведіть машину, Савчук.

Машина завелася, і Савчук відчув до неї ніжність: «Молодець, «Волго», ти тримаєшся мужньо». Він увімкнув швидкість і спробував їхати. Машина рушила плавно і м'яко.

«Хто сказав, що «Волга» вугла,— подумав Савчук.— Це чудесна машина! Після такого удару і так триматись! Хотів би я бути «Волгою». Він вийшов з машини. Перед очима все пливло. Хотілося лягти і спати, спати, заплющивши очі, і не бачити цього вилошеного майора і розбитої, так поварварському понівченої безисвинної машини, красивої і елегантною, як дівчина.

— Ну, тоді все,— сказав майор.— Тепер вам треба знайти майстра. А-а,— пригадав він одразу.— Володю! От хто вам допоможе! Володю, поговори з батьком, га?

Майор змінювався на очах.

— Ні,— сказав робітник.— Володино батька чіпати не будемо. Спробуємо влаштувати ремонт на станції технічного обслуговування автомобілів.

— Ну, це ваша справа,— сказав майор, який хоч і став інакшим, але майором міліції залишився.— Ремонтуйте, як вам зручніше. А права одержите потім. Покажете нам відремонтвану машину. Бажаю удачі.— Він сів у мотоцикл, і автоінспекції не стало.

— Так і то краще,— сказав робітник.— Хоч розійшлися по-людському.

— Я зворушений,— сказав йому Савчук.— Ви мене рятували.

— Та ви що? — здивувався робітник.— Машина розбита, ви ледве на ногах стоїте — який же це рятунок? Все ще попереду. Тому давайте знайомитись. Вас майор називав Савчуком...

— Віталій,— сказав Савчук, подавши йому руку.— Віталій Андрійович,— додав він.

— Анатолій Батрак...

— ...про якого пишуть в газетах,— підхопив Володя, притьмом відступивши подалі від Батрака.

— Ну, ну, побазікай, побазікай,— сказав Анатолій по-

грозливо і рушив за Володею: мабуть, у них були давні приятельські рахунки.

«Хлопчаки! — подумав Савчук.— Справжнісінькі хлопчаки!»

Вже хтось із хлопців побував на щойно організованій станції технічного обслуговування автомобілів і дізнався, що місць там немає і черга зайнята на місяць вперед.

— Єдиний вихід...— сказав Володя.

Але закінчити він не встиг: біля них зупинилось таксі, і з нього буквально вилетіла молода, тендітна жінка. Вона кинулась до Савчука, обхопила його тонесенькими руками і заплакала. Потім одірвалась, оглянула його, обвела поглядом мовчазних та зніяковілих хлопців і засміялась, підішовши до машини.

— О-о! — сміялась вона крізь сльози.— Що це за машина? Що ти будеш з нею робити, Вітасику? Хіба на ній можна їхати в Крим?

— Три дні, і ви зможете їхати нею хоч в Конго,— сказав Володя серйозно.— Ніяких ознак аварії, ніяких дефектів не буде.

— Що для цього треба? — спитала Віра.

— Двоє дверцят,— сказав Володя.— Я міг би й ці врихтувати. Але рихтування займе дуже багато часу і завдасть багато мороки при фарбуванні.

— Толю,— гукнув він до Батрака,— у вас є газорізальний апарат?

— Є. Все є. Треба тільки по дорозі заїхати в магазин, купити дверцята. Як у вас з грішми? — спитав він Савчука довірливо.— А то я змотаюсь...

— Все в порядку,— сказав Савчук.— Спасибі вам.

— Е, навіщо ці зайві слова,— сказав Батрак. І до своїх товаришів: — Поїхали, хлопці! Ви теж з нами,— сказав він Вірі.— Поїдемо трамваем, бо в машині місць не буде.

— Для мене знайдеться.

— Дверцята ззаду покладуть — де ж ви сядете?

— Не турбуйтеся,— сказала Віра.— Я просто не можу тепер його залишити. Ви розумієте?

— Так,— сказав Анатолій.— Я вас розумію. І потім: мені це подобається.

— Що саме?

— Коли бувають такі дружини, як ви. Ні відчаю, ні паніки — мужність! Це здорово!

Він побіг доганяти товаришів.

Вуличка, вузька й небруківана, зеленіла деревами й ворітьми на самісінькому береговому прузі. В про-світах між будинками й деревами синів лиман. Другий бе-рег його був пологий та бляклий, хати і довгі пристанські склади на ньому здавалися іграшковими — тільки це й давало уявлення про широчінь лиману, а то можна було подумати, що й справді він не широкий: вода скрадає від-стані, мов час — образи.

Видно було мости. Один — понтонний, по якому не вга-вав рух, лежав десь далеко вниз, і по ньому ледве повзла нескінченна вервечка автомобілів. Другий — могутній, пре-красний, як усі сучасні мости, високо здіймався над рікою, володарював над простором ріки, але ще мовчав, порожній, і тому — недоступний, як усі володарі на світі.

— Ти бачиш міст? — вигукнула Віра, вискочивши з ма-шини.— Віталька, це ж...

— Помовч,— сказав Савчук дружині.— Не треба поспі-шати.

— Але ж...

— Знаю, знаю. Не поспішай, треба ще перевірити.

— Ти ж сам мені говорив про те, що саме тут його бу-дують.

— Зажди,— перебив її Савчук.

Зелені ворота перед ними розчинилися, стало видно чисте подвір'я, тінистий сад в глибині, ажурне плетиво винограду на високому аркодужному каркасі.

В воротах стояв велетень з сивою колючою головою, з великими руками і могутніми плечима. Зморшки на його засмаглому обличчі були теж великі, наче борозни. Вони робили його суворим, хоч широка усмішка, в якій одкрива-лися жовті, давно прокурені зуби, вражала доброзичли-вістю й щирістю.

— Заїжджайте,— сказав він рокітливо.

Савчук заїхав.

— Хлопці, знімайте колеса, ставте машину на колодки,— гукнув господар, йдучи од воріт.

Толя Батрак із своїми хлопцями вибирав інструмент на численних полицях розчищеного гаража.

— Віталій Андрійович,— гукнув він.— Знайомтесь,— Це — мій батько.

— Драстуйте,— сказав Толин батько, підійшовши.— Мене звать Парфеном Івановичем.

Він подав Савчукові руку, і той одразу відчув себе малим-малим. Його рука буквально втонула у широченній, порепаній долоні старого Батрака.

— Нічого собі,— сказав він, з подивом і захопленням розглядаючи старого. Той пропустив цей вигук повз вуха. Погляд у нього був спокійний, сповнений гідності.

— Гайда, гайда, хлопці! — гукнув він через голову Савчука.— Беріть домкрати, виважуйте її. Ворушіться, хлоп'ята.

Побачивши Віру, старий вклонився.

— Пардон,— несподівано сказав він і галантно поцілував її руку.— От вам уже зовсім нічого тут робити. Ідіть отуди-о! — показав він у глибінь саду.— До моїх дівчат. Там вам усім доведеться сьогодні попрацювати.

Діставши окуляри з кишені, він довго й причепливо розглядав привезені з магазину дверцята, обмацував їх, крутив головою і прищмокував язиком. На старі, розбиті, котрі ще й досі стояли нерушні, навіть не поглянув.

Віра не могла одвести від нього очей. Її просто зачарував цей старий Батрак. Своєю невимушеністю і незалежністю, доброю силою і якоюсь внутрішньою врівноваженістю. Він виглядав справді-таки мальовничо у своїй вилинялій сорочці, розстебнутій до самого пояса. З-під неї пнулося цупке сиве волосся на грудях, могутня шия блищала, зморшкувата й темна, а очі голубіли, і доброзичлива, дещо поблажлива усмішка не сходила з його суворого карбованого обличчя.

— Мені здається, я вас десь бачила.

— Де ж ви могли мене бачити? — не одриваючи погляду від дверцят, спитав старий.

— По-моєму, на римських монетах.

— Ого,— байдужим тоном відзначив він.— А на карфагенських або візантійських мене не було? — спитав він і, покректуючи, підвівся.— Доведеться все ж підрихтувати. Володю, ану йди-но сюди, сину.

Володя підійшов з легеньким ебонітовим молотком і відполірованою оправкою.

Старий поставив дверцята на ребро: Вірі вони здалися гладенькими й рівними.

— Що ви збираєтеся з ними робити? — спитала вона.

— Розумієте, при транспортуванні делікатні речі псується: там кинули їх, там до чогось прихилили. На перший погляд наче й немає нічого, а фарбу покладеш — одразу

видно гандж. А Володя зараз пригладить, де треба, і все буде в порядку.

Володя сів навпочіпки біля дверцят, засунув у внутрішній отвір руку з оправкою, погладив зовнішню сторону дверцят другою рукою: уважно, повільно, вдумливо. Взяв молоток і запрацював ніжно, майстерно: тук-так, тук-так, тук-так, тук-тук-тук,— вибивав молотком. Потім зсередини оправкою: так-так-так. Дверцята рівнішали на очах.

— Бачили? — посміхнувся старий Батрак.— Це не Володя, а дар божий. З дитинства в людини руки лежать до металу. Батька свого, споконвічного рихтувальника, перевершив.

У Володиних ударах справді чулася якась музика, і чулася невловима майстерність і якесь дивовижне відчуття вдарити саме там, де треба, і саме так, як він бив.

Тим часом Толя і кілька його товаришів підважили машину, познімали з неї колеса, поставили її на сталеві підставки і взялися знімати розбиті дверцята. Володя все ще встигував свої дивовижні мелодії на нових дверцятах.

Старий Батрак підійшов до Віри, взяв під руку.

— Ходіте, вам там дадуть справжню роботу, бо вечеряти буде добряча братія. А ви, Савчук,— звернувся він до Віталія,— не переживайте. Завтра ваша машина буде як яечко.

Старий пильно поглянув на нього:

— Ви багато сьогодні проїхали?

— Цілісінький день за рулем.

— Видно. Вигляд у вас стомлений. Ну, нічого, зараз поправимо це діло.

Він виніс із хати пляшки з водою, склянки, якусь закуску. Поставив усе це на круглий низенький столик під чешнею.

— Пийте,— сказав він тихо і ласкаво.

— Я, знаєте, й досі наче пливу,— зізнався Савчук.

— Знаю. Ви багато пережили. Знесіть це мужньо. Чого не буває в людському житті.

Вода була холодна як лід. Його мучила спрага, тільки він цього не відчув. Він взагалі нічого не відчував після тої аварії і на все дивився, немовби крізь сон. А випивши, відчув страшений голод і згадав, що не їв нічого з самого ранку. І Віра не їла, він це згадав тільки тепер.

— Треба нагодувати Віру,— похопився він.

— Не турбуйтеся. Там її нагодують. Попоїжте, а я піду,— старий підвівся, і незабаром Віталій почув, як за-

тихли Володині мелодійні удари і як заскиглила ножівка в руках у старого Батрака.

Незабаром йому стало тепло всередині, затишно. І разом з тим стало якось жаль машини, себе, цих людей, що працюють там, у дворі, в таку спеку. І захотілося раптом заплакати, усіх їх обняти не знати за що: за чуйність, за вмілість, за те, що всі вони такі прекрасні люди.

І тут підійшли до нього Віра і ще якась жінка з подушкою в руках.

— Вірочко...— сказав він.

— Ти що, Віталію,— сказала вона злякано.

— Нічого, нічого,— сказав Савчук.— Я всіх вас люблю, і я дуже хочу спати.

— Ходімо, синку,— сказала жінка з подушкою.— У нас є копичка сінця, ти славно відпочинеш.

Вони повели Савчука повз криницю, постелили йому на сні, і, засинаючи, він бачив красивий міст, зведений над рікою, і на тому мосту свою відремонтовану машину.

— Гаразд,— сказав він.— Ми його добудуємо...

5

Коли він прокинувся, була вже ніч. Тепла, напоена ароматами квітів і саду ніч. Тільки річка дихала прохолодою. На ній видно було бакени і якісь невисокі пароплавчики з довгими стрічками барж. Вони сонно й беззвучно пливли повз спокійні бакени, проходили попід мостом, на якому не було в цю пору жодної машини і жодної людини. Та частина мосту, яку розвели, стояла вздовж ріки, і на ній видно було сигнальні вогні на щоглах, червоні й зелені, дерев'яний будиночок з освітленими вікнами, непорушні постаті чергових обслуговувачів мосту. Вони стояли задумані й урочисті, мов пам'ятники людській заклопотаності.

А в дворі, освітленому яскраво, як вдень, щось уривчато шипіло, і клубочився жовтуватий дим. З'явиться і зникне, з'явиться і зникне. Ніякі інші звуки не долинали звідти.

Серед того диму, що здіймався віялом знизу, просвічений потужними лампами, походжав старий Батрак у масці, з пульверизатором на довгому шланзі. Переходячи на нове місце, відкидав той темний шланг, мов велику гадюку, і порскав, порскав з пульверизатора, не звертаючи ніякої уваги на Віталія. Він фарбував дверцята, що лежали на підставках,

блискучі й нові. Стойка на машині, виведена й зварена, була теж пофарбована.

Неприступний у своїй масці та окулярах, Батрак востаннє дмухнув з пульверизатора, випростався і повільним рухом зняв маску, відкривши одразу свій зосереджений строгий усміх.

— Ну, як? — спитав він Савчука довірливо. — Голова не болить?

— Пити хочеться, — сказав Савчук.

— Зараз що-небудь придумаємо, — пообіцяв старий. — Візьміть, — подав він Савчукові пульверизатор. — Налийте ацетону і помийте його. А я зараз.

Він повернувся через хвилину з глечиком молока, налив Савчукові чашку і, доки той пив, дивився на нього, вдоволений і зовні нітрохи не стомлений.

— От і все, — сказав він, забираючи у Віталія чашку. — Завтра поставите з Толею дверцята і можете їхати далі. Фарбу підібрали на славу. Ніхто й не помітить.

— А документи? Мені треба забрати права.

— Хлопці вже забрали. Ще звечора подалися в автоінспекцію, підключили до цього діла когось з обкому комсомолу, і черговий їм видав.

— Парфене Івановичу, як же з оплатою? Стільки роботи зроблено!

— Домовляйтеся з Толею. Я тут ні при чім. Я тільки помагав їм. Але вони нічого з вас не візьмуть: бригада комуністичної праці! Кажуть, їхній обов'язок — допомогти людині в біді. А тут іще нове діло: Віра сказала, що новий міст наш будується за вашим проектом. Буцімто дипломна робота ваша. Ге?

— Чому тільки моя? Нас було немало в тій проектній групі.

— Отож. Поміркуйте самі: як з вас узяти гроші? По-перше, ми не заробітчани-шабашники. По-друге, міст ваш стоятиме у нашому місті, через нашу ріку. Та не стоятиме, а вже стоїть. Я на ньому, клятому, п'ять років труджусь і полюбив його навіки. — Старий Батрак говорив буденним тоном, без особливих інтонацій. Може, саме тому в його словах багато було щирості й переконливості.

— Що ж ви там робили на будівництві мосту?

— Монтажні роботи. Весь вік кораблі будував. А це, на сьомому десятку, викликали в партком: треба йти на міст. Я й пішов. Спочатку без ніякої охоти. Бо корабель — це вещь. Швидкість, краса. Далекі порти і океани. А міст як

міст, поставиш його, він і стоїть. До старості — дуже рідко. Найчастіше — до першої війни...

— А я люблю мости,— сказав Віталій ніяково, як завжди говоримо ми про те, що любимо.

— Аякже,— погодився Парфен Іванович.— Все, що робиш своїми руками, миле тобі. Пройде отут пароплав крізь розведений міст, одразу дивишся: чи не той, що ти будував? Той. І серце здригнеться. І шапку хочеться скинути. Бо, по суті, все проходить, забувається... Тільки навіки зостанеться любов до своєї роботи, до того, що ти колись зробив. Наче там і молодість твоя, і сила твоя, і праця, як щось святе для людини. Аякже! Я он і плавав по всіх світах і все бачив: Гонконг, Сінгапур, острови й затоки. Все це здорово й красиво. А зустрінеш десь там свій транспорт, ну, наче дитину рідну зустрів. Хоч роботи твоєї там жменька, бо працювали на тому кораблі тисячі таких, як ти. Це велике діло — робота. Шкода, що розуміти це починаєш на схилі літ. Комусь це дається надто пізно. А хтось до цього не доходить і за все життя.

— Ви б це хлопцям говорили.

— Говорив, говорив. Та вони й самі це розуміють. Може, саме тому й беручкі і чесні такі. Хороші хлопці. Молодь у нас хороша, Савчук. Тільки іноді, заклопотані своїми справами і думками, неуважними буваємо до них. Я не раз говорив про це з товаришами в парткомі. І на партконференціях виступав. Ну от, створили бригади комуністичної праці. Ні, не створили механічно, а люди трудом своїм завоювали це високе звання. А що ж далі? Чи думаємо ми про це щодня? Ні. То роботу не ту дадуть хлопцеві, як от, приміром, Володі Данилову. Батько, щоб заробляти великі гроші на приватному рихтуванні машин, тримав його підручним у себе на промкомбінаті. Хлопчина з золотими руками тягав по рихтуваннях відра з гайками і болтами. Відвоювали хлопці Володю, забрали його на завод — найтоншу роботу він тепер виконує. А скільки таких нерозкритих Володь? Але це ще не все. А візьміть, як їм живеться, оцим хлопчачкам, як іноді важко відстоювати свої принципи. От хоч би й випадок з вами. Це не просто якийсь хвилиnnий настрій мого Тольки чи котрогось з них. Ні, це принцип,

— Я розумію,— сказав Савчук.

— Принцип,— суворо й наполегливо повторив старий Батрак.— Ми ж і по собі знаємо; легше обійти щось, змовчати, ніж встрявати кожного разу в бійку. А воно ж як у житті? Раз обійдеш, два змовчиш, а тоді це вже переходить

у звичку і починає людина жити так собі, аби день до вечора. А зараз так жити не можна — хлопці мої засвоїли це добре.— Старий Батрак скинув свою сорочку, струсив її раз і вдруге, повісив на куц.— От я й виказав вам свою платформу.— Він посміхнувся і підморгнув Савчукові по-змовницьки тепло й ласкаво.— Я її виказую не часто, більше повертаю на діло. Не скажу, щоб надто успішно, але якісь успіхи є.

— Гм,— посміхнувся Савчук і собі.— Це просто здорово — так жити і таким послідовним лишатися все життя.

— Все, не будемо про це говорити,— засміявся Парфен Іванович.— Мені, мабуть, легше від інших. Будував кораблі, а вони тепер, клятї, ходять попід моїми вікнами. Бо де ж їм іще ходити: з усіх усюд примандрують на рідний завод ремонтуватися, зчищати з себе «бороди» й бруд із усіх морів і океанів. Гляну, коли розведуть міст і корабель проходить, гляну і бачу: мій! А як я на ньому працював? Що зробив? Усе передумаєш і на все глянеш збоку, мовби сторонніми очима. Нічого собі не простиш. Згадаєш кожний приварений стрінгер і кожен шпангоут. Розумієте? За чимось пошкодуєш, а чимось і погордишся. Треба, щоб у кожного був свій труд перед очима.

— І свої мости,— сказав Савчук з хвилюванням.

— І свої мости,— сказав Батрак, пильно подивившись на Віталія.— І свої кораблі. І чийсь відремонтовані машини,— засміявся він.— Ну, ходіть відпочивати.

— Я відпочив. Мені б зараз щось зробити.

— Чіпляйте дверцята. Зможете?

— Зможу.

— Ну, от. А я пішов спати, бо завтра на роботу. Ми працюємо без вихідних, а мосту немає ні кінця ні краю. І чого вони такі складні, ці споруди? Ви тільки скажіть! Ну, невже не можна щось придумати, га?

— Не можна. Тут і відстані між берегами, і підступні води, і нестійкі ґрунти побіля рік.

— Думайте, думайте, конструктори. Неодмінно щось придумаєте. Ну, якісь там висячі мости, щоб хоч биків стільки не тулити та не ставити під них фундаменти під водою. Це ж каторжний труд з водолазами, землечерпалками, з якою технікою!

Старий пішов до хати. Він ішов великий, повільний в рухах, ніс на своїй могутній спині тягар своїх літ, а у великій голові тягар роздумів і помахував у такт величавий

ході здоровенними загрубілими руками, якими все вмів робити. Чисто все!

...Вранці Савчуки поїхали далі. День, ніч і ранок промайнули у цій поїздці, а земля їхня все ще не кінчалась і була такою ж прекрасною й незвичною.

Тільки на ній не було чужих міст.

Вони тепер це знали.

1964

ВОЛИ НА АРБАТІ

Таранячи темряву покручами довгих лискучих рогів, простували чумацькі муругі воли з Петербурга на Україну. І через далеку відстань, тривалість подорожі і важливість місії чумацька мажа давно перетворилась в уяві народу на героїчний фрегат Колумба чи в Ноїв ковчег. Бо однаково важко було відкривати Багамські острови, рятувати людство від потону і перевозити трушу з холодних берегів Балтики на Дніпрові кручі. Через усю імперію. Через ліси, болота, міста й села. Повз жандармські пости. Повз митниці й монастирі. Через мости і ріки святої Русі. Повз церкви і кладовища.

Бо в труні був не тільки мертвий Кобзар. У труні лежала слава, була хвала і сутність цілого народу, який сам себе пізнав, і в світі заявив про себе, і невмирущим став завдяки тому, хто тепер, згорнувши руки, лежав в окованій цинком останній своїй оселі, полишивши нащадкам думи свої, болі свої, пісні і псалми для революцій.

Змучене задумою і стражданням чоло його розгладилось і пояснило. Обличчя звільнилося од вічної напруги і терпіння. І очі, прикриті повіками, все-таки не згоріли на тому вогні, що його прикрив тепер. Він вічно палахкотів у тих сивих, лагідних, добрих очах, не згасаючи навіть у сні, наповнив їх замолоду гнівом і навіть люттю, що здавались по смерті неймовірними й неможливими на цьому прекрасному, м'якому слов'янському обличчі.

Подолавши засніжені далі темних довгих ночей та коротких днів під низьким північним небом, дійшли воли до Москви і втягли в неї мажу з тілом Шевченка, виїхали на Арбат.

День був сонячний і ясний. І було якесь свято. Бо дощаті панелі Арбата рипіли й гнулися під великим натовпом панства, що тут жило й тут гуляло. Панство було сите, вгодоване, бундючне. В бобрах, у норках та соболях. Натопв пахнув духами. Вином пахнув. А повітря пахло снігом і синім небом. А тут мажа, запряжена волами, на ній труна, покрита завоськаною рогожею, з-під якої настирливо пнеться у вічі оцинкований ріг домовини і зжовкла на дощах солома. І муругі воли, жуючи жуйку, меланхолійно гойдають рогами, і гойдаються шкіряні мішки-вбола у них попід шиями. І притомлені важкою та довгою дорогою воли парують під сонцем, немов рілля навесні.

І сани, й труна, і воли, і погоничів двоє у сіряках і в кожухах — все таке нетутешне, якесь стидне і грубе, невідворотне, як смерть. У «вищому» ж світі про всяку людську смерть думати бояться. Тому трупу панство хотіло б обійти подалі, та панелі на Арбаті були тоді вузькі, тіснуваті — декому доводилося йти попід краєм, торкаючись мажі полами.

Погоничі зупинились полуднувати. Познімали шапки, перехрестилися на далекі й близькі бані білих церков, дістали сала й цибулі, черствого хліба, натерли часником й заходились жувати. І голови їхні, давно не чесані в дорозі й підстрижені під макітру, теж парували. Як воли.

Підходили майстрові люди, віталися, дивилися, співчували.

— Кого везеш, брате? — спитав хтось чумака.

— Тараса Шевченка, царство йому небесне.

— Як, як?

— Тараса Шевченка.

— А хто це?

— Кобзар наш.

— Кобзар? А що воно таке?

Панство, порівнявшись, скошувало очі і, хоч і затикало наодеколоненими хусточками носи, дивилося-придивлялося, слухало-прислухалося, стишувало хід і драгліло.

Серед цього пишного натовпу йшла, вся в соболях та норках, лялечка Піунова. Актриса, що мріяла про славу, квіти і захоплені оплески. Вона йшла, спираючись на рукав підбитої бобром офіцерської шинелі, і, почувши слова чумака, зупинилась. В очі їй впала домовина, а в серце — біль, жаль і прикрість. І щось їй крикнуло, мовби зсередини чи з неба: впади перед цією домовиною, проси прощення

за свою легковажність, за зверхність колишню і глупство, за сліпоту душі!

Вона не впала на коліна: панель була мокра, людей багато, а рукав бобрової шинелі, на який вона опиралась, негнучкий і жорсткий, мов казармений розпорядок.

І воли, печально і мудро погойдуючи головами й крутими рогами, повільно віддалялися. Все далі й далі ступають вони Арбатом. Все далі та й далі труна, і мажа, і чумаки — в далеку Україну, на Дніпро, у вічність, яка тільки-тільки торкнулась на мить лялечки Піунової, сповненої юності, краси і «Secks arreu», торкнулась тільки тому, що на неї глянув з любов'ю і ніжністю великий, нещасний і незрозумілий тоді, у Нижньому, Шевченко. І то її ім'я залишилося, не пропало, не стерлося...

Бідний, милий Кобзарю!

Ти і в тому своєму шляху, останньому на землі, лишався мужиком, і панство копилило губу, дивлячись на воли і мажу, на якій лежала труна з твоїм тілом. Але де ж те панство? Куди поділося? І хто його тепер згадує?

Муругі, печальні, величаві воли! Ви завжди возили сіль землі, і труди ваші достойні легенд більше, ніж летючі колісничі завойовників. Це найповніше ствердилося, коли ви виїхали на Арбат у тій далекій і немислимій для простих смертних подорожі, метою якої була всього-на-всього Чернеча гора. А її тепер знає увесь світ.

1964

ШПАРКЕ ЛІТО

ЗРІЛІСТЬ

Трави на невдобах і толоках спалені до коріння. Хіба полин засивіє в якійсь колії чи сокирки ласкаво й сумовито засиніють під дальнім терновим кущем як присоромлена й мила усмішка степу. Лобода і щиріця, хоча й миршаві, тримаються по північних схилах балок, а курай зеленіє, волого зблискують стебла його, і не знати, де взяв він вологу, щоб зрости і так зеленіти в спаленім степу. В ночей він брав вологу, от у кого. А ще, може, у світань — з повітря. Воно, трохи зволожившись від прохолоди, в степу пахне плавнями, а в селі — вогкою білизнаю.

Стерні виблискують під сонцем сухим блиском і, здається, ось-ось задзвенять, мов покинуті мечі або стріли. За стернями, вже побатованими суворими розчерками плугів, чорніє рілля: де мліє під сонцем чорний пар в очікуванні посіву, рівенький, мовби пригладжений і чистий, а де й зяб вже бугриться, кошлатий від залишків стерні. А за ними особливо весело налітає на вас, якщо ви йдете, високе, й пружнисте сорго з дорідним волоттям. Або гінка суданська трава. Зеленіють собі. Стоять, мов на святі. Їм хоч би що: мабуть, знайшлися під сонцем Судану чи Туреччини, яке було немилосерднішим і шпаркішим, ніж наше, в це засушливе... ні, в це пекельне, гаряче літо.

А он і звичайне наше просо стоїть, як Дунай, і тут не питаєш, де воно брало вологу. І де її взяли баштан, і соняшники, й буряки. З людських рук ці лани здобули вологу на прожиток і на буяння. З людських рук вони її взяли. З рук невтомних, нелукавих, з рук, що ніколи вже не спляться в тривозі, не заламаються в тузі, не вдаряться об поли і не повиснуть безвільно вздовж тулуба, хоч що б там не було, бо звикли працювати, робити хліб, а хліб потрібен при всякій нагоді.

І — дивина! Заїжджаючи в село, не бачиш похмурих людей. Всі усміхнені, привітні, либонь, веселі в своїх трудах. І скиртують весело, і орють, і з худобою розмовляють на далеких пасовиськах так, наче й немає спски, наче й не було засухи, тільки замріяно і трохи, може, стомлено саме в цю хвилину оглянуть небо: «Да-а, а дощів все немає і не було всю весну і літо». І не скажуть при цьому, що вони всі гуртом зробили цей степ родючим у найневблаганнішу спеку: пшеницю добрячу взяли, і гречку, і соняшники. Здавна не заведено в нашій степовій краю хизуватись трудами своїми і успіхами. Тільки клопоти та нелади ховати не вміють. А може, життя навчило вічно тримати їх перед очима.

Земля суха і така гаряча, що не прочитає до ранку. А навколо пил, пил, пил. На дорогах, у скиртах, у кожній билінці, в дворах і в хатах — нічого не займай! Все просто вибухає пилом, і зняте з машини колесо стає бомбою: тільки кинеш його об землю перед тим, як розмонтувати й замінити пробиту камеру, тільки вдарити ним об землю, як воно підплигне і на очах в одну мить перетвориться на вулкан — ні вас, ні машини, ні довколишнього світу не стане видно зовсім. Аж доки лінивий, зморений спекою вітер нехотя не віднесе пил набік або він сам не вляжеться, перетворивши

вас з подорожнього на мірошника чи кочегара. Зважаючи на яких землях це трапиться.

А люди по степових селах не тужать, не нишкнуть, не піднімають гвалту. Люди всміхаються і працюють, і села наші під шпарким сонцем веселі: біліють та червоніють стінами та шиферними і черепичними дахами, приборані поля зустрічають вас за кожною околицею, і навіть слова такого не почувете ні в селі, ні в степу — засуха. Кажуть: «Спека!»

Як проїдете від Голованівська до Новоолександрівки по степах і курних дорогах, милуючись зеленими, могутніми і тінистими лісосмугами, дорідними ланами соняшнику і сорго в таке несприятливе літо, неодмінно згадаєте хресні ходи, молебні, відчай, що лишилися тільки на полотнах великих майстрів. І гірко всміхнетеся на цю сумну минувшину. І просвітлієте серцем від певності наших людей у сили свої, в могутність батьківського краю.

І гасне, як блискавичний спалах серпневого метеорита, думка про те, що ми вже не молоді, десятикласники сорок першого року. Натомість впливає в свідомість і залишається там надовго: «Ми вже зрілі».

Може, про себе думаєм так і про своє покоління.

А може, про весь свій народ.

І про всю свою Батьківщину.

ПАГІНЕЦЬ

Він стояв на одній піщій серед грізних шпарин, якими було побатоване дно висохлого ставка, і тремтів кожним листочком. Щось дитяче, зворушливо-миле й самотнє було в тому пагінці осики... а може, тополі. Ні, таки, мабуть, осики, бо тремтить кожен листочок. Ні акація, ні дуб — ці єдині колючі «дерева» нашого села — не тремтіли так ніколи, і чомусь тріпотіння листочків війнуло подихом чи натяком ніколи не баченого лісу, або гаю, або левади, так свіжо, цютливо-світло і невинно зеленів той пагінець, занесений в наші краї вітром, чи птахами, чи, може, звіром.

Тремтить, а росте. Малий, а зеленіє. І вилискує таким чистим, таким святковим блиском, що, дивлячись на нього, забуваєш про все. Тоді ще слова «саджанець» я не знав і подумки нарід його осикою, як велике і самостійне дерево.

Чому ж все-таки осикою? Бо прочитав у книгах, що осика тремтить кожним листом, і уявив, як це гарно було б

над нашою хатою побачити тремтливе листя і почути шелест його зовсім тихого дня.

Я обережно викопав пагінець і приніс у двір вже надвечір. Викопав ямку, налив у неї води і посадив деревце. Щоб не нагледіли кури, довелося накрити його старим відром без дна. Але довірити відру охорону такої маєтності я не міг і стеріг пагінець невідступно до самого батькового приходу. А як тільки батько в двір, я відро — раз! — підняв і стою, сповнений гордості і самоповаги, поруч із своєю знахідкою.

— Що це таке? — нахилився над деревцем батько,правляючи окуляри.— Де це ти взяв таке чудо?

І, не слухаючи моєї відповіді і, мабуть, забувши про мене в ту хвилину, почав розгортати і розминати в пальцях кожну найменшу грудочку навколо саджанця.

— Неси води,— наказав він і довго поливав і обкопував ширше місцину навколо деревця, а випроставшись, сказав мені:— Давно мрію, щоб у нашій селі з'явилась хоч одна тополя.

— Це не тополя,— сказав я.— Це осика.

— Он як! — сказав батько.— Тобі, мабуть, так хочеться?

— Це осика,— знову сказав я.

— Ну-ну,— сказав батько задумливо.— Ти думаєш, тополя гірша за осику?

— Гірша. Вона не вміє тріпотіти листям.

— Еге, то ти не бачив тополі,— сказав він по паузі.— То ти не знаєш, як сріблиться під вітром листя на тополі і яка вона буває прекрасна.

— Це осика,— знову сказав я, відчуваючи, як у мене починає свербіти в носі і в очах. В моєму тоні батькові вчулося те, що я хотів приховати від нього, і він сказав:

— Вважай, що ти правий на всі сто процентів. Будемо берегти це дерево.

— Кури,— сказав я.

— І кури, й собаки,— сказав батько.— Всіх треба гнати з двору.

Але я не прогнав: кури встали раніше від мене і склювали на другий день мою «осику» до шпенту, і я проплакав до самого обіду, а батько, прийшовши на обід, стояв наді мною і говорив:

— Ну, нічого... Не плач. Воно ще одійде і виросте знову. Головне — коріння лишилось.

ЛІСОСМУГИ

— Збирайся, поїдемо,— сказав якось батько,— я тобі щось покажу.

У степу я побачив першу лісосмугу. Деревця були маленькі, але їх було дуже багато: гледичія, клени, ясени, непомірно листаті дуби, і олива суцільними шпалерами, і акація.

— Цих уже не склюєш,— сказав батько.— Ці вже за себе постоять, будь певен! Бо їх багато.

Все почало рости, хоч і туго, все росло рік у рік, тільки дубки сиділи на місці. Вже вирости й відмерли клени, покущилася олива і всохло багато ясенів, а дубки зеленіли і ширшали в крижах. Вони терпеливо зносили нарікання тих, хто їх садив і сапав, хто орав міжряддя і чекав наслідків своєї праці. Вони зносили спеку і засуху, негоду й бурани. Академіки бралися за чуби, доводячи кожен своє: одні казали, що дуб без середовища не зросте в голім степу, і вимагали сіяти по ньому пшеницю; інші наполягали на тому, щоб не засмічувати навколо дубів ґрунту, оберігати дубову еліту від усього, що швидко росте і швидко гине, а дуби росли собі та й росли і тепер піднялися по всіх лісосмугах на страх бурі і на докір тим, хто проклинав їх за те, що туго ростуть.

І цього посушливого літа лісосмуги зеленіють яскраво і свіжо, якось празниково вони зеленіють. Особливо дуби. Наче вмиті. Кожен лист віддзеркалює: ні пил, ні спека до них не пристають. І гледичія теж зеленіє, свіжа й весела. І біласта олива могутньо кущиться. І акація. А от ясени...

Ясени, ясени,
Бачу вас за селом край дороги...

Пожухло на вас листя. Деякі й зовсім повсихали. Такі високі та браві дерева стоять поміж зеленими дубами і жовтіють, як велетенські воскові свічки. Доторкнись — обсіплеться листя, перетреться на порошок і розвіється вітром.

Ми не пил на вітрах, ми не пил...

А батько ще хто й зна коли сказав мені, що дерева — як люди. І ніяк не пояснив своїх слів, тільки я тепер починаю розуміти цю спільність, і думається, мариться або уявляється мені, що всі лісосмуги в наших степах з отого малесенького пагінчика, який тепер у нашім дворі виріс у справжню тополю.

Так воно і є: дерева — як люди. Одні не витримують спеки і засухи — гинуть. Інші, могутніші, ростуть самі і помагають іншим.

Таких, що ростуть, і серед людей, і серед дерев у нашій країні більше, і це наше щастя.

ДРОХВИ

Пальне закінчилось раніше, ніж його встигли підвезти, і Микола змушений був зупинитися в борозні ще до того, як напарник закушпелить по дорозі з села на бистрому й торохкотючому «їжаку». Після безсонної ночі й могутнього гуркоту трактора тиша, що впала по останньому такті мотора, здається незносною і неймовірною. Аж у вухах дзвенить від неї.

Сонце з чистого неба пряхить у цю рань добряче, пригріває і хилить в сон. Розім'явши ноги і потягнувшись, Микола стоїть на м'якій борозні, чує її прохолоду босми ногами і всміхається не знати чому. Села не видно звідси — купається десь у легенькій імлі ще не зовсім розбуджених нічних випарів.

Гарно тут стояти отак після доброї роботи і думати, що здивуються заправники, здивується напарник, здивується й бригадир, глянувши на зораний лан. Ще нікому не вдавалося підняти стільки зябу за ніч, і передчасно спалений бак пального говорить сам за себе. Лан лежав хоч куди! Чорний, масний, без жодної грудки.

«От земля!» — подумав Микола з гордістю.

Земля, вміло й старанно оброблена його друзями, вродила добряче, і не запеклася від спеки, і не стомилася — хоч зараз сій.

Поблизу, за біластими стернями, темно зеленіє розкішна димитровська лісосмуга, найбільша, наймогутніша і найглухіша в районі. Ліс, а не лісосмуга. Краса і гордість нашого степу. І подумалось, що незабаром відкриття полювання, треба подивитися, що в ній є, в цій славній лісо-смузі.

Дістав з кабіни бували в бувальцях черевики, вступив у них, не нагинаючись, і пішов навпростець через оранку, провалюючись по кісточки в м'якій, податливій землі, потім вибрів з ріллі на стерню і, піднімаючи ноги вище, щоб не шелестіти, попрямував, крадучись, до лісосмуги. В ній стрекстали, перелітаючи з місця на місце, шамотливі сороки,

ласкаво і мило перегукувались горлиці, з посвистом перепурхували чорні і сірі дрозди.

Микола знав, що в цьому вибалку лісосмуга густо поросла терном, і взяв трохи ліворуч, щоб поминути колючі й чіпкі його хащі. Терен по той бік лісосмуги утворював чагарник, який трактористи радгоспу імені Димитрова щороку обминали все далі та й далі: берегли лемеші або теж були мисливцями і знали, що в тернах гніздяться куріпки, знаходять притулок зайці й дикі кози, яких чимало розвелось в останні роки.

Лісосмуга обступила його і поглинула враз, так що ранок змарнів і перетворився на досвіток, майже на ніч, яка влітку буває тремтливою і нестійкою в південних наших степах. Легесенько перешіптувались верхівки дерев під вітром, під ногами податливо й безшелесно лягали м'які, якись петутешні високі трави, і пахло тут не соляркою, не пилом і не землею, а пахло, мабуть, лісом і в цю ранню пору трохи навіть левадою: ось-ось, здається, буде річка чи став.

І раптом грубий, низький стогін долинув з чагарника і змусив Миколу присісти. «Що це?» — тривожно ї здивоване подумав він, напружившись. На нього сіло кілька комарів, але Микола не зважився їх зігнати — слухав. Стогін навпіл з крекотом повторився не скоро, і один з комарів боляче обпик Миколі вухо. Але він і тепер не стрепенувся, не зігнав нахабу. Сидів, слухав, ждав. Почулося якесь шарудіння, і знову пролунав стогін трохи праворуч, по той бік лісосмуги, і Микола не знав, що думати. Може, п'яний хтось, а може, хворий забрів сюди?

Як тільки міг, обережно випростався Микола і, розсуваючи гілля рукою, пішов далі. На самому виході з лісосмуги він знову почув дивні звуки і праворуч від себе побачив раптом... Він не повірив своїм очам: за кілька кроків од нього, цибато ступаючи по стерні, йшов величезний сірий птах. Йшов, сторожко випроставши довгу шию, за кожним кроком сіпав головою і пильно вдивлявся поперед себе. На спині, на шиї і на крилах він ніби припав іржею, а голова була темна, і вже зовсім були чорні, колючі, мов у kota, вуса. «Дрохвич», — подумав Микола, мимоволі вхопившись за серце.

— Ах-ха-х! — гугняво рикнув дрохвич за п'ять кроків од нього, і щось маленьке і сіре прудко підкотилось під цибаті, мовби вкриті твердою лускою, біласті й потріскані ноги неймовірно великого птаха.

«Дрохвеня!»— подумки скрикнув ошелешений Микола і ні з того ні з сього втратив раптом рівновагу, зачепившись за якийсь кущ саме в той момент, коли мав переставити ногу. Він шумно і безпорадно випав із лісосмуги, вдарившись об землю, помітив, як з нього вибухнув пил цілонічної оранки. Просвічений сонцем, пил здався Миколі білим і чудним серед цієї темної зелені і прохолоди, а наступної миті він вже забув про нього: навіть падаючи, Микола не зводив погляду з дрохви і дрохвеняти.

Перелякане дрохвеня припало до землі і сіріло між стернею невеличкою грудкою, а дрохва пішла, пішла вистрибом, розпустила крило по землі та шкандиб-шкандиб, ніби зовсім не може бігти. Та кружка, кружка по стерні, та все зирк та зирк на Миколу, ніби просить: «Ну, женися ж за мною! Ну, я ж не тікаю!»

А Микола — хап! Схопив дрохвеня, підняв, а воно й не шелесне. Неживе наче. Тільки серце під рукою в Миколи б'ється так, що ось-ось вискочить! Навіть очі заплющило дрохвеня з переляку, і білі, як більма, повіки тремтять. А хвоста в дрохвеняти немає: самі колодочки. Якісь темні й колючі голки. Циганські голки, якими в селі здавна шиють мішки або латають кінську збрую. А саме сіре й погате, якесь зворушливо незграбне, як дитина.

Микола дивився-дивився на нього та цмок його в голову. Дрохвеня й пригнулось, увібрало голову. Тоді Микола поцілував його в спину поміж крильми. Там пір'я було мало, і він відчув гаряче й вологе з переляку тільце, що пахло волею й сонцем. А тоді взяв та й пустив. Нагнувся, посадовив дрохвеня на землю і розімкнув руки.

Воно якусь мить посиділо без жодного руху, а потім як рвоне з місця та як дремене через стерню, а далі через ріллю.

— Ках! Ках! Ках! — кричить дрохвеня і махає ще квільми крильми в колодочках і так прудко біжить, що тільки пил за ним схоплюється по ріллі. Як за мотоциклом Миколиного папарника.

— Куди ж то ти біжиш? Ач яке! — крикнув йому вслід Микола і, глянувши через дрохвеня вище й далі, побачив цілий табун дрохв.

Семеро їх ходило по просищу. Семеро великих, мов телята, прекрасних і таємничих птахів нашого степу, гордість його, скупа і тиха. Гордість, що все зникає й зникає і лишилася тільки тому, що полювання на дрохв заборонено, і по-

над чверть віку мисливці тільки замріяно проводжають їх поглядами.

І тут він пригадав, як під час веснооранки мало не з-під гусениць його НАТІ вискочила дрохва і, легка після зими, з кількох кроків зірвалась у небо, лишивши на торішній стерні велике яйце. Микола мусив його забрати, щоб не зачепити лемешем, а потім зупинив трактора і поклав на ріллю в тому самому місці.

Цілий день орав та все поглядав на те місце. Яйце біліло на чорному зябу, і він бачив його до самого вечора. Він і напарникові не сказав ні слова. А вранці знову гнав свіжу скибу, щоб якнайдалі відоратись від того місця. Сам і засівав той клин, і знову перекладав яйця на те місце після сівалки — тепер їх було вже двійко. І потім, хоч як кортіло поглянути хоч краєчком ока, чи є вони там, ні разу собі не дозволив цього. А ярина зійшла і покрила беззахисні яйця, і, може, сьогодні він тримав дрохвєня, що вилупилося з одного з тих яець, і тепер можна було розповісти всім, як він близько бачив дрохву і як піймав і тримав у руках дрохвєня. Тільки ніхто йому не повірив.

— Бреши більше,— сказав немолодий напарник, рушаючи з плугами.

А Микола всміхався. І любив ці поля й лісосмуги ще більше.

БАШТАН

Біласта, мовби оцинкована огудина стелиться по чорній землі, миготить в просвітах лісосмуги і здається несправдішньою, наче її викували ковалі. Колишні, що вже давно померли. Сучасні, що ремонтують за селом плуги і борони, сівалки і культиватори. Майбутні, яких, може, й не буде зовсім, бо техніка все зробить сама.

Хоча ковалі, мабуть, будуть. Тільки їх завжди було мало по сєлах, а зараз стало ще менше, і вже ніхто, мабуть, не зварить в горні і на наковальні звичайного прута.

Ковалі, ковалі з дзвінкими співучими молотками! Ви найбільше потрібні, щоб кувати коней. Тепер уже й коней нема, і вас, мабуть, скоро не буде, і молотків ваших вже не чути. За гомоном моторів? Чи за власною нашою неуважністю? Чи кузню зробили вам таку, що вбирає всі звуки?

Але яку б вам не зробили кузню, в ній не накувати такої візерунчастої, такої тендітної і прекрасної огудини. Біласта, стелиться вона по чорній землі, і я б не поміняв її ні на

які квіти. Цю білу огудину кавунів на чорній землі батьківського краю.

Уявляю над столом фотографію з неї. Чорно-білу. Без ніякої рами. Модерна, вибаглива і проста фотографія, яку треба було б зробити і можна тепер зробити, бо мчимо операторською машиною навколо баштану, всі п'ятеро з кінозйомочної групи, всі фотографи. Всі з апаратами. А на баштан заїхати не можемо: обораний з усіх боків, заставлений лісосмугами і скиртами, затишний і тому ще більш звабливий — він нам конче потрібний в кадрі.

Питаємо пастухів, як заїхати на нього, знизують плечима і мовчать. Питаємо комбайнерів — розводять руками. Питаємо сторожа на тракторній бригаді, дядька Томиліна, — думає, дихає важко й повільно. Дядьку, дядьку Томилін, а де ж ваші пісні і танці? Коли ж це ви їх розгубили, коли постаріли? І як же це я не помітив? А скільки ж було баштанів посаджено за цей час? Скільки їх виростило, відплодоносило, відгуло? Ви постаріли, дядьку Томилін, і мені вас жаль, і хочеться вас обняти, а я замість цього кажу:

— Як же це так? Не знати дороги на баштан!

— Та Ковальчук же, — кажете ви якось хрипко і стомлено, — Ковальчук заорав усі дороги, всі лісосмуги оборава...

— Е-е-е, балакайте, — втручається Петро Солоний. — Скажіть, що зелений баштан нам усім без інтересу. А ось поспіють кавуни — сто доріг витопчемо.

— Вже пора, — покірно кажете ви, — вже перша в'язь має дозріти.

— Ну, а як найкоротше проїхати до куреня?

— Та ось Петро знає, — кивнули ви на Солоного і поглянули на всіх нас сумно й відчужено, немов попрощались навзажди.

— Поїхали, — сказав Петро, — повалили. Прямо, отако, — махнув він довгою, мов гарапник, рукою. Звук, мабуть, до того, що в степу всюди можна їхати прямо.

Гуцикаємо по ріллі, погойдуємося з боку на бік, немов ливемо. В довгій чорній машині. По чорній сухій землі. І думаємо, що ми негативи якоїсь світлої-світлої фотографії. Чи кінострічки, яку ще треба обробити і висвітлити. Знаменита машина, яку ще недавно бачили тільки на фото в газетах або в телепередачах про Жовтневі й Травневі паради на Красній площі, вивозить нас із штормової смуги здибленої ріллі на рівну площину добре обробленого баштану і несе заколисливо й м'яксо після такої неймовірної бовтанки до куреня.

Курінь, високий, солом'яно-білий і затишний, дивиться на нас чорним отвором трохи задумано й мудро, мов старі люди. Куреневі цьому століття, а може, й тисячоліття: відколи баштани сіють, відтоді й він стоїть. Дарма, що на кожному баштані заново будують і курені. Всі вони такі схожі — можна подумати, що це один і той самий з діда-прадіда курінь стоїть по всіх баштанах нашого життя, думати так солодко й приємно. І трохи сумно. Трохи гордовито. Бо є в цьому відчутті і те, й друге.

Дивиться на нас від куреня з-під руки сторож. Під'їздимо, а він усе дивиться. Мабуть, дивується: «Що воно за машина? Ніколи не бачив такої!» А знаку не подає. Спокійно і пильно дивиться на нас. І руки не опускає. А коли опустив...

— Леле моя, та це ж Ілько Кіона! — кричу я і стрибаю через борт машини на м'яку і податливу землю баштану.

— Він,— спокійно каже Ілько і подає шкарубку велику руку.

— А ти такий же сильний, як і тоді, в п'ятому класі, коли всіх нас боров.

— Усіх підряд,— гордовито каже Ілько і розсуває ноги, стає остійливіше.— Може, поборемось і зараз?

— Та ні,— кажу я, і чогось мені соромно, чогось страшно дивитись на Ілька.

— Дивуєшся? — питає Ілько.— Не дивуйся. На ось, візьми,— подає він правою своєю ліву руку, непомірно товсту і холодну, незграбну й понівечену руку найсильнішого в класі однолітка.— І півбока немає. Ось помацай. Як у кози. Знаєш козу? «Півбока луплена, за три копи куплена...»

— Знаю, Іллюшо... Знайомся. Це ось режисер. Це оператор. Це директор картини. Не дивуйся, що молоді.

— Не дивуюсь,— каже Ілько.— Я радію. Мої сини теж, хоч і молоді... Двоє їх, обидва спеціалісти.

А від ясел дивиться на нас гнідий засідланий кінь. Виліскує під сонцем, пряде вухами, ігогокає.

— Ач, викормив скотину,— незлобово глузує Петро.— Сам товстий і коня товстим зробив. А хто ж за злодіями буде ганятись, як ви обидва товсті отут сидьма сидітимете?

— Злодіїв тепер немає,— сказав Ілько.— Тепер, Петре, за порядком тільки треба слідити. Соблюдают порядок треба. А це ми можемо.

— Хто це ми?

— Я і мій кінь.

— А нащо він тобі?

— Об'їжджати володіння. Он бачиш ту лісосмугу? Та ні, он правіше. Ото аж до неї баштан. І он до тієї, бачиш? Ну, ото скирта за нею видніється.

— Ти скажи,— дивується Петро і всміхається до мене.— Ну, а кавуни є? Чи тільки площа?

— Кавуна, Петре, море. Що ми з ним будемо робити, не знаю. Ходіте, подивитесь,— звертається Ілько до кінематографістів.— Хоч знатимете, як ростуть кавуни,— підморгує він мені непомітно.

— А ви бачили, як ростуть фініки? — питає хтось із молодих моїх товаришів.

— А пальми?

— А баобаби?

— Ні,— каже Ілько,— не бачив.

— То ми вам покажемо.

Йдемо. Бур'яни, бур'яни: тверда, мов дріт, лобода, об яку рвуть коси, і податлива, жирна й листата щириця з колючим важким волоттям. Курай-сивунець і їжакувата квочка, світло-зелені кулі бездомного перекотиполя і пахучий полин по глибоких борознах. А між усім цим — кавуни, кавуни і дині жовтіють, трохи сором'язливо, але пахнуть так, що одразу забуваєш і полин, і пил, і спеку.

Стоїмо і дивимось.

— Мишко! — раптом кричить режисер операторові.— Ти поглянь! Сонце ж заходить! Давай!

Обидва біжать до машини, встановлюють камеру.

— Забули, що треба знімати,— каже юна директриса. І не сердиться. Хоч за посадою їй треба було б і лягати. На баштані це, мабуть, неможливо.

ПРОЩАННЯ

Відшуміло, відгуло шпарке літо за всіма календарями, а спека не спадає, і дощів як не було, так і нема.

Прокушпелили селом і по шляхах юні кінематографісти, здивували усіх і зникли. Поз'їжджались на подвір'я бригад комбайни і вгмонились. Поставили за фермами свіжі скирти, і горлиці відлетіли у вирій. Кажуть, в Іран вони полетіли, в Іран... Та сум від цього не минає: їм є куди летіти.

В Хороссане есть такие двери...

І я стою на воротах батьківського краю, що починається чи кінчається на нашому подвір'ї, оглядаю все тут, ніби востанне.

— Ну, сестро,— кажу їй і дивлюсь на засмагле обличчя, не дуже бачачи її,— почоломкаємося, щоб буряки добре вродили на твоїй ланці та щоб винограду всього не склювали кури на обійсті.

— Пока,— каже вона, і морщить перенісся, і всміхається не дуже: в неї сіпаються губи, і в очах насторожено блищать і тремтять сльози. До пори, до останньої миті.

— І ти, Миколо, щоб дροхв зустрівач частіше у своїх заїнках. І щоб трактор твій ніколи тебе не підводив: ні восени, ні взимку. А навесні побачимось.

— Не видумуй ото! — сердиться Микола.— Приїзди раніше.

А Валентин стоїть поруч у смугастій тільняшці — юний, рожевий, свіжий матрос. «Демобілізувавсь, приїздить», — прислав він мені телеграму.

— Побудьте ще,— повторює він тихо, уже не вперше.

— Треба, Валю,— кажу йому і пригадую зовсім недавно прочитані вірші:

Пасеться обов'язків цілий табун.

Табуни й справді великі, і пасуться вони на всіх полях і дорогах наших, але я не скажу про них Валентині — сам колись узнає.

— Ну,— подаю йому руку,— бажаю тобі на громадянці...

А сам і не вірю, що він одслужив свою флотську службу, що такий уже дорослий. Та й обличчя в нього зовсім юне, просто дитяче, тільки я йому і про це не скажу.

І нічого не скажу ні хаті, ні батьковому саду, ні маминій вербі в цю хвилину, бо вони так і стоятимуть в душі і перед очима.

Стоять і зараз...

Сяду й поїду від батьківської хати і переїду багатий батьківський край, все ще по шпаркому літі проїду й покину все на тих самих місцях, щоб приїхати знову і знову зустріти все...

А чи все?

Спеки не буде — добре. Пилу не буде і засухи — ще краще. Але не буде ж і баштану? Не буде. І куреня?!

Їду, обганяю машини, вщерть виповнені кавунами, і думаю про той холодний осінній день, коли на визбирані і невизбирані баштани запусять череди і хтось один, а може, й кілька людей прийдуть валяти курінь. А поваливши, сядуть, і закурять, і помовчать. А над ними, може, дощі під вітром ходитимуть. А може, пролітатиме сніг. І стане тоскно

і порожньо в степу, і ніхто не повірить, що були така спека, таке шпарке літо і такі врожайні, незвозимі баштани.

Ніколи б не хотів руйнувати курені! Та ще на рідних баштанах.

1967

З ДОРІГ ОСЕНІ

ХЛІБ

Ні робота, ні смерть, ні життя, ні весілля — нічого на світі не обходиться без хліба. Він сильніший за все, смачніший за все, він дорожчий за золото, насущний і святий хліб з нашого поля. І щоб зорати поле, теж потрібен хліб. І щоб розбити ворога. Щоб перемогти і вистояти. Щоб дістатись до найдальших островів на океані і штурмувати Місяць та інші планети, теж потрібен хліб. Скрізь хліб, хліб, хліб. А без нього немає ні радості, ні свята, ні самого життя.

Людство знає жахливі роки без хліба, коли вимирали цілі села й міста, цілі місцевості й країни, так що жодній війні і жодній армії й не снилося таке спустошення.

Отакий він сильний, коли його немає. Уявімо, що в Ленінграді був би хліб у сорок другому році: Піскарівського кладовища не було б, не було...

Отакий він могутній, якщо він є.

ВИШНІ

Батько, вже самотній, сидить на спустілій веранді, їсть задубілу вчорашню картоплю з олив'яної каструлі. Їсть знехотя, важко й натужно ковтаючи.

Загострився ніс, скострубатило обличчя. Позападали щокви в дротяних, гаспидно-чорних нетрях здичавілого без бритви волосся, підбитого злими спалахами сивини. Очі в батька сумні-сумні і стомлені. Руки темні, аж синюваті, мов крила в старого ворона.

А на шибках веранди зеленіє і де-не-де рум'яниться від сонячного шалу буйне виноградне листя.

І сад стоїть червоний од вишень, синюватий від слив: діти і внуки далеко, все не їдуть та не їдуть, і вишні почи-

нають осипатися — цілий день падають та й падають з дерев, встеляють землю темно-червоним дорогим килимом.

А вночі знову нікого. Тільки спрага й самотність. Та компот із вишень, що не прохолов звечора. І самі вишні на підвіконні і в саду.

А вранці знову робота: збирати зрілі і перезрілі вишні на білу наміточку, сушити на білому шифері веранди.

— Киньте, куме, ті вишні к лихій годині та спочиньте, — каже батькові Іван Бобрик. — Нащо вони вам?

— Мені? — перепитує батько і всміхається, поглажуючи руки в ліктях, що крутять уже й серед літа. — Мені вони не потрібні — людям потрібні. Як подумаю, скільки людей обідає не за домашніми столами на всіх флотах, будовах і заводах, на кораблях і аеродромах, то так хочеться, щоб кожному з них випала ще й чашка чи склянка компоту. Це ж така краса!

— З ваших вишень перепаде? — сміється Бобрик.

— Хіба тільки з моїх? — каже батько роздумливо і довго мовчить, важко та гучно дихає. — Але комусь же й з моїх перепаде: одвезу в Добру та й здам на заготівельний пункт державі...

— А чого не на базар? На базар же й простіше, і більше візьмете.

— Хіба я сад садив для торгівлі?

— А для чого ж?

— Для дітей, — каже батько й, подумавши, поправляється: — Для дітей та онуків.

— А-а-а, — мовби аж радіє Бобрик. — Пойняв, пойняв, — киває він головою, — онук Валько у вас на флоті служить?

— На флоті, — каже батько мовби знехотя, наче аж сприкрів від того, що Бобрик хоче добратися до найпотаємніших думок його й намірів. — Хіба я тільки про Валентина думаю? Хай і чужі діти не за батьківськими столами п'ють компоту з моїх вишень. І на флоті, і в армії, отам у казармах, і на кораблях десь у морі. Аякже!..

ЗАЄЦЬ

Прозорість повітря така, як уві сні або в дитинстві. Видно ген-ген далекі села і жінок, що з відрами йдуть на ферму. У чорних полях жовтіють лісосмуги, і сонце щедро золотить їх першим ранковим нерозтраченим промінням.

Вже не летітимуть гуси у вирій і не кричатимуть журавлі — пролетіли і одкричали своє на цей рік. А небо сине, привітне і миле — так і ждеш, що ось-ось прокричать, прорублять лебеді в ньому.

А з-за жовтавої поріділої лісосмуги, по коліна в синюватій імлі чи тумані, виходять хлопці — мої товариші, давні шкільні друзі. По чорній ріллі, з синюватим підбоем, бредуть вони облавою і гукають, підвівши рушниці свічами вгору:

— Гоп-гоп!

— Гоп-гоп!

Падаю і довго не можу нічого розгледіти в безмежному розливі здибленої ріллі. Ага, ось він — біленький клубочок. Заець і справді видається білим на такій немислимій чорноті і при такому сліпучому сонці.

Він з'являється, мов з дитячої казки, сподіваний і жадааний, і летить поміж грудоміхами так, наче ждуть його десь отут тепло і затишок на всю зиму. А може, й на все недовге заяче життя. І чим швидше добіжить, тим певнішими будуть тепло і затишок. Так радісно біжить до того омріяного сховку!

А набігає на постріл. Мелькнувши кілька разів через голову, не падає — сидить, повернувшись до сонця, ледь тримається на випростаних передніх лапах, похитується, немов з туги, і дивиться заюшеними кров'ю очима, не бачачи вже ні сліпучого сонця, ні синього неба, ні сріблястої павутини, що пливе над ріллею на всю немислиму глибочінь степу.

Сидить боком до мене і плаче кривавими слізьми, вцілений у голову.

ВИЗНАННЯ

Чоловік досягає успіхів у роботі, в творчості. І здобуває славу і визнання. Приходить до жінки, яку по-тай все життя кохав:

— Я люблю тебе, тепер вже можу зізнатись.

— Чому саме тепер?

— Зараз я довів, що гідний тебе.

— Ех ти! — заплакала жінка, котру він любив з юності і не наважувався сказати.— Тобі треба було витратити на це життя! А я знала все з першої зустрічі.

Підпалина була іржава. Наче хтось приніс її на трав'янистий луг, поклав ненадовго і забув навіки.

Поміж конюшиною, ще зеленою і свіжою, кінський квасець, що давно вже всох, і просо, що осипалось ще давніше, побуріло й поіржавіло від дощів.

Отут я їх і побачив. Просто з автостради. На великій швидкості впали в око якимось збоку та й застигли дивовижним стоп-кадром двоє великих, довгоногих, дзьобатих птахів. Теж немов поіржавілі. І теж, мабуть, забуті кимось давно-давно, ще коли й нас не було, коли не вмирили ще ні батьки наші, ні друзі і ще не доводилось нікому з нас виїздити на відкриття полювання в самотині.

Цілий день я ганявся за ними по тому лузі. Стріляв з ходу. Стріляв, скрадливо підповзаючи до них. І кружляв по конюшині, звужуючи кола. А вони все щось клювали, заклопотано й мирно клювали щось рядочком у траві, перегукуючись, неначе радились, як мене обдурити знову.

Так вони й не підпустили мене. Вистрілявши всі патрони, поїхав додому ні з чим. Легка була моя мисливська торба. Але й на душі було легко.

Може, вони й перемогли мене тому, що я був сам? Може, тому, що вони були в парі?

Це сталося під Качанівкою, де й дерева ростуть по двоє.

БИНЯ

Маленьке лисе телятко, прив'язане, як собака, на ланцюгу в саду. Цілий день стоїть, розчепіривши ноги, нашорошує вуха і дивиться в двір: чекає моні. До корови його не пускають, а приносять молоко на денці відра. Тоді теля облизується, б'є себе хвостом по боках, з нетерплячки тилькається мордою в дно, наче хоче його пробити.

День починається і кінчається його ревом. Спочатку це жалібне, зовсім ягняче мекання, ласкаве і по-дитячому зворушливе. Потім воно стає гучніше і тривожніше. Ще далі сердите, з хрипотою і докором. А далі й зовсім лайливе: забирається до найвищих нот і круто обривається, наче хтось камінь пожбурих у воду.

А господині ніколи. Вона бігає по двору від кабиці до хати, напалює на хліб, місить тісто і варить борщ. Йй треба все зробити сьогодні, бо завтра знову на буряки, що зеленіють за самісінькими городами. Йй треба й корову напоїти,

і свиней нагодувати, і курям води налити та силнути зерна. І малу дочку підготувати до школи треба: випрасувати форму сукенку та білий фартушок, що злежались за літо. В неї не один він, лисий биня, вона всіх має впорати, а теляті немає діла до інших — реве, б'є себе хвостом по округлих боках, вимагає уваги: в усьому світі він, биня, єдиний, а там хоч вовк траву їж.

Чи не буваємо часом і ми отакими телятами?

ЧАС

Час живе в нас баштанами, які ми бачили малими, дорогами, які міряли ногами, поїздами й машинами. Маленькими дітками, що виростили на наших очах. Листям, що народжувалося на деревах і падало з них восени.

Все це живе в нас, дає настрої, знання і відчуття світу — час, в який живеш, годує і збагачує тебе духовно: думками, емоціями.

Час щедрий і жорстокий: він не поверне тобі жодної миті життя, ні мовленого слова, ні зробленого вчинку.

«Шануйте свій час, як і честь, замолоду», — найчастіше кажемо або думаємо в старості.

ЗЕРНО

Лежить он під сонцем на току: рожевіє між спілими хлібами високим буртом, немов золота намили з усієї оцієї степової рівнини і вклали просихати на радість і втіху всім тим, хто його добував. Золото не яке-небудь, а червоне! Найкраще з усього золота світу. Найрідкісніше. Найнеобхідніше золото людської праці — зерно!

Воно й справді радує всіх, хто орав цю землю темними осінніми ночами за далекими лісосмугами, хто боронував її, ледь-ледь просохлу, з першими весняними вітрами, чи гній вивозив узимку на поле, чи вносив добрива, чи сів. Тепер і трактористи, народ неговіркий і стриманий, і щибетливі жінки з бурякових ланок, і навіть старі пенсіонери — всі ненароком завернуть на тік, щоб набрати в пригоршню зерна, зважити на руці, війнути на стомленому літньому вітерці, і на зуб його спробувати, та мовчки помилуватися ним зблизька.

Зерно, зерно! Селянські радощі і втіхи, нагорода за неvspищу й невтомні цілорічні труди. Одвіялось з половою, одлетіло все множество клопотів і турбот про погоду, про

дощі, тривоги, нав'яні спеками та суховіями,— все тепер віддалилось, минуло, перестало мучити, бо ось же, ось воно — зерно на току, виплекане, зібране, очищене, лежить в бурті й радує хліборобські душі.

ДИНІ

Привезли до Києва дині з Херсона. Не дині — сонця: круглі, великі, жовтаві, аж золоті. І злегенька потріскані — репанки називаються. Для більшої привабливості й апетиту мовби аж прирум'янені.

— Краса! — кажу сусідові, що стоїть поруч.— Не дині — казка.

— Угу,— каже він.— А їх продаватимуть сьогодні?

Мовчу, дивлюсь на нього й дивуюся.

— Їм би належало бути м'якшими,— сказав другий, вже без зубів, мабуть.

— І не такими великими,— сказав третій, що звик усе зважувати й розраховувати.

Бідні дині, пащо ви вродились такими розкішними.

ДОБРО

Весь час думаю про людей, що здатні чинити добро лише тим, хто робить їм послуги й вихваляє: про найвищу стадію егоїзму і себелюбства, що так гарно маскується лише під вдячність. «Я не можу завдати прикрості чи тільки об'єктивно оцінити вади того, хто колись похвалював мене чи зробив мені добро, хоч як би він завинив перед іншими». Тобто я прошу підлість, зраду, шахрайство по відношенню до інших, я навіть заступлюся за бандита, лихоїмця, за злодія і лжесвідка проти ближнього мого тільки тому, що він колись зробив мені послугу. Що це? Куди вона веде, оця добрість суб'єкта, котрий міряє людей мірою добра, зробленого для нього особисто? А ось до чого вона веде: «Людини для мене не існує, якщо вона не зробила мені добра».

Страшна філософія!

МОВЧАЗНІСТЬ

Людина носить у собі такі високі думки і такі красиві почуття, які в буденних розмовах не висловиш. Тому ця людина — мовчазна. Інколи здається неінтересною,

часом дивною здається, в той час інші привертають загальну увагу дотепністю, поверховою, але ефектною заглибленістю суджень. Бо нічого не відчувають глибоко і по-справжньому — тільки й думають про те, як справити найкраще враження.

Холодні душі завжди хитрі — вміють виставитись напоказ.

Про це всім треба було б сказати.

ПРОШКА

Журавлі несподівано прилетіли вночі і впали в кукурудзі за Прошиним куренем на баштані, а тривоги обсіли Прошку ще пекучіші: обідрана хата жде його не діждеться, розбитий кабак валяється в засіках у пшениці, як він покинув його ще позавчора, а борошна нема, не намолв, і сім'ї вже давно немає, і навіть спіймане навесні лисення відкрутилося від штиря і втекло з цепом безвісті, не витримавши пустки, що загіздилася в Прошиному обійсті через його старість і баштанне сторожування.

Подумав Прошка: журавлі завжди прилітали на радість людям і його дітям, ніби віщували здійснення найізухваліших їхніх мрій і бажань. А нічого ж не збулося з того, про що мріялося його дітям. І журавлі даремно сідають за його куренем — не знають, дурні, що синів у Прошки аж троє було. Були та загули... Старший — ще у фінську. Середній — на Міусі. Найменший — на Дністрі.

Курличуть, трублять журавлі у високій кукурудзі — збилися з дороги в тумані і падали куди-небудь, аби на землю. Зовсім поруч перегукуються, немов радяться, як його краще вибратися з таких густих нетрів у темряві. А Прошці сумно та гірко стало від журавлиного курликання серед глухої і гупої півночі. Сів Прошка при курені, заплакав, синів своїх пригадавши.

А журавлі трубили, трубили в кукурудзі до самого досвітку, доки й туман розвіявся та піднявся, а тоді вибратися нарешті в топило, розігнались затрав'янілою цілиною і шаснули в небо. Курли-курли! — у вирій, на південь, у теплі краї. Зовсім геть з Прошиного життя, у якому було всякої всячини до біса, але ж були й мрії у молодості, і серед них не останнє місце відводилося синам і журавлям, що прилетіли тільки в старості, коли не були вже потрібні.

ЛИСЕНЯ

Його надибали в лісосмузі під час полювання: розлогий куш глоду був по низу, при самому корені, разів двадцять облетений довжелезним ланцюгом, що нагадував поводи від обротьок, трава була витоптана, земля вибита й перемелена на порошок, наче тут крутили чималі жорна, а в тім поросі, в тій вибитій невтомними лапами концентричній могилі лежало воно — чимале вже лисеня з довгим розкішним хвостом, з дивовижно чистим і пухнастим червонуваторудим хутром на видовженім, по-дикому граційнім тулубі і з ремінним ошийником на тонкій шії. Лисеня було юне й піджаре, а цеп здавався новесеньким-новеньким, бо притягнутий був аж із села через ріллю, кущі, бур'яни і посіви, через лісосмуги й токи — відполірувався на славу. Тільки ремінь ошийника був брутально грубий, старий і потрісканий. Товстий ремінь з ще воєнної посторонки, що витримала не одну сотню кілометрів розлемішеної дороги. З такого ошийника не вирвався б, мабуть, і лев.

Лисенятко ж лежало на животі, витягнувшись, мов дитина. Воно мало б упасти на бік, та ошийник не дав: притягнутий кілька разів ще зверху вниз через оті численні ланцюжні кола та колюче гілля глоду, ланцюг скінчився, і знесилене лисеня вже не здатне було вибратись із пастки та так і лишилось лежати до смерті, що настала не від удущення, ні — це було б краще, бо швидше. Смерть лисеняти була, мабуть, довга й страшна: від голоду, від спраги, від жаху неволі й самотності. Може, зачувши його вовтузіння, до лисеняти прибігали дорослі лисиці? Може, прибігали його напівзабуті батьки. Хто його знає. Вони все одно нічим допомогти не могли.

Ошийник не був затягнутий тісно: під нього легко закладалося два, а то й три пальці, і, якби лисеня могло стояти, воно б ще жило. Сил, однак, забракло...

Воно ще було податливе й тепле, коли ми знайшли його. Але вже було мертво. І розплутувати його ми не стали — мертвим, як відомо, не боляче.

ЧУДЕСА

Спаряди прилетіли тихо, як голуби: ні шелесту, ні згуку, а тільки — гах в тихий сонячний день по піщаних висотах за Віслою, просто по нашому стрільбищу. І одразу з ями, де були мішені, вискакує старший лейтенант

Романов, притримуючи кашкета, летить униз, до нас, курсантів, зблідлий і стурбований, мов батько за малят, залишених напризволяще.

— Лягай! — крикнув він не своїм голосом, забувши про себе.

Вбитих не було, хоч німці стріляли з дивовижною точністю по цих закритих із фронту узгір'ях, порослих до того ж соснами. Мабуть, їхній розвідник-корегувальник пробрався до нас у тил і навів батареї на ці висоти саме тоді, як учбат прийшов на стрільби.

А потім сон — на війні, на плацдармі за Віслою! Державна хотіла вивчити нас на командирів, турбувалась про нас, щоб ми були сильні й витривалі у майбутніх завершальних боях, і, як малих дітей, вкладала вдень спати після обіду. На війні! Хіба ж не чудеса?!

1969

ПОВІСТІ

БЕЗ МАТЕРІ

У Санька була мати — молода, красива. Вона грала в обласному театрі. Санькові було приємно йти з нею вулицями міста: всі перехожі віталися з мамою і шанобливо оглядалися їм вслід. Але Санькові доводилося ходити з нею дуже рідко. Мама весь час кудись поспішала. Часто, йдучи до школи, Санько бачив її на протилежному тротуарі з приятельками — такими ж, як і вона, гарно одягненими жінками. Вони, нікого й нічого не помічаючи, голосно розмовляли й невимушено сміялись. Хлопець стояв на брівці тротуару і ображено дивився вслід безтурботній матері, що пройшла повз сина й не помітила його.

Вдома, коли бували в них люди, мати весь час сміялася, жартувала, здавалася веселою й енергійною, ласкавою до Санька. Вона називала його в таких випадках «Алекс», і Санькові це ім'я нагадувало отой неприємний звук, що виникає від тертя цеглиною по склі. Він боявся, щоб товариші не почули і не дражнили його цим незрозумілим і, мабуть, ганебним словом. А коли вони лишались самі, мати раптово ставала млявою, роздратованою, якось одразу старіла, і тоді Санько або сідав за уроки, або подавався до товариша.

Батько — то інше діло. Він приходив з роботи, високий привітний, і сповнював собою, своїм голосом, усю квартиру. У нього завжди знаходився час, щоб поговорити й побавитися з Саньком, показати йому різні волейбольні прийоми. Ранком він будив Санька, іноді силою виймаючи з постелі, вкjučав радіо, і вони робили разом гімнастику й водні процедури. Він ніколи не називав Санька ні синочком, ні ще якимсь пестливим словом, завжди казав йому «Як справи, Санько?» — і хлопцеві здавалось, що батько розмовляє з ним, як з рівнею.

Санькові дуже хотілося бути схожим на батька. Іноді перед дзеркалом він розглядав своє обличчя, шукаючи в ньому риси, подібні на батькові. Але очі у батька були карі, лагідні і задумливі, а у Санька — сірі, здивовані, якісь не-

серйозні. Хлопець проводив кінчиком пальця по своєму носі, перевіряючи, рівний він, як у батька, чи ні? І завжди залишався невдоволеним: кінчик кирпатого носа у нього ганебно задертий угору, а обличчя дуже дуже нагадує материне. Це засмучувало й дратувало Санька.

Останнім часом майже щовечора до них приходив довгоносий, похмурий чоловік, якого і мама і бабуся звали Глебом, виставляли перед ним найкраще варення і всіляко догоджали йому. Навіть оте варення з полуниць, яке Санько вважав за найкраще і яке подавалося лише у великі свята, навіть це варення виставлялося тепер ще до приходу носатого Глеба. Бабуся якось сказала Санькові, зробивши нажахані очі, що це головний режисер маминого театру.

— Ре-жи-сер,— прошипіла щербатим ротом і підняла догори пальця.— Розумієш?

Але Санько не розумів цього дивного слова, воно нічого йому не говорило, і він все більше й більше ненавидів цю похмуру, мовчазну людину, яка поїдала його улюблене варення.

І врешті мати покинула їх. Це було восени. Цілий день ішов дощ, вулицями бігли каламутні потоки води, і Санько прийшов додому промоклий з голови до ніг. Його ніхто не вийшов стрічати. Він швидко роздягнувся й побіг у спальню, сподіваючись застати там матір, котра звичайно в цей час відпочивала перед тим, як іти на роботу в театр. Відчинив двері і зупинився на порозі вражений: у кімнаті все було зім'яте, пошматоване й розкидане. Не стало килимів на підлозі й на стінах, валялося на боку перекинута крісло, а шафа, відкрита навстіж, шкірилася на Санька жовтими дощатими нутрощами. В ній осиротіло висів батьків синій костюм і зимове пальто, яке він щойно справив собі.

На столі Санько помітив записку: «Міка! (Так мати звала батька.) Я їду з Глебом назавжди. Я покохала його. Ми з тобою різні люди, і так буде краще. На прощання цілую. Нея!».

У Санька сіпнулися губи, літери поповзли і потонули в тумані. Він поклав записку на стіл — обережно, наче боявся вихлюпнути з неї щось бридке й жахливе. Потім він поставив як слід крісло, сів на нього й задумався. «Що ж тепер буде зі мною?» — думав хлопець, неясно уявляючи собі майбутнє життя без матері. Йому згадалося жалібне і трохи ніби образливе слово «сирота». Воно було якесь холодне, жовтолице, і Санько з жахом думав, що тепер і його називатимуть сиротою добросердні бабусі.

«Так буде краще нам обом»,— написала мати, і йому хотілося спитати її: «А як буде мені? Ти подумала?» Його душила образа. Вплив і став перед очима носатий бридкий Глеб, згадалися тихі, але злі сварки між батьком і матір'ю, що доланали до нього іноді із спальні, і тепер здалося, що він надто ще малий, щоб жити без матері. Стало жаль і себе, й батька, що здався зараз вперше таким обеззброєним і беззахисним.

Він вийшов у коридор, та не встиг ще увімкнути світло, як двері бабусиної кімнати відчинилися, і вона, простягнувши до нього руки, схлипнула, як здалося Санькові, роблено й нещиро. З темного коридора Санько побачив у яскраво освітленій бабиній кімнаті мамин килим над ліжком, туалетний столик з парфумами і мамине овальне дзеркало над ним — все це, мабуть, бабуся поспішила перенести одразу до себе, як тільки мама поїхала.

Ця стара жінка, з тремтячими руками й перекошеним зморшкуватим обличчям, здалася зараз ворожою, гидкою, мов жаба. Він жахнувся від неї, набрав повні груди повітря і з відразою вигукнув:

— Ідіть геть! — вбіг до спальні й замкнувся.

Йому раптом захотілося спати. Швидко роздягнувся, шурхнув під ковдру, наче хотів від чогось сховатися, і швидко заснув. Не чув Санько, як повернувся батько, як одімкнув спальню й зупинився на порозі, оглядаючи безладдя в квартирі. Не роздягаючися, сів у крісло, прочитав записку і довго мовчав.

— Ех, Нельо, Нельо,— сказав батько сам до себе і вийшов, не погасивши світла.

Повернувся батько пізно, грюкнув стільцем, що трапився на дорозі, і застиг з винуватим і розгубленим виразом на обличчі.

Санько, прокинувшись, здивовано дивився на батька. Йому дух перехопило від жалю до батька і до себе. Хлопець кріпився з усієї сили, щоб не схлипнути.

Батько швидко випростався і почав роздягатись.

— Отак-то, брат, будемо тепер бурлакувати вдвох, без матері.

В тресті радгоспів, де батько працював головним зоотехніком, йому доручили організувати керівний апарат нового радгоспу, з яким треба було виїздити на цілині землі. Відбиралася також худоба з місцевих радгоспів: кращі корови, коні, вівці.

Роботи було дуже багато. Батько майже щодня повертався пізно.

Про матір вони з батьком ніколи не говорили. Одного разу в школі до Санька підійшов п'ятикласник, на прізвисько «Гоша», відомий на всю школу хуліган і забіяка.

— Ей ти, салага! — звернувся він до Санька. — Це правда, що мати покинула тебе і втекла з режисером?

Санько притиснувся до стінки, почервонів і мовчав. Їх почали обступати учні, зацікавлено витягуючи шиї, але підійшов піонервожатий, міцно взяв Гошу за руку, повів до директора. Що йому там говорили, Санько не знав, але Гоша вийшов червоний, як рак. Оце й усе. Більше ніхто ніколи не питав Санька про матір, і він почав переконуватися, що жити без матері хоч і дуже тяжко, але можна.

Тим часом справи у батька закінчувалися, штати майбутнього радгоспу були укомплектовані, худобу відібрано, люди вже одержали гроші. Треба було готуватися до від'їзду. Санькові здавалося це дуже трудною справою, але одного вечора, прийшовши з школи, він побачив великий жовтий шкіряний чемодан, сіточку, кілька пакунків і зрозумів, що вони вже зібрані і, мабуть, сьогодні ж поїдуть.

Потім були проводи на вокзал. Директор тресту, сивий, огрядний чоловік, обнявся, тричі поцілувався з батьком, а всі інші співробітники довго трясли йому руку, бажали всього найкращого і йшли за поїздом, помахаючи капелюхами. І Санькові раптом стало шкода і цих добрих людей, і цього міста, де він провів своє дитинство, по вулицях якого ходив з мамою. Пригадалася й школа, товариші і старенька вчителька.

«А я й не попрощався з нею», — з тугою подумав хлопець і все дивився на місто, яке відпливало у сиву вечірню імлу. Десь там лишилась квартира, і стіл, біля якого Санько готував уроки, стоїть тепер забутий, з висунутими спорожнілими шухлядами і суме.

Іхали вони у м'якому вагоні; на одній полиці їм було тіснувато, проте Санько залюбки погойдувався на ній і був задоволений. Батько, витягнувшись поряд з Саньком, глянув на годинника, закинув руки за голову і сказав:

— Через сорок годин будемо в Москві.

— В Москві? — зрадів Санько. Він навіть не підозрював, що вони в цій поїзді побачать Москву.

— Еге ж, брат, в Москві, — сказав батько і вперше за ці дні погладив його по голові. — Після поранення під Можайськом привезли мене в Москву, пам'ятаю, вночі — ні світ-

ла, ні лялечки на вулиці. Страх мене взяв,— батько змовк, а Санько обняв його і відчув приємний запах тютюну, змішаного з отими зеленими духами, що називалися дивним словом «Шипр». Батько вживав тільки їх, і вони завжди викликали своїм запахом у Саньковій уяві якісь великі міста, де багато світла, квітів і гарно одягнених людей.

— Подивимося, яка тепер стала матінка Москва,— сказав батько і задумано примружив очі.

До Москви прибули по обіді. Батько взяв таксі, і вони поїхали в готель. Стояв тихий, хмарний день, з неба на Москву падав лапатий сніг. Так було приємно і радісно на душі у Санька! Святкове почуття охопило хлопця; він сидів біля шофера, сяючий, щасливий.

Виїхали на широченну вулицю. Тут було дуже багато машин. Можна було подумати, що вони зібралися з усієї Москви. Та все різнокольорові, блискучі. Їхня машина влилася в цей потік і беззвучно покотилася білим від снігу асфальтом.

У готелі «Москва» адміністратор спочатку не погоджувався їх приймати, аж доки батько показав своє посвідчення.

Спочатку вони пішли в Третьяковську галерею, і Санько довго стояв біля картин «Рубають ліс», «Ранок в сосновому бору», а батько сказав, що Шишкін не вмів створювати настрою, і повів Санька далі, показав йому картину Левітана «Над вічним спокоєм»; ця картина, за його словами, належала до найкращих пейзажів, але, оглянувши її, Санько відповів, що погодився б жити краще в лісі, де водяться ведмежата, ніж на тому белебні, де вітер, і вогко, і природа така непривітна.

Інша картина «Осінній день, Сокольники» здалася Санькові надто простою, нецікавою, а жінка, що йшла по алеї, нагадала йому чимось матір, і в нього на мить зіпсувався настрій. Він подумав, що, може, і мати десь отак ходить сама в порожній алеї і тужить за ними, однак хлопцеві враз пригадався носатий Глеб, і він злісно одвернувся від картини.

— А оце ось мій улюблений художник,— сказав батько, підводячи Санька до великого полотна, на якому таємниче світив з-за хмар зелений місяць, в темряві угадувалася широка ріка і в картині все було таке правдиве і так добре намальовано, що Санькові здалося, ніби він перелетів у те село, де жила його бабуся. Хлопець довго стояв перед

полотном, розкривши рота, аж поки батько не покликав його.

— А оце, Саню, ми їдемо у такі степи,— батько стояв перед картиною. На ній був безмежний степ, роз'юшена дорога, вся заставлена важкими возами; воли, низько схиляючи голови, ледве волокли ноги. Валка тягнулася через увесь степ і зникала десь далеко-далеко, а посередині — ожеред гнилого сіна, та більш нічого. Тільки вовк, забрьоханий і худий, стояв збоку і сумно завивав, дивлячись на оцих людей з похнюпленими головами, на виснажених волів, на порожній і тоскний степ. Санько відчув, як важко цим людям отут серед степу, які вони нещасні. «Чумацький тракт» — прочитав він.

Ще довше він дивився картину «Забуте село». Купа розвалених хат із солом'яними покрівлями, сухе дерево десь на задньому плані й гаряче небо — так і дихало все це на хлопця пустою, горем. А біля крайньої хати стояв ветхий дід у латаних штанях і наче думав про щось сумне і непоправне.

— Його теж забули? — спитав Санько з жалем, і батько мовчки хитнув головою.

З Казанського вокзалу відходив перший поїзд на цілину. В залах було повно проводжаючих і цілинників. Санько мав тепер багато клопоту; не відбитися від батька і не загубитися в цьому вирі.

Цілинники — молоді хлопці й дівчата — співали пісень, дарували щось один одному і навіть у вагоні довго ще не могли заспокоїтись. Санько і його батько їхали в купе з двома дівчатами і московським письменником — лисуватим, задуманим вродливим чоловіком.

Одна дівчина довго плакала, і навіть вночі Санько чув, як вона схлипувала.

— Не розумію, чого було їхати? — розсердилася подруга.

— Та я ж навіть з мамою не попрощалася,— ще дужче плакала дівчина, і Санько пошкодував, що доведеться їхати весь час з отакою плаксою. Але на другий день дівчина вже була веселою, вона навіть сподобалася Санькові своїм привітним характером і тим, що добре співала.

Батько весь час розмовляв з письменником, і Санько мусив ходити у гості до веселих хлопців у сусідньому купе.

На третій день йому все вже набридло. Хотілося скоріше приїхати. Але вони довго ще мчали повз мовчазні ліси, повз самітні села, перш ніж зійти на якійсь глухій станції

серед степу. Перед виходом з вагона батько старанно зав'язав Санькові шапку, обмотав поверх хутряного коміра шарф: тут були великі морози.

Вони вийшли з вагона вранці. Хоч уже був березень, холод стояв великий. Сонце ховалося в морозній імлі, німічне, сумне, і тільки сніг весело скрипів під ногами. З димарів просто в небо піднімалися рівні стовпи диму.

До них одразу підійшов хлопець в куценькому кожушку, важких штанях і валянках.

— Чи не ви будете Микита Іванович Степняк? — весело спитав він.

— Я, — відповів йому батько.

— Мене прислав до вас секретар райкому, велів приставити на місце в село Колки. Прошу в машину.

Сіра райкомівська «Победа» з повстятим чохлам на капоті тулилася під стіною.

— А скільки кілометрів до Колок? — спитав батько шофера, коли вони виїхали на блискучу снігову дорогу.

— Сто п'ятдесят.

— Нічого собі! — посміхнувся батько.

— Вас пошлють ще далі в степи, — заспокоїв його шофер. — Випаси будуть, може, й за триста кілометрів від станції.

Але приїхали вони дуже швидко, хоч Санько сподівався, що сто п'ятдесят кілометрів доведеться їхати аж до вечора.

Село Колки лежало за річкою, на крутому березі, — дерев'яне, невелике.

— Отут ми, Саню, тепер і будемо жити, вчитися й працювати, — бадьоро сказав батько і поклав руку на Санькове плече, як дорослому.

Квартиру вони знайшли добру, в п'ятистінній хаті, у стареньких дідуся й бабусі. Батько заплатив їм за квартиру, і за прання, і за їжу. Сам він поринув у роботу, а Санько повністю перейшов під нагляд господарів.

З початком весни прибули перші сім'ї гуртоправів, доярок, і серед них багато Санькових знайомих, які тепер здалися йому незвичайно рідними. Прибула й худоба; на початку травня її вигнали десь на випас. З нею виїхали скотарі та доярки; батько теж туди, і Санько не бачився з ним цілий місяць.

Він уже кілька разів поривався поїхати на випас, де було багато знайомих йому людей по радгоспу ім. Леніна, та й за батьком він скучив і сумував з кожним днем більше. Але бабка сплескувала руками й казала:

— Рибонько моя! Куди ж я тебе пушу, як ми самі не знаємо, де ті випаси? Ти підожди, батько неодмінно пришле за тобою вірного чоловіка,— голос її і слова були ласкаві, немов з казок, яких вона багато розповідала Санькові.

Передбачення бабусі справились; невдовзі по закінченні школи Санько таки діждався посланця від батька — підводчика Єгора, який возив сметану з пасовиська.

Цілий день тряслися вони погано накоченою дорогою, і якщо коні пускалися тюпачити, у Санька починало боліти під грудьми. Та й сидіти було незручно: ноги скоцюрблені, весь час треба було спиратися об бідон, щоб не перекинутися назад, а гострі металеві рубці боляче впивалися в спину на кожній грудці чи вибоїні.

Хоч був ще тільки травень, спека стояла страшенна. Степ зеленів лише на вузькому видноколі, а далі весь простір був затоплений марсвом — навіть нижня частина неба, наче воно розтопилося, струмувала й текла, як вода, і здавалося хлопцеві, що от-от вона хлине сюди з усіх боків, затопить коней, підводу, його, Санька, і понесе невідомо куди.

Надвечір розімлілого і напівсонного хлопця Єгор підвіз до великого намету, зупинив коней.

— Тпру! Оце контора,— сказав він похмуро. Помовчав, витер вуса і додав: — І батько твій живе тут.

Санько почав злазити. У нього паривала п'ятка, і, ставши на землю, він скривився від болю і прошипів:

— Спасибі...

— Угу,— буркнув Єгор,— на здоров'я,— і торкнув зморених коней.

Санько оглянувся. Рівний степ пашів ще денною спекою, але десь там, у глибині, обгортався сутінками і насторожено мовчав, неначе пильно придивлявся до хлопця. Серед голого степу бовваніли безформними купами сірі намети, чулися далекі голоси, брязкіт бідонів — темніла великою плямою череда. І все оце здавалося хлопцеві таємничим, може, через вечірню задумливу тишу, а може, через незвичайність обстановки. Він довго стояв, прислухаючись, і його все дивувало: дивним здавалося підпадьомкання недалекого перепела, що долиняло десь із трави; дивним здавався місяць, що поволі-волі вплив із далекого горба — оранжєвий, задуманий,— освітлюючи степ тьмяним світлом. Від того світла простір поширшав, став безмежним, а небо зеленуватим і прозорим. Санько відчув себе серед цього безмеж-

ного простору маленьким-маленьким, і йому стало сумно і лячно.

Обережними кроками, неначе він боявся когось розбудити або розсердити, хлопець підійшов до намету і зупинився в нерішучості. Де ж двері? За полотняними стінками чути було голоси, з щілини било світло, але як туди зайти, Санько не знав. Невідомо, скільки б він простояв в нерішучості, коли б не почувся в темряві легкі кроки і сухорлявий, невисокий чоловік у кубанці не зупинився біля Санька.

— Хто тут? — спитав він, схилившись до хлопця, і Санько одразу пізнав Степана Гавриловича Андреева — керуючого другою фермою радгоспу ім. Леніна, який частенько бував у них дома і дружив з батьком.

Степан Гаврилович відкинув запону і, прѣпустивши Санька вперед, гукнув:

— Бачиш, Степняче, кого я тобі привів?

Батько підвівся з-за столу, блиснув окулярами і скуповсімхнувся, якомсь одразу зніяковівши.

— Санько?! — тихо сказав він, не то питаючи, не то стверджуючи, — приїхав-таки.

Батько дуже змінився за цей час; поголив голову, засмаг на весняному вітрі й сонці і, здається, поправився. На ньому й тепер була білосніжна сорочка, улюблені чесучові штани і м'які лосеві черевики. Він підійшов до Санька і, як з дорослим, привітався з ним за руку.

— Здоров, — сказав він серйозно, потім одвів його за запону, де стояло солдатське ліжко, заслане свіжим простирадлом, тумбочка, на якій вирізнялося мамине фото, грубо збитий табурет, кілька товстих книг на ньому. У півлітровій консервній банці стояв цілий сніп польових квітів.

— Посидь тут тихенько, — шепнув йому батько, поклавши руку на плече. — Зараз принесуть вечерю, — поїж і лягай. Стомився, мандрівнику? — знову посміхнувся він і враз спохмурнів: — Як у школі справи?

Санько переступив з ноги на ногу і знизав плечима:

— Нічого. Перейшов у четвертий клас.

— З трійками?

— Еге. Одна з арифметики. — Він це вважав за річ цілком природну, і вигляд у нього був як у переможця.

— Погано, брат. Треба братися за тебе. — Батько довго дивився на сина, немов хотів про щось дізнатися з його вигляду або щось спитати. Але мовчки встав і пішов за запону, туди, до столу.

Санько чув, як до намету заходили нові й нові люди, віталися і закурювали, сідаючи на скрипучі розсохлі ослони.

— Душно,— зітхнув хтось, і чути було шелестіння газети, якою обмахувались.

— Усі? — спитав згодом Степан Гаврилович.

— Козоріза чема ще,— сказав хтось і додав: — Зараз прийде, молоко здає.

— Тоді почнемо.— Андреев прошелестів паперами, помовчав якийсь час і, зітхнувши, сказав: — Перебиратися будемо, для цього й зібрали вас.

— Куди, з'ясує,— коротко порадив батько, і Санько дуже че витягнув шию: йому не дуже кортіло знову трястися кудись із Єгором.

— Далеко, на землі держфонду, які нам виділили під сінокіс. Їздили оце ми, дивилися. Не сіно там, а різнотрав'я, паша добра, а сіна не буде. От і вирішили погнати гурти на різнотрав'я, а оці угіддя лишити під сінокіс.

— Правильно! — почувся голоси.

— Тут ба який пирій! Чай, а не сіно буде!

— Мабуть, там на хуторі побудуємо і центральну садибу, я вже написав у міністерство. Говори далі, Степане Гавриловичу.

— Вирушаємо завтра. Контора — зранку, а гурти — вдосвіта. Пункти доїння, маршрути,— все це одержать гуртоправи зараз же. Ясно?

— Ясно, часу гаяти не можна, попсуємо сінокіс,— знову почувся голос батька.

— Всім іти готуватися — все ставити на колеса. Гуртоправам лишитися.

Санько пильно прислухався. Він мало що тямив у тій розмові про пирій і різнотрав'я, але відчув, що тут починається щось цікаве, уявив собі дальню подорож на хорошій підводі, з веселими і привітними людьми, і його вже кликало щось, манило, сон як рукою зняло. Він так замислився, що не зчувся, як поруч відхилилася запона і до намету зайшла дівчина чи молода жінка у квітчастому світлому платті, в легких капцях на босу ногу.

В одній руці в неї був великий букет свіжих квітів, у другій вона тримала плетений кошик. Побачивши Санька, дівчина здивовано підвела брови, від чого очі її стали великі й добрі, ступила до нього і всміхнулася:

— Ти — Санько, еге? — спитала вона пошепки і нахилилася до Санькового обличчя.

Від неї пахло парфумами і ще чимсь, що якимось нагадувало Санькові маму. Товста золотава коса упала з плеча, черкнувши хлопця по губах, і повисла тяжкою вервечкою майже до землі.

— А який худенький! — вона з сумом дивилася Санькові в обличчя, закусивши губу, потім обняла за кістляві плечі і поцілувала в голову.

За хвилину вона беззвучно вийняла з тумбочки хліб, тарілку, наклала свіжого сиру, полила його сметаною і присунула до Санька.

— Іж. Ти ж, мабуть, голодний.

Вона швидко і спритно перемінила квіти, поправила на тумбочці мамину фотографію, подивилась на неї, потім перевела погляд на Санька, зітхнула і сказала:

— Схожий!

— А ви тут за прибиральницю? — спитав Санько, не вірячи, щоб така молода і красива дівчина була прибиральницею.

Вона заперечливо хитнула головою, подивилась на нього, ще раз зітхнула.

— Добраніч, Сашо. Завтра я вранці прийду.

— Завтра ми всі поїдемо, кудись далеко, на випаси.

— Хто казав? — швидко спитала дівчина.

Санько мовчки кивнув за перегородку.

— А-а! — похмуро протягнула вона і швидко зашепотіла: — Якщо не побачимось, спитаєш у доярок про Женю зоотехнічку, добре? Це я, — вона показала пальцем на себе і швидко та беззвучно вийшла, захопивши зів'ялі квіти. А Санько, повечерявши, тільки тепер помітив, що постіль уже розібрана, підготовлена. Він швидко роздягся, ліг на прохолодне простирадло і незабаром заснув під приглушений гомін за перегородкою.

Коли Санько прокинувся, в наметі нікого вже не було. На табуретці стояв сніданок. Хлопець спочатку накинувся на нього з охотою, але, згадавши учорашню розмову про переїзд на далекі випаси, втратив смак до їжі. Відсунувши табуретку і не взуваючись, він вибіг із намету.

Сонце вдарило йому просто у вічі. Як його багато було тут в степу! Яскраво зеленіли поля й синіло небо, і повітря переливалося, чисте, пахуче, п'янке, і так було гарно навкруги, що Санько налився по вінця радістю. Він пішов вибриком навкруг намету, потім упав і почав качатися по траві, відчуваючи її прохолоду і свіжий, терпкий запах. В душі у

нього все заспівало, засміялось, затанцювало; він не знав, що робити далі, що б ще утнути таке веселе, сміливе і незвичайне! Перекинувся через голову і враз застиг, почувши гавкання. Біля намету стояло чимале рябе цуценя і, підвівши вуха, з цікавістю дивилося на Санька, мабуть, збентежене вкрай його дивною поведінкою.

— На, на, Рябко! — гукнув, простягаючи до нього руку, Санько.

Цуценя, як і раніше, здивовано позирало на хлопця і не рухалося з місця.

— Ну, йди сюди, Рябко! Іди сюди, дурний! — говорив Санько, підступаючи до цуценяти, а воно опустило вуха і, одразу поменшавши, одвернулося від Санька. Насправді ж його великі синюваті очі напружено стежили за кожним Саньковим рухом. Ні, цей хлопчисько не був страшний. Він такий ласкавий, це чути по голосу, видно по руках, у яких немає ні батого, як у Єгора, ні палиці, як у підпасака Грицька Баклана. Зігріте увагою всіх людей табору, цуценя було довірливе; коли Санько простягнув йому руку і сказав: «Здоров!», воно за звичкою, якої встигли навчити його численні хазяї, підняло незграбну лапу і подало її Санькові на велику радість і втіху. Цуценя навіть дозволило погладити себе і враз перекинулось догори рожевим голим животом. Як тільки Санько запропонував йому побігати й покачатися по траві, воно споважніло і знову здивовано підняло вуха. А коли Санько віддав йому свій сніданок, цуценя побігло за ним і загавкало тоненько, задерикувато й дзвінко. Тепер вони вдвох гасали і досхочу качалися по траві. Та ось Женя гукнула з намету, і Санько пригадав, що йому теж треба готуватися в дорогу.

Женя зустріла його, привітно всміхаючись, і здалася йому зараз ще кращою. Особливо коси — вони мінілись на сонці, світилися, мов золоті. А посмішка на її губах все промовляла до нього про щось ласкаве, тепле, і йому захотілося щось їй сказати приємне і добре.

Але Санько не вмів ще говорити про те, що було на душі в нього, він взяв її за руку і похвалився:

— А ми по траві качалися.

— Хто це ми?

— Я й Рябко.

— Приятеля собі знайшов, Сашо? Це добре, тільки їхати нам треба скоро. Доведеться вам розпрощатися.

Санько з жалем поглянув на свого чотириноного приятеля. Той розтягнувся біля його ніг, зиркнув віддано на

Санька і, висолопивши язика, хекав — його мало обходила поїздка. А Санькові дуже не хотілося розлучатися з ним.

— Я його візьму з собою. Можна?

— Спробуємо, — пообіцяла Женя і пішла складати речі.

Біля сусідніх наметів товпилися люди, витягали кілки з землі, спритно скручували брезент і складали його на підводі.

Незабаром і до Санькового намету підїхала підвода, і як же він здивувався, побачивши на ній Єгора.

— Ми знову поїдемо разом? — весело гукнув до нього Санько.

— Угу, — буркнув Єгор, злязачи з воза, заваленого свіжою травою.

— А що ото у відерці під возом?

— Шмаровидло.

— А що це таке шмаровидло?

— Мاستило для коліс.

— А колеса чого мокрі і в грязюці? — не вгавав Санько.

— Замочував. Щоб не розсохлися в дорозі.

— А-а! — протягнув хлопцеві, хоч і не все в тому зрозумів.

Єгор порився під сіном, вийняв якийсь пакупок, розгорнув і подав Санькові:

— Гостинця на, хлопче.

— Що це? — здивовано спитав Санько.

— Молозиво.

Біло-жовтий шматок молозива ще парував, і смачний дух його лоскотав хлопцеві ніздрі. Він з задоволенням зїв молозиво і подякував.

Єгор заходився виймати кілки, збирати намет. Санько почав допомагати йому, але більше метушився і заважав. Та Єгор був задоволений його метушнею, посміхався у вуса, підбадьорював хлопця.

Тим часом Женя повклала на воза всі пожитки. Незабаром намет був скручений і припасований так, що в негоду ним можна було накрити воза і накритися самим.

Весь табір захряс возами, машинами, навантаженими господарчим скарбом. Машини відїжджали одна по одній, а підводи на дорозі шикувалися у валку.

Єгорова підвода була першою; він сидів, покурюючи, ждав команди вирушати. Вмостився на возі і Санько, сховавши десь під брезент Рябка, до якого Єгор поставився цілком терпимо, хоч і розповів Санькові, як Рябко колись потяг у нього торбу з сніданком і як він його за це відшма-

гав багатом. Рябко, мабуть, не забув своєї провини і тієї пам'ятної прочуханки, бо лежав смирно.

Санько став на возі і оглянувся на довгу валку. Там, біля задніх возів, видно було групу вершників, і серед них Санько пізнав батька. Хотів помахати йому рукою, але стримався, зваживши на людей, на серйозність обстановки, на те, що батько завжди був стриманим і суворим при ділі.

Та вершники й так рухалися сюди, оглядаючи підводи перед відправкою. Попереду легкою рессю їхав Степан Гаврилович. Рівний, як свічка, він легко погойдувався в сідлі, на ходу вітався до їздових, щось говорив їм і всміхався. Батько, відкинувшись у сідлі і звівшись на стременах, ледве стримував дужого жеребця Бистрого, що весь час норувисто йшов боком, форкаючи і високо закидаючи передні ноги. Про цього жеребця Санько чув дивні речі: десь у Москві зберігається золота медаль, яку Бистрий завоював у Парижі на міжнародних перегонах. А то, казали, їхав раз батько з випасу, його обігнала полуторка. Він припав до гриви, пустив поводи, і Бистрий, вихором помчавши за нею, випередив машину.

Санько, затамувавши подих, дивився тепер на уславленого жеребця. По ньому, темному, як воронове крило, ходили ще темніші яблука. Фіолетове око його, звернене до хлопця, світило лихим вогнем, ніздрі роздувалися, і гарячий віддих долітав аж до Санька.

— Ну, як влаштувались? — спскійно прозвучав батьків голос.

— Та начебто непогано, — ткнув рукою на воза Єгор.

— А ти? — спитав батько Санька. Санько перевів погляд на батька, і щось тепле ворухнулося у нього в грудях. Батько був у брилі, темний ремінець якого різко обводив лице і розділене навпіл підборіддя. Спокійні карі очі і стримана посмішка голубили хлопця. З викоту розстебнутого комірця виглядала засмагла шия. Сіренькі в смужку штани заправлені в невеликі брезентові чоботи, рукава сорочки засукані. Батько перехиляється в сідлі і погойдується, наче на пружинах, бо жеребець весь час танцює під ним, і відходить од підводи.

— Ти пойдеш, — питає батько Санька, — чи, може, тебе відправити до бабусі? Зараз машина йде в Колки.

— Ні, — махає руками Санько, — я хочу їхати з тобою.

— Гарзд, — каже батько і одразу насуплюється. — Евгєніє Федорівно, ви на якій підводі влаштувались?

— На цій,— каже Женя і дивиться на Санькового батька великими очима, і посмішка, несмілива і немов винувата, кривить її повні губи.

— Вам доведеться їхати з доярками; можливо, ці передні підводи з конторським майном поїдуть іншою дорогою, а вам треба бути біля гуртів.

Женя опускає голову, мне в руках хустку, і Санькові так шкода її! Його дивує і ця розмова, і те, що батько намагається не дивитись на Женю, і те, що в неї тремтять чогось губи. Він нічого не розуміє, запитливо позирає на батька.

Але вираз обличчя у того непроникливий. Він ще більше хмуриється і для чогось питає у Жені:

— Ясно?

— Ясно,— тихо відповідає дівчина і повертається, щоб йти.

— І я з нею,— підводиться Санько.

— Ти поїдеш з Єгором,— глянув на нього батько і, торкнувши Бистрого, гукнув: — Рушай!

Степан Гаврилович під'їхав до Санька, хотів хось спитати і здивовано підвів брови:

— Отакої! Та ти плачеш, хлопче?.. Ну, ну!

А Санько дивився вслід Жені і справді плакав. За сльозами він бачив тільки рожеву пляму від її плаття. І отак, як неясно він бачив її силует, такою неясною йому здався і розмова батька з Женею, і через те хлопець відчував себе скривдженим: чого так багато в житті незрозумілого? І чого батько, завжди такий уважний до нього, нічого йому не схотів пояснити?

На далекому видноколі темніють невеликими крапками верхівці. Вони ще потремтять кілька хвилин і зникнуть, і тоді Санькові ні на чому буде спинити погляд.

Сонце смажить його білу голову, промені сиплються з неба, немов хтось великий сердито витрушує їх з велетенського мішка і ніяк не може витрусити.

Добре отак лежати на траві, дивитися в небо. Торохтить віз, гойдає Санька на вибоях, і його рух зливається з бігом легеньких хмарок, і здається, що ти теж линеш там, у високому небі, разом з ними — легкий, безтурботний і білий, як вони. А вуха твої повні гомону степу — тріскотняви коників, посвисту ховраха, прозорого співу жайворонка. І здається, що світ увесь отакий — барвистий, високий і світлий,

сповнений простору і сонця, і не віриться, що десь є села й міста, у яких тісно, душно і нецікаво.

Єгор, піднявши плечі та нахилившись вперед, влітає у безтурботну пісню жайворонків струнку і красиву мелодію:

А всі гори зелені-і-ють,
Де багаті орють, сі-і-ють,
Тільки одна гора чорна,
Де орала бідна вдова...

У нього м'який і задушевний голос. Санькові дуже хочеться побачити Єгорове лице, очі,— які вони зараз? Мабуть, зажурені й добрі, бо тиха мелодія оповиває хлопця незрозумілою тугою, вливає в його мале серце жаль; і йому хочеться плакати через те, що у тієї вдови нива чорніє і дітям нічого їсти.

Ой братику-соколо-онь-ку,
Прийми мене на зимо-о-оньку...—

веде далі Єгор, і голос його, приглушений і тому особливо ласкавий, летиться, як вода, вільно і прозоро. І Санькові чогось пригадалося, що у нього немає матусі і ніколи не буде, і жаль, який звучав у пісні, заповонив його остаточно.

Сестро ж моя, перепі-і-лко...—

тужить Єгорів голос, а за ним — і Санькове серце, і кличе когось, мале, а степ, байдужий і задуманий, німує і крутиться навколо підводи. А Єгор зітхнув, ще нижче нагнув голову, весь поринувши в пісню.

Він, мабуть, забув і про коней, і про батіг, яким безцільно помахує. Санько дивиться на його худорляву спину з ніжністю і повагою, гірко шкодує, що сам не вмів співати цієї складної пісні. «Чом не навчився? — картає він себе, згадуючи, як часто чув оцю пісню від бабусі,— підтягнув би оце за Єгором, і він зразу б зрозумів, що я його поважаю. А сказати — як скажеш?»

А пісня летиться, і Санькове серце купається в ній, стає таким чутливим, що йому всіх жалко: і суворого батька, і Єгора, і Женю. Особливо Женю. Він так яскраво уявляє її покірні очі, її тремтячі губи і схилену голову, коли пішла геть од їхнього воза.

Санько не зчувся, як і сон його оповив, як Єгор, напнувши брезент, зробив над ним халабуду.

Прокинувся хлопець, коли сонце котилося поряд з підводою, все більше схиляючись до землі. Увесь степ, як ди-

витися проти сонця, сріблився, і трави наче були заткані павутиною. Санько сів і здивовано вигукнув:

— Що це?

— Де? — обернувся Єгор.— А-а, оце? Ковила,— сказав він меланхолійно.— Еге ж, ковила, тирса ще її називають...

Ковила! Під легким вітерцем вона стиха погойдувалась, по ній бігли прудкі і легенькі сріблясті хвилячки. Вони дедалі рожевіли, в міру того, як сідало і рожевіло сонце, і степ видався ще безмежнішим.

— Неначе море,— сказав Санько.

— Еге ж, море,— погодився Єгор, він теж задумано дивився туди, де сідало сонце, і обличчя його світилося добротою. Воно стало красивішим, навіть зморшки на чолі розгладилися, і Єгор здавався молодшим. Може, це від того, що бриля збив на потилицю, а може, тому, що Санько тільки тепер побачив, які в нього голубі очі.

— Красиво! — сказав Єгор і спитав: — Правда?

Санько не знав, що відповісти, і слова, які спадали на думку, здавалися колючими, незграбними. Він тільки похитав головою і всміхнувся до Єгора.

— Стій! — долинуло ззаду.— Єгоре! Тут почувати будемо! — гукав їздовий з сусіднього воза.

Єгор зупинив коней, зліз з воза, почав розминати ноги. На обличчі його був спокійний і задоволений вираз, наче Єгор казав: «Ночувати, то й ночувати».

Від задніх підвід швидко йшов старший гуртоправ.

— Гуртів не помічав, Єгоре? — питав він здалеку.

— А з котрого боку їх виглядати? — спитав Єгор.

— В ліву руку од нас десь ідуть.

— Треба глянути,— Єгор, не поспішаючи, виліз на воза, став на весь зріст. Він довго вдивлявся в степ, наставивши дашком руку, поволі повертаючись то в один бік, то в другий.

— Ну що? — нетерпляче питав гуртоправ. Не діждавшись відповіді, він і собі став на воза і почав вдивлятися.

— Не видно,— спокійно сказав Єгор. У нього на очах від напруги виступили сльози.— Не видно, десь, мабуть, взяли ще лівіше.

Гуртоправ, високий і худорлявий, розстебнув комір сорочки і, приклавши долоні до рота, гукнув:

— Ко-зо-різе! Еге-гей!

Голос у нього був такий лункий і високий, що у Санька аж у вухах задзвеніло. І коли він стих, тільки тоді хлопець відчув, яка велика тиша панує зараз в степу. Не риплять

вози, змовкли вже і жайворонки, натомившись за день, і степ мовчав, неначе ховав у собі якусь велику таємницю. Форкнув десь кінь, глухо пролунав чийсь голос і, розбившись об тишу, завмер; десь далеко-далеко стомлено й журно кигикала чайка.

Гуртоправ, схиливши набік голову, прислухався. Єгор, спершись грудьми на воза, затягувався цигаркою, мружив від диму око.

— Не чути,— сказав він.

Гуртоправ глибоко вдихнув повітря і знову крикнув:

— Еге-гей! Ко-зо-рі-і-зе!

Ніякого відгуку, і луни навіть не чути. Степ проковтнув цей поклик, і шумить ковилою, і голубіє поволі, бо сонце вже зовсім схилилося до землі і неначе гойдається на сріблястих хвилях.

Прошурхотіли чийсь кроки, і на Санькове плече лягла рука. Оглянувся — Женья! Очі в неї сумні і стомлені.

— Ну як, Саню? — питає вона пошепки.

Санько всміхається і раптом обіймає її за шию.

— Засмаг ти,— ніжно шепоче Женья, гладить його по голові і по щоках, які справді пашать жаром, зібраним за день від сонця.

— Їде хтось верхи,— каже Єгор і махає картузом над головою. Гуртоправ стрибає з воза і гукає назад до їздових:

— Звертайте праворуч, тут річка недалеко. А ти, Єгоре, лишайся, почекаємо.

Знову торохтять вози, розсипавшись по степу, вони безладно сунуть в той бік, куди показав гуртоправ, і одразу меншають, віддалившись, а Саньків віз залишається чекати верхівця.

Він з'являється темний, на задиханім коні, і гуртоправ гукає до нього:

— Де гурти?

— Ідуть сюди! — Голос у верхівця дзвінкий, а сам він у тюбетейці, в голубій безрукавці і спортивних тапочках. Йому років вісімнадцять, а може, трохи більше. Він легко сплигує з сідла і відпускає підпругу.

— Корови цілий день не доєні,— каже заклопотано,— у вас є бідони?

— Є, та, мабуть, не вистачить,— відповідає Женья.

— А це хто? — питає верхівець, киваючи на Санька.

— Син Микити Івановича.

— А, Санько! Чув, чув,— він подає Санькові руку.— Будемо знайомі, мене звуть Миколою. Щукіс — прізвище. Чув?

Санько знав ще з радгоспу ім. Леніна, де до тресту працював його батько, ветлікаря Щукіса — вусатого доброго дядька з красивою люлькою — знав, що його син Микола вчився у місті в десятому класі. Він дмухає на пальці, бо Микола дуже потиснув йому руку, і насуплюється.

Річка була недалеко. Вона текла у глибокій крутій долині, її не видно було з шляху. Війнуло прохолодою, вогкістю, запахло рогозом. У тихій воді, неначе в дзеркалі, Санько побачив зорі, вузький серп місяця — від нього не бігла через річку срібляста дорога, він сам, один-однісінький спустився у воду і ліг нерухомо на ній, мовби боявся потонути. Понад самою річкою пролетіли на ночівлю дві чаплі — видовжені, з дивними гулями під шиєю, пискнули на льоту бекаси, мигнули над головою і зeszли.

Тихо і порожньо. Непорушно застигли очерети, спить вода в річці, дремає степ, небо, — все обгорнулось спокоєм.

Тільки біля возів чути перегуки, пирхання коней і плюскіт.

— Напувають, — каже Єгор, розпрягаючи коней, — хоч би остигнути дали скотині.

Сам він теж незабаром повів своїх коней до річки. Женья з Миколою ще раніше пішли готувати бідони, і Санько лишився на возі сам. Його охопив дивний і приємний спокій.

Хлопець примітив, що у цій вечірній тиші люди міняються, очі стають у всіх великі, задумані, обличчя суворі, неначе кожен збирається розповісти щось красиве і таємниче, чого Санько досі не чув і уявити собі не міг. Особливо красиве стало обличчя у Жені. Коли вона подивилась на нього перед тим, як піти, у її великих очах відбилосся зоряне небо, і Санькові здалося, що то глянула на нього сама ніч. «Мабуть, і в мене тепер такі очі», — подумав він і дуже пошкодував, що немає дзеркала і нема в кого спитати. Хіба що Рябка! Та він такий дурний — що вранці, що вдень, що й тепер увечері — все валяється на спині і світить рожевим животом.

Та ось Рябко кинувся і загавкав, дивлячись просто у степ. Санько швидко обернувся. Десь далеко, за степом, краєчок неба рожево світився, і на його фоні добре видно було, як сюди, до річки, сунуло щось темне, широке, страхітливе. Санько здогадався: то йшла череда. Вона швидко наближалася, збиваючи куряву, сповнюючи степову тишу ревом і тупотом. Почувши близьку воду, корови бігли мов несамоті. Санькові здавалось, що всі вони посліпили в темряві

І зараз наскоком перекинуть воза, зімнуть все і позбивають у воду. Йому стало страшно.

Рев наближався. Важко перевалюючись, перші корови порівнялися з возом, шарахнулися вбік і побігли далі, потріскуючи ратицями, а з степу напливали нові й нові, текли суцільним потоком кістлявих спин, рогів, і віз здавався серед цієї повені острівком, маленьким і безпорадним. Санько сидів нерухомо і ждав чогось страшного. Щомиті поряд з ним здіймалися лискучі роги, вогкі морди дихали на нього трав'яним духом, і великі очі блищали насторожено.

Зовсім кепсько стало Санькові, коли до воза почав наближатися здоровенний бугай. Він наче комусь скаржився на свою долю: «Бу-у! бу-у-у!»— і водночас наче комусь погрожував. Перед возом він зупинився, якусь мить розглядав хлопця і, вигнувши шию, почав обходити воза — поступово, обережно, наче вибирав, як зручніше сколупнути його рогом. Санько завмер, прикипівши поглядом до жахливих рогів, до ніздрів, що роздратовано роздувались.

У найстрашнішу хвилину дзвінкий хлопчатий голос поблизу крикнув:

— Макаре, Макаре! А бодай би ти...— сильний постріл гарапника, і малий хлопчина — Саньків ровесник — виріс поряд з возом. Він був у старому брилі, у вигорілій майці, — худенький, гостроплечий. Гарапника з кудим пужалном він перекинув через плече, витер носа і подав Санькові руку, неначе старому знайомому.

— Здоров,— сказав він зверхньо.— Злякався, га?

Санько бачив патьоки від поту, які встигли уже висохнути на його замурзаному обличчі, сміливі очі, кирпатий ніс і біле, як сметана, волосся, що витикалося з-під бриля.

— Не бійся,— заспокоїв хлопець Санька,— Макар тільки малих лякає. А як тебе звать? — спитав він раптом.

— Санько.

— Приходь до нас, Санько, дід Мусій розповідатиме сьогодні казки. Ох і страшні ж!

— А де ж вас знайти?

— Біля багаття. Гурт наш стоятиме отам,— ткнув кудись в темряву гарапником хлопець.

Санько хотів спитати, як його звати, але од річки гукнули:

— Грицю! Де ти забарився, корови он...

— Іду-у! — відгукнувся хлопець і враз щез у темряві. Вже одбігши, він нагадав Санькові:

— То приходь, чуеш? — він, мабуть, зрадів, зустрівши в степу ровесника, і боявся його загубити.

— Прийду,— пообіцяв Санько і, побачивши Єгора, спитав, чи можна піти до пастухів.

— А чого ж,— невиразно відповів Єгор.— Ти посидь, а я піду, молока розживусь.

Санько знову лишився сам, і знову ніч огорнула його, тепер вже щільніше. Небо, засіяне зорями, від їх мигтіння здавалось живим, воно наче дихало якимсь світлом, колихалося, ніби намагалося витрусити оті зорі на землю з своєї глибини, а вони лукаво підморгували Санькові, безтурботні й грайливі. З степу котилася хвилями тріскотнява коників, у очеретах низьким грубим голосом кричав якийсь нічний птах, кумкали жаби. І все це жило своїм життям, окремим від людей, що оце тут отаборилися. В цьому було щось образливе для Санька і лячне. Йому набридло сидіти на возі, і він почав прикидати, куди б оце піти зараз. Праворуч темніли вози, ліворуч — далеченько — горіло багаття, і його світло вихоплювало з темряви добрий десяток корів. Навколо багаття сиділи й ходили люди. Санько плигнув з воза, побрів навпростець прямо на вогонь, покликавши з собою і Рябка.

Від вогнища назустріч підвівся сірий, з кудлатою мордою собака і загарчав на Рябка. Але Рябко, дурнувато крутнувши хвостом, залився тонким і веселим гавканням і побіг просто на сірого велетня. Той ударом лапи збив Рябка з ніг і почав гратися з ним.

— О, Рябко! — пролунав знайомий голос, і від багаття до собак підійшов підпасок Грицько.— Де він узявся? — спитав підпасок Санька.

— Я привіз.

— Оце ти молодець. Ми, Санько, рано вирушили сьогодні і забули його. А ти взяв. Молодець!

— Тільки я тобі його не віддам,— відчуваючи в цій похвалі зазіхання на свого чотириноного друга, сказав Санько.

— Як хочеш,— байдуже відказав Гриць і підсмикнув штани, підперезані широченним військовим паском.— А ось Люстра,— показав він на велику лису корову,— вона у нас, як командир, завжди попереду.

Люстра Санькові не сподобалась, вона, нашорошивши вуха, дивилася на нього, неначе питала: «О, а ти чого прийшов?» І хлопець поспішив відійти до багаття.

Тут було чимало людей. Доярки час від часу підносили молоко і зливали в бідони; Микола Щукіс, спершись на

руку, лежав і задумливо дивився на вогонь; Женя розмовляла про щось впівголоса з Козорізом, навіть Єгор сидів навпочіпки біля якогось діда, курив і, слухаючи його, посміхався.

— Ото дід Мусій,— шепнув Санькові Гриць.

Хлопець нічого цікавого в дідові не помітив. Так собі, худенький дідок, без бороди навіть. Обличчя вибрите, молоде, і тільки сиві брови і вуса говорили про його роки. Він був суворий, з-під низько насуплених острішкуватих брів очі поблискували грізно, і Санько не розумів, чого посміхається Єгор.

— От прийшла жінка до рахівника,— оповідав дід Мусій про когось,— каже: не давайте влоцюзі моему грошей, бо проп'є. А рахівник яке має право не дати? Дав. Жінка жде його біля воріт, а він кружка, та поза хатою, та іншим трахтом, і в чайну. Отут його і накрили. Комедія! З радгоспу — повний рощот. А він: маю бажання їхати на цілину! Бо я — патріот, і так далі. Його й послали... А який з нього толк отут буде? Тьфу, та й годі,— сердиться дід Мусій, і брови його ворухатяться.

— Еге ж, тут народ потрібен сурйозний,— каже Єгор, пихкаючи цигаркою, і вони довго мовчать.

— Що таке степ, га?— заглядає Єгорові в обличчя дід Мусій.— Ну, скажи, чи не море? Ні кінця тобі, ні краю. А землі!

Єгор мовчки курить, наче дід Мусій звертається до когось іншого. Він непорушно дивиться на свою цигарку, думає. І Санькові хочеться, щоб він сказав дідові Мусієві щось хороше, оте, чого дід жде від нього, Єгора. А Єгор мовчить, як завжди, саме в ту хвилину, коли треба щось сказати.

Колька Шукіс, не міняючи пози, каже:

— Надивитись не можу на цей степ: сріблястий, рівний, такий красивий, що й порівняти його ні з чим. І, мабуть, такий, яким був тисячі років тому.

— Ти там знаєш, який він був колись. Бач, ухопив — тисячу років! — бурчить дід Мусій, але, замислившись на хвилину, продовжує, вже м'якше: — Років отак шістдесят тому і на Україні траплялись такі степи. Ще коли малим я був, дід мене брав з собою у Крим — по сіль на озера їздили. Так виїдемо ото за Херсон, а там ну така пустка, такі трави, що віл у них пропаде ні за цапову душу. Так і дивись, щоб не одійшов далеко. І до чого хитрі, бестії! В ярму ж набридло ходити, так ото випряжеш їх, а вони одійдуть подалі, полягають в траві — півдня, бувало, шукаємо. А те-

пер клаптя такого там не знайдеш — посіви й посіви кругом.

— І тут через який рік-два не буде вже ковили,— докидає Микола,— того й надивитися не можу. І вам раджу надивлятися. Бо скоро й знаку від нього не зостанеться, люди вірити не будуть, що тут була колись цілина.

— Машинами її розорють — і не зглянешся,— каже дід Мусій, і всі кивають головами.

— Це правда,— погоджується Єгор. Тільки тепер він помічає Санька: — О, і ти тут, а я збираюся молоко тобі нести. На, пий,— він подає загрубілою, зчорнілою рукою солдатський казанок.

Санько п'є просто з нього тепле ще молоко, яке пахне степовими квітами, ромашками. Хлопцеві чогось пригадуються бджоли, різнобарвні метелики, сонце, спів жайворонка. Ох, яке ж і гарне молоко отут серед степу, вночі, тільки що надоєне! Вонс й справді неначе увібрало в себе і пахощі степу, і звуки його, і простір.

--- То це, значить, Микити Івановича син,— не то стверджує, не то запитує дід Мусій і уважно дивиться на Санька. Він не примружує очі, які, мабуть, добре бачать. Великі і темні з-під навислих сивих брів, воши дивляться на Санька тепло і співчутливо. Дід Мусій чогось зітхає.

Тим часом доярки закінчили роботу і пішли десь спати. Пішла і Женя, заклопотана і сердита. Микола теж підвівся, гукнув:

— Женю! — луна покотилась над річкою.

— Чого тобі? — зупнилася та.

Коли Щукіс підійшов, вона щось тихо і швидко сказала йому, а потім, закинувши косу, повернулася і пішла геть, лишивши спантеличеного хлопця ні в сніх ні в тих. Микола повертається; Санькові незручно стрічатися з ним поглядами, і взагалі настрої у хлопця псується.

Єгор теж підводиться.

— Ходімо, Санько, спати,— каже він, позіхаючи.

— Та ні, він посидить ще біля вогню,— заперечує дід Мусій, і Санько залишається, хоч знає, що ніяких казок не почує.

Корови полягали, важко віддихуються і ремигають, і не здаються тепер такими страшними, як тоді, коли бігли до річки. Грицько вже спить, припавши до землі, що не встигла ще прочахнути; Санько теж засинає. Над ними миготять високі зорі, легесенький подих вітру ворухить його непокірний чуб. Дід Мусій схиляється і накриває його худенькі

плечі стьобанкою. Тиша, спокій, і навіть чайка вже не тужить — заснула.

А де ж тепер ти, непутяща мати? Чи хоч згадуєш свого сина, що лишився при твоєму житті сиротою? Чи думаєш про нього? Глянула б, як він спить серед широкого степу, зігрітий багаттям і чужими загрубілими від праці, чесними руками, побачила б оце личко, спалене сонцем і вітром, цей маленький кулачок під щокою — може б, згадала та прилинула чайкою... А тільки і чайка вже вгомонилась, і люди, лише небо лле зелено-синє світло на землю та дід Мусій, дивлячись на хлопців, думає якусь свою думку і підкладає в багаття, щоб вогонь не погас, бо тепер він обом їм заміняє тепло материнської ласки.

Санько прокинувся вдосвіта. Чуб і обличчя в хлопця мокрі від роси. Холодно. Дріж проймає все тіло. А Гриць хоч би що — спить собі, і у нього на щоці видно рубчики від травинок. Санько швидко встає, накидає на плечі дідову стьобанку, роздивляється.

Ледь-ледь сіріє. Над річкою стелеться прозорий туман, і здається, що вночі річка була закипіла, а оце заспокоїлась, затихла, і тепер її гаряча вода парує, як окріп. Багаття давно загасло, на його місці лишилась сіра з білими підпалинами купка попелу.

Дід Мусій стоїть оддалік. Він схилив голову і мовчки щось думає. Корови майже всі повставали. Вони вже не ремигають, потягуються і ліниво пощипують траву — мирні такі, добрі, ласкаві. Деякі побрели вгору по схилу балки, і Санько дивується, як їх багато. З сумним ячанням пролетіли назад вчорашні дві чаплі, описавши дугу, в небо гайнув з посвистом табунець куликів. На високій та радісній ноті повис у повітрі свіжий спів жайворонка.

Сонце ще не сходило, але синява неба якось дивно тремтить, от-от має розплескатись, ніби від чийогось сильного поштовху. І ось чиясь велика рука з світлим віхтем шугнула по небу, враз стерла синю імлу з нього і зробила увесь простір над головою голубим і прозорим. Ця ж рука досягла Санькової голови і погладила його тепло й ласкаво, ковзнула по річці, і очерети стали яскраво-зелені, а вода з чорної перетворилась на сіру, і по ній під легким вітерцем, що прилинув разом із промінням сонця, побігли легенькі хвилі. Все враз стало яскравим, загорілося власними барвами, наче прокинулось.

Лише схил балки, не зачеплений сонцем, лишився таким же сонним, синюватим і на нього холодно було дивитись. Корови темніли там сердито і невдоволено, а Люстра, зупинившись вгорі, на самому виході із балки, золотилася в променях і світила проти сонця сліпучо-білою зіркою. Вона стояла виструнчено, високо підвівши голову, і Санько подумав, що Люстра бачить десь там, в степу, щось незвичайне. І йому теж хотілося глянути туди і побачити те, що побачила корова, але п'ята боліла так дуже, що не пройшов він і трьох кроків, як на очах виступили сльози.

— Чого це ти шкандибаєш? — спитав дід Мусій і глянув на Гриця — чи не розбудив.

— Та ось, п'ята наринає,— прошепотів, одвернувшись, Санько і несподівано для самого себе заплакав. Куртка сповзла з його плечей, і її треба було підтримувати, штани теж зсувалися, а разом з сльозами під носом з'явилася бульбашка. Отак, підтримуючи однією рукою штани, а другою куртку, стояв перед дідом Мусієм хлопець і тремтів від болю і холоду.

Шорсткою рукою дід витер хлопцеві сльози, потім носа, тугіше підв'язав штанці і надів на нього з рукавами стьобанку:

— Сідай, Саню, отут, я зараз вогонь розпалю.

Санько слухняно сів на тому ж самому місці, зітхнув з хлипанням і, дивлячись, як дід Мусій збирає торішній бур'ян, сказав:

— Не треба вогню, мені не холодно.

— А ми зараз водички нагріємо, ногу тобі попаримо, прикладеш подорожника — воно й прорве.

Гриць ворухнувся, зиркнув на Санька одним оком і знову заснув. Але спати йому не дали: до возів підійшли доярки з бідонами, відрами. Вони говорили так гучно, наче вирішили будь-що розбудити увесь степ, прогнати з нього останню дрімоту.

— Му-у-у! — заревла привітно Люстра, витягнувши шию назустріч дояркам, і луна покотилася по долині, наче вода по камінцях.

— Люстро, Люстрочко! — заспівала солодко одна з доярок.

Гриць поволі розплющив очі, сів і, кивнувши на Санькову п'яту, спитав:

— Болить? — потім помовчав і, дивлячись в одну точку, позіхнувши, сказав:— Зараз дід Мусій вигоїть. Мені ж хіба так вигоїв! Діду! — гукнув він.— Нарвати подорожника?

— Еге. Вийди на трахт, пошукай. Там повинен бути.

Гриць підвівся і побрів собі в степ. На росяній траві його босі ноги лишали темно-зелений слід. Він перекреслив тією темною лінією схил балки, зник за гребенем і довго не з'являвся. Вже коли закипіла вода і дід Мусій попарив Санькові ногу, Гриць повернувся і подав дідові довгий запилений лист з грубими прожилками. В другій жмені у нього був великий сірий коник. Гриць віддав його Санькові, і той вдячно посміхнувся.

Дід Мусій витяг з торби чисту ганчірку і, приклавши до п'яти подорожник, міцно перев'язав хлопцеві ногу. Потім пили молоко, а Санько все думав, як він дійде до свого воза. Нога зараз заспокоїлась, майже не боліла. Тільки сіпало в п'ятці, і Санько боявся нею поворухнути, щоб не розтривожити.

— Берись за мене — сказав Гриць, підставляючи плече, і Санько обняв його за шию і поскакав на одній нозі.

За ними біг, підстрибуючи, Рябко. Він, мабуть, вважав, що Санько бавиться, гавкав на нього і намірявся схопити за підняту ногу.

Єгора десь не було, і хлопці лишилися самі.

— У тебе книжки є? — спитав Гриць і, довідавшись, що всі Санькові книжки лишилися в Колках, пошкодував.

— Люблю книжки! — сказав він і задумався.

— А в тебе є батько?

— Що? — не зрозумів Гриць. — Батько? Немає батька. Я його не знаю. Кажуть, загинув десь у Німеччині.

— А мати?

— Мати? І матері немає. Померла. Дід Мусій узяв мене до себе. Молодший брат і сестра в інтернаті, а я в діда живу. Їм там пальта красиві купують, костюми. Як приїду, так вони й задаються. А дід не може мені такого купити. Та й нащо воно мені, з хутряним коміром, правда? — Гриць чвиркнув крізь зуби і витерся рукавом, бо чвиркати добре не вмів, і вся слина упала йому на підборіддя.

Санько сказав, що пальто з хутряним коміром — добра річ взимку: комір підняв — і тепло, і вітер не б'є в обличчя.

— Подумаєш, — презирливо скривився Гриць. — Я ось грошей зароблю, і, доки в школу, дід Мусій купить і мені. Нам на цілину привезуть добрі пальта. Ми однаково, як ті, що на Полюсі живуть, — теж на нових землях.

Санько сказав, що ці землі давно людям відомі, і клімат відомий, і все відоме, а на Полюсі нікому не доводилося ще зимувати, і полярники живуть на крижині, а не на землі;

їм дуже страшно в довгі полярні ночі, бо і білі ведмеді блукають навколо, і крижина може розколотися, але Гриць категорично запротестував:

— Багато ти знаєш! Цілинники, бач, яку роботу роблять! Це тобі не в наметі сидіти та записувати різні там спостереження. Це, брат, цілину розорювати! А користь від полярників хіба така, як від цілинників?

— Та полярники — це ж герої! Усі, як один. А цілинники, Грицю? Хіба цілинники теж герої?

— А що ж ти думаєш? — Гриць нижче насунув кепку і, дивлячись вбік, додав:— Якщо хочеш знати, ми теж герої.

— І дід Мусій герой?

— Аякже,— твердо сказав Гриць.

Санькові хотілось спитати, чи й він герой, але, пригадавши, що ще нічого не зробив, але вже встиг поплакати, бо боліла п'ята, Санько засоромився. Чи бачив Гриць його сльози? Адже про те, що п'ятка в нього болить, він одразу дізнався, ще й очей не розплющивши. Ну й нехай.

Тим часом подоєні корови вже перевалювали за пагорок і шезали в стену.

— Грицю! — гукнув дід Мусій.— А поглянь-но за Люстрою. Прав її на сонце!

Гриць підвівся з дишла, сказав:

— Це вже зайшла десь далеко. Дід Мусій нічого не може їй зробити, а я враз наздожену й перейму. Я швидко бігаю! Ну, бувай,— сказав він і, підкинувши сумку, рушив був од підводи, але вернувся, дістав з торби книжку і подав Санькові:— На ось, почитай, як люди до Полюса добиралися. З літаками, тракторами та машинами, та по готових слідах — хіба це героїзм? А оці ось люди...— Він повернувся і швидко пішов угору по схилу. Здалеку обернувся й крикнув:— Прочитаєш, тоді оддаси! Бувай! — Його невеличка, рухлива постать зникла за пагорбом, і Санькові здалося, що степ проковтнув Гриця. Хлопець зітхнув і глянув на книгу. «Георгій Седов», прочитав він.

Прийшов Єгор і почав запрягати. Потім знову — степ без меж і без краю, голубе чисте небо над ним і палюче сонце, і пісня жайворонка, і безконечна дорога. Знову рипіння воза, заколисуюче гойдання і тужна Єгорова пісня.

Десь надвечір Єгор, показуючи пужалном на обрій, сказав:

— Аж онде, Санько, і пристановище наше. Бачиш?

Санько став на коліна і довго придивлявся, перш ніж побачив невеликий хутір. Вже коли під'їхали ближче, він міг

розрізнити десяток жалюгідних хаток, що світили вальками і голими кроквами під старими солом'яними стріхами. І жодного деревця навкруги, тільки оддалік застиг в задумі безрезовий гайок, який тут називається колком.

«Забуте село» — згадав Санько картину, і йому стало сумно.

Що ближче вони під'їжджали, то жалюгіднішими здавалися хати, і лише коли за поворотом дороги Санько побачив дзеркало чималого ставка, навколо якого ріс очерет, хутір одразу став привітнішим, затишнішим.

— Отут, мабуть, і буде наша центральна, Саню. Місце хоч куди! — казав Єгор, задумано підкручуючи вуса. — Благодать! І вода — хоч зараз птицю заводь: гусей там, качок, і риби можна напустити, і скотині є де напитись. Га? Добрячі люди придумали наш маршрут. А вже й зустрічати нас збираються. Глянь!

З крайньої хати пазустріч валці повиходили люди. Серед них Санько пізнав батька, Степана Гавриловича. Димів люлькою старий Шукіс. Санько відчув радість на серці. Його чекало нове цікаве життя.

Санькові дні протікали тепер серед степу в оцьому тихому хуторі, який хтось назвав Роздолом. Що за хутір, як він виник, хлопцеві було байдуже. Головне, що в хатах жилося краще, ніж у наметах.

І тільки одного вечора, коли на хутір приїхав секретар райкому, Санько дізнався про історію цього селища. Секретар з батьком проглядали якісь папери, часто згадуючи слова: підрядчики, екскаватори, цемент і шальовки. Санько знав, що на хуторі розпочнеться скоро велике будівництво, бо вже є дозвіл із центру. Від'їжджаючи, секретар райкому все ще говорив батькові про якісь машини, про дорогу до найближчої станції.

— Місце глухе, нічого не скажеш. Та це ненадовго. Цілині край приходить. Бач, ще до війни побудувалися тут люди, землі розорали мало, а жили добре. Це була одна бригада передового колгоспу. Почалася війна, і цілина затерла їх: кинули тут усе і повернулися в село, бо й старі землі нікому було обробляти... От і лишився цей Роздол кладовищем. А тепер побудуватися треба навіки, відступу не буде, сам розумієш.

— Що правда, то правда. Будуватися будемо капітально.

— І назву треба дати хуторові відповідну...

Здалеку долинув гомін, сміх. Низький, грудний дівочий голос затягнув пісню, і хор підхопив:

Дорогая моя столица,
Золотая моя Москва!

Санькові пригадалася нічна Москва — море вогнів! Це десь там далеко-далеко! Але Москва теж дивиться сюди, на цілину, світить Санькові вогнями. Вона допоможе і батькові, і дідові Мусієві; Грицеві пришло хороше пальто і книжки. Хутір вже не здавався тепер таким глухим.

Батько і секретар райкому мовчки курили, слухали пісню. Вона не встигла обірватися, як обізвався баян. Спочатку виводив він про самотнього гармоніста, а тоді, немов збившись, заграє «Светит місяць», стало весело, і хтось, крикнучи «Була на балу!», пішов танцювати. Йому заплескали в долоні.

— От що значить люди,— сказав секретар задумано,— пройжджаєш було отут, і моторошно стає: пуста, кладовище та й вже. А тепер?! Сміх, танці — весело.

— Оце вам і назва: «Веселий Роздол»,— сказав батько.

Санько не почув, що відповів на те секретар, але на другий день уже усі називали свій хутір Веселим Роздолом — ця назва, мабуть, людям сподобалася.

На Веселим Роздолі Санькові відкрився цікавий світ. Він цілими днями ходив по забур'янених дворах, де в напівзасипаних силосних ямах кублилися вужі і гадюки, а в зогнених скиртах гніздилися джмелі й оси,— все це було небезпечно і цікаве. Хлопець годинами спостерігав за життям осиною гнізда і знав, що оси гніздяться і в очеретинках під стріхами, а не тільки в купах зогнилої соломи, що між ними і джмелями відбуваються запеклі бої, у яких малі, але меткі і злі оси частенько перемагають.

Коли нога Санькова загоїлась, він з своїми ровесниками почав ходити в поле, знаходив там козелики, пушисте і і солодке заяче вухо. Іноді просто з-під ніг вилітала сіренька пташка, і хлопець бачив під кущем маленьке тепле гніздечко і довго просиджував над ним, розглядаючи його, як таємницю степу.

І хіба забудуться оці прозорі літні надвечір'я твого степового дитинства, коли разом із своїми ровесниками, озброєними луками і стрілами, рогатками і дерев'яними ножами, ідеш по цілині, і трави хиляться, і шумлять, і лоскітливо дотикаються до твоїх босих ніг! І як же багато навкруги голубого простору, ти увесь наповнюєшся ним, він входить

в твоє серце, наливає його по вінця любов'ю; потім, коли станеш ти солдатом, слово «Батьківщина» завжди викликати у твоїй уяві оцю степову далечинь, оці трави, що шумлять і хиляться до ніг і біжать аж ген до крайнеба. В цьому просторі твоя уява домалює міста і села, розкидані на берегах рік, поля, заводи, електричні вогні, і над усім цим — Москву, що стрімковежним капітанським містком височить над країною. Мабуть, у світі немає таких степових просторів! Твоє синовне серце розмовляє з цими степами вже в дитинстві, сповнюється до них любов'ю і відданістю, хоч про це ти не міг би сказати й слова.

А росяні ранки, коли сонце, зійшовши, засвічує в травах смарагди, коли назустріч тобі вклоняються мільйони безсмертників і роняють під легкими подихами вітру з своїх шорстких і ніжних квіток порозорі краплини роси! Зупинишся, вражений, переведеш погляд на далину, а й там так само біжать хвилячки безсмертників, і все поле, коливаючись, тече кудись, тільки ти стоїш на місці, і хутір стоїть на місці, не пливе за оцими ніжними рожевими хвилями. Чубатий, з облупленим носом і потрісканими ногами, ти отут, серед степу, стоїш з душею, повною його краси, і почуваш себе володарем, сміливцем, готовим на великі подвиги, на пісню і на труд.

Санько жив з батьком у напіврозваленій хаті з глиняною долівкою. Тут була і контора, тобто частина хати і стіл, біля якого батько працював, приймав людей і проводив наради, а занавіска в кутку ховала від людського ока їхню постіль і немудрі пожитки.

Завантажений до краю, батько мало приділяв Санькові уваги — вони іноді не бачилися по кілька днів. То на станцію прибували будівельні матеріали, то в горобину ніч десь од гурту відбивалися корови, то треба було їхати в обласний центр на нараду — батько ганяв на газику день і ніч. Заклопотаний, недосипаючи часто ночей, голодний, батько іноді серед ночі будив Санька, гладив вигоріле волосся, заглядав у очі і грубувато питав:

— Ну, як справи, козаче? — погляд у нього був ласкавий і ніжний. Санько розповідав йому, як на горищі він упіймав сича, приніс у хату й пустив. Сич почав літати, битися в шибки, й від його крил ішов такий вітер, що всі батькові папери літали по кімнаті і ще більше лякали сича. Розповідав Санько і про те, як він лазив по осячий мед і як його покусали оси.

— Очі так позапухали, що не бачив нічого,— довірливо говорив він і всміхався, неначе мова йшла про якийсь досягнення. А батько сумно дивився на нього і хитав головою:

— Бач, хлопче, одбиваєшся ти від рук.

— Чого? Я не одбиваюсь.

— Читаєш що-небудь?

— Еге, «Георгія Седова» прочитав.

— Це добре. А хто ж тебе годує?

— Женья годує,— махаючи ногами, безтурботно відповів Санько і дуже здивувався, коли батько різко зсадив його з колін і заходив по кімнаті.

— Це чорт знає що! — говорив він сердито, але не до Санька, а сам до себе, і Санько думав, що немає нічого поганого в тім, що Женья так добре до нього ставиться.

На другий день батько нікуди не поїхав. Вранці Женья принесла випрані і випрасувані сорочки і штанці Санька, але, побачивши Микиту Івановича, розгубилася. Наче спіймана на гарячому, вона опустила голову і стояла в дверях, прихилившись плечем до одвірка, й мовчала. Санько в щілину бачив Женья засмагле обличчя і шию, що різко вирізнялися з білосніжної блузки, і він згадав, що сьогодні неділя. Але чого у Женьі такий вигляд і чому мовчить батько?

Ось батько заговорив:

— Проходьте, Женью, нам треба поговорити з вами серйозно.

— Нічого, я постою,— сказала Женья, але до кімнати зайшла, поклала на стіл Саньків одяг і сіла на кінчик скрипучої табуретки, мабуть, щоб не зім'яти своєї спідниці, а може, щоб табуретка не поламалася.

— Я просив вас, Женью, не робити цього,— кивнув батько на Саньків одяг.— Чуєте, ви компрометуєте себе. Про нас можуть подумати що завгодно. Ви дівчина.

Санько почув хлипання, потім до його слуху ледве долетіли Женьині слова:

— Я люблю вас, Микито Івановичу... Люблю, чуєте, і мені до людей немає ніякого діла. Я й Санька люблю, може, через те, що він ваш, схожий на вас.

— Ви збожеволіли! — крикнув батько, сам же й сказав собі: — Тс-с-с! — і, відкинувши занавіску, пильно глянув на Санька.

Прикидатися хлопець не вмів і розплющив очі.

— Ану, марш на вулицю! — сказав йому суворо батько.

Санько схопився на рівні ноги, підбіг до Женьі і радісно вигукнув:

— Доброго ранку, Женечко! — і подав їй руку.

Женя закрила обличчя хусткою і заплакала дужче.

— Та це ви даремно, — сказав Санько по-дорослому, але батькова сильна рука взяла його за комір і випровадила за поріг так енергійно, що Санько не встиг закінчити фрази. Але він був задоволений, навіть щасливий. Потираючи шию, Санько думав про те, що Женя любить і його, любить і батька; це йому здавалося великим щастям, і він не розумів, чого батько обурюється цим.

Адже він ще в дорозі примітив, як Микола Шукіс дивився на Женю, як, червоніючи, заводив з нею розмови, а Женя жартувала й казала, що у Миколи молоко на губах не обсохло, хоч в цьому Санько категорично не міг погодитися з Женею, бо Микола був великий і сильний. Санько на власні очі бачив його комсомольський квиток. Санькові не подобалися Миколіні залицання до Жені — чогось нило серце, навіть трохи сумно ставало, — але він нікому б про це не сказав. А тепер, бач, Женя сказала, що любить їх.

То чого ж батькові ще треба? Як було б добре, коли б оце Женя жила з ними! Санька нестримно потягло в хату, хотілося почути, про що вони розмовляють тепер. Він напружено прислухався, але звідти не долинали жодного звуку.

Нарешті двері відчинилися, вийшла заплакана Женя, а за нею й батько, схвильований, трохи блідий і сумний.

— Зрозумійте, Женю, мені скоро сорок, а вам двадцять три.

— Ет, не говоріть, — махнула рукою Женя. — Скажіть, що непотрібна я вам... — У неї знову полилися сльози, а Санько, відчуваючи, що теж зараз заплаче, глянув на батька і сказав:

— Ти безсердечний, — голос у нього затремтів.

В цю хвилину батькові здалося, що Санько набагато старший від свого віку.

— Ти ще малий, Саню, — батько ласкаво поклав йому руку на голову. — Малий ще ти, сину, щоб розібратися.

— Не такий-то й малий, — сказав Санько і побіг доганяти Женю.

Батько не зупинив його.

Догнавши, Санько якийсь час ішов біля Жені мовчки, потім, набравшись духу, сказав:

— А я теж вас люблю, Женю. Давайте жити разом, га?

Женя зупинилась, обняла Санька.

— Милий мій хлопчику! — вона глянула на нього так,

наче вперше побачила: довго, уважно й здивовано; поцілувала в обидві щоки.— Так батько ж не хоче.

— Та нічого, живіть з нами. Я так хочу, щоб ви з нами жили. А то мені скучно і сумно. А батько в мене хороший, це він тільки сьогодні такий. Та й дома він рідко буває. Ви приходьте і живіть.

— Ех, дурненький ти, дурненький, Саню.— Женя похитала головою і всміхнулася крізь сльози.— Іди додому, а то татко розсердиться, іди.

Санько зупинився і стояв серед дороги, ображено закопиривши губу, примружившись від сонця, що било в обличчя. Всі його вважають малим і дурним. Лише Рябко треться біля ніг, лащитья і співчутливо заглядає у вічі.

— Ну й нехай,— вирішує Санько.— Ви ще побачите, чи я дурний, чи розумний.

Але це його заспокоює мало, і додому він іде похнюплений.

Людей в радгоспі все прибувало. Створено було кілька будівельних бригад; понад ставом вже вишикувались в ряд три довгі корівники. На краю хутора ставили красиву дерев'яну школу, яку мали закінчити до початку навчального року.

Санько знав кожен куточок хутора й степу, знав кожне осине гніздо і гадюче кубло, вмів робити прекрасні рогатки, пускати змія на два коточки ниток, і через те авторитет його у приятелів був міцний.

Всі разом ходили купатися на став, гасали по берегу, вимазавшись тванню, а з хутора чулися дзенькіт сокир, скиглення пилок. Там усі щось робили, ходили заклопотані, і Санько все більше починав нудитися від оцього байдикування. Он Гриць: він при ділі, справжній цілинник.

Але для Санька діла не знаходилося: малий, треба підрости.

Коли гурти приганяли на обідню дойку, Санько йшов до Гриця і до діда Мусія і їм виливав своє горе. Гриць охоче погоджувався зачислити Санька у свої штати, а дід Мусій говорив:

— Кажеш, без діла? Та у нас усі при ділі, кого не візьми. У нас, Саню, навіть діти при ділі. Скажімо, навчання. Хіба це не діло? А тільки що у вас зараз канікули, то й гуляй на здоров'я, сили набирайся.

Санько йшов від діда Мусія невдоволений.

Якось Санько пішов до Шукісів. Старий Шукіс, з довгими обвислими вусами, пахкав люлькою і мружив очі, привітно й насмішкувато; Санько за тим поглядом відчував якусь несподіванку, жарт і боявся його. Але Шукіс-старший був доброю людиною і до дітей ставився ласкаво. А жартувати він любив. Коли Санько, захоплений люлькою, що мала форму страшного дракона, спитав, з якого вона матеріалу, Шукіс, наче між іншим, сказав:

— З морської піни,— і ні посмішки, ні лукавого погляду.

Санько обернувся до Миколи, той теж сидить мовчки, задуманий і насуплений.

— А хіба з піни бувають люльки? — несміливо питав Санько.

— Та от же бачиш, є,— каже Шукіс. Санько так і не розуміє — правда це чи жарт. Згодом він сказав Миколі:

— Мені треба з тобою порадитись.

— Та ну? — дивується Микола,— треба то й треба. Ходім.

З душною хати вони йдуть до ставка. Вода стоїть тихо, мов дзеркало, і від того здається вороною. Очерети й осока непорушно застигли; понад берегами зеленими смугами лягло їхнє відображення.

Санькові трудно починати розмову, але він якось набирається духу; соромно плутатись під ногами, коли люди такі зайняті.

Микола згоден з тим, що під ногами не варт плутатися. Він каже:

— У тебе друзів багато?

— Та є, хлопці!

— А чого тільки хлопці? Дівчат би теж взяли.

— Потрібні вони, плакси,— пробасив Санько і підсмикнув штани.

— Вам школу збудують скоро. Добре було б зробити їй подарунок, правда?

— Правда, а який?

— Зробити, скажімо, гербарій: колекцію рослин, що ростуть у степу.

— А ми ж не знаємо, як вони називаються.

— Байдуже, у школі потім в учителя розпитаєте. Можна також колекцію комах назбирати. Відкриється школа, а ви в перший день — з подарунком до неї. Га? — Микола всміхався, і Санькові здавалося, що він говорить із заздрістю.

Вони скупалися і потім, одягнувшись, полягали рядочком на траві. Поклавши руки під голову, Микола дивився в небо, говорив про Москву, куди мав поїхати вчитись.

Санько близько бачив його сірі очі, ледь примітні ямки од віспи; Микола йому здавався зараз незвичайним: адже він буде вчитися на Ленінських горах. Санькові дуже хотілося бути таким, як він.

Хлопці, які так радісно йшли за Саньком у мандри, чи то бити пташок (хоч ніколи не вбили жодної), чи шукати гніздечка, не схотіли збирати рослини.

— Теж мені,— презирливо сказав Василь Лихолат.— Гербарій збирати! — Він заклав руки в кишені і пішов геть, збивши кепку на вухо.— От якби футбол!

Минуло кілька днів.

Недалеко від хутора по степу, розсипавшись, блукали дівчатка. Вони то віддалялись, то знову наближались до Майї Селіванової, з якою Санько останнім часом міцно подружився.

— Дивіться, Лихолат іде! — вигукнув Санько і замахав рукою.

— Василю, сюди!

Лихолат навіть голови не повернув. У збитій набакир кепці, тримаючи руки в кишенях, ішов він просто на дівчат. Санько не чув, що Лихолат казав Майї, бачив тільки, як дівчинка підвелася і, відступаючи від Василя, сховала за спиною пучечки трави і квітів. Санько відчув у Василевій ході якийсь лихий намір, зазіхання на щось таке хороше і дуже близьке.

— Ей ти! — сказав Санько.— Не чіпай її!

— Хіба? — примружився Лихолат. Презирлива посмішка грала на його губах.

Санько зупинився за півкроку від нього.

Лихолат помітив, як тремтить від напруги нога, якою Санько упирається в землю, наче хоче вгрузнути в неї, і, маючи досвід у бійках, без особливого вагання ударив Санька по щоці.

Дівчатка з криком гайнули до хутора; хлопці тісно обступили Санька і Василя і з цікавістю прикипіли до них поглядами. Багато хто з них знав, що Санько разом з батьком робить ранкову гімнастику, легко перекидається через голову, ходить на руках, і хоч за гімнастику іноді посміювались, але боялися навіть боротися з ним.

Санько на одну секунду від несподіванки заплющив очі, потім повернувся до Лихолата. Василь встиг ще шкрябнути Санька за щоку, та незабаром він уже лежав під своїм супротивником, а Санько, держачи його за руки, питав:

— Ну що, будеш? Будеш?

Він не знав, що робити з своїм противником, бо це була його перша бійка.

Хлопці, бігаючи кругом їх, радісно кричали: «Поклав Василя на лопатки!» Санько підвівся. Від образи у нього виступили слюзи: адже його ще ніхто ніколи не бив.

— У тебе кров на щоці, Санько! — гукнув хтось.

Льошка Блінцов глянув презирливо на Лихолата і сказав:

— Думав, що ти... а ти... шкрябаєшся, як дівчинка. Хвалько!

— А твій Санько — дівчачур! Задавака!

— Чого ти обзиваєш по-всякому! — крикнув Санько. —
Йди геть звідси!

Він лише тепер по-справжньому розсердився на Лихолата і за ляпас, і за бійку, і за те, що той ушкрябнув його. Адже довго лишатиметься знак, про який треба буде давати всім пояснення, а надто батькові.

— Боюся я дуже тебе! — Лихолат так і не встиг закінчити. Санько вхопив його за груди, потягнув на себе і, впавши на спину, кинув через себе. Лихолат упав, як мішок.

Його більше уже не помічали, хоч він і намагався щось там кричати.

Спочатку було трудно відшукати потрібну рослину, а коли навчилися самі вже відрізняти шалфей від кінської кашки, подорожник — від щавлю, справа пішла веселіше. Хлопці блукали по степу, нагнувши голови, схожі на дивних, заклопотаних птахів, що шукають у траві поживу.

Санько розстелив простирадло і розкладав на ньому зілля, щоб сушилося, але скоро простирадла було вже замало, і він почав розкладати просто на траві.

Тріскотнява коників, дзвінка пісня жайворонка, пахощі степових квітів і срібне марево, у якому танцюють далекі покрівлі школи, силосних башт і нових будинків. Іноді над хлопцями пролітали граки, видно було їхні розкриті від спеки клюви.

Все дужче хотілося пити.

Іноді Санько зупинявся, вдивлявся в далекий, танцюючий хутір і думав: «Не хутір це, а радгосп. Справжній радгосп!» — і дивувався, як усе швидко і непомітно збудувалося тут.

Надвечір, зморені, спечені сонцем, повертались додому, навперемінку несли в простирадлі чималі в'язки лікарських рослин.

Якось прийшовши додому, Санько знайшов на столі

записку: «Саню! Ми дуже вдячні, що ти оборонив нас. Просимо дати нам лікарських рослин для гербарію. Майя».

От як дізнаються хлопці, то будуть дражнити його за оці записки.

Нижче Майчиних кривульок красивим батьковим почерком було дописано: «Не уявляй себе героєм і рятівником. В тумбочці знайдеш їжу і книжки для четвертого класу. Мене не жди, лягай спати».

Не встиг Санько поглянути на свої книжки, як двері обережно відчинилися і на порозі спинився Василь з снопом трави.

— Санько,— пошепки покликав він,— ось я приніс... ми з Грицем назбирали.

Санько оглянув його снопик. Василь відступив на крок і сказав:

— Хоч ти й побив мене, та це ще нічого. Ось буде футбольна команда, то я гратиму центром. Побачиш!

— Гаразд, гаразд,— відповів Санько.

Василь поклав зілля на стіл і подав руку, Санько потиснув її.

— Мир?

— Мир!

Повернувшись додому, батько побачив на долівці, на вікнах і на столі снопики зілля. На кожному з них білів папірець з назвою рослини. В хаті пахло ромашкою, шавлієм, іван-чаєм.

Він присів біля Санька, оглянув подряпину на його щоці, розстебнув сорочку, щоб легше було Санькові дихати, і, роздягнувшись, сам приліг біля нього. Він уявив і першу синову бійку в степу, і першу перемогу, що її здобули оті малі гарячі руки, і відчув гордість.

Чогось в оці нічні години, слухаючи рівне синове дихання, Микита Іванович подумав про те, що відбулося в хлопцевому серці за цей час, як мати покинула їх, і він, батько, не мав для сина часу, і гримав на Женю за її ніжності до Санька. Йому пригадався мовчазний Єгор, дід Мусій, Женя,— всі, з ким так близько довелось зійтись його синові, хто доглядав його у дорозі і останнім часом тут, на хуторі. Ці люди здавалися йому зараз однією сім'єю. Поцілувавши сина в голову, яка пахла травами і сонцем, він, задоволений, заснув. Остання його думка була:

«Нічого, побудуємось, Саню, і життя в нас піде інакше».

Хоч і цього разу вийшло так, що він в першу чергу подумав про радгоспні справи, а вже потім про свої, родинні.

Машина мчить по рівному і рудому степу. Батько сидить біля шофера, скинувши капелюха. Він здається Санькові святковим сьогодні. І Микола Щукіс, який сидить поруч, і Гриць Баклан, що мовчки забився в куток машини,— всі, навіть зосереджений шофер, здаються Санькові не такими, як завжди. А чого,— Санько сам не знає. Може, того, що перед самим його від'їздом прибігла до них Майя Селіванова. Побачивши Санька в нових кудих чесучових штанях, у шовковій сорочці з короткими рукавчатами і в нових легких черевиках, вона сплеснула руками:

— Ой, Саню! Ти такий красивий! — Потім вона, даючи Санькові гроші, сказала тихіше: — На ось, купи мені «Родную речь» і «Юний художник».

— У мене, правда, часу буде мало...— сказав Санько, за'язуючи червоного галстука.— Ну, та давай. Тобі вже куплю.— Санько повернувся до Майї. Глянула вона на нього якось дивно. А тоді, враз сказавши: «Я тебе дуже прошу», поцілувала його в щоку і, почервонівши, як маківка, вибігла з хати.

Машина вже давно мчить по степу, а Санько і досі відчуває дотик Майїних губ. Він позирає на Гриця і дивується, який у нього щасливий вираз обличчя. Санько його розуміє. Дід Мусій одержав Грицеві гроші і сьогодні вдосвіта прийшов з ним до Санькового батька.

— Микито Івановичу,— чув Санько його спокійний, притишений голос,— візьміть хлопця в місто, купіть там йому добре пальто з хутряним коміром, хорошу шапку і валянки. Ось на це й гроші.

Сашко з Грицем разом замотували в простирadlo снопики шавлії, подорожника, ромашки, і все це лежить в машині великою безладною купою у них в ногах. Щукіс мав все це здати в аптекоуправління і на виручені гроші купити м'яч і форму,— хоч би й без бутсів.

Санько дивиться тепер на степ, як на старого знайомого, і за своїм радісним збудженим настроєм не помічає нічого. Йому хочеться чимшвидше приїхати до міста, купити м'яч форму і «Родную речь». А що ж іще? Він ніяк не міг пригадати, що ще треба купити для Майї, і розгубився.

Місто з'явилося несподівано: випірнуло з долини і полетіло назустріч машині — одноповерхове, з соснами і ялинами.

Коли машина зупинилася в центрі біля красивого будинку з широким ганком і високими дверима, Санько підвівся.

На всі чотири боки від нього слався недалекий степ. Він пнувся у вічі, і здавалося, от-от попливе і затопить усе місто — вулиці, будинки, невеликі і колючі сквери.

— Хіба це місто! — протяг розчаровано Санько, пригадавши рідне південне тополеве й кленове місто з красивими світлими будинками і з широким лиманом.

Батько глянув на Санька невдоволено, і Санько сів.

— От що, хлопці,— сказав батько,— ви зараз шукайте аптекоуправління, здавайте там свої скарби, а потім заїжджайте по мене. Покупки зробимо разом.

Санько бачив, як струнка батькова постать в білому костюмі зникла за високими дверима.

Біля аптекоуправління стояло кілька підвід. Микола зайшов було до контори сам. Його довго не було, і хлопці вже подумували, як би гайнути кудись та купити морозива.

Та ось нарешті він вийшов з товстим лисим чоловіком у білому халаті; цей, взявши з машини вузол, зважив його на руці і жажнувся:

— Оце так доза! Та в мене й грошей не вистачить розрахуватися з вами.

Але грошей у нього було багато, і скоро вже хлопці, здавши своє зілля, виходили з аптекоуправління, радісно позираючи на Миколу, який поважно клав у кишеню чималу паку грошей. Аптекарь проводив їх, погладжуючи Санька і Гриця по голові і примовляючи:

— От молодці, от молодці!

Хлопці червоніли, одверталися, але їм приємно було вислуховувати похвали.

Батько звелів спершу їхати в універмаг, і там вони гуртом довго вибирали Грицеві пальто. Він сопів, хмурився, в перерві між двома примірками витирав рукавом сорочки піт з обличчя, із скронь, і йому тут здавалося набагато жаркіше і тяжче, ніж отам, в степу, на сонці, біля корів.

Нарешті одне пальто з добрим смушковим коміром прийшлося всім до смаку; його загорнули у красивий рожевий папір, який одразу нагадав хлопцям крильця летючих коників. Шапку і валянки вибрали без особливого клопоту і поїхали в магазин «Динамо».

— Грошей вистачить? — спитав батько.— А ні, то я добавлю. І от що, Миколо, бутсів не купуй, вони все одно до весни малі на них будуть. Купи краще їм усім ковзани.

М'яч вони вибрали невеликий, червоний.

— Добрячий, без рантів,— солідно сказав Гриць.

Купили і форму: синенькі труси і голубі з білими комірцями футболки.

Вистачило ще й на ковзани.

— Скільки у вас хлопців? — спитав Микола у Санька.

Санько подумав і сказав, що зілля збирало одинадцятєро, а він дванадцятий.

— Тоді вибийте на дванадцять пар з черевиками, — звернувся Микола до касирші. — А ви міряйте, — сказав він хлопцям.

— Тату, — несміливо підійшов до нього Санько, — хай одну пару дадуть з «снігурочками».

— Навіщо?

— У мене є «гаги».

Батько погодився, але, глянувши на Санька, підозріло і лукаво посміхнувся.

У культторзі, як тільки зайшли туди, Санько відразу побачив вітрину з олівцями «Юний художник» і зрадів. Це ж їх просила привезти Майя.

Додому Санько повернувся зморений і щасливий. Він взяв «Родную речь», коробку з олівцями і довго дивився на новенькі «снігурочки» з жовтими високими черевичками, потім сів і задумався.

Заглянув батько:

— Покажи твої «гаги».

Санько здивовано глянув на нього:

— Навіщо?

— Шукай, — тихо сказав батько, — шукай.

Санько знайшов ковзани вже трохи іржаві, припалі пиллом.

— Надінь, чи не тісні черевики?

Черевики легко налізли на ногу, і батько звелів:

— Черевики вимасти, ковзани почисть. А «снігурочки» можеш подарувати.

— Кому? — не дивлячись на батька, спитав Санько.

— Майї, — серйозно відповів той, — я дозволяю.

Минали дні за днями, і вже навіть у полудень не було спеки, а ранком, прокидаючись, Санько бачив білі смуги на північних схилах покрівель і під стінами в холодку. А був ще тільки серпень, і на Україні, мабуть, досі купалися Санькові ровесники в оцю вранішню пору.

Зривалися іноді холодні вітри, наче це гінців слала зима, і вони погрозливо завивали в димарі і горищі, зимно шелестіли там соломою, наганяли важкі дощові хмари, млоу

заволікали степ. Все навкруги посіріло, стало чужим і непривітним. Дощ і холод знаходили кожну шпарину і лізли в хати.

В такі дні спека, і квіти, і футбольне поле — все здавалося Санькові далеким і неймовірним, як казка. І звідки це взявся морок і холод, оцей вітер і хмари, що сіють і сіють нудний дощ, нудьгу, черкаються об силосні башти, і все кудись поспішають, наче вони забарилися і тепер хочуть надолужити прогаяне? Ні з друзями не побачишся в таку погоду, ні роботи собі не знайдеш цікавої, а в нетопленій хаті так вогко й холодно, що Санькові вже бридким став і дух оцей.

Якось ранком батько сказав Санькові:

— Від'їжджає сьогодні ваш тренер. Треба ж провести.

— Микола Щукіс? Коли?

— Зараз я машину дав, щоб одвезти на станцію.

Санько швиденько одягнувся і побіг, покликавши з собою Рябка. Дурнувато собаченя бігло з підстрибом, радісно гавкало, крутилося біля Санька — йому було зовсім байдуже, що від'їжджає Микола, що Санькові так тяжко на душі.

Біля Щукісів стояла батькова машина — всюдихід «ГАЗ-69» з туго натягнутим брезентом. Микола виїшов з чемоданом, відчинив дверцята і поставив чемодан у машину.

— Миколо! — гукнув Санько і побіг швидше.

— Чого тобі? — спитав Щукіс байдуже, а Санькові в його питанні почулася злість і образа, і очі йому застелили сльози.

— Ти вже їдеш? — тихо спитав він, одвернувшись, і губи у нього скривились.

— Іду, — сказав Микола. — А що?

Санько дивився на далеку череду, що розпливалася в тумані, на низькі та важкі хмари над сірим степом і мовчав. Що було говорити?

— Поїхали! — сердито сказав Микола шоферові, сів у машину і грюкнув дверцятами. Машина гуркнула і, обдавши Санька духом бензину, покотилася по грузькій дорозі.

А Санькові здавалося, що з Миколою назавжди від'їжджало від нього літо з голубим небом, квітами і сонцем, що він більше ніколи не побачить свого улюбленого тренера. Згадалося футбольне поле, перша зустріч з Миколою у глухому степу, його м'яка рука під щокою, коли вони лежали на березі і говорили про Санькові клопоти, про університет...

Чом же так непривітно попрощався з ним Микола — завжди такий привітний і уважний?

Хлопець стояв на брудній, роз'юшеній вулиці і за сльозами не бачив машини, що виїхала ген за хутір і помчала степом. Стояв і плакав за чимсь назавжди втраченим і наче тільки тепер оце відчув, який він самотній і нещасливий. Немає у нього матері, а є лише вога і напіврозвалена хата, де вони сплять з батьком на долівці, вірний Рябко, що тремтить у нього в ногах і тихенько починає скавучати. Жаль і до батька, й до себе стискав його мале серце. Думки летіли за Миколою, який мчав у Москву, на її широкі вулиці, у її світлі і теплі зали, забувши про Санька.

Схиливши голову і схлипуючи, він побрів уздовж вулиці і раптом почув, що його хтось гукає:

— Сашо! Іди ж скоріше!

Він підвів голову і побачив Женю, що йшла назустріч.

— Чого ти плачеш, Санечку! Що трапилось!

— Микола поїхав...— сховавши обличчя у Жениному пальті, він гірко заплакав, здригаючись усім тілом.— Навіть попрощатися не схотів!

— Значить були на те причини,— впевнено і спокійно сказала Женя.— Та хіба ж можна отак побиватись, отак надривати своє мале серце? Воно, бідненьке, таке добре в тебе, за всіх боліє. Сашо, милий мій, заспокойся! Ну, заспокойся ж,— говорила Женя, беручи його за руку і витираючи м'якою, пахучою хусткою очі і все його обличчя.

Вдома, як тільки вони переступили поріг, Санько одразу помітив зміни. В плиті, якої він наче й не помічав, весело потріскував вогонь, серед хати стояли чемодани, а батько, милений, з бритвою в руках, сидів перед великим дзеркалом з білою красивою квіткою в нижньому кутку і голився. Він підвівся назустріч і сказав:

— Ну, Саню, почнемо жити разом з Женею. Не заперечуєш?

Санько крутнув головою і щасливо всміхнувся до батька крізь сльози...

ПАУЛЬ, ПЕТЕР, ЙОГАНН...

ПОЛОН

1

День був як день: пахло снігом, хоч він вже давно розтав, і пахло зимою, бо березень сорок четвертого був холодний. Дуже холодний. А тоді, після нічної хурделиці, ранок видався тихий і ясний. Сонце пригріло і розтопило сніг, а на солдатах, що повсідалися попід стінами незруйнованих хат, шапки й шинелі диміли, парували, як рілля. А надто чоботи — кирзяки. З них, мабуть, випаровувалася вода ще з Волги і Дону. Бо де могло б взятися стільки пари?

А ти був сухий. Тебе привалило в нічному бою на сцені в Будинку культури, куди влучив снаряд гаубиці, що стріляла по Баштанці з роз'їзду Гаражани. Тільки на ранок ти очунав, отямився і почав вибиратися з-під уламків.

Спочатку ти обмацав голову. Вона була велика, немов опухла від коштузії. І важка. Її нелегко було втримати на плечах. Потім ти помацав гомілки. Вони були худі й довгі, і на них не було чобіт, а були тільки куценькі брезентові краги на дві застібки. Далі — ковані черевики, такі міцні, що за свої ступні і пальці ти міг не турбуватись: ні осколки, ні кулі, здавалось, не могли тих черевиків пробити.

Ти потягнув з-під уламків обсипаний тиньком автомат і хотів уже підводитись, як раптом тиша вдарила тобі у вуха і в серце. Тиша, що тільки тепер, в останню мить, дійшла до свідомості і наче паралізувала тебе. Тоді, вчора, коли ви зайняли оборону в Баштанці, а наші почали обстріл, все тут гриміло й здригалося, і кулі свистіли, і десь чулось «ура». А тепер стало тихо так і сонячно надворі. І тихо в цьому порожньому залі. Ти оглянув сцену, в пробоїні над собою побачив синє небо і зрозумів, що це кінець: ви розбиті і ти в полоні. «Полон, полон», — билосся у твоїй напівконтуженій голові, і ти заплющив очі. Ти лежав і хотів, щоб все так і лишилося, як було, щоб ти, не отямившись, умер, бо як тепер виходити з цієї руїни? Може, на самім порозі тебе зараз же і вб'ють? Ти знову опустив голову, лежав на

порожній сцені. Довго лежав. Цілу вічність. І було тобі гидко, мов у трупарні. Тебе нудило, і голова твоя йшла обертом, а серце от-от мало вискочити з грудей.

Ти лежав і вмирав. І не міг померти. І все, що було навколо тебе, починало давити на тебе. В одну мить пролетіло перед твоїми очима багато доріг і стежок, які ти пройшов по цій чужій і великій рівнині, багато сіл і міст, які ти тут бачив. І тепер, коли поряд не було товаришів, ти один лежав перед далекістю доріг і численністю міст і сіл, і вони вдивлялися в тебе, як дивляться вороги.

Ти не міг більше лежати. Рвонувся з усієї сили, але не зірвався на ноги, а тільки сів. І від того руху занудило дужче, і голова заболіла пекучіше, і в очах потемнішало. Ти пересидів якусь хвилину, призвичаюючись до цього нового становища, і встиг згадати, що в безперервних маршах і відступах не їв по-людськи і не спочивав по-людськи уже місяців зо три. Але жалю до себе не відчув.

Ти якось ніби одрікся від себе чи здерев'янів. Ти міг цієї миті дивитись на себе збоку і судити себе, мов стороння людина.

Але як би критично ти не ставився до власної особи, ти б дивувався, поглянувши на себе із залу: стояв на порожній сцені вивоюваний-перевивоюваний чужий солдат, що прийшов сюди за тисячі кілометрів з Німеччини, в це степове містечко, щоб у якійсь неіснуючій п'есі стати символом приреченості всіх завойовників.

Ти страшний був у своїй скелетній худорлявості, зчорнілий від голоду, холоду, окопного бруду і відступів. Твої очі і рот твій виказували тільки страждання, а похилена постать — передчасну немічність. За одну ніч ти став примарою, якимось жахливим привидом у цьому напівзруйнованому Будинку культури, де тебе аж ніяк не можна було уявити.

Тому-то й злякався, смертельно зблід і позадкував, наставляючи автомата, молодий кирпатий солдат, нарвавшись на тебе в півморозі сцени. Він, мабуть, заскочив сюди по солдатській кмітливості, та так і завмер, так і рушив від тебе наступної хвилі з переляканими очима. Він задкував, не одриваючи від тебе погляду і не зводячи з твоїх грудей чорненької цяточки дула, а ти стояв, хитаючись на кволих ногах, і чути було, як тиньк та вапно сиплються з твоєї шинелі.

— Пілен,— змучено вимовив ти.

Та солдат гулькнув за пролом у стіні і моторошним, не своїм голосом крикнув:

— Хлопці, німець ожив!

А потім почувлися ще голоси, тупіт, і на сцену увірвалось одразу кілька чоловік з автоматами наперевіс. Ти ступив крок їм назустріч, відкинув вбік автомат і підняв руки. З тебе, мов з розбитої статуї, що неждано-негадано ожила, знову посипався тиньк і вапняний порох.

— Не треба стріляти! — крикнув кирпатий солдат.

— Пілен,— знову сказав ти. І повторив: — Пілен...

На тебе дивилося кілька пар сповнених ненависті очей. Це була звична, за давнина й вистраждана ненависть. Автоматична і тому страшна. Але тиньк і вапняний пил, що сипалися з тебе, і твій напівмертвий вигляд якимось несподівано пригасили ту зненависть. Лишилися подив і цікавість. Навіть у цих очах, які вже звикли до смертей і вогню. Навіть у душах цих людей, що змушені були навчатись убивати.

— Ожив фрїц,— сказав, сплюнувши, старшина-розвідник.

— Не треба його вбивати,— сказав кирпатий солдат, що знайшов тебе на розбитій сцені.

— А це що тут за жалібник знайшовся? — визвірився старшина.— Що він тобі: сват чи брат?

— Я не сват,— сказав молодий солдат.— Просто не треба його вбивати. І так все...

— Що там все,— огризнувся старшина.— Я й без тебе, молокососа, бачу. Пойняв? І ти мені не вказуй! — знову підвищив голос.

— Та я не вказую,— погодився солдат.

— Ну й мовчи,— прикрикнув на нього старшина, а сам підійшов до тебе, хазяйновито обтрусив погони.— А-а, танкіст. Перша танкова армія? — спитав гучно, немов німого.

— Я, я,— сказав ти.

— Клейст,— докнипув хтось із солдатів.

— Фельдмаршал Клейст,— сказав ти.

— Ну й мотай за своїм фельдмаршалом,— сказав старшина, закидаючи автомат на плече.— Нам ніколи з тобою панькатись. Raus! — крикнув він і пригнувся.— Schneller! Ну?!

Ти вибрався із розвалища і пішов не оглядаючись. Так, як ото довелось вертатися із розвідки з одного села, де вас несподівано зустріли пострілами. Село лежало далеко від доріг, і від залізниці його відділяв добрий десяток кілометрів розгаслого чорнозему. Вас послав командир батальйо-

ну, щоб дізнатися: є там наші війська чи нема. Військ не було, це ви точно встановили, але коли увійшли в перший провулок, вас обстріляли з автоматів якісь хлопчачки.

А потім 3-за греблі вдарили по вас із гвинтівок. А через якийсь час застрочив кулемет. Ваш МГ-42 — ви всі визначили це по першій же черзі.

Хапливі постріли й черги свідчили про те, що стріляли люди налякані, не солдати. Тому ви повернулись до греблі спинами, розсипались цепом і пішли балкою туди, звідкіля й з'явилися,— на станцію Грейгово, через яку вповодж залізниці день і ніч уже другий тиждень сунули й сунули обози групи армій «Південь».

Це було в моєму селі, і я пам'ятаю й тепер, як тоді хвилювалися ми всі до одного і як дивувалися з вашого спокою. Розгорнувшись цепом, ви не побігли тим вибалком. Ви знали, що від кулі не втечеш. Знали також, що такі не навчені стрільці навряд чи й поцілять вас. А найголовніше, ви, мабуть, знали, як психологічно діє отой ваш спокій на тих, хто хапливо й знервовано бив по вас. Може, саме тому ми й не зважились вас оточити. А може, при тій спробі ви й справді б усіх нас перестріляли, бо у вас кулемети були і автомати. Але ви пішли, як у дим. І коли одного з вас хтось таки улучив, двоє взяли його попід руки і повели.

Він ще йшов, хоч видно було, коли влучила куля, як на спині у нього схопився димок. В стерсютрубу ми бачили, як ви всі довели його до могили, що темніє і зараз кілометрів за три від нашого села. Як схилились над ним. Мабуть, оглядали рану чи, може, перев'язували його. А потім почали копати могилу і копали її, поки й сонце не зайшло.

От і тепер ти почвалав не оглядаючись, хоч, може, вперше в житті не знав, куди йти: ні завдання, ні маршруту, ні надії у тебе не було.

Провулком, вузеньким і затіненим, по коліна в багнюці, ти вийшов за село і лише тут помітив, що прямуєш на захід. На чорному полі щось потворно, грубо біліло, і, підійшовши ближче, ти побачив трупи своїх товаришів. Поверх усіх лежав на спині молодий майор — спостерігач генерального штабу при вашій армії: очі розплющені, руки розкинуті, білосніжна сорочка (в яких чемоданах він її беріг?) розстебнута, а на ній — вузенькі гадючки помочів. По них ти його і впізнав. По цих помочах-підтяжках. Та по виголеному синюватому підборіддю. Та по правій пораненій руці: вона була прибинтована до шини і тепер, піднята догори, ніби застерігала. «Не треба!» — казала тобі та рука. Голубі очі

дивилися в небо, на зсинілих вустах береглась ще усмішка. Гірка, розумна й примирлива.

Ти повернувся і почалапав назад, до села. Ти, певне, й побіг би, але де вже тобі було бігати? Набігався й находився ти по чужих землях, навіки. Охляв і стомився ти на століття. І якось наче вже їсти не хотів. А може, не думав про це. Просто ти хотів швидше пройти цей осоружний, вузький і темний навіть у сонячний день провулок. Ти боявся самотності, ті наче гналися за тобою з поля, і кожен наш солдат, який би зустрів тебе у твоїй формі, мав убити тебе на самоті. Ти квапився швидше вийти до Будинку культури, на площу, до тих солдатів, що, знайшовши, не вбили тебе. І коли ти вихопився з провулка на площу і побачив Будинок культури, то зрадів і здивувався: він був цілий. Чи тільки здавався не ушкодженим з цього боку. Цілий-цілісінький черепичний дах мирно червонів проти сонця, і мирно біліли не побиті війною й негодою стіни, і парк навколо нього, беззахисно голий, теж уцілів. Він ще дрімав, але поміж деревами блукав якийсь синій димок, і синіло по-весняному прозоре повітря в просвітах рядів, і ти подумав, що для тебе усе лихе скінчилось і тепер буде весна і не буде війни для тебе. Все людське в тобі змучилось і зболілось і нездатне було вже знести найменших тягот війни.

Але того дня все тільки починалось.

2

Тих солдатів і суворого того старшину, що знайшли тебе вранці, ти вже не застав. Обійшовши Будинок культури, зупинився біля невеличких свіжовимитих сходів. Всього три дерев'яних приступки. Але як вони вразили тебе своєю чистотою, як вони по-домашньому пахли, вишкрябані ножем і витерті досуха ганчіркою, що тепер, викручена, розстелена була біля нижньої приступки. Мирне життя настійливо входило у війну. І все це було не для тебе, як оці сходи і як ця по-домашньому розстелена ганчірка.

Там, десь у глибині кімнати, чулися голоси й стукіт ножів, і тепер ти відчував запах страви, яку, очевидно, варили, а в коридорчику помітив відро з картопляними лушпайками, і в твоєму животі щось перевернулось і загурчало. Не тямлячи себе, ти кинувся до відра, перехилився через сходи, намагаючись не наступати і не забруднити їх, ті вимиті не для тебе сходи, почав хапати картопляне лушпиння і напихати ним кишені. Ти так важко й похапливо дихав, що твоє вовтузіння почули. Спочатку злякано зойкнула жін-

ка, яку ти не встиг розгледіти, бо сонце тут, надворі, било тобі у вічі, а там, в кімнатах, був затінок. Потім вилетів звідти якийсь старшина — вже не той білочубий, а інший — в кубанці, з-під якої вигонились кучері, в гарній діагональній гімнастерці, з портупеею через плече і в нових хромових чоботях. Ті блискучі чоботи, дрібно порахувавши приступочки сходів, спинилися біля твоїх брудних черевиків. Бах! — ударив старшина тебе по руках, в яких було лущиння. Вибив лущиння і гидливо відкинув набік своїм блискучим чоботом. Потім величним жестом руки показав на дерева:

— Weg у парк. І щоб я тебе більше не бачив! Ну!

І ти побіг.

Дерева були голі й чужі, як оця земля, і за кожним деревом причаїлася твоя смерть. Але ти пробіг добру частину того невеличкого парку в степовому селі, і ніхто не вистрелив у тебе, а далі, на косогорі, під самим парканом, група румунів — так чоловік з п'ять — сиділа навколо вогнища у високих кудлатих шапках і гріла руки, простягаючи їх і розчепірюючи пальці над полум'ям. І всі щось жували. Коли ти вийшов з алеї, уся ця група, мов по команді, повернула назустріч змарнілі обличчя з палаючими очима, але жувати не перестала.

Коли ти підійшов, румуни не підвелись, не розсунулись і не пустили тебе до вогню, як завжди це робили. Вони сиділи не рухаючись. Рухалися тільки їхні щелепи. І хижо блищали голодні очі. Під їхніми поглядами ти зупинився. Стояв, ледве тримаючись на ногах, а вони жували й невідривно дивились на тебе, всі зарослі, в кудлатих шапках, і роти їхні були чорні від смаженої прілої кукурудзи, а зуби блищали, мов ікла.

Один з них помітив відстовбурчені кишені твоєї шинслі, підвівся і безцеремонно випотрошив геть-чисто все лущиння. Потім штовхнув тебе в груди, підніс під саме обличчя розчепірену й смердючу п'ятірню і крикнув:

— Ла каса! Ну, ла каса, намці! — і знову штовхнув тебе в груди. Інші сиділи, жували і мовчки дивились на тебе. Їхні погляди нічого доброго не віщували. І ти пішов.

Сонце пригрівало, в калюжах на дорозі купалися горобці, а в дворах — кури, і солдати спали, попадавши під оже-редами соломи, і співали півні, й погавкували собаки. І все це було не твоє, все — вороже тобі, бо ніхто тут тебе не міг прийняти чи простити тобі все те, що зробили на цій землі люди у такій, як ти, формі.

Вибрівши з парку, ти побачив у центрі села біля вцілілої вітрини магазину групу офіцерів. Шинелі порозстібали, картузи збили на потилицю, руки в кишенях. А один, що стояв проти сонця, очі прикрив козирком, насунувши картуза майже на носа, узявся в боки руками, чобітки свої невеличкі вичищає об камінь і щось говорить усім. Ти побачив майорський погон і підійшов ближче.

— Пілен,— сказав ти.

Майор збив картуза вище. Здивовано подивився на тебе і руками розвів.

— Немає штабів! — гукнув він щосили.— Розумієш? Штаб! Штаб нікс! Там! — махнув він рукою кудись на схід.— Так що — гуляй! Шпацірен! — сказав він і засміявся.

— Ну! — визвірився на тебе один з офіцерів.— Чого стовбичиш? Weg!

І ти пішов.

— Ну й онудало,— сказав хтось третій, але цих слів ти не знав, тільки в тоні відчув глузування й презирство, а ненависті наче й не було — ти її вже не здатен був викликати. Цілісінський день проходив ти тоді по Баштанці, і ніхто не хотів тебе взяти в полон, і ні в кого не зводилася рука убити тебе.

З дворів тебе проганяли. В одному нацькували собак, а в другому побили рогачами. Єдине місце, де ти ще міг знайти притулок, був парк, окупований румунами. Але твої вчорашні союзники вже не визнавали тебе. Тому ти непомітно пробрався в найдаліший закуток парку і вмовився там на торішньому листі, бо ноги вже тебе не носили й очі самі заплющувались.

3

Будинок культури крутнувся, немов у якомусь дивному калейдоскопі, а парк і волога весняна земля теж гойднулися й стали похилою площиною, що круто йшла вниз, і ти біг по ній, намагаючись хоч як-небудь утриматися на ногах, а під пахвою в тебе витанцьовував з боку на бік і дерся нудно вгору білостінний і червонодахий Будинок культури, і тобі здавалося, що він відлетить кудись у хмари чи в небуття, а земля вже ніколи не стане рівною під твоїми ногами — вічно буде вона стрімко падати вниз, пхатиме з невидимою силою, доки тебе й зовсім не стане на цій землі.

Але це тривало всього-на-всього кілька секунд, доки ти не впав. Упав ти м'яко, на руки. І руками ж відчув, яка ця земля податлива й ніжна. Ти навіть руки не забив об неї — вона просто зігнулась, твоя квола рука, і ти впав на землю обличчям. Але теж не забився, а може, не відчув удару: весняна рілля подалась під тобою і земля зупинилась — стала рівною і непорушною.

Неподалік орудував шмалькою лозиною отой старшина в новій гімнастерці і хромових чоботях. Він хльоскав тією лозиною, вибиваючи з кудлатих румунських шапок і шинелей злежалий давньорічний пил, що лишився в них ще з-понад Дону, і гнав вояків Антонеску поперед себе, немов худобу. Ну, як ото женуть на тирло корів...

— Гей, давай! — пригукував він.— Марш звідси, ясно! Генерал має приїхати, а воши тут розсілися в парку, гріються.

Він гнав румунів униз, до греблі, туди, де кінчався парк і де починались яри. Про тебе він не забув теж.

— Ей, фріц,— покликав він здалеку і кивнув головою.— Давай сюди! Шпар за своїми сателітами!

І Будинок культури, і парк, і вся земля — все це знову перевернулось у твоїх очах від старшинського запотиличника. Тому ти не став відкладати надовго свого рішення, швидко, як міг, підвівся і побіг від старшини. Але до греблі не дійшов. Біля паркових воріт зупинився віліс, і низенький опецькуватий генерал вийшов з нього на піщану алею. Саме в ту мить, як ти мав перейти її.

— Хвилину! — зупинив тебе генерал.— Хлопці,— обернувся він до віліса,— ви бачили отаку чудасію: живий німець розгулює по парку? Старшина! — гукував він.— Що це в тебе тут за порядки?

— Винуват, товаришу гвардії генерал-майор. Штаби ще не прибули, і полонених нікуди здати.

— Румунів можеш залишити тут, а цього відправ у Привільне, хай допитають. Це ж штабіст, що ти — не бачиш?

— Якийсь писарчук,— зневажливо пхикнув старшина.

— Я тобі дам! — посміхнувся генерал.— Ці штабні писарі часом знають більше за полковників. Зрозумів, Поліщук?

— Так точно, товаришу генерал. Але ні з ким відправити: комендантська рота ще не прибула.

— Пошліть розвідників. Їм все одно поки що нічого робити.

— Єсть,— крутнувся старшина Поліщук на одній нозі.— Гайда, обер-ефрейторе,— сказав він тобі якось примирливо і пішов уперед.

Румуни тим часом знову розклали багаття, бо з глинистого яру в тихім надвечір'ї потягнувся до неба синій димок, і був він такий мирний, яким буває тільки над циганськими таборами, коли й коні пасуться на вільних травах, і діти вже нагодовані, і їжі випрошено ще й на завтра.

А в розвідницькій роті зчинився цілий переполох. Старшина, побачивши тебе, набурмосився, як ніч.

— Ти диви, яке це опудало живуче,— сказав він, чвиркнувши під ноги.— Гляди, ще й до Привільного завтра дотягне.

— Генерал наказав відправити негайно.— Поліщук перебрав генеральські нотки і наказував старшині-розвідникові як старший.

— Кого ж послати,— міркував старшина-розвідник.— Ага... Плахуто, до мене! — гукнув він браво, і роздумливість його як рукою зняло.

З хати вискочив той білявий кирпатий хлопчина, що знайшов тебе вранці в Будинку культури. Він теж здивовано звів свої білі брови, побачивши тебе, неухважно вислухав наказ старшини, мляво сказав «єсть» і пішов одягатись.

За хвилину, згадавши щось, він вискочив з хати і, наказавши тобі зачекати, кинувся вслід за старшиною. Вони довго сперечались на вулиці, розмахували руками, а потім вгомонились, і кирпатого солдата — твого охоронця — не було так довго, що ти вже почав куняти на осонні, бо як не кажи, а ти вже був людиною з визначеним становищем. Тебе вже взяли в полон, найстрашніші тривоги твої минули. Але раптом всі твої поневіряння, втома, болі та муки — все це наблизилось звідкілясь здалеку і охопило тебе.

Весело пострілюючи очима, солдат увірвався в двір без шапки — він ніс її в руках. В тій солдатській, просякнутій потом шапці був цукор, сухарі, масло, загорнуте в папір з додаткового заряду для батальйонного міномета. Під однією рукою в солдата була хлібина, а під другою — кілограмова банка тушонки.

— Ось твій пайок, камраде! — гукнув він зраділо і все це багатство вручив тобі. Висипав просто на коліна, так що ти сидів серед двору на якійсь колоді і не міг ні повірити в те, що сталося, ні подякувати своєму рятівникові. А він вже крутнувся, витрусив шапку.

— Рубай, камраде! — гукнув він.— Доки я збиратимусь, підкріпись перед дорогою та впакуйся добре, бо топати нам дванадцять кілометрів. А ти ж знаєш, що це таке по багнюці.

Той теплий хліб і той чужий солодкий цукор після кількох днів голодування і таких бідувань видалися тобі щастям. Жіття верталось до тебе за кожним розжованим шматком, бо ти був молодим, ти був здоровим хлопцем, то тебе так замучила війна, і відступи, і оточення. І коли ти, попоївши, вклав у свій ранець, обшитий телячою шкірою, надлану хлібину, банку тушонки і висипав білий, як сніг, цукор, то, нарешті, відчув себе добре.

Кирпатий солдат вийшов з хати в туго підперезаній шинелі й з автоматом через плече, ти посміхнувся йому і процитував улюбленого свого поета:

Я їв ваш хліб, я пив вашу воду,
Як же я зможу зрадити вас...

— Гут,— сказав кирпатий солдат, зрозумівши тільки слова «Brot», «Wasser» (він їх встиг вивчити в школі), і, ляснувши тебе по плечі, повів з двору.

4

Власне, він і не вів тебе, той кирпатий голубокий солдат, а йшли ви поряд глибокими коліями, прокладеними танком у гливікій багнюці весняного чорнозему, і вітер гудів у порваному дроті зсиротілої телефонної лінії, що бігла по пустій рівнині кудись аж за край неба.

Іноді ви пробували говорити один з одним, але слів було так мало, що вам доводилося зупинятись, щоб доповнити мову своєю жестами, і ви зрештою кинули ці витівки.

Вже вночі, в густій темряві ви дійшли до якогось хутора. Він здавався порожнім і німим, тільки світилися вікна в одній-єдиній хаті, і, зайшовши, ви побачили людей, що покотом вляглися на встеленій соломою долівці. Вас ніхто не впускав — ви зайшли самі, бо двері були не замкнені. В порозі спинилися, зустрінуті десятками пар насторожених очей.

— Добрий вечір,— сказав кирпатий солдат.— Пустіть, люди добрі, переночувати.

— Та проходьте ж, проходьте,— обізвалась, підводячись, якась бабуся, певне, господарка цієї хати.— Проходьте, та роздягайтесь, та сідайте хоча б отут, на лаві. Звідкіля це ви?

— Та з Баштанки,— нехотя сказав кирпатий солдат, підштовхнувши тебе, і всівся поряд з тобою на лаві. Каганець, зроблений з пивного стаканчика, ледве блимав, і в його непевному світлі видко було жовтаві, переважно зморшкуваті обличчя жінок; поміж ними юрмилися діти. Мов пташенята під крилами, вони спали, нічого не чули й не бачили.

— А ми оце,— сказала бабуся, позіхаючи,— зібралися з усього кутка. В гурті якось і тепліше, і не так страшно.

— А чого ж вам боятися,— здивувався кирпатий солдат.— Тепер вам боятися нічого. Німця ж прогнали...

— Балакай,— сердито перебила його бабуся.— Приїздили солдати з Привільного коней ловити, то всіх чоловіків і хлопців позабирали до ноги. Кажали, що німці мають цієї ночі відступати. У нас навіть жінок та дітей мало лишилося. Тільки ті, хто не має де голову прихилити. А решта подалася в Привільне і в Баштанку до родичів. Там є війська, а в нас чортма. Оце ви такий фронт тримаєте?

— Та ми не тримаємо. Ми тільки прорвалися.

— Отож прорвалися,— буркнула бабуся з докором.— Тільки шелесту наробили. А щоб до пуття довести, так нікому. Знову покинули нас напризволяще.

— Нічого вам турбуватися,— сказав кирпатий солдат.— Німці тут і не проходять. Шляхами підуть.

— Які тепер шляхи,— зітхнула бабуся, розв'язала хустку, стрільнула нею, і знову запнулась зручніше.— Ох-хо, це ж ти голодний, мабуть? Суп їстимеш?

— Та їстиму.

— А цього бузувіра куди ведеш?

— Та в Привільне. В Баштанці немає штабу, нікуди здати його.

— А що ж це за військо без штабу,— знову сказала бабуся і вийшла в комірчину, покрукуючи й стогнучи на кожному кроці.— Іди сюди,— гукнула через хвилину.— Та й того нехриста веди. Пересидите тут до ранку. Може, й заснете.

На низенькому столику стояло дві тарілки з паруючим супом. І ще один такий самий каганець, як у світлиці, блимав від тієї пари, хоч стояв аж на віконці.

— Світло приберіть од вікна,— сказав солдат.

— Нічого,— заспокоїла його бабуся,— віконце закрите маткою ще з зими. Іж. Та й того недобитка погодуй. Ач який худий, аж світиться. Як дохле кошенья. А туди йшли вгодовані, як кабани. Тільки масло та яйки їм, бувало, давай. Та молока.— Вона дивилася, як ти, чужинець, їси.

— Хліба вріж йому,— сказала бабуся кирпатову солдатові,— бо він не на сміє, чи що. Робкий якийсь попався.

— Вони всі такі стають, як потрапляють у полон.

— Еге, розкажи, стара, хлопцям,— мовила бабуся, змітаючи крихти собі в долоню.— Вовк вовком і зостанеться. А цей, видно, нічого. Тільки що ж ти, бідний, з ним будеш робити, як нагрянуть німці?

— Не нагрянуть,— сказав кирпатий безпечно. Він був такий безпечний, як усі наші солдати в ту весну.

— Ну, гаразд,— погодилась бабуся.— Я вас на всякий випадок замкну, а двері закрию горстками — у мене в сінях коноплі стоять. А як неперелівки будуть, відчиняй віконце і в яр. Він тут починається прямо біля хати.

— Та що ви, бабуся,— крикнув на неї кирпатий солдат,— ніяких німців не буде.

— А що ж, той, що коней приїздив ловити, старший якийсь, думаєш, брехав?

— Може, й брехав.

— Треба йому брехати старій бабі.

— Ну, може, й не треба. А так, панікер якийсь.

— А ти дуже вже сміливий, як я подивлюсь. Ну, добре. Там видно буде. Спіть. А я при случаї розбуджу вас. Спаси й помилуй!..— стара зупинилась в порозі, хотіла, мабуть, за давньою звичкою перехрестити свого солдата, але, поглянувши на тебе, роздумала і вийшла, щільно причинивши за собою двері. Чути було, як вона шелестіла коноплями. Солдат прислухався і сказав:

— Та не здумайте замикати!..

— Учи вченого. Сама знаю, як краще. Спіть собі.— І зачовгала через сіни в світлицю.

Коли ви, попоївши, погасили каганця, стало видно маленьке віконце біля комина: воно світилося звідти, де були люди. Зовсім маленьке віконечко, яке одразу нагадало кирпатову солдатові його рідну хату, і рідну бабуся, і теплу піч, на якій він ховався від зимової стужі та батькового гніву. Від усього його рятувала бабуся. І завжди в наших бабусь були комірчини і отакі віконечка, крізь які з печі можна було бачити світлицю.

В темряві кирпатий солдат довго вовтузився і не міг заснути. Щось його тривожило. І ти не знав що. Зупинившись на першій догадці, ти підвівся, намацав автомат і, віднявши від нього диск, подав солдатові.

— На,— сказав ти.— І не бійся. Спи.

— Schlafen,— повторив кирпатий солдат і потиснув тобі руку вище ліктя.— Gut! — і поклав собі диск під подушку, бо маленька й низенька була. А він звик до великих подушок, щоб високо в голови було.

5

— Пауль, Петер, Йоганн...— монотонно звучав чийсь стомлений голос. І знову: — Пауль, Петер, Йоганн...

Під такий голос можна було добре заснути, якби навіть не хотілось. Але кирпатову солдатові, хоч як кортіло спати, стало не до сну. Він розплющив очі, підвівся. Він побачив те ж саме тьмяно освітлене віконечко й тебе біля нього і спершу подумав, що ти молишся чи плачеш.

— Пауль, Петер, Йоганн...— знову почулося з хати, і це був не твій голос. Він був чужий, далекий, і кирпатий солдат підійшов до віконця й виглянув.

На довгій лаві, від покуття до дверей, сиділо чоловік з десять німців. Усі без шанок, усі щось мирно жували, позастелявши коліна хто якоюсь ганчіркою, що була колісь носовою хусткою, хто зім'ятою газетою, а хто й просто жував над розкритим на колінах ранцем. Вони були втомлені й зосереджені. Вони всі дивилися перед собою і, здавалось, нічого не бачили, а під іконами на покуті сидів з чорними навушниками на світлочубій голові радист, піднісши мікрофон до губів.

— Пауль, Петер, Йоганн,— викликав тихо, спокійно, і в спокої тому мало було надії, а багато розпачу, наче він давно вже втратив товаришів, і втратив дорогу, і змогу вийти з цієї розлещеної весняною повинню безмежності й темряви.

— Пауль, Петер, Йоганн,— кликав він когось тихо й інтимно, і можна було подумати, що скликав він усіх своїх загиблих друзів і тебе. Хоч кирпатий солдат розумів, що це позивні якоїсь рації, якогось штабу чи частини, він не міг позбутися думки, що той білявий радист скликав усіх своїх друзів, що вони зійдуться сюди з усього степу, і хата їх не зможе вмістити, і порятунку від них не буде.

— Пауль, Петер, Йоганн,— кликав і кликав білявий радист, а всі інші розвідники методично жували свій солдатський пайок і дивилися кожен поперед себе. Тільки на порозі на низенькому стільчику, на якому доять корів, сидів унтер-офіцер і курив, терпеливо й спокійно. На колінах у нього спочивав шолом, і простягнуті довжелезні ноги в міцних забовтаних чоботях впиралися в стіну — теж спочивали.

— Пауль, Петер, Йоганн,— тихо й методично гукав когось далекого радист, а ніч за вікном мовчала, і в голосі його з кожним разом чулося більше суму. Розвідники стомлено жували свої пайки. На долівці, не підводячись, лежали жінки з дітьми, бабуся примостилася біля припічка, поклавши голову на сухий кулачок, і повільно курив свою сигарету вродливий унтер з блискучим волоссям та міцними плечима.

І радист, не вгаваючи, кликав і кликав:

— Пауль, Петер, Йоганн...

І перед темноликими бабусиними богами погойдувалася гнучка й блискуча антена.

— Also,— тихо, стомлено сказав унтер-офіцер, докуривши сигарету.— Genug,— підвівся він, надів свій шолом і вийшов, не оглянувшись, з хати. Солдати, хапливо позагортавши свої харчі, теж повставали, побрали автомати і, обережно переступаючи через тіла принишклих жінок та сонних дітей, виходили один за одним у сні, а далі — в ніч, де гудів вітер, і порошив дощ, і темрява здавалася густою, як чорноземна степова багнюка.

Останнім виходив радист. Він акуратно склав рацію, одним рухом кудись сховав антену і, обережно ставлячи брудні чоботи, навшпиньках пішов до дверей. На порозі спинився, оглянув дітей та жінок на долівці, темноликих бабусиних богів на покуті і вийшов слідом за товаришами. Тільки сухо й холодно клямкнула клямка на сінешніх дверях, і печутим стало пороцання дощу й завивання вітру, а у вухах ще довго лунав його голос, що скликав усіх вас і нікого вже не міг скликати: «Пауль, Петер, Йоганн... Пауль, Петер, Йоганн...»

Ти довго стояв не рухаючись, дослухався до їхніх кроків і, здається, вмирав біля того віконця, поруч з кирпатим російським солдатом. Як-не-як — відходили від тебе твої товариші. Відходили все далі й далі. Може, назавжди. Відходили в ніч, у розбурхану невідомість, розлемішені весняні простори чужої землі. Ти уявив їхній шлях, їхній маршрут, виписаний війною на чужині, за тисячі кілометрів від домі-

ки, і в ці хвилини, може, найяскравіше відчув ти їхню і свою власну приреченість. Відчув жорстокість тих, хто послав вас сюди, і безглуздя війни ти відчув, і пекучий жаль до них, до солдатів твоєї армії, що змушені були теліпатися стільки ночей та днів, стільки тисяч кілометрів по чужій землі, яка була ні їм, ні тобі, ні Німеччині зовсім не потрібна. А була потрібна лише оцим людям, що покотом лежали на встеленій соломою долівці, та цьому кирпатому солдатові, що дихав зараз поряд з тобою. Дихав глибоко, тривожно, схвильовано. По-хлопчачому тихо й сторожко. І вся ця земля, й маленька хата, що дала вам у ту ніч притулок, ці жінки й діти, що спали на долівці, і цей молодий солдат — все видалось тобі вічним та мудрим, бо існувало воно і при ваших наступах, і при відступах, було вчора, є сьогодні, буде завтра, хоч, може, всі ви загинете в цих незбагнених просторах.

«Пауль, Петер, Йоганн»,— довго ще звучало в твоїх вухах, мов заклинання, і, здається, той поклик вічно звучатиме в усіх поневіряннях, які судилися тобі віднині, а може, звучить ще й досі...

— Що ж робити? — зітхнув кирпатий солдат.

Робити не було чого. Виходити в ніч і в невідомість тепер, коли пройшла розвідка, було не обачно і небезпечно, тому ви лишилися, послухавши мудрих порад бабусі. Повлягалися рядком на соломі, кожен думав своє.

Може б, ви й розповіли один одному, про що думав кожен з вас тієї ночі, але ви не мали спільної мови і не мали спільних думок. Лежачи поряд, ви думали про різні речі й про різних людей. Події, що проходили перед вашою уявою, були такі різні, що дивно навіть було, як усе це вміщується в одній бабусиній комірчині на роздоріжжях війни.

Так і лежали ви поряд, далекі й різні люди, солдати двох ворожих армій, що бились на цих несходимих рівнинах, у містах і селах, на великих річках і нескінчених дорогах. І спогади ваші, як і долі, були різні й чужі.

ПРО ЩО ДУМАВ КИРПАТИЙ СОЛДАТ

Земля — не обробляється, врожай — не збирається, дівчата — не беруть шлюбу, жінки — не народжують.

Це — війна.

Батьків немає. Наречених немає. Радості — теж. І діти не радують, а печалять. Є завойовники і безправ'я.

Це — окупація.

Володарюють спогади про мирне хороше життя з коханими й рідними людьми, і все, що було до війни, здається неперевершеним омріяним щастям.

Але, доки люди живуть, доки ростуть трави і світить сонце, все живе на землі. Чисто все: і щедроти людські, і почуття, і страждання, яких людям ніколи не бракувало. І праця — вічна й найбільша перевага людська над усім сущим, якщо тільки лишається крапля надії. А надія є: світяться попереду праведні сподівання свободи.

ПРО ЩО ДУМАВ ТИ...

1

А ти в цей час думав про Африку. Про далеку Африку думав ти, де ніколи не буває багнюки та холоду, де таке синє-синє небо й такі фіолетові ночі у жовтих пісках, де немає води і немає потреби тягати за собою тепле вбрання. З сумом думав ти про Африку, де довелося служити тобі в експедиційному корпусі «Ланса пустелі» Роммеля. Про цю Африку нагадав тобі стомлений голос радиста. Він мовби кликав і тих, хто поліг в далекій Африці. Він нагадав тобі весь той театр воєнних дій і як все це починалося, і зараз тобі здавалося, що тут, в Росії, все повторюється знову з дивовижною послідовністю, наче у сні. Сон цей був тяжкий, і пробудження не було. Це ти знав точно.

Ти був учасником першого наступу. Роммель повів його однією-єдиною дивізією проти військ англійського генерала Уейвелла, якому здалася в полон 130-тисячна армія італійців. Ви тоді зламали шалений опір англійців і зайняли їхні позиції в солончаках між оазисом Марада і Гаср-Ель-Брега, а через три дні навального наступу з ходу зайняли порт Бенгазі.

У районі Ель-Мекілі, за чотири доби подолавши трьохсоткілометрову пустельну відстань без доріг і поселень, одурманені спекою і втомою, ви розбили англійців удруге, бо з'явилися перед ними несподівано, мов злі духи. Шість бундючних вихолощених генералів і дві тисячі солдатів та офіцерів взяли в полон, а через кілька годин зайняли Дерну, а згодом і Бардію — всього за п'ять днів! А ще через день

ви перейшли єгипетський кордон, і англійці втекли із Північної Кіренаїки, боячись оточення. За 12 днів Роммель повернув те, що генералу Уейвеллу вдалося захопити протягом двох місяців, розбивши вдсятеро численнішу армію італійців.

Ви не взяли тільки Тобрук, бо ні облогової артилерії у вас не було, ні достатньої сили перед цією фортецею, яку англійці зробили неприступною. Тут і починається знаменита тобруцька одісея, в якій Роммель, незважаючи на свої тактичні помилки, ганяв англійців по пустелі і сам відступав та наступав знову, дивуючи Уейвелла несподіваністю своїх рішень та фантастичністю дій.

Потім перед вами з'явилася тридцятитисячна армія генерала Окішлека — 800 танків і 1000 літаків — збройні сили, яких до того ще не бачила пустеля. Вдень над вами висіли ескадрильї бомбардувальників, і в піщаних смерчах від бомбових вибухів можна було похоронити всіх вас до одного. А з настанням темряви влучно біла по вас добре вишколена артилерія, і «тобруцькі пацюки», як ви називали гарнізон цієї оточеної фортеці, відчайдушно атакували ваші позиції, щоб прорватися до своїх, а ви, відбиваючи ці жорстокі й настирливі атаки, не знали, де й коли з'являться основні сили, з якого району ворог панесе вам головний удар. А тут, як на гріх, з осені постачання по морю зовсім припинилося, бо транспорти гинули один за одним, потоплені літаками, що базувались на Мальті, яку ваш фюрер і головне командування не могли взяти.

Спогади про Африку й раніше не покидали тебе, але сьогодні, викликані голосом смертельно втомленого радиста, можливо, вперше здалися тобі майже нереальними і такими ж далекими, як мирне життя. Тепер ти все це згадував хоча й без іронії, але з якимсь щемливим відчуттям ганьби і ошукання: ти знав тепер, що вас там зрадили й покинули. А Роммель що ж? Він добував собі славу й фельдмаршальський жезл, заради цього не щадив ні себе, ні вас, і всі його дії здавалися вам, солдатам, героїчними, а рішення — мудрими, не кажучи вже про те, як ви оцінювали власні подвиги.

Однак все це скінчилося тим, що Роммеля відкликали, а вас всіх покинули. Усіх, хто не був убитий або вивезений санітарними літаками і транспортами. Та й то все те здавалося вам або гнівом божим, або ж тимчасовою невдачею — тільки не авантюрою, як було воно насправді. Бо день у день вам вбивали в голови, що все це робилося з волі фюрера,

І він, як і бог, всевладний і всезнаючий. Переконувати в цьому солдатів було кому: від унтера до фельдмаршала. Не лише словами, а й своїми діями і вчинками вони постійно доводили віру свою і відданість фюреру. Так легше було вимагати від вас того ж самого.

Так, ти багато згадував і думав про Африку, але тепер, коли ти був у полоні і все, що зв'язувало тебе з твоїми людьми, рвалося назавжди, тебе охопила невимовна туга за товаришами, за матір'ю, за батьківщиною. І всіх ти жалів у цю хвилину, кого міг згадати і уявити, і чомусь найвиразніше з того життя, що залишилось тепер для тебе за невидимим порогом полону, пригадувалися марші і бої в Африці, відступи в пустелі, дні і ночі в облозі Тобрука, маневри під Ель-Аламейном і Бенгазі.

Все це зараз проходило перед твоїма очима в темній комірчині української хати в глухому степовому хуторі, немов ти знову був у Африці, серед жовтих пісків, під голубим небом. І знов уявлявся тобі Роммель, схудлий, обвітрений, вимучений боями і маршами. Він тобі пригадувався зараз сумним, мовчазним, яким він був під час наступу, що розпочався 26 травня проти армії Окінлека і незабаром закінчився тим, що ви самі опинилися оточеними в тилу супротивника. Становище ваше здавалося безнадійним, але Роммель навідріз відмовився відступати, наказав зайняти кругову оборону. Всім тоді здалося, що Роммель нарешті помилився остаточно і буде розбитий тут вщент. А він днями й ночами не сходив з переднього краю, не давав англійцям спокою, турбував їх розвідками боем, доки не ослабив їх і доки не дістав можливість взяти Бір-Хашейм, де французька добровольча бригада генерала Кеніга вперто оборонялась до самої середини червня. Шість днів і ночей оточене військо Роммеля билось за цей бастион і нарешті взяло його, відкривши собі дорогу на Тобрук.

І тут Роммель послав вашу бойову групу на схід в напрямку Бардії з наміром наступати на Єгипет і знову лишити Тобрук у себе в тилу. Але як тільки стемніло, він догнав вас на своєму «шторху» і пояснив, що це тільки хитрість, що треба вернутись негайно і непомітно. І ви повернулись, ображені, вимучені, й рушили за ним на Тобрук. О п'ятій годині ваші гармати відкрили ураганний вогонь, не шкодуючи снарядів, бо вогневі позиції ваші розташувалися там, де вони були минулого року, і артилеристи, прийшовши сюди, знайшли велику кількість боєприпасів, що лишилися в цих місцях з того часу.

Через дві години ви прорвали першу й другу лінії оборони, ввели в прорив танки і розширили його. А увечері того ж дня Роммель в головному танку увірвався в район порту. Ви вперше ступили на землю Тобрука, за яку йшли такі довгі й кровопролитні бої, за яку було прийнято стільки мук і страждань у безводній кам'янистій пустині, де кишіли паразити й немилосердно палило сонце. І що ж? Кілька генералів і тридцять три тисячі солдатів та офіцерів здалися в полон, так само змучені, як і ви. Трофеї, щоправда, були великі, і ви мали тепер достатню кількість їжі та боеприпасів, але нестача бензину відчувалася, й несходимі простори Африки все ще лежали перед вами, здатні поглинути вас назавжди.

Невтомний, неблаганний Роммель вів вас все далі й далі, знову у Єгипет, і зупинився лише в районі Ель-Аламейна, віддалившись від баз постачання на тисячі кілометрів. Пізніше він назвав цю свою зупинку незвичайним щастям, хоч ніхто з вас не зрозумів і понині, в чому саме полягало те примарне щастя. Він і сам тоді відчував, що полишений ставкою Гітлера на власну загибель у самоті, і це відчуття тривожної самотності не кидало його потім ніколи. Бо Мальта не була взята, і середземноморські комунікації не були забезпечені, і саме перед входом в Тобрук було торпедовано останній танкер з паливом, і надії полишали навіть його.

Дивізії Роммеля втратили здатність рухатись, і протягом семи днів та почей мов укопані стояли його танки в тилу ворожого фронту, піддані безперервним бомбардуванням англійської авіації, що на той час повністю володарювала в повітрі. Вже й Кессельрінг не міг нічим вам допомогти, і загинув «король африканського неба» Марсель, молодий, безстрашний ас, і наказ Гітлера вже не діяв, хоч у ньому фюрер і намагався вас запевнити, що «сили супротивника теж вичерпані і ваше завдання полягає в тому, щоб, чіпляючись за кожний метр пустелі, або одержати перемогу на цій позиції, або померти». Їх було багато, цих наказів померти, але тільки Роммель зважився порвати цей наказ і почати відступ всупереч волі фюрера, бо фронт ваш було прорвано в чотирьох місцях і перевага англійців у техніці вже не викликала сумнівів ні в кого.

Цей відступ сьогодні ти згадував не як минуле. Цей відступ мовби продовжувався тут, на Україні. Тільки реального Роммеля ти так і не міг чомусь пригадати в цій комірчині: поразки й відступи заслонили все, і ти не міг пригадати перемог Роммеля. Не міг пригадати його голосу, він видавався

тобі голосом радиста, що кликав когось: «Пауль, Петер, Йоганн», наче це був голос самого Роммеля, який самовільно вилетів у ставку Гітлера, щоб добитися евакуації корпусу «Африка». Евакуацію не дозволили. Верховне командування підпорядковувало йому п'яту танкову армію, що була в Тунісі, і назвало всі ці війська групою армій «Африка», наче після цього могло стати більше пального та більше військ, а самого Роммеля нарекли фельдмаршалом.

Більше ти його не бачив, а тепер і згадати Роммеля не міг, мабуть, тому, що під Ель-Аламейном на твоїх очах загинув його заступник генерал Штумме, і ця смерть зміла з твоєї пам'яті уявлення про Роммеля. А можливо, тому, що ти бачив, як на світанку, одягнувши парадний мундир, вийшов на передній край доведений до відчаю танковий генерал Ріттер фон Тома і, в орденах і без зброї, пішов на англійські батареї. Пішов, худорлявий, рівний і незворушливий. Пішов умирати, бо не бачив рятунку і не знав, як зберегти свої оточені війська перед лицем неминучої танкової атаки ворога.

Він ішов по жовтій пустелі, й накинута опашки шинеля маяла полами на ранковому легкому вітерці, а танки, що саме розпочали наступ, зушшилися півколом і не стріляли. В тиші йшов він назустріч смерті. А смерті не було. І вмерти на очах свого війська йому не вдалося: англійські танкісти не зважилися стріляти в такого дивного генерала. Вони пропустили його через свої порядки, і він зник у сірій передранковій пустелі, наче його й не було ніколи.

І тепер ти лежав поруч з кирпатим російським солдатом, твоїм рятівником і охоронцем, і згадував Ріттера фон Тома і своїх товаришів. Згадував, як був поранений, як потім вернувся в Африку Роммель і, порвавши наказ Гітлера, ще раз вивів із видимої смерті свій корпус і одступав з ним знову. А потім його відкликали з африканського театру, бо Гітлер не хотів втрачати після Паулюса ще одного свого фельдмаршала. І тепер, як уже багато разів, ти думав: для чого все це було? Для чого були ці подвиги в Африці? І для чого були оці наступи в Росії? І спалені села? І повішані жителі міст і сіл? Для чого були оці марші і наступи? Коли знову треба було відступати і гинути на чужій землі. Для чого оці твої товариші, змучені й стомлені, кинуті напризволяще своїми командирами за тисячі кілометрів від Німеччини в роз'юшених українських степах, пішли в ніч, у холод і голод, у смерть і приреченість. Для чого все це робилося? Ти не знав і не міг знати, й тобі здавалося, що народився і жив

ти даремно, що правди й честі не було у твоїх стражданнях і в поневіряннях твоїх товаришів, де б вони не були — в Африці чи в Росії.

А головне: потрапивши в Росію, ти відчув, що всі оті африканські наступи й відступи були просто ніщо в порівнянні з масштабами тутешніх боїв та операцій. Ти одразу переконався, що саме тут, а не в Африці чи будь-де, вирішується доля війни, ти вже тоді зрозумів, що вся ота компанія Ромеля у Північній Африці, де усім вам випало стільки страждань, виявилася фарсом — навіть вчинок Ріттера фон Тома здавався звідси опереточним перед лицем великих за масштабами і неймовірно тяжких боїв, випробувань, поразок і відступів.

Так, все було марне: і подвиги, й кров, і смерті та страждання — ти вже знав тепер достеменно, і тобі хотілось кричати від туги, від болю і розпачу, від жалю за своїми одуренними, покинутими й приреченими товаришами.

Кирпатий солдат дихав поряд з тобою і мовчав. І мовчки думав. І в тому мовчанні, в самому диханні його було відчутно, що солдат цей знає, для чого живе, для чого воює: щоб боронити Батьківщину. Бо він хотів свободи своїй землі. Він мав перемогти ворога, який намагався завоювати його народ і його землю, а земля його мала бути вільною, доки він живий.

А загине — за волю битимуться інші. Він був вдома. Однаково: чи сидів у траншеях, чи брів роз'юшеними дорогами, здійснюючи свій праведний наступ, чи лежав оце тут, у бабусиній хаті, — скрізь він був дома. Бо це все було рідне йому і святе для нього.

А ти лежав поряд, чужий, і далекий, і непростений гість. Лежав, помилуваний ним та його товаришами, і відчував себе кепсько, думаючи, що через тебе цей кирпатий солдат потрапив у таке скрутне становище. Якесь щемливе співчуття і вдячність до мовчазного кирпатого солдата все більше й більше піднімались в тобі. І билась над вухом фраза поета: «Я їв ваш хліб, я пив вашу воду...» І тобі хотілось плакати за кимсь. А може, й за собою.

2

Так, тебе тоді не вбили в Африці. Тебе тільки поранили на солончаках під Гаср-Ель-Брегом і везли майже до Бенгазі, але ти не пам'ятаєш цього, бо був непритомний. Не пам'ятаєш, як тебе й вивезли звідти на якомусь транс-

портному літаку. Такий собі щасливчик! Можливо, один з 140 тисяч, що потрапили в полон, змучені, виснажені, покриті паразитами. Всі вони там і залишились. Під жорстоким сонцем Африки. В жовтих пісках під синім-синім небом. І ніхто тепер їх не пам'ятає.

І ніхто не знає тепер, для чого вони висаджувались та вмирали в далекій пустелі, ці «доблесні війська фюрера», ці твої ошукані товариші, про котрих ти й тепер ще згадуєш з жалем, а тоді, в сорок четвертім, думав про них з співчуттям, тому що радист в українській хаті наче викликав і їх із далекої Африки і, звичайно, нікого не міг докликатись. Тієї ночі, як ніколи до цього, ти відчув, що всі ви приречені і ніщо вже вас не врятує від поразки, котра весь час була з тобою тут, в Росії, з першого дня твоєї появи на фронті. Ти наче носив її у своєму ранці. І в своїй душі. І тому тобі було тут ще важче й страшніше, ніж в Африці.

Перед відправкою в Росію тебе пустили додому, і це була єдина радість за всю війну, коли ти побачив свій будинок в полях під Черновом, неподалік від Одеру. Він стояв так само непорушно, як і тоді, коли ти вийшов з нього, щоб опинитись в Африці. Цегляний будинок під червоною црепицею, в якому ти народився. І в якому народився твій батько. І народжувалися діди й прадіди. Він стояв посеред рівнини з підзолистим ґрунтом, і багато треба було перевозити на поле гною та інших всіляких добрив, багато докласти зусиль, щоб заставити цю землю родити. Але вона родила непогано, тому що руки вашого роботящого роду були невтомні, а праці, найтяжчої й безперервної, ваша сім'я не боялась.

Будинок був міцний, як фортеця. І, як фортеця, міцні були цегляні стайня, корівник, комори. І жили ви не бідно і не дуже багато — жили добре, і, здавалось, вічно будете жити в трудах і достатку, й ніщо, здавалось, не порушить цього раз назавжди усталеного життя вашої древньої фамілії.

Але батька, коли ти повернувся з шпиталю, вже не було вдома — він служив десь у Франції, п'ятдесятишестилітній. Дід твій помер, так і не побачившись з тобою після того, як тебе просто з гімназії забрали до війська й відправили в Африку. Дома залишились самі жінки: зовсім сліпа бабуся, посивіла й дуже постаріла мати та дружина загиблого в Росії старшого брата, пишнотіла красуня Ельза. Вона й зараз була хоч куди: розквітла в свої тридцять літ, і ніякі

злигодні не могли пригасити її яскравої, до непристойності, краси.

Дім без господаря був все ще міцний. Він був, як і колись, чистий і доглянутий, наче й не точилась війна. Коні й корови були ситі, і свиней багато, штук дванадцять, тільки їсти було нічого — все йшло на армію: молоко вранці виставлялось до краплі за ворота в казенних бідонах, яйця просто з-під курки виносили туди ж, за ворота, і свиней вивозили з двору, як тільки вони ставали придатними до забою.

А роботи було до лиха, і на допомогу безногому ще з першої світової війни дядькові Францу місцеві власті прислали російського військовополоненого Андрія — високого, смаглявого, з відчekanеним профілем.

Навіть за ті кілька днів, проведених вдома, ти помітив, що Ельза закохалася в Андрія й ночами потайки бігає до нього на горище, хоч це й не заважало їй плакати за Гансом у день поминання загиблих і ставити свічки «за упокій душі» в древньому храмі в Зонненбурзі, куди родина ваша споконвіку їздила на свята.

Там же, в Зонненбурзі, де ти вчився у гімназії, жила твоя наречена Ерна, кароока, схожа на гречанку товстуха. Але вона плакала й плакала весь час і перед самим твоїм від'їздом зізналась, що вагітна від Еріха-есесівця, з котрим ви колись вчилися разом і котрий приїздив у відпустку після Сталінграда. Було навіть опубліковано звернення до німецьких дівчат, що закликала їх до продовження арійської раси. Цей заклик розв'язав руки гітлерівським воякам, і вважалося для кожної дівчини високим національним обов'язком вдовольнення їхніх домагань.

Все це, разом з тобруцьким розгромом і панічним відступом по 1500-кілометровій стратегічній дорозі на африканському узбережжі, коли день змішався з ніччю в хмарах куряви та вибухах бомб і свої ж танки й машини давили вас на вузькій смузі асфальту серед сипучих пісків — все це ти приніс із собою в Росію. І тому був ти не схожий на інших солдатів вашої армії, котрі ще не задумувались ні над своїми вчинками, ні над суворою долею, що вже тоді нависла над всіма вашими дивізіями під могутніми ударами радянських військ.

Жорстокість у ставленні до військовополонених тут, в Росії, розправи над мирним населенням були незрозумілі й ненависні тобі. І не раз тебе карали за відмову брати участь у цих «операціях», глумилися з тебе за співчуття до

людей на цій чужій землі, і ти став неблагонадійним, бо не раз заступався за тих, кого намагалися розстріляти одразу ж, взявши в полон.

А потім, вже на Дону, під Ворошиловградом, ти взнав, що батька твого вбито при нальоті англійських бомбардувальників, а росіянина Андрія розстріляно і Ельзу відправлено в концтабір за злочинний зв'язок з ним. І ночами, стоячи в траншеї, ти думав про те, що вся ваша сім'я, така міцна й роботяща, пішла прахом і мати лишилась одна, і ти уявляв, як їй там, самотній, в порожньому цегляному домі, з таким великим господарством і такими сумними думками.

3

Ти, звичайно, думав і про інших. Тут, в Росії, ти надивився на чуже горе, і, хоча його принесла сюди твоя армія, твої товариші й ти сам, це горе ставало мовби твоїм власним, тому що кожна мати, що втратила дітей на цій землі, нагадувала тобі твою власну матір. І кожна збездічана дівчина нагадувала тобі Ерну. Ти мовби роздвоївся: в траншеях та похідних колонах німецької танкової армії був ніби один ти, а співчував руським людям і жалів їх та цю землю мовби інший.

Бої тут точилися страшні. Такої впертості, сміливості і самовідданості, яку проявляли російські танкісти, в Африці ти не зустрічав. І це тебе по-справжньому лякало.

Катастрофа під Сталінградом, а потім і тут, в цих південних степах, втеча від Моздока до Ростова, бої під час відступу першої танкової армії з Кавказу — все це до твого приїзду на фронт стало вже спогадом, за яким тобі ввижалася втеча з-під Ель-Аламейна.

Але те, що довелося пережити тобі на Північному Дінці, під Таганрогом, незабаром перевершило африканську трагедію, і ти про неї більше не згадував — ніколи було. Бої не припинялися все літо на плоскій рівнині, мовби спеціально створеній для танкових небачених побоїщ.

Тут все було великим: і відстань, і ріки, і мужність звиятців, і масштаби битв, й розгорнуті танкові бригади в степу, що несподівано з'являлися перед вами з пекучого марева.

Ти давно вже простив у думках і Ельзу, і Ерну, образи твої здавалися незначними, дріб'язковими порівняно з цими

боями і горем, яке випадало на долю жителів тутешніх сіл і на вашу солдатську долю. І коли випадало затишшя, ти згадував змучену матір, свій дім. Місячними ночами ти мовби бачив, як довга тінь від стайні, падаючи навкоси, закриває вікно твоєї кімнати. А черепиця блищить від роси. І блищить мокре відро біля водоколонки. І бетонні плити, якими встелено двір, здаються білішими, ніж насправді.

Все це ти пам'ятав навіть тоді, коли не думав про це.

А батька не міг згадати. Як не намагався пригадати його обличчя і очі, нічого не виходило: якісь надто загальні й наче стерті риси. Батько був дуже далеко — сім років безперервної війни розділяли вас — мовби хтось чужий й незнайомий сидить до тебе спиною і відмовляється навіть поглянути на тебе. Мабуть, так завжди згадуються мертві.

Тут, в цих степах, вмерти було ще легше. Тільки ти не хотів думати про це. Про це ніколи не варто думати на війні. І тоді ти починав думати про Ерну. Як тільки згадаєш її, зразу ж вишикає в пам'яті заплакане обличчя. Сльози так і ллються із величезних очей, а щоки пухлі й рожеві, мов у дитини, губи сухі, дихання жарке, пу от і зараз відчуваєш його. Тобі було легко уявити це, тому що літні почі в південних степах жагучі, мов дихання заплаканої Ерни.

Тільки навіщо ж було ображатись на неї? Навіщо ти пішов від неї, дізнавшись про те, що сталося, а потім поїхав на фронт не попросившись? Тепер ти вже знав, що це було нещастя і для Ерни, і для її та твоєї матері, і для тебе. І ніхто в цьому нещасті не винен. Ні ти, ні вони. І Ерна не винна. Винне було життя і закони вашої країни, за якими один мусив гинути в Африці і під Сталінградом, а другий, якщо він вищий на зріст на п'ять сантиметрів і служить в СС, може прийти до твоєї нареченої і зажадати від неї, за тими ж законами, продовження арійського племені. І це було не найгірше.

Але чомусь саме про це думав ти, лежачи поряд з кирпатим нашим солдатом і слухаючи його дихання. І дихання багатьох людей долинали сюди, в комірчину, з хати. А коли чується чуже дихання, важко заснути навіть на війні. Навіть якщо ти дуже змучений дорогою, відступом і незвичним полоном, який випав на твою долю в Баштанці.

— Вставай,— торсаючи за плече кирпатого солдата, сказала вона.— Німці! — прошепотіла старенька жінка, що дала вам притулок у цьому глухому селі. Вона прошепотіла це, схилившись над кирпатим солдатом, мов мати над дитиною. Прошепотіла буденно, без метушні й переляку, наче будила на звичайну роботу. Хоча війна на той час вже давно стала для всіх нас буденною роботою. І солдат за давньою звичкою, за якимось воєнним рефлексом буденно вхопився за зброю, скупим і точним рухом в цілковитій темряві безпомилково вставив диск в автомат — це він зробив, мабуть, раніше, ніж прокинувся остаточно,— клацнувши затвором, зарядив автомат. Після цього прислухався.

Над селом летів лемент.

— Що це? — спитав він, повернувшись до тебе.— Чого вони так кричать?

— Pferd,— сказав ти і пояснив:— Лошад, кон, обоз. Помімай?

— А-а,— сказав кирпатий солдат.— Ну й що ж? — звернувся він до бабусі.— Нащо ви мене розбудили?

Цей солдат був, ясна річ, жартівником, а бабуся жартівників не любила. Тому вона сказала:

— На пти, щоб не були такі дурні, як...

— На цьому можна спинитися,— перебив солдат.— Кажіть далі про німців.

— Може, вони зупиняться в селі, і в моїй хаті, то отам он, в кутку, під діжкою, яма. Залізте в ту яму. Там є вода, і хліб, і каганець, і шматок сала. Діжку одхилите до стіни, а як залізете — опустіть діжку, і все. Яма куди твоє діло. Мій син зробив цю затичку і яму викопав заздалегідь.

— Він там? — спитав кирпатий солдат.

— Він подався в Привільне, як тільки перші солдати вступили туди.

— Гаразд,— сказав кирпатий солдат і поставив автомата на запобіжник.— Як щось там трапиться, скажете. Тримайте нас в курсі...

— Гукатиму через двері,— сказала бабуся й вийшла.

Чути було, як вона замикає комірчину і як шарудить коноплями. Довго шаруділа вона тими сухими горстками конопель, так довго кидала їх одну на одну, що можна було

подумати: а вийдеш ти коли-небудь звідси? Поклавши останнього снопа, вона, за давньою звичкою старої самотньої людини, сказала собі: «Все!» — зітхнула полегшено і почовгала в хату. Віконечко вже не світилось — каганець, мабуть, погасили, щоб не накликати німців. Але вони йшли самі. Йшли, мабуть, вулицею, бо двигтіла земля і чулось форкання коней, чалапання копит, лайка, крики. І слухаючи цей лемент у темряві, можна було уявити, що велика кількість людей котить поперед себе величезну кам'яну брилу, чи перекидає будинок, чи пересуває на котках дерев'яну церкву, як було колись у давнину на Україні. Такі почуття вчувалися у всьому тому невидному русі. Здавалось, що всі люди мають або вмерти від тієї напруги і тих нелюдських зусиль та криків, або, втомившись, попадати, відсапуючись, в багнюку й лежати без жодного руху. Здавалось, що все це довго тривати не може. Але воно тривало довго-довго, і всьому тому не було кінця.

Хата двигтіла так, що от-от мала розвалитися. Та вона стояла собі, ця селянська хата, що звикла, мабуть, до всього за свій вік. І до ударів негоди, і до війни, і до перевсувань цілих армій.

Копі билися в сторонках, іржали, і те іржання виборсувалось з-поміж людських криків дзвінкими хвилями й тут же гинуло в них. А крики продовжувались, і було в них багато розпачу, і багато жаху, і намагання втекти від чогось іще страшнішого. То була музика відступу, розпачу й нелюдського напруження, і слухати її не було ніякої сили.

Бабуся, мабуть, не могла цього знести. Вона постукала у віконце і сказала швиденько, так що в загальному лементі кирпатий солдат ледве-ледве розчув її слова:

— Вже світає,— сказала вона.— Вони роз'їжджаються по дворах. Я піду до куми на сусідню вулицю, там наче немає їх. А ви тут сидіть нищечком! Чуєте, сидіть нишком і залазьте в яму.

Далі грюкнули сінешні двері, і чути було, як вона вішає на них замок.

2

— Хазайка! — почулося з сіней приглушене і насторожене.— Мамá! Хазайка!

Потім тиша запала в сінях, і дивно було, як можна з ями чути ті чужинські слова і ту тишу в сінях, коли на вулиці

не вгавав лемент, чулося іржання коней та просування в багнюці величезної кількості возів.

Надворі, мабуть, давно вже був день, а в ямі — темрява, мов у печлі. В ямі багато соломи, тому лежати хоч і тісно, зате м'яко. Так ви й лежали поруч, солдати двоох ворожих армій, і стали ви пахнути однаково, і дихати однаково, тільки думки ваші були різні, далекі й чужі, як світи, з яких ви прийшли в цю хату і до яких належали, незважаючи ні на яке пересування військ.

Тим часом голосів у снігах і в хаті збільшилось. Було, може, двоє, а може, трое людей. Говорили вони стиха між собою, перемовлялися обережно, і слів їхніх не міг розібрати навіть ти.

Вони нишпорили по хаті. Щось з гуркотом впало на долівку. Може, порожня миска або каструля. Потім гупнуло щось м'яке. Голодні солдати шукали, мабуть, поживи. І не знаходили. Бо бабусі в своїх хатах уміють ховати все так, що стороння людина ніколи не знайде.

Покіпчивши обшук в хаті і, очевидно, нічого там не знайшовши, солдати вийшли в сніи, почали ворухити снопи. Вони відставляли їх, перемовляючись, перепитуючи щось один в одного. Потім зупинялись, раділись. І можна було подумати, що вони зараз облишать ці марні розшуки й підуть. Але голод — не свій брат. Недаремно так кажуть у народі. Тому пошуки знову відновлювались, аж доки шукачі не добралися до дверей комірчини. Отут вони вже напевне знайдуть щось їстівне! Недаремно ж висить на цих маленьких дверцях такий великий замок.

Вони зірвали його, може, багнетом в металевих піхвах, а може, й чимсь іншим. Рипнули двері, і вгорі, просто над головами, ви побачили тріпотливі відблиски світла. Ховаючись в яму, діжку ви поставили неправильно. В темряві не помітили цього, а тепер видно було скошене дно її і бік, похилений до стіни.

«Все», — подумав кирпатий солдат і пересунув запобіжник на своєму вивіреному автоматі. Звук був такий, немов десь у кутку шкрябнула миша. Але ти почув цей звук і поклав на солдатові губи палець.

— Puri, — почувся насторожений і боязкий шепіт. — Komm. Komm hier, Mensch.

Цей берлінець був такий картавий, що зовсім не вимовляв букву «р», і замість «Пурі» у нього виходило «Пугі», а замість «гір» — «гіг». Він хвилювався: в комірчині можна було чекати всього. В цій темній, заваленій горстками конопель,

пропахлій борошном і мишами чужій комірчині в глухому степовому селі. Тому берлінець боявся і потерпав, що в нього хтось вистрілить. Тому-то він кликав за собою товаришів, а ті, мабуть, не квапились. Ті не поспішали, бо в таких мирних хатах їх не раз вже очікували несподіванки. Але вони все ж зайшли. А може, зайшов лише один той Пурі, якого так інтимно й так насторожено кликав товариш. Він зайшов, чіпляючись цупким плащ-наметом за стіни, прошарудів від дверей на середину комірчини і зупинився. І світло затанцювало у вас над головою сильніше. Затріпотіло воно так, що от-от погасне: Пурі війнув своїм цупким плащем надто необережно. І кирпатий солдат трохи заспокоївся — у німців був не ліхтар, а звичайна окопна плішка. Така, знаєте, картонна коробочка з лоем, що дуже нагадувала коробочку з-під вакци. Гноти в них були невеличкі, а світло — ще менше. При такому світлі помітити щілину під діжкою було не так-то просто.

— Шукай, Пурі,— сказав той, що був попереду, що першим зайшов у це загадкове тісне приміщення, схоже на пастку.— Шукай, приятелю, ми тут обов'язково щось маємо знайти.

Серце кирпатого солдата билось так сильно, що він перестав чути лемент з вулиці. Він чув тільки шарудіння чужих ніг і чужого одягу, чув дихання стомлених людей — своїх ворогів, і щосекунди чекав, що вони підійдуть до діжки. Автомат він тримав на грудях, і серце його так гатило йому в ребра, що автомат підскакував і от-от міг забряжчати, якби він не стискав його разом з ременем усією силою своїх рук.

— О-о! — почувся торжествуючий вигук.— О-о, подивися, Пурі! — вигукнув той, що зайшов сюди першим.— Чи не я тобі говорив, що ми тут знайдемо якусь поживу.

Кирпатий солдат до болю в очах вдивлявся в дно діжки, а воно нерухоміло собі далі, і тільки коли почулося жадібне чавкання, коли почало щось хрумтіти під міцними й голодними зубами прищельців, він зрозумів, що німці знайшли якісь бабусині припаси.

Видно, ці солдати давно нічого не їли такого смачного. Вони плямкали й рвали зубами поживу, немов вовки, і вже по самих звуках можна було здогадатися, що вони їли м'ясо.

Їли вони довго й не чули навіть бабусиних кроків, які безпомилково пізнав кирпатий солдат.

— Ах ви ж антихристи! — вигукнула майже зраділо бабуся-рятівниця.— Що ж ви трощите, анахтемські душі. Бичечка

ж зарізала, стара дурепа, думала прохарчуватись, доки наші прийдуть, а ви ото так вмаलोмирюєте ці нещасні ковбаски, що й понюхати не лишиться. Віддай, гаспиде, віддай! Бо ти кошика мого з'їси.

— Карашо, мамá,— сказав німець з набитим ротом і крутнувся, мабуть, видираючи з бабусиних рук того кошика.

Світло погасло, і в щілину над головою пробився день.

— Карашо, хазяйка!— знову весело вигукнув німець і шаснув до дверей, чіпляючись за стіни шкарубким своїм одягом.

— Хлеб, мамá,— сказав Пурі, який досі мовчав і сидів так близько до діжки, що кінчик плащ-намета звисав у яму. Той краечок гойднувся і зник; Пурі випростався на рівні ноги і повторив:— Хлеб, мамá, хлеб. Немножко.

— Та беріть ось, беріть,— кинула йому в руки стара хлібину.— Жеріть уже, хай вас порозриває. Тільки ступайте мені звідси. Ач, іроди, замочок зламали. Кільце виврвали.

— Карашо, мамá. Будім делайт,— сказав їй Пурі і, зачинивши двері, почав забивати пробой з кілечком, на якому висів замок. Він гатив чимсь важким так, що міг вибити одвірки.

— Буде,— сказала бабуся.— Ще хату мені розвалиш.— І зашаруділа снопами.

Кирпатий солдат зітхнув, зняв автомата з грудей і підвівся. Його погляду ти не помітив. Ти просто знав, що він дивиться на тебе, і поклав йому руку на плече.

— Давай і ми перекусимо,— сказав через якийсь час кирпатий солдат, що ніколи не був у такому дурному становищі.

3

Тим часом обози йшли і йшли через село. Центральною вулицею, по якій пролягав грейдер, ковані німецькі вози сунули в кілька рядів. Тут збились обози штабу групи армій, корпусних і дивізійних штабів.

Вони рушили давно і мали проходити планомірно — спочатку відступає, як водиться, штаб групи армій, потім корпусні, а потім дивізійні штаби, але під натиском наших танків та нашої піхоти фронт відкочувався з Нікопольського плацдарму, з-під Новоукраїнки, Широкого, з-під Кривого Рога так навально, що все почало тікати. Всі змішалися, випереджаючи одне одного, і тепер годі було в чомусь розібратися.

В межиріччі Інгулу та Інгульця по одному-єдиному шляху, що з давніх часів лишався незмінним,— тільки грейдери обкопали його кюветами,— по цьому одному-єдиному шляху, що виводив на миколаївські переправи, мали пройти штаби групи армій «А», першої танкової армії, деякі штаби шостої армії Шьорнера, наспіх створеної ще на початку 1943 року замість знищеної під Сталінградом армії Паулюса. Оскільки машини тонули в чорноземній весняній багнюці і заривались по осі, їх довелося покинути ще біля Дніпра і перекласти поклажу на підводи. Тому штаби непомірно обростали обозами, буквально лізли один на одного. Шлеї різали коней, розчахувалися непристосовані до такої поклажі й такої пекельної дороги колгоспні безтарки, що в свою чергу загачували простір. Якщо ж рвалися шлеї чи посторонки чи ламалося колесо в передній підводі, то на неї найжджали задні, і об'їхати їх не було ніякої змоги.

Лайки, прокльони, цьвохкання батогів, іржання коней, тріск підвід і просто лемент штабістів, які намагалися втекти якнайшвидше,— все це створювало таке дике ревище, такий несусвітний бедлам, від якого, здається, божеволіло все.

А танки й піхота відбивали атаки радянських стрілецьких і танкових дивізій, і єдина надія була на те, щоб не даги себе оточити і якимось вибратися на ті рятівні переправи, яких, може, вже й не існувало, але які були на всіх штабних та військових картах і які згадувалися в останньому наказі фельдмаршала Клейста.

Він був наймолодший фельдмаршал. Він був до біса щасливий, цей п'ятдесятилітній сухорлявий Клейст, що повоював Польщу, Францію, Балкани. Він прорвався на Кавказ, до самісінького Грозного, а тепер йшов і ніяк не міг подолати ті відстані, які колись перейшов з боями. Він тепер мав вивести своє військо.

Клейстові танки спинилися під Березнеговатим на широкій степовій рівнині без пального та без боєприпасів, і транспортні літаки скидали на них сміховинно малі парашути, що в синьому небі здавалися іграшковими. А перед лицем цього відступу і обозної втечі — просто жалюгідними. Фельдмаршал полишив танки на тій рівнині заправлятися манною з неба і на всюдиході поспішив за своїм штабом. Як не дивно, він наздогнав під Баштанкою свої штабні машини: вони не могли проїхати через власні обози, що забили всі шляхи, всі степові дороги. Розіславши офіцерів зв'язку, Клейст наказав повертати до Інгулу, на ті вутлі переправи, які частково було змито весняними ранніми водами, а частково роз-

бомблено нашою авіацією. Фельдмаршал хотів звільнити проїзди для танків і штабних машин, та власні обози йому стали впоперек горла, навіть власного всюдихода йому довелося залишити, і він вибрідав з степової рівнини з своїм штабом, з своїм маршальським жезлом і рицарським хрестом, дивуючи й лякаючи дітлахів та бабусь по селлах.

4

А Клейст ішов і, здається, нічого й нікого не бачив крізь своє пенсне. Він ішов через села, повз свої лементуючі обози, ніс свій жезл, мов найтяжчу вагу, яку тільки доводилося носити солдатам, і намагався всім своїм виглядом показати незворушність, несхитність, віру в те, що з цих степів їм усім все ж вдасться вибрати.

Так він зайшов і в те село, де ховалися ви. Худорлявий, гладенько виголений, він ішов, рівний, мов докір, і нечутливий до обозного лементування. Він цибато ступав попід хатами своїми лакованими чобітьми, і рицарський хрест з мечами та дубовим листям погойдувався на кожному кроці. Він дивився вперед, туди, за сад, за виноградник, за виднокіл. Він, здається, вже бачив омріяні переправи, сподівався, що тапки й машини доженуть його і донесуть на ті переправи. А зараз він ішов і показував приклад іншим, що треба невтомно йти та йти на захід, що в цьому єдиний порятунок, а що буде далі, фельдмаршал не знав і не відав, як і кожен солдат з його розбитої групи армій.

Він не дивився ні на жителів сіл, що, посміливішавши, вийшли тепер і поставали попід хатами, ні на своїх солдатів, що, проклинаючи весь світ, поганяли порізаних збруєю коней. Він дивився поперед себе і, здається, не бачив і не чув нічого. Фельдмаршальський жезл погойдувався в його руці, а рицарський хрест — на шиї, і свита його, поріділа й розгублена, чалапала за ним, ледве встигаючи та вибиваючись з останніх сил.

А кирпатий молодий наш солдат, дивлячись на нього з вікна, щідив крізь зуби:

— Ага, сволота, сипонули тобі жару під хвіст! Навоювався, бандит! Нанаступався! Тут тобі та твоїм воякам і жаба цицьки дасть.

А ти, побачивши Клейста, оторопів. Ти зрозумів, що нічого вже не врятує ні твою армію, ні твою батьківщину.

Ти, може вперше, відчув, як дорого треба платити за всі борги, руїни і розстріли, про які ти знав і про які ще й не

знав тоді. Про всі жорстокості і всі завоювання. Для тебе це було ще страшніше за власну смерть — гинуло все: і твоя сім'я, і твоя армія. І вперше ти відчув, до чого вас усіх довів Гітлер та його авантюри. А може, ти відчував і раніше, тільки намагався не задумуватися так глибоко. Бо все одно це б нічого тобі не дало, крім мук і страждань. Людина завжди на щось сподівається. А тепер тобі вже не було на що сподіватись. Тепер ти збагнув усю катастрофу, всю непідвладність і нездоланність того, що відбувалось.

Не втримавшись, ти схлипнув спочатку здавлено, а потім розридався, вперше за всю війну. І кирпатий солдат, мабуть, зрозумівши тебе, одвернувся.

— Ладно,— сказав він кудись у куток.— Ходімо досиджувати своє. Може ж, вони колись перейдуть.

Він зник у ямі, а ти довго ще плакав і ніяк не міг спинитись. А війська і обози все йшли через те невеличке село за своїм фельдмаршалом, і Клейстові танки стояли в степу, очікуючи манни з неба.

А потім, вночі, стало чути канонаду на сході, і земля почала помалу здригатися, і лемонт на вулиці вшух, і десь за селом почали бити гармати. Тепер по роз'юшеній вулиці ревіли машини. І перші снаряди розірвалися десь на городі. І коли випадало так, що одна машина проходила повз хату, а друга десь буксувала ще далеченько позаду, в такі хвилини чути було кулеметні черги та постріли з гвинтівок, і ви обое зрозуміли, що фронт наблизився до села, що німцям вдалося зайняти тут оборону, і важко було вгадати, чи довго вони ще простоять. А стояти їм треба було довго, якщо врахувати, що такі обози і така сила військ переправлятимуться через Південний Буг кілька днів, не менше.

5

Серед ночі навідалась до своєї хати бабуся. Вона замкнула на засув сінешні двері і зайшла до вас у комірчину.

— На нашім краю ще можна ходити,— розповідала вона.— А на тім краю вже й миша не прошигне: повно війська. В куми на городі вкопали орудія і гатять кудись на Добру, на станцію Явкіне. Подумати тільки, яку даль обстрілюють, іроди. А мужиків усіх убивають. Кого знайдуть, тут же на місці й стріляють. Івана Безродного, на що вже безногий каліка, а й то застрелили прямо в хаті, при жінці й при дітях. І Важливця убили в конюшні. І ще якісь

пленні у нас тут жили — знайшли на винограднику в ямі і всіх постріляли. А наші вже близько,— перейшла бабуся на шепіт.— От-от мають прийти. Так що вам недовго сидіти зосталось. Я вам ось попоїсти принесла. Ну, побіжу. Там, де нікого немає, хат не займають і не поселяють, бо їсти чортма й не топиться. Ну, я побіжу,— казала вона, а сама все стояла й стояла в порозі, ніяк не могла зважитись вийти на вулицю.

— А в Овсянички отут, через дорогу, якийсь штаб стоїть, чи що. Червоних дротів у вікно понапихали та в телефона, знай, кричать та й кричать. І вдень і вночі. Бідна Марія вже оглухла від них. Ні заснути, ні перепочити. А вони, прокляті, її й за поріг не пускають — все примушують їсти варити, та смажити, та пекти. А діда змусили чоботи їм латати. Ага. Він же швець. Ну, я піду,— сказала бабуся і на решті вийшла.

Але з сіней повернулась.

— А надворі таке твориться,— сказала вона,— світа божого не видно. Сніг пустився, і дощ, і вітер. А наші ж це, мабуть, в степу, га, солдате?

— Та в степу,— сказав кирпатий солдат і до німця:— Слухай, сходяв би ти на вулицю та вяснив обстановку.

І потім довго мовчав. Думав про щось чи прислухався. І ти по-своєму витлумачив те мовчання. Ти теж подумав, що фронт не може бути суцільним. Ти зрозумів, що настав твій час, і підвівся. Ти глибше насунув своє козирчасти кепі, застібнув шинелю і підняв комір.

— Я піду,— сказав ти по-німецькому.— Я піду взнаю пароль. Дізнаюсь, чи село оточене з усіх боків, чи ні.

Кирпатий солдат мовчав. Ти потиснув йому руку і вийшов, зірвавши бабусин замок одним-єдиним зусиллям.

Він клацнув добре, але в шумі хурделиці, що розгулялася тієї ночі над селом, і в гримотінні канонади, що не вгавала ні на хвилину, звук той втопув, як камінчик, кинутий у воду.

В першу хвилину тебе зовсім засліпило снігом. Сипонуло під шапку за комір, і ти одразу заляк після тепла бабусиної хати. Спочатку ти йшов попід цим рядом і довго нікого не зустрічав. А потім почав переходити вулицю. Колії, полишені возами й машинами, були майже по пояс. В них до біса зібралось води, і ти добре-таки забовтався, доки перейшов ту гаспидську, риту й перериту, вулицю. Десь оддалік горіла машина, підбита спарядом чи, може, підпалена водієм, і у відблисках, які вона відкидала, жевріли хати обабіч вулиці, і видно було, якою суцільною стіною

сиплеться сніг. З тої суцільної стіни вийшов тобі назустріч патруль.

— Гальт! — сказав тобі. — Пароль?

— Я одбився від свого штабу ще вчора, — сказав ти. — Відстав. І ледве-ледве доплився до цього села. І тепер нічого не знаю: ні пароля, ні напрямку, ні маршруту.

— Погані твої справи, — сказав один з патрульних похмуро. — Та й наші не кращі, — він смачно плюнув під ноги і витер мокре від снігу обличчя рукавицею.

В цей час з снігової пелени з'явився ще один солдат. Він ніс каністру, у відставленій руці тримав автомат без ременя.

— Ей, — зупинив його патруль. — А ти знаєш пароль?

— «Солдат Віллі», — відповів той і з полегшенням кинув каністру на землю. Потім обернувся і довго дивився на свою догораючу машину. — Сигарета знайдеться? — спитав він з надією.

Але патруль був без тютюну. Обое патрульних у своїх намоклих плац-наметах промерзли до кісток, але трималися вільно й безпечно, наче й не було капопадів та близьких пострілів. Це була відома їй тобі безпечність бувалих солдатів. Ти хотів прямувати далі, але вони покликали тебе до штабу — там можна було в когось закурити. Вони вже йшли змінитися і сказали тобі, що твоїй штаб — ф'ють! — десь під Миколаєвом, і посміялися з тебе, що ти відбився.

— Але нічого, приятелю, — сказав один з них, — завтра й ми драпонемо туди ж, а тут лишаться тільки солдати зондеркоманди, які зранку мають спалити село. Вони вже перестріляли немало чоловіків, що ховалися тут по норах.

— А де твоя зброя? — сказав раптом другий.

— Та тут ось поряд, — сказав ти байдуже. — Забрів в одну хату...

— Ну то збігай візьми, бо в штабі тебе заарештують за те, що покинув зброю.

— Тебе провести? — запитав перший, мабуть, старший патрульний.

— Та ні, йдїть уже. Вже й так намерзлися.

— Ну, заходь ось сюди, — він показав на стару хату під соломою. — Тут ти визнаєш все. Якщо взагалі про щось можна тепер дізнатись.

— О! — гукнув ти їм навздогін. — Що то означає «солдат Віллі»?

Патруль помовчав. Потім перший сказав:

— Гаразд, ходїмо в штаб. Скажем, що ми тебе знаємо.

— Скажем, що бачили твою зброю,— сказав другий, і тоді тобі нічого не лишилося, як піти разом з ними.

Перший, хто найбільше приголомшив тебе, була бабуся — ваша рятівниця. Вона сиділа на низенькому стільчику перед кабицею і підкладала в неї колючий бур'ян. Через те була в рукавицях і, вся освітлена тріпотливим полум'ям, здавалась хисткою й невловимо далекою: вона просто танцювала перед тобою в тих відблисках, і ти чекав, що вона зарежоче або несамовито закричить — так ошаліло й нажахано дивилась вона на тебе. В її уяві промайнула одразу страшна картина: бабуся, очевидно, подумала, що вас знайшли патрулі і кирпатого солдата розстріляли, а тебе привели сюди.

Тому ти, клацнувши в порозі каблуками і привітавшись з усіма завченим рухом піднятої руки, підійшов просто до неї і поклав їй ту руку на плече:

— Хазяйка,— вигукнув ти удавано весело.— Мамá! Карашо!

Але стара так само насторожено продовжувала дивитись на тебе і не йняла віри ні твоєму веселому виглядові, ні твоїм вигукам. Хоча перше оціпініння, здається, і покинуло її.

— Обер-єфрейтор Цішке з двадцять шостої дивізії,— сказав ти фельдфебелеві, старшому тут.

— Яволь,— буркнув він, не виймаючи сигари.— Який чорт приніс тебе сюди?

— Одбивсь од своїх,— сказав ти.— Не потрапив у Баштанку.

— О-о,— сказав фельдфебель, не відриваючись від карти.— Тепер тобі треба добиватись до Вознесенська. Вони повернули сюди,— ткнув він у карту.— А може, й сюди,— показав він на Первомайськ.— Хіба ти тепер доберешся до них? — Він вперше глянув на тебе й з гримасою одвернувся.— Боже, яка ти свиня, обер-єфрейторе! Хоча б поголився.

— Ніколи й нічим,— сказав ти йому.

— Знайдеш, коли я зараз пошлю тебе на передову. Уявляеш, як їм там солодко, доблесним солдатам фіурера?

— Уявляю,— сказав ти.— І тому не піду.

— Не підеш, якщо я тебе не пошлю.

— Яволь,— стукнув ти каблуками.— З вашого дозволу я доганятиму свій штаб.

— Доганяй, доганяй,— сказав фельдфебель крізь зуби.— З тебе користі, як з козла молока. Сам не знаю, що робити з своїми штабістами. Облінились, каналії, сакрамент...

А путніх солдатів чортма. Ей,— обернувся він до кабиці,— нагодуйте цього вікінга і дайте йому під зад, хай доганяє свій штаб. Може, вже хоч на тім світі.

Двері відчинились, і, пригнувшись, щоб не вдаритись об одвірок, в хату ввійшов високий майор у заячій шапці і в шкіряному пальті з таким самим коміром. Шапка й комір були мокрі, набиті снігом, обличчя блищало, як його шкіряний реглан, по щоках текли патьоки, але він, здається, не помічав цього. Струсив з шапки в куток цілу купу снігу, повільно розстібнув задубілими пальцями і з зусиллям стягнув мокрий реглан. Все це він робив мовчки, ні на кого не дивлячись, не помічаючи ні фельдфебеля, що витягся в струну біля столу, ні тебе, не звертаючи уваги на бабусю та на кухаря, що застиг з ополоником біля кабиці. Стомлено пригладив волосся, витер обличчя сухою, досить свіжою хусткою, добутою з кишені, й одразу ж схилився над картою.

— Ну? — спитав він фельдфебеля.— Ви вже намітили маршрут на завтра?

— Яволь,— сказав фельдфебель, ще більше виструнчуючись і клацнувши каблукками. Майор прикурив, затагнувся і знов повернувся до карти, на якій прокладено було завтрашній маршрут. Він знав, як легко вони прокладаються, ті маршрути, на картах і які тяжкі марші чекають його солдатів на землі, тому цей майор був злий, мов цепний пес. Він жалів тих, що мокли там, у траншеях, і ненавидів цих, що сиділи тут, біля нього.

— Тилові пацюки,— бурчав він спересердя і кричав на всіх без видимої причини. Йому зрештою хотілося все оце кинути й самому піти в траншеї, стати за кулемет і краще загинути, ніж прокладати ті осоружні маршрути.

Тут намаршируеш по цій непролазній чорноземній багнюці! Тут дотримаєшся колон! Та ще як висять, вгризаючись у горло, на твоїх плечах сибірські полки Восьмої армії Чуйкова.

Цей майор був справжнім солдатом, дорожив солдатами і цінував солдатський труд, але він давно вже не міг нічого вдіяти, і єдине, що міг зробити,— це запровадив порядок, за яким на нових рубежах паролем служили імена тих, що їх доводилося залишати для прикриття — як правило, на вірну загибель.

Більшість з них гинули або потрапляли в полон, а кому вдавалося зупинити переслідувачів, і потім під прикриттям темряви й самим утекти, ті вже були гарантовані від усіх

несподіванок: треба було лише назвати своє ім'я, як тебе негайно ж пропускали.

Були серед його солдатів щасливці, яким вдавалося по кілька разів виходити з бою, забезпечивши відхід свого полку на одному якомусь напрямку, і, повертаючись у своє розташування, вони чули свої імена-паролі, які вигукували в цих степах, мов перепустку в безпеку.

Таким щасливчиком досі був солдат Віллі — молодий чубатий лінотипіст із Лейпціга, що від самого Дніпра залишався в команді прикриття і завжди повертався неушкодженим. Востаннє майор залишив його в ар'єргарді під Кривим Рогом, і солдат Віллі не повернувся. Можна було припустити, що він десь заблукав і прибивсь до чужої частини. Можна було сподіватись на те, що він, зрештою, розшукає свою частину і знову повернеться в полк, назвавши своє ім'я. І тому майор не міняв пароля вже третю ніч, позначивши ним майже сотню кілометрів відступу. Йому дуже хотілось, щоб Віллі повернувся. Але він не повертався, цей білявий лінотипіст Віллі, і майор втратив віру в усі легенди: тут гинули люди, в цих степах, тут гинули й легенди, не добравшись до переправ через холодні чужі ріки. І тому майор нервував, злився. Нервував він ще й тому, що загинув вічно висіла тут над усім полком і над його власною головою, а степам не було кінця, і не було кінця цим роз'юшеним дорогам, і боям, і відступам, у яких можна було вмерти від розпачу, не те що від кулі.

— Хто йде? — питали вартові.

— Солдат Віллі, — відповідали їм, отримуючи дозвіл на перепустку.

А білявий солдат Віллі не йшов, і сліди його замітала зондеркоманда, спалюючи села, розстрілюючи людей і вкриваючи його ім'я ганьбою, ненавистю. Це ім'я обдуреного й покинутого солдата, який, як і ти, не знав, за що він воює і за що мусить вмирати на цій землі, яка ніколи його не кликала і не підозрювала, що він десь народився і живе у далекому Лейпцігу.

— Хто йде? — спитали тебе через якийсь час за селом дозорні.

— Солдат Віллі, — сказав ти й пройшов у завірюху й степову безвість, провівши за собою кирпатого солдата, що врятував тобі життя і ділив з тобою всі незгоди протягом цих кількох днів і ночей, довгих і мученицьких, мов дорога на Голгофу. Цей солдат, якого ти не міг зрадити тепер, пересвідчившись, що в усьому цьому незбагненному світі

він один правий і що вбивати таких, як він, немає за що. Ти просто тепер не здатен вже був воювати, бо ні за що було. Ти, побувши з ним поряд ці дні і ночі, відчув на своїх плечах такий тягар вини за страждання цієї землі, цих людей і своїх власних товаришів, що все в тобі сказало: годі! Ти вивоювався до кінця, а кінець був пустий і безславний, і тепер дорога твоя лежала в полон. В холодне, страшне і чуже якесь слово. Але те слово і все те, що мало його значення, було набагато пристойнішим за все інше, що довелося б тобі робити там, у твоїй розбитій і обезславленій жорстокістю й загарбництвом армії.

ТВОЇ ПЕРЕМОЖЦІ

1

Треба було бабусі тільки побачити тебе в штабі, як у неї не лишилося жодного сумніву щодо твоєї зради. Тому вона при першій же нагоді дременула додому і наказала кирпатому солдатові поміняти дислокацію:

— Перейдеш до моєї куми,— сказала вона йому.— У неї теж є яма.

— Але ж ви самі казали, що там стоїть батарея.

— Нічого, я тебе проведу так, що жодна собака не помітить. Погода он бачиш яка.

— Погода погодою, а вартові не дрімають.

— Ти там знаєш.

— Та вже ж знаю,— казав кирпатий солдат, що нікого ще в своєму житті не зрадив і тому не вірив, що хтось може зрадити його.

— Якщо хочете знати, то мені нікуди й не треба йти, бо німця послав я сам.

— Ага-га, послав ти його. Що я, не бачила, як він там пащував з ними? Чи, думаєш, я нічого не зрозуміла?

— А що ж ви там зрозуміли?

— Як що? Раз карту йому показували, значить, щось він їм та розповів. Та все: «Яфкіно, Баштанка, Александрóф-ка»,— джеркотили по-своєму. Щось же він їм розказував?

— А може, вивідував, звідки вам знати?

— Ой лишенько, вивідував! Та вони тебе не за понюх продадуть, такі бандити.

— І все ж я вірю йому.

— Ну, як собі знаєш, а я тебе мушу переховати хоча б у погріб. Одягайся і лізь мені зараз же. Ну, швидше, швидше давай, бо вони можуть прийти кожної хвилини. Чуєш, що я тобі кажу?

— Ну, гаразд,— після деяких вагань сказав кирпатий солдат.— Якщо вам так хочеться, я полізу в погріб. Але, тільки він повернеться, одразу ж погукайте мене.

— А чого ж, погукаю, якщо сам прийде. Хіба мені довго,— казала стара, виштовхуючи солдата з хати. У сінях наказала йому почекати, виглянула, чи нікого немає, одімкнула погрібник.— Ну,— прошепотіла вона суворо,— гайда, гайда, швиденько.

І не встиг солдат вскочити в погрібник, як він тут же зачинився і бабця миттю накинула на кільце замок.

— Скільки у вас тих замків,— невдоволено буркнув солдат з-за дверей.— Де ви їх тільки берете...

— В Миколаєві накупила. А ти думав, як в окупації жити? Що не замкнеш, поминай як звали. Лоба, гляди, тільки не набий. Та в міну, гляди, не скотися.

— В яку міну? — насторожився солдат.— Яка ще тут міна? Може, й бомба тут у вас, тоді краще випустіть мене.

— Яка, яка! — передражнила бабуся.— Дика! Звуть так найглибше місце в погребі. Де східці кінчаються, отам почипається міна. Там глечики з молоком стоять і картопля присипана глиною. А вам тільки й на думці те, що вибухає. Бомби він захотів. Мало вам тих бомб,— бурмотіла вона, віддаляючись до хати.

А потім стукнули сіпешні двері, і все стихло. Вже й пострілів не стало чути, і артилерія вмовкла — війська вгомнилися, потомлені, змерзлі, засліплені хуртовиною. Оце саме був момент для німців відриватись від супротивника, але обози й штаби ще, мабуть, і досі не вийшли на переправу, фронт треба було тримати за всяку ціну. Хоч ніякого фронту насправді не було, а були тільки пункти опору, які ще якось могли виставляти на основних напрямках нашого наступу пошарпані німецькі полки й дивізії.

Над кожним таким німецьким підрозділом чи частиною висіла загроза на ранок опинитися в оточенні. Але виходу в них не було — треба було виконувати наказ і сподіватися, що по такому бездоріжжю й наші навряд чи зможуть обійти їхні опорні пункти, бо обидві армії діяли піхтурою, і комунікації наші розтяглися в ту весну перемог і наступів неймовірно. Так що оборона могла простояти в цьому селі ще кілька днів, і кирпатову солдаткові з кожною хвилиною не-

стерпним здавалося його бездіяльне очікування в тилу ворога. Він, можливо, один у цьому навальному наступі всіх українських фронтів потрапив у своєрідне оточення — випадок навесні 1944 року майже безпрецедентний. Тому він вирішив діяти будь-що, і той клятий бабусин замок, що мав його охороняти, з кожною хвилиною перетворювався на ворога.

На щастя, ти не забарився і незабаром прибіг із штабу.

— У-у, бусурман,— зустріла тебе не дуже привітно бабуся.— Повіявся не знати куди, а ти тут потерпай через нього. Чи хоч сам ти прийшов, чи ще якогось бандита приволік?

— Один, один,— піднімав ти пальця перед самим бабусиним лицем, але вона тобі не повірила: вийшла надвір, обійшла довкола хати, чи не стоїть хтось за рогом, і тільки тоді випустила з погрібника кирпатого солдата.

— Прителіпався,— прошепотіла вона йому в саме вухо.— Начебто сам, але ти будь обережний, сину. Від ворога, як від собаки, всього можна сподіватися.

— Гарзд,— сказав кирпатий солдат бабусі, аби щонебудь сказати, а сам підійшов до тебе, тицьнув пальцем у груди: — Ти виведеш мене звідси. Зрозумів? То я тебе вів, а тепер ти мене, ясно? Збирайся.— А сам знову поліз в погріб забрати свої нехитрі пожитки: запасні диски до автомата, порожній речовий мішок та рукавиці — все це він прихопив з собою, коли бабуся спроваджувала його з комірчини.

— Schneller,— гукнув ти йому з сіней,— бістро,— додавав, щоб було зрозуміліше. На плечах уже тримав свій телячий ранець і простягав руку до кирпатого солдата.— Автомат,— показував ти на його зброю.

— Не давай, сину,— грізно сказала бабуся.— Не давай своєї зброї цьому антихристові! — І солдат завагався.

— Там,— показав ти йому за село.— Тільки туди доведи тебе,— говорив ти, але кирпатий солдат не розумів тих слів і, можливо, не схотів зрозуміти жестів.

— Патруль,— сказав ти.— Пах-пах!

Але кирпатий солдат мовчав. Йому ніколи не доводилось віддавати свою зброю ворогові, це заборонялось статутом його армії, його присягою і всіма неписаними законами тієї священної народної війни.

Бабуся метнулася до скирти, довго одгортала сніп і повернулася, несучи в руках справжнісіньку німецьку гвинтівку і пояс з підсумками.

— На,— сказала вона тобі.— А його зброю не чіпай.

— О, карашо! — вигукнув ти і підперезався поверх свого ще й тим поясом і перевірів, чи заряджена гвинтівка. Вона була заряджена. Для кого її берегла бабуся, ви тоді не встигли навіть подумати. Ви навіть не подякували їй, бо небезпека була велика і часу гаяти не доводилось: хто знає, чи не замапетесь комусь провідати обер-ефрейтора, тим більше, що штаб навпроти і вулицю можна було просто перескочити в самому френчі, не одягаючи шинелю.

Тільки ти вернувся од воріт і сказав їй:

— Мама́, тікайт. Завтра зондеркоманда пуф,— і показав на стріху.

— А,— відмахнулася стара.— Хай вони вже повісяться. Нікуди я від них тікати не буду.

— Ну, спасибі, мама́,— сказав ти цій старій жінці, що нічим не нагадувала ні твоїх міських бабусь, ні молоді твоєї матері, але щось тепле ворушилося в твоїй простудженій і давно вже загрубілій душі.

— Хай тебе посіпа,— сказала бабуся.— Бач, який ушти-вий,— здивувалась вона із запізненням.— Ти он хлопця нашого виведи звідси.

— Гут,— сказав ти.— Карашо. Ауфвідерзеен.— І пішов доганяти кирпатого солдата.

Він ждав тебе за ворітьми, весь обліплений снігом, білий, мов привид. Йдучи поряд і грузнучи в снігу та в незамерзлій багнюці, ви прочалапали один провулок, другий і вже от-от мали вийти з села, як від останньої хати відділився хтось теж білий і сказав: «Halt» — і спитав пароль. Ти відповів йому: «Soldat Willi», а кирпатий солдат пройшов, не зупиняючись, притискуючи свій автомат під пахвою, щоб по контурах патруль не пізнав чужинця. А тебе ще спитали, куди це ви йдете в таку заметіль. І ти відповів, що в саду виставляють штабісти ще один пост, бо росіяни, мовляв, перестали обстрілювати ваші позиції і можуть зайти в тил. То вас перших призначили в той дозор, і ви маєте вибрати місце й присидіти там чотири години. І той, що питав пароль, поспівчував вам, вилаяв погоду і заховався в за-тишку.

Так ви опинились у порожнім степу і тепер мали самі визначити свої маршрути, а це було нелегко зробити, бо біла пелена снігу була непроглядна і за кілька кроків нічого не було видно.

Спочатку вами володіло одне бажання: швидше втекти з села, одірватись від можливих переслідувачів якомога далі, і ви майже не звертали уваги на погоду. Ви брели через біле летюче царство снігів, грузнули по коліна в м'яких податливих заметах, ще більше пом'якшених затужавілою багнукою, і раділи, що шар мокрого снігу був уже товстий і нагадував подушку або повсть: нога не провалювалась в ньому. Та через годину-другу ви переконались в тому, що йти по такому снігу дуже важко. Тим більше, що йти доводилось проти вітру і летючий сніг замурував вам очі, набивався у рот та не давав дихати, а вітер песамовитів у відкритім степу, валив вас із ніг, зривав одяг, і на боротьбу з ним, в отому постійному намаганні якось встояти на ногах і просунутись хоч на крок, тратились всі зусилля.

Тим часом небезпека, що чатувала на вас у селі, відступила зовсім, і сніги, хуртовина, безмежні степи — все це перетворилося з ваших снільників на ворогів. Ви навіть не помітили цієї метаморфози. Темрява, сніг — надто густий, вітер — занадто шалений, а простір — занадто безмисний. І ці надмірності, навалившись на вас, перетворили степ, ніч і хурделицю в диких звірів: незабаром обом вам стало ясно, як легко загинути тут, серед поля, без жодного пострілу й жодної ворожої кулі. Вас убити могла ця шаленіюча негода.

Орієнтація вас могла б ще якось порятувати, але яка тут могла бути орієнтація, коли в суцільній темряві перед вами стояла суцільна летюча стіна густих снігів і не давала дихати, а вітер валив з ніг. А тут ще все змокрило від снігу: шапки ваші, шинелі, чоботи. Сніг набивався під шапку й за комір, його надувало навіть у халяви чобіт; він перетворювався на воду дивовижно швидко, цей весняний летючий сніг, витрушений Явдохом із зимових комор у перший день весни. Вітер остиджував вас, робив беззахисними, заляклими. Кирпатий солдат все частіше спинявся, щоб повернутись до вітру спиною і переждати найрвучкіший його порив. І ти радів кожній такій нагоді перепочити.

Обоє ви з сумом згадали свої плащ-намети: от для чого даються вони солдатам. Саме для отаких ночей! Проте ви йшли, доки ще могли переставляти ноги, і вже не могли б сказати, скільки це тривало: три чи шість годин. Вам здавалось, що ви йдете вічність через оцей летючий сніговий

простір, що він ніколи не скінчиться, і він справді міг не скінчитись тієї ночі для вас. Але ви натрапили перед ранком на скирту, що зачорніла, може, на одну мить праворуч від вас. То була щаслива мить, бо скирту ви помітили.

А наступної миті її вже не стало: новий порив вітру приніс ще густішу пелену снігу, але ви вже звернули туди на вмання її одночасно, і тепер вже нічого б не могло вас спинити, навіть постріли, в тому простуванні до скирти. Ви майже побігли, випереджаючи один одного.

— Стій! — гукнули вам в обличчя, коли ви були вже під скиртою і сховалися в затишку.— Стій! Хто йде! — злякано дзенькнув серед цього содому ламкий хлопчачий голос, і грякнув постріл над вашими головами, освітивши спадом ваші мокрі постаті, затишну скирту і власника цієї громотливої штуки, що так негостинно зустрів вас.

— Та ти що, здурів! — крикнув на того власника кирпатий солдат.— Свої, ти що, не бачиш? Свої!

— Тут побачиш, свої чи не свої, чорта пухлого! — пробурмотів десь з глибини скирти другий голос.— Ти, Хведько, бабахни ще раз з гвинта, щоб поштивіші були та попросились по-людському.

— Та ми й так просимось по-людському,— сказав кирпатий солдат.— Загибаємо, зовсім з сил вибилися і промокли до нитки.

— Видать, свої. А від кого ж це ти тікаєш, хлопче, від німців чи від наших?

— Та від німців з Григорівки ледве втекли.

— Сьогодні й з Григорівки? Далеченько забрались.

— А скільки тут буде?

— Та верст вісімнадцять. Ну, та ви залазьте,— змилостивився дядько, доки Федько підшморгував носом у своєму «секреті».

Він одвернув купу соломи, і на вас ввійнуло теплом та диханням багатьох сонних людей.

— Скидайте, к лихій годині, свої шинелі. Там тепло, та й дрантя якесь знайдеться укритись, а завтра підсушимося, та й якоесь воно буде. Ви ж хто — солдати чи гражданські?

— Солдати,— сказав кирпатий солдат, виборсуючись із мокрої як хлющ шинелі і наказавши тобі жестами зробити те ж саме.

— Істи хочете? — чи то спитав дядько, чи то ствердив.

— Та дуже ж хочемо. Але ще більше хочемо спати.

— Ну, то ось вам хліб, сало, цибуля й часник.

— Красота,— сказав кирпатий солдат.

— А твій товариш не німий часом? Хоча в армію німич не беруть.

— Він хворий,— сказав кирпатий солдат.

— Зуби болять? — не вгавав балакучий доскіпливий чоловік.— Чи ще щось?

— Та й зуби,— нехотя сказав солдат.— Завтра побачимо, що з ним. Втомилися ми страшенно.

— Звісне діло,— погодився дядько.— Попоїжте та й лягайте отут, в кутку, на моєму місці. А я пішов вартувати, бо той капосний Хведько засинає на пні. Хоч свічку йому під носа чіпляй.

— А ви ж хто будете? — наважився ще спитати кирпатий солдат.

— Ми — самооборона. В Привільному наші, в Баштанці наші. А по шляху через Григорівку німці пруть вже третій день. То нас у військо не взяли, а змусили тримати самооборону. А тут ще й під залізницею обоз їхній тягнеться — так що взяли б ви кілометрів на три правіше, в акурат до німців би потрапили.

— Мені треба в Привільне. Чи далеко це?

— Та недалеко. А тільки там теж можуть бути німці з цієї сторони — весь час бої йдуть, і вже довгенько ніхто не приїжджав із штабу. Треба буде зачекати. Не вік же німець відступатиме, колись же скінчиться його військо. Та й наш основний фронт на підході. Ну, спить. А завтра, по видному, розберемось.

Ти не спав, слухаючи ту розмову, і хоч не розумів її, тривога не покидала тебе ні на хвилину. Кирпатий солдат влігся поряд з тобою. Він довго й ретельно вкривав тебе соломою, наче хотів, щоб ніхто тебе не побачив, як розвидниться, потім щільно притиснувся спиною до твоєї спини, і, зігріваючи один одного, ви незабаром поринули в тяжкий сон, зморені й змучені такою незвичайною дорогою. Вона ще й тут не кінчилась, як і хуртовина, що гула десь одразу ж за скиртою, розгойдувала її, заносила снігом, і тоскне завивання хуги ще дужче заколисувало вас.

3

— Ти кого це до нас приволік? — дихав самосядом в обличчя кирпатовому солдатові вчорашній балакучий дядько, вхопивши його самого за груди.

Спросоння солдат не зразу второпав, де він і що сталось. Потім, побачивши тебе, зв'язаного, із скрученими за спиною

руками, рвонувся з дядькових рук, вхопив свого автомата, став, впершись білявою, закудланою своєю головою в низьку солом'яну стелю кубла.

— Розв'яжіть його, — сказав він примирливо, — це полонений. Веду його з самої Баштанки.

— Документи є? — спитав дядько, наставляючи на солдата куцак якогось іржавого одріза.

Кирпатий солдат наступив на одріз брудним своїм чоботом і, не опускаючи автомата, вийняв з нагрудної кишені папірця, підписаного старшиною розвідувальної роти, й подав його дядькові.

— Хведько, прочитай, — сказав дядько, кинувши той не дуже солідний папір через плече. В кублі з'явився Федько — хлопець років шістнадцяти. Тепер він був з ручним кулеметом. Велика смушева шапка налазила Федькові на очі, і він весь час поправляв її. З шапки капало йому на руки і на той невесничий папірець.

— Ось моя солдатська книжка, — сказав кирпатий солдат, подаючи її Федькові.

— Документи в порядку, — сказав Федько і витер рукавом носа.

— Ну, — стоячи на колінах, звернувся дядько до солдата, — і на чорта він тобі, цей сопливий німець? Не міг його пристрелити десь за селом?

— Не міг. Він працював у якомусь важливому штабі, — сказав кирпатий солдат. — Генерал наказав одвести його в Привільне, а в Григорівку, де ми ночували, нагрянули німці. Він мене вивів звідти. Інакше мені б каюк вишшов.

— Ну, хіба що так, — сказав дядько. — Розв'яжіть хриця, — мовив у глибину кубла. Там, у півтемряві, поблискувало кілька пар очей. Якісь люди мовчки розв'язали тебе і знову вернулись на свої місця.

— Доведеться вам іти в село, — сказав доскіпливий дядько. — Хай розберуться, що робити з вами. Там штаб і один офіцер з Привільного. Він скаже, як туди пробратися.

— Дай нам хоч обсушитися трохи, — сказав солдат.

— В селі обсушитесь. Тут недалеко. А я не можу в секреті zostавити німця. Якби ще ти був сам, то той... Хведько, проведи їх в сільраду. Та гляди мені, щоб...

— Гаразд, не турбуйтеся, — хвалькувато сказав Федько і взяв свого кулемета на руку.

— Та кулемета залиш, гаспидський хлопець. Візьми мій одріз.

— Хай візьме німецьку гвинтівку,— сказав кирпатий солдат.

— А в нього гвинтівка є? — жахнувся дядько.— Де ж вона?

— Ось вона,— сказав кирпатий солдат, діставши гвинтівку з-під соломи.

— Гвинтівку ми конфіскуємо,— сказав дядько.

— Ні,— сказав солдат.— Я її добув, з нею я й прийду в штаб у Привільне. І німця з нею ж доставлю. Так в документі написано. Правда, Федоре?

— Правда,— випалив Федь, не пам'ятаючи змісту тієї старшинської саморобної довідки, що починалась зовсім не по-воєнному: «Настоящим удостоверяется...», і читати її за нерозбірливістю було майже неможливо.

— Бери гвинтівку,— сказав Федькові солдат.

— Так ти той,— напучував Федора балакучий і, здається, незлобливий дядько.— Одведи їх прямо до майора. Якщо його не буде у сільраді, веди до бабки Марасейки, він там.

— Та знаю,— сказав Федько, закинувши на плече чужу гвинтівку.— Ходімо,— обернувся до кирпатого солдата і сам пішов уперед, ігноруючи всі настанови статутів, про які він зроду ніколи не чув.

— Та позаду ж, позаду йди! — крикнув йому розлючений такою необачністю дядько, що був тут, мабуть, за старшого.— Не лізь уперед, опудало ти горохове. Я кому сказав! — визвірився він.

— Куме, хоч ви не висувайтесь,— гукнули дядькові з кубла.— Обози ж і досі йдуть.

— Зараз,— примирливо сказав дядько й хутко сховався назад у кубло.

Хурделиця вже вгомонилась. На білім снігу далеко було видно село просто під сонцем. А позаду, коли оглянутись, можна було побачити кілометрів за три якусь невеличку степову станцію, стовпи телефонної лінії і темні обози, що повільно рухались понад залізничним насипом. І ні кінця ні краю в обидва боки тому обозові не було. Чорнів на снігу так виразно, що перший-ліпший наш літак не міг його не помітити.

Але з роз'юшених аеродромів літаки в ту пору піднятись не могли, і тому обоз посувався безперешкодно.

— Вже кілька разів наривалися до нас у село за кіньми,— кивнув Федь на обоз.— Один раз піймали семеро

коней і втекли. А потім скільки не натикались, ми їх одбивали. Цілий тиждень тримаємо самооборону.

— А звідки вони заїжджають? — спитав солдат.

— Найбільше з станції, бо тут найближче. А відколи ми сидимо в секреті в оцій скирті, так вони балкою разів три проривались. Але там у нас теж хлопці не дримають. Кількох чоловік підстрелили. А одного в полон взяли.

— Ну й що ж?

— Розстріляли. Виявився якимось поліцаєм, чи що. Майор вам розкаже, він хороший мужик. А я мало що знаю. Оце дядько Василь мене тільки вчора взяли з собою, а то всі кажуть: малий ще.

Федько в своєму кожусі справді був невеличкий. Такий собі звичайний сільський школяр. А гвинтівку ніс обережно і гордовито. Відчувалося, що робив це залюбки, і, видно було, хотів, щоб його з такою зброєю, та ще поряд із справжнім солдатом і полоненим, побачило більше людей у селі.

Але на вулицях нікого не було. Люди ховались, мабуть, по хатах і по погребях, тільки біля сільради стояли засідлані й забрьохані коні та на мурі за німецьким кулеметом засіло кілька чоловік.

— Оце наш штаб,— сказав Федько, витираючи чоботи об курай.— Заходьте. Товариш майор, здається, тут.

4

Майор перевзувався, сидячи на низенькій залізній касі, що стояла тут, мабуть, ще до війни і берегла в собі нехитрі документи громадянських записів — свідоцтва про шлюб, про народження і про смерть нечисленних громадян цього села. А чоботи в майора були припадисті і мокрі, і стягав він їх одною рукою — друга була поранена, висіла на перев'язі, зробленій з кінського повода. Рука, мабуть, боліла, бо майор кривився і втягував з кожним рухом повітря крізь зуби.

Перевзувшись і намотавши сухі онучі, він, нарешті, підвівся і, тупнувши ногами, спробував, чи не муляють нові онучі, а потім, туго підперізуючись ременем, який відпускав, мабуть, щоб зручніше було перевзуватись, глянув на тебе зчервонілими від безсоння очима й крикнув:

— Ну, фріц, відвоювався? Скажи спасибі солдатові, що воловодиться з тобою. Подумаєш, дорогоцінна птах!

Потім він пройшов до столу і вже тихіше й спокійніше звернувся до кирпатого солдата:

— Так тобі, кажеш, треба в Привільне? Можна пройти по тій стороні. Тут недалеко. Кілометрів з п'ять. Німці майже всі драпанули. Я тільки що звідти. Ще пострілюють від залізниць. Ти переходи через греблю і, до річі, допоможеш хлопцям вибити кількох власовців. Знову вдерлися в село за кіньми. Гаразд? От зараз посилаю групу на той бік. Федір вас проведе. В бригаду, Федько, підеш через городи. Вони там ловлять коней.

— Та ми й самі знаємо, як пройти,— сказав один з трьох озброєних хлопців, що сиділи на лаві.

— Будьте обережні там, не напоріться здуру,— сказав їм майор на прощання.— А в Привільному, солдате, здаси свого німця в політвідділ дивізії. Там, по-моєму, вже є їх з десяток. Тримають у приміщенні колишньої міліції. Бувайте, бо мені ніколи. Треба теж лаштувати обоз для наших. Значить, коні й нам потрібні. Та й призовників треба збирати.

Село було невелике, так що ви незабаром перейшли греблю і опинилися на тому боці, ближче до Привільного. Тут ви пішли попід хатами, один за одним, перестрибуючи через калюжі, в яких сніг перетворився на темну кашу. Спочатку попереду йшов Федько, а потім він відстав і першим ішов кирпатий солдат.

— Тут вже близько. Приготуйтеся,— сказав Федько.

Кирпатий солдат зарядив автомат, а всі інші — гвинтівки, і якоесь воно само собою вийшло так, що Федькова гвинтівка опинилася у тебе в руках, а Федька взагалі не стало: хтось із старших потурич його додому. Так ви йшли якийсь час напружено й мовчки, і коли з провулка вихопився з трьома кіньми на повіді вершник, то першим бажанням всіх самооборонців було сховатися за стіну — так несподівано й нагло вилетів він просто на вас із провулка на здичавілих, схрапуджених конях.

— Стій! — крикнув йому кирпатий солдат, наставляючи автомат.— Хто такий? — спитав він, бо ніколи ще не бачив такого вояки.

Схрапуджені коні звилися дибки, і десь згори, із-за їхніх голів, запроданець вистрелив з куцою своєю карабіна, бо автомат кирпатого солдата мовчав. В автоматі, може, вперше, перекосився патрон, і солдат лишився беззахисним і самотнім на роз'юшеній вулиці села. Зайда, видно, бував у бувальцях. Він блискавично перезарядив свій карабін

і вже поміж головами коней збирався вистрелити в кирпатого солдата вдруге, бо той стояв, схилившись над своїм автоматом, і намагався поправити клятий патрон. Зрадник витанцьовував на схарапуджених конях і хотів влучити напевно, бо від солдатського автомата, якщо вдасться викинути перекошений патрон, порятунку йому не буде — він це знав.

І тут із-за рогу вилітаєш ти. Падаєш просто в куці на зігнутих ногах, сунешся по багнуці, намацуючи мушкою шапку, і не встиг солдат підвести голову, а бандит — вистрелити, як гримнув твій постріл. І, вронивши свій кудий карабін і падаючи набік, посунувся з сідла запроданець, що знайшов свою смерть аж тут, в глухім українськiм селі, від німецької кулі, від руки одного з тих, кому він прислужував. А коні рвонулися і понесли його вулицею, і шапка злетіла з голови, а чужий сіро-зелений френч закотився на голову, відкривши біле-пребіле тіло, що через дурну ту голову тепер волочиться за конем, мов стерво. І ніхто ніколи не пожаліє зрадника. І закопають його десь на кінському кладовищі, мов собаку, мов шолудивого пса, а потім довго відмиватимуть руки, щоб змити з них останню порохину підлої і чорної зради, яку, кажуть люди в наших краях, і земля не приймає.

А в провулку тим часом з'явилося ще кілька вершників, і в кожного до сідла було прив'язано по парі коней.

Після першої черги кирпатого солдата вони обрубали шаблями повіддя наловлених коней і дременули в степ. І тільки тепер всі, хто йшов за кирпатим солдатом, зчинили гучну і безладну стрілянину, і один кінь, відпущений бандитами, упав від сліпої кулі, забився на розгрузлій дорозі.

— По конях не стріляйте, йолопи! — крикнув кирпатий солдат. — Вицілюйте тих, за селом.

Шагаючи з обох рук коней нагаями, тікали до залізниці зрадники, і летіла з-під коней чорна на білому тлі засніженого степу багнука.

А кирпатий солдат, заушений потом і зблідлий від пережитого хвилювання, оглянувся довкола, розшукуючи тебе, і вперше глянув на тебе по-братському тепло, зняв свою шапку, що не встигла просохнути після нічного вашого маршу через заметіль і тепер парувала на сонці, і мовив якось ласкаво, зніяковіло:

— Молодець.

— От пальнув, так пальнув,— сказав Федь, що невідомо звідки з'явився.

Кирпатий солдат насунув йому смушеву шапку на самісіньке підборіддя.

5

— Дівайтесь з ним, де хочете,— сказали кирпатову солдатіві, і в штаб дивізії вас не пустили зовсім.— Тих, що були тут, відправили зранку в Новий Буг, а зараз, заради одного, нікого посилати в таку далечинь не будемо. Ведіть його туди, звідки привели.

І знову ви стояли на розбитій степовій дорозі, що й тут, у Привільному, була так само роз'їжджена, як у Григорівці. І тобі було ніяково перед кирпатим солдатом, що змушений був стерпіти через тебе стільки лиха. Мабуть, його розвідка, його лайливий старшина і бойові друзі були вже далеко-далеко. Мабуть, вони знову робили все, що треба було робити нашим солдатам в ту переможну весну, а він мусив отак поневірятися з тобою — з полоненим обер-ефрейтором розбитої німецької армії, якого ніхто не хотів брати в полон.

— Ей, солдат! — гукали твоєму конвоїрові із забрьоханих «студебекерів» веселі автоматнишки.— Де ти доп'яв такого красунчика! Дорого, видать, він тобі дістався. Одійди на три кроки, ми тебе звільнимо від його полону.

— А таки взяв його обер-ефрейтор в полон.

— І доброго солдата, скажіть, взяв.

— Ей, друже, сідай, підвеземо.

Так гукали і сміялися солдати з кирпатового твого конвоїра, а він не міг підвести очей, не міг глянути в твої страдницькі очі і мучився разом з тобою.

— В чому справа, солдате! — почувся суворий голос, і ви побачили на тротуарі біля штабу дивізії високого й хворобливого на вигляд підполковника.

— Товаришу підполковник, Олександр Федоровичу! — скрикнув кирпатий солдат і, ігноруючи всі закони субординації, кинувся обнімати його. Автомат бовтався на грудях і заважав малому кирпатову солдатіві обійняти високого підполковника, але той сам схилився і обняв його, пригорнувшись до грудей, зсунувши набік осоружного автомата.

— Хлопчику мій,— розчулено сказав Олександр Федорович Романенко і поцілував кирпатового солдата в щоку, мов дитину.— Живий.

— Та живий, і ніяка чортяка мене не вхопить,— говорив

кирпатий солдат, ховаючи очі, а ти бачив, що в них повно сліз, і сам ледве не розплакався.

Стояв серед дороги й переминався з ноги на ногу, забутий і не потрібний нікому, як ніколи ще досі.

— А це ж що? — спитав Романенко, кивнувши на тебе.

— Мій полонений. Нема кому здати.

— Ну, цьому ми якось зарадимо, — сказав підполковник, суворо дивлячись на тебе. — Він що, звичайний собі солдат? Чи з зондеркоманди? Не вбивав, не вішав? Не палив наших сіл?

— Ні, він служив у штабі фельдмаршала Клейста.

— А-а, це вже цікаво. А ти ж де?

— В тридцять п'ятій дивізії, в розвідці.

— А-а, в генерала Кулагіна? Так ми з тобою в одній дивізії. Ну, як він там? Воює?

— Та воює. Оце він і наказав доставити обер-єфрейтора сюди, в Привільне. А ви ж як? Давно на фронті?

— Давно. Од самого Сталінграда йду. А це викликають у Новий Буг. Там організувався наш Миколаївський обком. Пропонують іти секретарем райкому в Баштанку.

— Це ж красота! — вигукнув кирпатий солдат.

— А як же може бути інакше. То от що, підожди мене тут хвилину. Я зараз дізнаюся, де твій полк. Це ж який?

— Сто перший.

— А-а, підполковник Коновалов. Здається, і досі в Баштанці. Їм там перепало. Три доби відбивали атаки. Може, машина якась ітимає, то тебе підвезуть.

— Та ви за мене не турбуйтеся. Мені б ось його комусь доручити, щоб у надійні руки. Бо хлопець хороший. Двічі мене врятував.

— Про це не турбуйся. Раз він на передньому краї вцілів, то тут, ти ж знаєш, як у нас з полоненими поведуться.

Він повернувся в штаб і за хвилину вийшов звідти з якимсь папером.

— Підеш до коменданта штабу дивізії. Отуди он, в райвиконком. Передаси цю бумагу і свого полоненого. Я йому про все написав. Там, до речі, знову привели кількох чоловік. Ей! — звернувся він до тебе. — Дай мені свої документи.

— А як же комендант дивізії? — спитав кирпатий солдат.

— Я йому все написав. Вистачить йому для початку й моєї цидули. А його документи я передам до штабу армії, може, він там знадобиться. Їх все одно всіх повезуть у Но-

вий Буг. Там пункт збору полонених. Ну, давай обнімемось, бо мені пора. В Новім Бузі чекає на мене високе начальство: секретар обкому і члени Військової ради фронту. Бувай здоровий. Та гляди, не підставляй свого лоба під дурну кулю. Не завдавай мені горя.

Вони ще раз обнялися на фронтівій дорозі, щоб більше, можливо, не побачитись. Підполковник сів у низенький забрюханий віліс і зник за поворотом.

— Ходімо,— сказав кирпатий солдат, смикнув за руку і ще раз поглянув на тебе. Мабуть, в його погляді ще жевріла ніжність до того високого підполковника.— Справжній комісар, розумієш?

Ти розумів, але ніколи не уявляв такого доброго й суворого і водночас ніжного чоловіка комісаром. Ти багато чого не міг собі уявити, і все це ти визнаєш потім. А тепер ти не міг уявити, що тобі так тяжко буде розлучатися з цим кирпатим солдатом, який в комендантському кабінеті потиснув тобі на прощання руку, повернувся й пішов від тебе назавжди. Ти дивився йому вслід. Бачив, як він переходив подвір'я, потім вулицю. Як, поправивши автомат, оглянувся на вікна, де залишив тебе, але нічого, мабуть, у них не побачив. А потім вискочив на якусь машину, що, буксуючи, проходила повз нього, й за хвилину помчав десь до своїх, у рідну частину. Хоч там чекала його війна, але чекала також перемога. Ти позаздрив тому кирпатову солдатові, відчув раптом себе безмірно віддаленим від дому та від товаришів і від цього солдата, з яким зжився за ці нелегкі дні і в якого вірив беззастережно. І чомусь тут, в комендантському кабінеті, знов почувлись тобі позивні «Пауль, Петер, Йоганн» й пригадався знову стомлений голос радиста, і ти пошкодував, що навіть імені кирпатового солдата тобі не довелося взнати, як він не взнав твого.

Ви просто лишилися один для одного безіменними солдатами, як тисячі інших на війні, але потім не раз ви згадували один одного і пам'ятаєте все, що було поміж вами і що довелося вам пережити разом,— пам'ятаєте все це й сьогодні.

Може, тим кирпатим солдатом був я. А може, хтось із моїх товаришів. Це не має ніякого значення. Я тобі розказав це для того, щоб ти знав, що коли ми зустрінемось знову у вас, в НДР, чи у нас, в Радянському Союзі, нам буде що пригадати. І є на чому будувати нашу дружбу і наше взаємне довір'я. Хто б ти не був: Пауль, Петер, Йоганн чи, може, солдат Віллі, що не повернувся, прикриваючи відхід

своїх обдурених і покинутих у наших степах товаришів, той солдат Віллі, що врятував вас обох своїм ім'ям,— хто б не був ти, все одно ми друзі. Нам і нашим дітям разом будувати комунізм, дружити і боротись за мир на землі, щоб нашим хлопчикам ніколи не довелося пережити те, що довелося пережити нам обом, Пауль, Петер, Йоганн, чи як там тебе називають на Батьківщині. І Пауль. І Петер. І Йоганн. І солдат Віллі, якого я ніколи не знав, не бачив і з ім'ям якого тільки зустрівся у наших степах.

1965

СЬОМИЙ ПАГОРБ

Частина перша

Будівля інституту біліла поміж дубами, каштанами й липами на спадистому пагорбі, над темним кладовищем, давнім, славетним, де височіли пам'ятники з дорогого й рідкісного лабрадориту. На це кладовище вмерлим (ніби їм не однаково, де лежати!) потрапити важче, ніж живим пацієнтам до інституту академіка Журби, а до нього їдуть з усієї країни — з Сибіру, Камчатки, Курил і Сахаліну, іноді навіть із-за кордону.

Поруч з новою, багатовіконною, світлою спорудою древнє кладовище видавалось тепер ще темнішим і сумнішим через отой рідкісний лабрадорит: узимку він чорнів на могилах, вкритих сніжними заметами, немов згарниця. Добували його на невеличкій річці з пташиною назвою, недалеко від цього великого міста, а вивозили в Європу й Азію, навіть в Америку не тільки на пам'ятники, а й на оздоблення уславлених хмарочосів, на парапети всесвітньовідомих набережних.

Пам'ятники на могилах стоять непорушно, а люди в інституті міняються часто: на місце врятованих негайно приймали інших, котрі терпеливо чекали своєї черги.

Інститут академіка Журби піднісся у цій причаєній долині і білів юно, непереможно й зухвало між віковими деревами, що гули на вітрах глухо й тривожно, особливо ночами, світився життєрадісно й у темряві, ніби потішався над смертю й кидав їй безоглядний виклик. Журба сам вибирав місце для інституту, не думаючи про символіку — просто хотів мати якнайбільше світла, сухого повітря, не забрудненого заводами й автомобілями, простору, що одкривався б з вікон палат і операційних, бо замолоду погнувся у медсанбатівських наметах.

Тому й тягло його вище до неба, щоб було де розвернутися, щоб нічого не застувало сонця. А тут ця гора в глухому закутку невирубаного київського лісу. Може, й не київського — може, древнішого за нього, бо князі обрали для

Києва сім пагорбів над Дніпром у дрімучому лісі півтори тисячі років тому. Журба й подумав: шість пагорбів забудовано, а сьомий лишився. От і вподобав його для свого інституту. Сьомий — значить, щасливий!

— Якщо хочете мати справжнє приміщення, — сказав йому голова Держбуду, коли Журба прийшов до нього з постановою уряду про заснування й будівництво інституту, що була прийнята на клопотання Академії наук та Міністерства охорони здоров'я, — то беріться за все самі: шукайте місце, вибирайте проектувальників, контролюйте й квапте будівельників. Кому працювати, тому й будувати. Хто краще за вас знає, яким має бути ваш інститут?

Могутній сивоголовий і крутоплечий голова Держбуду мудро мружився на відвідувача, немов співчував йому, бо з великого досвіду уявляв усі труднощі й перипетії того будівництва, весь тяжкий і складний його перебіг, про що цей шановний вчений навіть не здогадувався.

Тепер інститут був побудований, і Журба щоранку біг до нього від самого дому, розпізнаючи в провітах будинків його вознесене на сьомий пагорб біле громаддя, яке не затіялося, а ніби підкреслювалося темними деревами. Він біг тротуарами, в центрі міста майже порожніми о такій ранній порі, потім по широкому асфальтовому проспекту, яким мчали трамваї й тролейбуси, пірнав під арку залізничного мосту, і крутий поворот виводив його на широку алею поміж дубами й липами, що спиналася на гору не прямо, а звивисто, аби легше добиралися до інституту санітарні машини з хворими.

Коли він уперше пробігав своїм маршрутом, на нього з подивом озиралися, а потім звикли бачити в ранній час його худорляву постать, коротко стрижену під машинку голову, по-юначому гострі плечі, обтягнуті лише білою теніскою в будь-яку пору року і за будь-якої погоди, й легкий біг, який не стишувався навіть на схилі гори. Згодом перестали оглядатися — навпаки, дивувалися, коли через далекі й стомливі свої відрядження в інші міста, а то й за кордон, він не з'являвся о певній порі.

Столітні дуби й липи з темними порепаними стовбурами, мокрими знизу від того, що алею рано-вранці поливали, здавалися свіжими, мовби скупаними, і нагадували йому Булонський ліс чи Єлісейські Поля — не такими, як він їх побачив, потрапивши в Париж, а такими, як уявляв їх собі з прочитаних в юності книжок. Людину завжди вабить щось далеке й недосяжне — таке, як уявляється в дитинстві, бо,

коли вдарять у душу осінні дзвони, світ струшує з себе при-
ваби й спокуси, як струшується з дерев листя восени та цвіт
навесні, як, нічого не лишаючи нам, відлітають журавлі та
гуси, хоч обіцяли, здається, так багато, повертаючись з
вирію.

Інститут білів поміж темними деревами, немов напнуте
в блакитному небі вітрило надій на людське безсмертя або
хоч на довговічне життя без хвороб і старіння. Журба й за-
раз потай жорстоко страждав від того, що люди надто рано
старіють, часто вмирають від ран і хвороб, дивувався, чому
влаштовані так недосконало, що без їжі вмирають міль-
йонами?!

Ці безглузді думки обсідають його щоразу, коли він
відвідує Піскарєвське кладовище або дивиться хроніку бло-
кованого Ленінграда. Ну чом людині не бути такою доско-
налою, щоб вона, як найбільше диво природи, не залежала
від того, є чи нема хліб, картопля, капуста, м'ясо, крупа?
Це відкривало йому всю далечинь і непоправність примі-
тивної біологічної сутності людини, в якій уже від наро-
дження запрограмовано й щоденне живлення, й старіння, й
хвороби, і, зрештою, смерть. Народжуватися, щоб умерти!
Обурливо! Особливо обурливим це здавалося в юності.

Тепер його найдужче лякало людське старіння. Вивчивши
природу людського організму, все життя спостерігаючи й
експериментуючи, він дедалі більше впевнювався, що в
кожному з нас закладено невичерпні ресурси, які викори-
стовуються тільки частково; людина має жити або втричі
інтенсивніше, або втричі довше, ніж живе зараз. Людству
вкорочували віку соціальні утиски, війни, а тепер у капіта-
лістичних країнах сотні тисяч помирають з голоду, інші об'-
їдаються, не працюючи й мало рухаючись, без міри пиячать.
Від шалених ритмів і темпів сучасного життя — хвороби
серця, судин, первові стреси. Перевантаження й потрясі-
ня, що випали людству в двадцятому столітті, породили
рак — переродження клітини, природу якого встановити поки
що не вдається. Для боротьби з серцево-судинними захво-
рюваннями, раком, передчасним старінням і задумував свій
інститут академік Журба. Доки інститут будувався, проб-
леми геронтології, раніше заперечувані, було виділено в
окрему галузь медицини, і колишні противники намагалися
створити інститут геронтології й очолити його. Він мусив
миритися з цим, оскільки всі сили, власні й усіх його спів-
робітників і однодумців, відбирала оперативна хірургія.

У дитинстві він найдужче любив старих людей — від них струмувало стільки ніжності й добра, що його вистачило в серці і пам'яті на все життя. А бабусине тепло він відчував і зараз. В його раннє дитинство бабуся навідувалася раз чи двічі, здається, на храмові свята глибокої осені, тому й сама асоціювалася із святом, розплющиш очі, а тебе разом з сонцем опромінює незабутня залюблена бабусина усмішка. Тоді вже звезені баштани лежали по хатах і в коморах, а в кого комори чи клуні не було, накочували динь і кавунів на горище — дині поближче, щоб поїсти, доки не зіпсуються, кавуни — подалі, щоб лежали до Нового року. Перед тим як наносити кавунів, горище застиалося половою, щоб кавунам та диням м'якше лежалося. Пахощі динь й глибокої осені — в негоду, в мряку чи туман — нагадували сонячні степові далі, теплі дні й високі білі хмари над обр'ями, що здіймалися задумливими дідами за немислимо далекими перелогами — ген, десь аж за самим Дніпром...

Отож тільки тоді, як приїздили храмові гості — бабуся й дід Дмитро та ще дядько Харитон із своєю дружиною Юлькою, по-вуличному чорноротою Хаврихою, яка неодмінно вселяла в малого Журбу підсвідомий, але нездоланий страх, й різали молоденьких півників. Малий уникав не лише самої Хаврихи — умлівав уже від її погляду здаля й тікав до бабусі Чорнушихи. Бабуся була маленька, чиста й охайна. Носила довгі спідниці, найчастіше чорні, й сніжні кофти, всіяні малесенькими, мов мак, цяточками. На голові, заради свята, напнута поверх очіпка біленька хусточка, пов'язана на підборідді нетривким легеньким вузликом, а обличчя, завжди усмінене й лагідне, не псували навіть зморшки, робили його мовби ще м'якшим і добрішим — не треба було бабусі молодшого обличчя. Маленький круглий ніс нагадував печену грушку — через те, мабуть, усе обличчя здавалось і на вигляд солодким, воно було й справді солодке, коли він зрідка цілував підставлену стареньку щоку, м'якесеньку, але вже й прохолодну.

А вся вона була якась тепла й затишна: коли візьме на руки — як на світ народишся. А перед тим як взяти онука на руки, відкине, бувало, світленького фартушка, а під ним величезна темна кишеня випинається — з тої кишені виймає ла або червоненьке пахуче яблуко, або жовтаву медову грушу, яких у Журбиному селі не було, або червоного котика чи півника, покритого срібною глазур'ю, а то й велику дов-

гу цукерку у барвистій, найчастіше червоній обгортці з ки-тицями по краях. Що то за радість була! Що за втіха!

Останній раз дід і баба приїхали разом у двадцять восьмому, коли Журбі минуло вже п'ять років. Тоді чор-на буря розкрила щойно побудовану хату, заваливши со-ломою геть усе подвір'я, так що й коней дідових ніде було поставити, довелося їх одвести до сусідів. Бабуся Чор-нушиха плакала, гладила онука й меншу сестру його Віру по білявих головах і приказувала: «Мої голуб'ята, як же вас усіх не привалило, слава тобі, господи.— Хрестилася, сякалася у фартух. І дістала того разу зі своєї глибокої кишені не цукерки й не яблука чи груші, а срібні монети й одсипала їм майже по повній жмені.— Однесіть віддайте матері, хай вам щось на ноги справить, бо вже ж хо-лодно».

Проте розставатися із дзвінками брязкальцями одразу не хотілося. А метушня, викликана приїздом гостей з на-годи такого, сказати б, трагічного моменту, коли хата на осінньому белебні світить кроквами на все село, довго не влягалася, то малі, забуті на той час всіма, почали на ра-дошах борюкатись і погубили ті гроші до копійки. Віра, схаменувшись, одразу ж і розплакалась, а малий Журба, як і належить хлопцеві, терпів свою втрату мовчки. Тоді зчинився переполох, усі кинулися шукати в соломі грошей, Хавриха вхопила батіг, але її одразу ж лагідно зупинив усміхнений батько. І всі зійшлися на тому, що гроші зна-йдуться, тоді, як критимуть хату й перетрушуватимуть око-лот, щоб подавати його сніпками нагору. На тому й скін-чилася та грошова епопея, бо жодної монети так і не вда-лося знайти. Зате покрівля стояла до самісінької війни. І су-сіди жартували: не гние вона й не розкривається тому, що в соломі срібло лишилося.

Вкривати хату того разу приїхали дядько Харитон з Хав-рихою й дядько Симко Гуц з тіткою Ганною — материною сестрою, пишноволосою, білотілою, схожою на бабусю Чор-нушиху якоюсь незвичною охайністю й отією ясною добрі-стю, що ніби світиться з очей та обличчя й зігриває тебе на-віть тоді, коли тітка Ганна мовчить і не дивиться на тебе. Дядько Симко був похмурий, темнолиций, майже квадрат-ний у статурі і мовчав, ніби сердився на всіх, бо не міг простити якоїсь задоволеної образи. Бабуся Чорнушиха з дідом Дмитром приїхали своїми кіньми, а тітка Ганна з дядьком Симком — своїми. Кіньми ж тоді розтягли солому, розстелили її по двору, розчесали граблями, мов волосся

на голові, і перев'язані вірьовкою акуратні сніпки-горстки подавали на довгим держаку на дах, де дядько Симко з дядьком Харитоном вкладали їх рівними рядочками знизу вгору, поливши водою, прибивали там тісніше один до одного, і покрівля пнуласть по кроквах і латах усе вище й вище — росла на очах, рівна та гожа.

У дворі було гамірно й весело, бо ж рятувати від стихійного лиха зійшлися усі родичі й сусіди, бабуся Чорнушиха, рухлива й прудка, поралася коло літньої кабиці — варила мало не на все село борщ у великому артільному казані й картоплю з півниками, і звідти линув запаморочливий дух. А як сіли обідати, то була найвеселіша і найблагодословенніша хвилина — ходили світлі чарки по колу, по двору під високим ясным небом і тихим ласкавим сонцем слався тихий і злагоджений гомін, і виділялися з усього напрацьованого гурту мама й тітка Ганна, білолиці, гожі. Мама помагала бабусі подавати страви, частувала й припрошувала гостей до борщу, то до картоплі, а тітка Ганна непорушно сиділа посередині довгої лави й пишалася — рівна, світла, запнута білою хустиною ріжками назад, на потилицю. Ну, хоч воду з лиця пий чи картину малюй. Найбільше малого Журбу вразило, як вона їла кавун: не кусала із скибки, а відламувала малесенькими шматочками, неквапом брала в рот, немовби соромлячись, а насіння не випльовувала, нагнувшись над столом, як усі не робили, а обережно й непомітно притуляла до рота трубочкою долоню й так тримала до кінця, нікуди те насіння не висипаючи, немов чужа й привезена хтозна-звідки.

Зате тиха, добра й ласкава бабуся Чорнушиха була такою близькою і рідною, завжди пахла яблуками й грушами, трохи медом, а трохи й борошном. Притулишся вухом до її грудей, почувеш на своїх плечах її лагідні руки і одразу ж заснеш, захищений од усіх незручностей і тривоги. То були найщасливіші засинання, найнезабутніші сні. Коли ж вона другого чи третього дня починала готуватися в дорогу, заплакана з самого досвіту, день неодмінно мерк — незалежно від того, був він сонячний і ясний, а чи йшов по-осінньому нудний дощ, чи стелилася мряка. Гірко тоді ставало малому Журбі, довго не міг він позбутися суму за бабусею — місця собі не знаходив.

— Глядіть же, — казала вона матері та батькові на прощання, схлипуючи, — не зобижайте його, лобуряку. Хлопцеві й треба бути таким непосидючим. — І дивилася на малого довгим ласкавим поглядом, ніби надовго прощала-

ся й не хотіла його забути.— Зоставайся здоровий, мій онучку, великий рости та щасливий будь.

Вона тричі хрестила його, схлипувала дужче й цілувала в обидві щоки, гладила вихрясту голову та все заглядала у вічі — ніяк не могла надивитися. Він нічого тоді не розумів, а погляд бабусин пам'ятає й досі — аж серце від нього заходилося.

До Баштанки всього двадцять п'ять верст — тепер це рукою подати! А тоді була відстань, що не кажіть. Та й роботи вдома стільки — ніколи і вгору глянути. Ото тільки восени, на храм чи на покрову, й можна було вирватися в гості. Та й то не щороку. «Куди твоє діло!» — як казала не раз бабуса.

У війну Журба рятував операціями солдатів, офіцерів, генералів. Після війни оперував на серці безнадійно хворих, навіть приречених. Який це був ризик, і як важко зважитися взяти на себе відповідальність за людське життя! Чим менше залишається в людини здоров'я, тим воно стає дорожчим. Коли вже домігся успіху, його застерігали оперувати старих, та він мріяв продовжити життя саме їм. Хотів поєднати лікування серця з рятуванням від смерті, бо скільки ж після війни лишилося бабусь з онуками, а в тих онуків — ні батька, ні матері. Діди вмирають раніше, багатьох убивали і ранили на давніших війнах, а бабусі живуть довше й лишаються останньою опорою для малих дітей. Але він пам'ятав свою тугу за бабусею, хоч і лишався після її від'їзду з ласкавими своїми матір'ю і батьком. І тепер хотів, щоб бабусі жили довше, і не тільки тому, що потрібні онукам, — вони заслужили довголіття своїм праведним, невсипущим життям, сповненим доброти й самовідданості. Все віддавали іншим, ніколи не дбали про себе, піби й народилися для самопожертви або вона на роду їм написана.

Коли він зайшов до свого кабінету, там сидів давній його колега й однокашник — з ним він віддавна вів суперечки саме про реанімацію. Він протидіяв Журбі всіма допустимими й недопустимими методами, відкрито й таємно. І коли завершувалося будівництво інституту, й Журбу викликали до Москви, й сивий елегантний академік з неквапливими манерами почав умовляти його зосередитися на серцево-судинній оперативній хірургії, він одразу ж здогадався:

— Вам це Дубченко написав.

— Не виключено, — своїм благородним оксамитовим голосом сказав академік. — Але там у вас ухвалили створити

окремий інститут реанімації і справді просять затвердити директором якогось Дубченка,— вів далі поважний представник високої інстанції майже ласкаво.— Ви винайшли новий метод, вперше робите такі складні операції, рятуєте безнадійно хворих людей. Знаєте, скільки тепер таких? Навіщо вам ще й реанімація? Спеціалізуйтеся на основному і готуйте спеціалістів...

— Тоді хай хоч не заважають мені рятувати старих,— з серцем сказав Журба.— Весь час хтось над вухом дихає.

— Цього вам ніхто й не забороняє. Вам тільки радять. Учїться вислуховувати поради навіть тоді, коли вони суперечать вашим переконанням і прагненням.— Мудрі сірі очі глянули на Журбу зблизька проникливо й лагідно.— Повернути до життя таким тяжким шляхом, такими зусиллями й віртуозною майстерністю ви зможете небагато, хотілося б, щоб це були найповноцінніші, найпотрібніші суспільству люди, але...

— Не будемо ніколи говорити про це,— попросив Журба.— З висоти вашого становища допоможіть, щоб і там не втручалися... Просто несила вже терпіти всілякі балачки.

— Женїть їх геть,— порадив старший колега, не підвищуючи голосу.— Ваш інститут підлягає Академії наук СРСР.

— Спасибі,— сказав з влячністю Журба, хоч і зрозумів, що реанімація з його рук випорснула, й уже безповоротно.

Тепер Дубченко сидів у його кабінеті. Журба, не вітаючись, почав переодягатися. І коли вже надів халат, сказав, навіть не глянувши на нього:

— Ви знову тут? Я ж вас просив не морочити мені голови.

— Хочу, щоб ви мене подивилися.

— Вас? — здивувався Журба.

— Так, серце працює все гірше й гірше...

— Бігайте!

— Одбігався. Сьогодні ледве встав з ліжка й доїхав сюди.

— Чому ж саме до мене? Є кардіологічний центр. Вам потрібна терапія.

— Уже все випробувано.

Журба недовірливо глянув на Дубченка й безпомилково визначив, що з серцем у того й справді погано: кудись глибоко запали очі і дивляться так жалісно, як у старого хворого собаки.

— Тільки ви можете мене врятувати,— сказав Дубченко.— Повірте, я теж дещо тямлю в медицині — я ж кардіолог.

— Але чому ви обрали мене?

— Тільки ви,— сказав Дубченко, важко дихаючи й намагаючись усміхнутися посинілими губами.— У мене свої наміри.

Журба натиснув кнопку дзвінка. На порозі одразу ж постала чергова лікарка.

— На обстеження,— кивнув на Дубченка.

— Ходіть зі мною,— сказала вона лагідно і взяла хворого під руку.— В першу операційну кого подати? — спитала Журбу, який уже схилився над розгорнутою картою нічних спостережень.

— Бабусю з сорок першої.

— Знову бабусю? — посинілою усмішкою зауважив Дубченко.— Ви марнуєте свій талант...

— Ідіть і думайте про себе,— буркнув Журба.

І знову згадав останню зустріч зі своєю бабусею Чорнушихою.

Навесні тридцять третього привезла її вдосвіта все та ж Хавриха — чернорота, мужикувата й геть негарна невістка. «Як під негоду лопатою скидана»,— сказав про неї колись батько. Привезла вона бабусю Чорнушиху коровою, на дивовижній тачці, змайстрованій з букера. Примудрилася покласти на ту тачку сякий-такій скарб і прилаштувати ще й двох малих дочок — білотілу й кругловицу Юлю, яка усміхалася навіть на самоті, і циганкувату, схожу на матір і завжди похмуру, злу сухотну Надю.

Подолавши за ніч понад сорок кілометрів нелегкої весняної дороги, Хавриха з першими променями сонця в'їхала на центральну садибу геть іще молодого радгоспу і безпомилково зупинилася під білою стіною повесенького котеджу. Тут нещодавно поселили з одного боку нашу сім'ю, яка щойно переїхала з села, а з другого — родину головного агронома. На тлі білої-білої стіни, освітленої сонцем, той допотопний транспорт з невмитими, давно не чесаними дітьми, з розпатланою Хаврихою і, хоча й чепурненькою, але вбраною в усе темне і блаженке бабусею Чорнушихою видався кричущо чужим, занесеним сюди недолею з якихось голодних і нещасних країв, де, мабуть, і сонця не буває.

Дрібно й часто постукавши пужалном у причілкуве вікно, Хавриха чоловічим, простудженим і ніби прокуреним голосом погукала:

— Хведоро, приймай матір!

Од того стукання, а ще більше від громового й грубого окрику порснули навсібіч шпаки й горобці, що саме налагодилися славити ранок, оглянувся Сашко Дистрянов, красивий шофер у білій сорочці, що порався біля своєї емки, щоб їхати за директором, вхопилася за серце і мало не впала серед хати мати.

— Ой боже ж мій! — скрикнула вона, відчувши завжди настороженою душею якесь ще не відоме горе, що саме невідомістю своєю страшніше за все припустиме й реальне.

Хапливо обсмикала кофтину, поправила хустку й вилетіла на новий ганок.

— Мамочко!

А бабуся назустріч їй із старим, як світ, лихом:

— Батька нашого не стало. Позавчора під скиртою вмер — тільки на сонечко вийшов після зими, — схлипнула й зайшлася плачем. — То ми оце поховали та й сюди...

Обнялися й заридали у два голоси. А Хавриха так злісно:

— Вмер — то й умер. Хіба мало пожив? Тут он Харитон повівся на Донбас, а нас покинув ні з чим. Так що приймай і нас...

Мати й бабуся голосили під білою стіною, зморена королева, задерши голову, самотньо ганяла боками після далекої дороги, дівчатка мовчки дивились на все суворими, недитячими поглядами, а сонце сяяло радісно й завзято, освітлюючи цю сумну картину ніби для того, щоб малий Журба запам'ятав її на весь вік і ніколи потім не забував, сприймав чуже горе, як власне.

І тут вийшов у білій сорочці батько, чорнобровий і чистий якоюсь особливою ранковою чистотою — на роботу саме зібрався, бо ж працював у конторі. Поцілував бабусю Чорнушну, привітався з Хаврихою, взяв на руки обох кволх і невиспаних племінниць, поніс у хату.

— Заходьте, — гукнув з порога і двері лишив одчиненими.

Хавриха ступнула за ним першою, ніби тільки до неї й мовилось.

— Проситиму у вас, куме, притулку. Попрацюю в полі, з коровою — в радгоспі ж, кажуть, їсти на степу варять, а в нас і зароситися нічим. Ви вже пособіть, доки Харитон з Донбасу за нами приїде.

— Та вже якось буде,— згодився батько. Й пішов на роботу.

Того ж дня перевівся він з центральної садиби на глуху віддалену ферму, під'їхав надвечір до котеджу машиною, склав домашній скарб у кузов, бабусю Чорнушиху з дітьми посадив у кабінку. А Хаврисі сказав:

— Поїдете, Юлько, своїм ходом помаленьку. Тут кілометрів сім буде. Отам он, за залізничним мостом, став починається. Далі міст, а за ним і ферму побачите.

— Та побачу ж,— буркнула чорна й стурбована Хавриха, поправляючи на корові шлею.— Бодай би воно все пощезло...

Тепер всі бабусі здавались Журбі однаковими — всі вони нагадували стару Чорнушиху: сухенькі, вироблені, метушливі й добрі. Всі — соромливі, ніби винуваті. Наче гріхи спокутують не знати за що — чи за те, що й досі живуть, чи за те, що завдають людям клопоту старечими недугами. Тут, в інституті, не знають куди себе подіти без роботи та вічних клопотів. Великий жаль до них сповнював йому серце пекучим болем і співчуттям.

— Ну-ну, не хвилюйтеся,— казав він своїй старенькій пацієнтці, яка дивилася на нього вицвілими, геть злинялими з переляку очима.— Мені ісодмінно потрібна ваша допомога. Зберіться з духом й вірте мені!

— А може, синашу, й не треба? — ласкаво питала вона кволим і добрим голосом.— Це ж тобі клопоту стільки зі мною. А я, може, й не годна витримати...

— Якби не годні, то я й не брався б,— заспокоював її Журба, вже стерильний, з накритими салфеткою руками. Був десь далеко від пацієнтки й здавався їй чужим, майже недосяжним.

— Мені б оце внучку доглядіти,— глянула з надією бабуса,— доки на ноги зіпнеться.

— Давайте наркоз,— звелів анестезіологам. А тоді знову схилився до бабусі: — Обов'язково доглянете, ще й заміж її віддасте.

— Коли це ще буде...— прошепотіла вона безнадійно.

— Не вірите? — тихо спитав Журба.— А ви вірте, обов'язково вірте,— шепотів він, схилившись над нею, вже коли почали давати наркоз. Незабаром худесенька й тиха бабуса заснула під той шепіт, як свята.

Осінні дзвони її життя давно вже бамкали над нею, як і над його бабусею в тридцять роки. І, слухаючи ті не чувні

іншим дзвони, Журба думав, що обидві ці старенькі очевидно були однаково добрі й невтомні в труді своєму і клопоті. Ось тільки самотності бабуся Чорнушиха знести ніяк не могла — все плакала й плакала, доки жила в них того тяжкого літа, ще тяжчої осені й зими. Серед них вона лишилася самотньою. Батько йшов на роботу вдосвіта — він, здається, й уві сні думав про ту свою бухгалтерську працю, щоб усе там зійшлося й нікуди не закотилася жодна радгоспна копійка, мати ще раніше бігла до свиней, діти — з першим дзвінком до школи, а бабуся лишалася сама.

Самотньо тулилась в якомусь найдальшому куточку комірчини, самотньо зітхала там і плакала довгими ночами за своїм так нагло померлим Дмитром.

— Хай би вже восени чи взимку... А то ж уже й перезимували, й на весну благословилося,— чув малий Журба крізь безкінечні плачі її шепіт, мов далекі приглушені дзвони,— вже й тепло настало, й ластівки прилетіли, й картопелька на городі проклюнулася — так і зосталася та картопелька чортам нетрудженим, а ми ж її садили, серце моє, таки вдвох. Охо-хо-хо, пащо ти мене покинув, немов розсердився за щось? Чи я тебе не обширала, не обшивала, чи ти в мене не купаний хоч один тиждень лишався? — допитувалася вона, схлипаючи й сякаючись у довгі краї чорної тернової хустки, яку їй ще молодій привіз із ярмарку незабутній Дмитро.— Чи я ж тобі бичечків у баклажанах не смажила, чи вареничків не варила?—приказувала, а ступою гуп, гуп, гуп — ще вдосвіта, ще затемна товкла їм усім ячмінь на крупу, щоб була каша на сніданок, на обід і на вечерю.— А що того року в нас нічого, крім межисітки, не було, так тоді ж у всіх не було нічого. Ти ж уже до тепла дожив, а хто до тепла доживає, той має жити й далі...— та гуп, гуп, гуп. Аж донині гунають Журбі у вухах і в голові ота ступа, оті осінні бабусині дзвони. Коли б не згадав її тепер, все осінь та й осінь, літа вже для неї ніби й не було.

Крім отого досвітнього гупання ступи, пригадується найчастіше, як бабуся Чорнушиха рвала на покинутих городах лободу, щоб було чим топоти взимку. Ну а лобода ж наростає й старіє восени — от і виходить, що в бабусі літа ніби й не було, інакше він її пригадати не міг, тільки за якоюсь роботою. На неораних городах лобода росла висока, міцна, як дріт, корінням цупко трималася в затужавілій, майже цілинній землі, і щоб її, пристаркувату й суху вже, вирвати, потрібна була неабияка сила.

Сили бабуся Чорнушиха не мала. Вона обмотувала свої маленькі руки ганчір'ям і йшла на лободу приступом, немов на ворожу фортецю. Обличчя її ставало суворим, зосередженим і чужим. Воно взагалі по смерті діда Дмитра затверділо й почужішало. Давно вже не було на ньому привітної усмішки, якою стрічала вона, бувало, кожну його появу — храмові свята і рідкі їхні зустрічі скінчилися, а лишпилися тяжкі будні того ще невстояного радгоспного життя, у якому всі вони робили щось своє, суспільне — вчилися чи працювали, а вона одна піклувалась про них, і сприймалося це як само собою зрозуміле.

Найважче з усіх було бабусі. Нагунавшись ще затемна, коли всі спали, важким залізним товкачем, вона віяла стовчений ячмінь на досвітньому шмалькому вітерці, змивала крупу в макітерці від того, що не одвівалося, і ставила на розпалену плиту. З усіма вона тихесенько розмовляла, і з вітром, і з вогнем, і зі ступкою та плитою. І хоч які це були різні речі, розмови велися однакові: «Ну, чого ж це ти перестав віяти, бусурмане?», «Та гори ж ти, клятий перелеснику, а то зятєві он на роботу скоро вставати, а в мене ще й кіт не валявся».

Коли бабуся отак розмовляла, тоді й не плакала. Але ось вогонь розгорався, вода в горщику чи в казані закипала, ячмінна крупа, одвіяна й змита, засипана — хай тепер кипить-уприває,— а бабуся вже замотує ганчір'ям руки і одразу ж починає плакати.

Малий Журба прокидався рано, його стара кушеточка з лози стояла поряд з дверима до бабусинної комірчини — бачив і чув ті її плачі й муки, з ними й виростав. Лобода-старник ставала все міцнішою, і ніяке ганчір'я не могло захистити бабусиних натруджених рук. Долоні й пальці на згинах були порізані нею, немов натягнутим дротом, й ті порізи ятринилися, червоніли, виповнювалися гноем. Втягуючи повітря крізь зуби і тим тамуючи біль, бабуся Чорнушиха щоранку розв'язувала руки, придивлялася до них у тріпотливих відблисках полум'я від плити і, плачучи, знову закупувала і йшла рвати лободу.

— Покинули б ви ото, мамо,— казав їй ласкавий заклопотаний зять.

— А чим же ви, бідні, топтитимете взимку? — відповідала бабуся Чорнушиха.— Як захурделить і завіє, в радгоспі ж ні соломою, ні вугіллям не розживешся. А мене ж, може, Симко з Ганною заберуть на Донбас, то хоч знатиму, що у вас є чим топити. Треба ж якось жити...

Щоденне гупання ступи, як і рвання лободи, продовжувалося, і ніхто ніколи не питав бабусю Чорнушиху, чи вона їла щось, чи не стомилася. Там, на купі лободи, й лягала перепочити, коли вже сил не ставало, а потім знову за роботу. Цілий стіжок сухого та гарного палива притулювся на причілку тієї чужої хати, в якій раніше жили куркулі,— підлоги в ній були світло-жовті, вікна зачинялися віконницями, білими, як сніг, а по стелі, теж фарбованій небесно-голубою олійною фарбою, намальовані янголи, на яких бабуся щонеділі хрестилася, як на богів. У неділю, та й то не завжди, вона лишалася вдома й відпочивала тільки від лободи — ступа одгупувала своє, ніби заведений справний годинник. Тепер вона вже й товкач тримала в закутаніх ганчір'ям руках, бо долоні перетворилися на суцільні рани.

— Давайте, мамо, я хоч ручечки вам попарю,— пропонувала дочка бабусі.

— Є там тобі, бідній, коли,— відмагалася бабуся Чорнушиха, схлипуючи.— Хіба ж я не бачу, як ви живете. Біжи звідси до своїх свиней.

Мама бігла й у неділю на свинарник, бо свині не знали вихідних. А бабуся Чорнушиха виходила надвір, розмотувала й розглядала на скупому передзимовому сонці свої мученицькі руки.

— Ану, збігай, впучку, до конюхів по карболку,— просила вона малого Журбу.

— Карболка ж пектиме! — протестував він. Колись йому заливали тією чорною смердючою рідиною пробиту п'яту, і він тоді мало на стіни не дерся.

— Збігай, збігай. Безсловесній тій тварі потерті холки нею лікують,— переконавала бабуся.— От і я потерплю. Зате руки будуть здорові. А то з порізаними руками хіба ж це життя? — Бабуся знову схлипнула, і Журба мчав на стайню.

Коли він полив бабусі роз'ятрені руки принесеною карболкою, вона корчилася й припадала до землі від болю, вимавувала руками, мов вітряк крилами, щоб остудити на прохолодному вітрі пекельний вогонь. А потім таки заспокоїлася і, прихилившись до одвірка, заснула, сидячи на ганку, і сонце світило їй просто в змучене, зсудомлене обличчя.

Малий Журба тоді довго стояв над нею, і з її обличчя, немов з книги, вичитував усі її страждання. І такий жаль його охопив, така ніжність до змученої бабусі, найріднішої на світі людини, що він ткнувся їй у плече й заплакав. Проте чутлива бабуся Чорнушиха не прокинулася — оце аж тепер,

за багато днів і ночей, мабуть, заснула по-справжньому, закинувши голову назад, до одвірка, й прохолодне сонце яскраво висвічувало нелегке бабусине життя, аби тільки було кому дивитися та читати. І саме тоді й залунали йому по-справжньому осінні бабусині дзвони, сумні й тривожні в чужому незатишному дворі.

А тут ішла боротьба за життя чужої бабусі, яка в ті далекі тридцять роки була ще молодою й працювала в подільському колгоспі на тракторі, ще там надірвала своє серце, заводячи по загінках многотрудні ХТЗ, а вони ж ніяк не хотіли заводитись — то була суцільна біда.

Операції тривали по п'ять-шість годин. Кожна з них схожа на битву з розгортанням військ і подій, але все те було в одних руках — у руках Журби, і це його не те щоб виснажувало, але стомлювало вкрай. Щодня він намагався робити по дві операції й дедалі більше відчував протиприродність такої перенапруги, бо це було поза межами людських можливостей. Тому він відбирав пайздібніших хлопців з молодих аспірантів, навчав їх здійснювати підготовку операційного поля, щоб самому оперувати безпосередньо на серці.

Бабуся шестигодшню операцію витримала, проопероване й підключене серце забилося знову. А він, ще раз помившись, заходився робити другу операцію. І був задоволений, що на столі лежав здоровий, ще молодий чоловік, з широкими, як дзвін, грудьми. Тут усе було ясно: металург житиме після операції принаймні років п'ятдесят. Закінчивши, Журба, перш ніж податися додому, зайшов до прооперованої. Обличчя старенької знову нагадало йому бабусю Чорнушиху, як ото вона заснула проти сонця на ганку...

Наступного літа, доки росла лобода й зима була ще далеко, бабуся Чорнушиха вже не надрилася, не калічила собі руки. Але й без роботи не сиділа — збирала на тирлі кізяк і складала на купки, щоб потім перевезти тачкою додому, сапала й прополювала город, який вони тієї весни зорали й засадили, а то майструвала онукові примітивну вудочку, виламавши довгенький акацієвий палик. Зсукала з ниток шнур, а з кінського хвоста волосінь для гачків. Гачки вона виміняла у старого міняйла за свою ще старішу куфайчину, яка вже геть розлізлася, а поплавок зробила із старого віника, висмикнувши з держака товстеняку скалку й перев'язавши її з обох кінців нитками. Навчила його й закидати, щоб поближче до очерету, осоки чи хоча б куширу.

Черв'яки насаджувати було найважче, але малий Журба й цього невдовзі навчився. І наступного ранку приніс-таки кількох карасиків — спіймав за греблею в затоні, геть порослому очеретом. Тих карасів бабуся посмажила в олії; і вони стали зовсім малесенькі, як палець, проте пахли рибою і мали неабиякий смак — нічого апетитнішого малий Журба досі й не пробував.

— Ти, голубчику, йди на глибоке,— радила йому бабуся Чорнушиха.— Бо за греблею рибі ніде рости, там самі жаби та пугловки.

— Зате клює. А у ставку, на чистому, й не клює.

— А ти отуди-о, у вершину проривайся, там теж є куга й очерет. Отам і короп, і лип може спійматися.

— А звідки ви знаєте?

— Дід Дмитро твій, царство йому небесне, був завзятий рибалка, то й я біля нього навчилася. А став тут знаменитий. І неводом не ловили ні разу за все літо, відколи ми тут. Значить, риба має бути.

Проте риба не ловилася, скільки малий не кнсув у воді. Не тільки в нього, ні в кого з хлопчаків у великому ставку не клювало, тому пробавлялися за греблею карасиками.

— Ну, то ось підожди,— сказала якось бабуся,— зроблю тобі принаду. Отоді побачиш, як ловитиметься!

Вона й справді сходила за вислок, у поле, нам'яла там з колосків ще недозрілої пшениці, підсмажила її на сковорідці, змішала зі свіжим коров'ячим кізьяком. І тільки зібралася була рушити до ставка, як налетіла буря з дощем, та така скажена, що порозчиняла незакріплені віконниці, вдарила вітром по вікнах. І одне з них теж розчинилося навстіж, і в хату потоком ринула вода.

— Тримай! — кричала бабуся, стоячи на підвіконні й намагаючись зачинити віконницю. Але невидима сила спихала її на підлогу, й вона нічого не могла вдіяти, поки батько не прибіг з контори й, навалившись усім тілом, не допоміг зачинити зсередини і вікно, й віконницю.

Всі троє вимокли до рубця, в хаті була вода, і бабуся довгенько-таки вибирала її ганчіркою у відро. А вибравши, сказала наляканому онукові:

— Отепер, після бурі, ловитиметься!

За вікном рехло й гуркотіло. В хаті зовсім темно, тільки билися сполохами блискавиці й грякало громами,— ніби щось забивали в землю, аж вона двигтіла й здригалася. Блискало й гриміло до самого вечора. І малий Журба, не дочекавшись, доки вщухне буря, заснув під її завивання на

руках у бабусі Чорнушних. А прокинувся, коли вже сіріло. Над ним стояла з горнятком бабуся.

— Вставай,— квапила вона його,— та підемо до схід сонця, запрадимо. А тоді й будемо ловити.

Було холодно. Після бурі та зливи нахолонули й земля, й повітря. Дрижаки струшували все тіло. Та бабуся накинула йому на плечі свою кофтину, натягла на голову якийсь кашкет і повела за руку, несучи невдасі рибалці аж дві вудочки. Йшли в сирій темряві, і ноги роз'їжджалися по грязюці.

— Ну, не будь же ти мокрою куркою,— умовляла вона його,— не горбся. Збадьорись, іди весело. Тільки веселим вдається зловити рибу та й щось путнє зробити. А ти тремтиш, як погане щеня чи зачучверіле поросятко. Давай руку, а сам візьми ось вудки. Отак-о. Геройський же хлопець!

Вони йшли берегом повз посулі хати на рожевий пруг над темною землею, де мало з'явиться сонце. А за радгоспним виселком опустилися до самої води, яка стояла тихо й нерухомо, й у ній відбивалися високі, вже тьмяніючі зорі, легенькі й ріденькі білі хмарки. І все ледь опромінене небо вляглося на плесі, мовби спочивало після такого навіженого бенкету бурі.

— Отепер саме-саме ловити рибу,— прошепотіла бабуся, обережно забідаючи у воду, і почала вигрібати з горнятка й жбурляти у нерухому гладінь принаду.— Розмотуй скоренько та наживляй,— квапила вона.— А я побігла, треба ж корову здоїти та й снідати зварити, бо Юлька зі своїми дівками сьогодні від нас додому поїде.

Не встигла бабуся вичимчикувати від ставка на дорогу, як поплавок вудки легенько сіпнувся і вдруге, а потім повільно рушив під куширі, що густо розрослися понад очеретом. З другого боку стіною стояла осока. Малий Журба, ще не вірячи в своє щастя, прилаштовував друге вудлище біля ноги, як поплавець з повільної ходи враз, немов куля, пірнув під воду з різким сплеском, а вудлище зірвалося з берега, він ледве встиг ухопити його за сухий кінець. Пружна й навальна сила смикала й смикала, і він, щоб не випустити вудлища, ступнув у воду, з усієї сили напружився і спробував його виважити. А воно гнулося, трепетало, якась нездоланна сила тягла шнур і тонкий край вудлища отуди, під куширі. А там заплутається — і пропало!

Відчуваючи, як від зусилля й захвату все затерпло в грудях, десятилітній хлопець відхилився назад, відчайдушно потягнув вудлище до себе і вгору. Там, на кінці шнура,

спочатку з'явився бурун, потім вода з плескотом вибухнула, роздалась, і з неї вирвався лискучий, ніби кутий із срібла чи золота, мокрий і навіть з вигляду слизький короп. Освітлений першим промінням сонця, тріпочучи й б'ючись на гачку, він за ривком вудлища перелетів через голову малого Журби і забився на траві позад нього. Хлопець, забувши все на світі, впав на нього грудьми й придавив до землі. І тільки тоді помітив кров на розірваній верхній губі рибини, яка невтомно зіпала, хапаючи повітря. Зрозумів: під час удару об землю короп зірвався з гачка і його навіть не треба одчіпляти. Не вірилося, що він власними руками спіймав такого велетня зі срібними боками й чорною спиною. Втримати коропа він не міг, а так хотілось виважити його над головою й показати бабусі!

Притискаючи рибину обома руками до травини, він трохи випростався й глянув услід бабусі. Її малесенька постать бовваніла в затінку хат уже аж під самою греблею. Марно було гукати — на такій відстані вона нічого не почує й не побачить. І малий Журба перевів погляд на став.

Поплавка не було! Не було на березі й вудлища. Воно спокійно лежало на воді, приткнувшись до суцільної стіни очерету, й ледь погойдувалося на ранковій брижуватій хвилі, яка здійнялася з першим вітерцем. Хлопець, засукавши холоші, тихенько побрів до нього, вже одразу взявся обома руками за товщий кінець, що був за кілька кроків од берега, і почав обережно тягнути.

Вудлище гнулося й піддавалося важко. За натягнутим, як струна, шнуром зрушив був і весь кушир, але потім здригнувся, розсунувся, випустив зі своїх тенет рибину. Отак, спиною, хлопчик вийшов на суше й витяг за собою ще більшого коропа — той чомусь не бився, не рвався, немов очамрів, поки хлопець борюкався з першим. Гачок був заковтнутий так глибоко, що, вивільняючи його, рибалці довелося засунути в пащу мало не всю руку. Короп зіпав ротом і зябрами, марно пережовуючи непотрібне йому повітря.

Діставши з кишені довгу міцну шпагатину з великими цвяками на кінцях, малий Журба протягнув один край крізь зябра в рот одному, потім другому коропові, ледве підняв їх і поніс до води. Там вони оклигали, сплеснули, ніби нехотя, раз чи два наструненими широкими хвостами і вгомонилися. Другий кінець хлопець обмотав навколо вербички, яка росла при самому березі, зав'язав його і,

помивши руки від слизу, випростався, щоб заходитися біля вудок.

Він почував себе володарем і багатієм, радість розпирила груди — шкодував, що ні з ким поділитися своєю радістю. Та не встиг і черв'ячки нанизати, як на берег прибігла старша сестра Ганна, що тільки-но приїхала ранковим поїздом з міста на канікули, поцілувала його. А потім тільки й зуміла спитати, як питають завжди рибалок — трохи іронічно, а трохи знущаючись:

— А де ж?..— І замовкла, побачивши те, що було отам, у воді, під кушем верболозу на кінці пизки.— Та не може бути?! — видавила з себе пошепки.

Очі її розширилися, витріщилися, а вона все одно не вірила їм. Не вірила, й край!

— Це ти, отаке мале,— гукала щасливо й радісно, аж виляски йшли над водою,— і ввіймало отаку велику рибу?! — Та цмок, цмок його в одну شوку, а тоді в другу, аж коропи там, на пизці, плеснулися. Журба ніколи потім не бачив, щоб хтось так радів з його успіху. Навіть тоді, коли він своєю операцією рятував безнадійно хворого.

Все на світі міняється — міняється й наше ставлення до всього, хоч ми ніколи цього й не помічаємо...

— А чи знаєте ви, скільки людей зі штучними клапанами серця виживає? — питали його після сесії Академії наук спокійної вечірньої пори, коли влягається гомін у великому будинку і тільки столиця потужно стугонить на широких проспектах та вулицях десь далеко-далеко внизу.— І взагалі, скільки часу діють ці клапани Амосова, доки їх не відторгне організм, як трансплантовані серця доктора Барнарда?

— Ця проблема нас не обходить,— сказав Журба, прикро здивований.

— Чому? — ласкаво й наполегливо питав елегантний президент, дивлячись на нього примруженим дружнім поглядом.

— Ніякої біологічної взаємодії, жодного елемента вживлення тканин. Чисто механічне поєднання несумісних матерій. Клапан синтетичний, він не потребує ні живлення, ні функціональних обмінів. Хіба й так не ясно?

— Це зрозуміло, клапан і справді виконує суто механічну функцію. Але як реагують з плином часу саме серце й серцевий м'яз на його присутність? Я маю на увазі статистичні спостереження. Ви їх провадите?

— Обов'язково. Всі прооперовані перебувають у нас під постійним контролем. Справа це нова, й параметри часу практично незначні. Однак теоретичне прогнозування не викликає поки що ні сумнівів, ні необхідності доказів. Принаймні досі не зафіксовано ні відторгнення, ні навіть його симптомів.

— Проте є сигнали, що клапани викликають токсичні явища і люди вмирають саме від цього.

— Не знаю жодного такого випадку,— твердо і впевнено сказав Журба.

— Є люди, які дивляться далі...— усміхнувся сивий президент.

— Далі за тих, хто не лише розробляє, а й практично здійснює теоретичні прогнозування й винаходи,— підхопив Журба.— Як це легко! І як — безпечно! І доки вони, оці неробн-провидці, ставитимуть нам палиці в колеса?!

— Ми пошлемо вас у Кейптаун — проконсультуетесь з Барнардом, попрацюєте з ним.

— Тільки після того, як підготую своїх співробітників до самостійного оперування. Ви уявляєте, скільки людей загине за час мого консультування?

— Так, це правильне рішення,— сказав президент.— І ще один сигнал — ви знову віддаєте перевагу неперспективним хворим.

— Тоді мені, як і вам, все ясно. Чи не можна було б урезонити цих донощиків, щоб вони не заважали не лише мені, а й науці? Я прошу вас не зважати...

— Не зважати не маємо права,— твердив президент.— Намагайтеся не давати їм приводу для писання анонімних доносів.

— Анонімних? Хіба ми не знаємо, звідки дме вітер?

— І все ж...

— Набридло! — вигукнув Журба, підвівшись.— Життя людей ставиться на карту, як і моє власне. А тут — анонімки. Ну, хіба не безглуздя? Треба нарешті покласти край цьому підлому діянню. Хоча б у науці.

— Наука така ж беззахисна перед анонімниками, як і все інше. Раз пишуть, треба реагувати.

— Тільки не вам. Ви ж знаєте ціну цим шарлатанам.

— Припустимо. Але ж треба позбавляти підстав.

— Треба дерзати й працювати. На практиці доводити свою правоту. Немає ні іншого вибору, ні змоги. На полеміку не вистачає часу — все забирає робота. Захистити можете тільки ви.

— Ну-ну.— Сивий президент поклав на плече Журбі руку.— Не думайте, що ми тут бездіяльні. Ви знаєте, анонімки мають великі переваги. Своєю невідомістю і показним уболіванням. Це справляє враження.

— Будь вони прокляті,— сказав Журба.— Доки на них зважати?

— В кожному разі все у ваших руках: заробляють гарантію перед операцією. Доведіть, якщо ви...

— Доведу! Аби тільки припинились оці наклепи.

— Гадаю, ми в цьому порозумілися,— сказав стомлений президент.— А тепер давайте поговоримо про справи. Перш за все, я вірю у вас. Не витати в небесах науки, а впроваджувати її досягнення в практику — ось що головне! Зараз роздумувати й розбалакувати ніколи. Час обганяє нас, а недуги й хвороби оточують людство так швидко та густо, що не встигаємо й оглянутися. І те, що ви так сміливо, так відчайдушно змагаєтесь із серцевою недостатністю, від якої мре найбільше людей, вразило мене до глибини душі. Ми гадали такі операції ошанувати років через десять, а ви так випередили наше перспективне планування, що всіх здивували. Так що настав час здивувати й вас. Повідомляю, що на найближчих загальних зборах будемо обирати вас академіком. Ви цього заслуговуєте. Завоювали це високе звання своєю працею і сміливістю, знаннями й практикою.

— Дякую,— підвівся Журба, зняквівши від несподіванки.

— З подякою можете зачекати до кінця голосування, бо від чорних куль ніхто не застрахований. Тепер головне — не знижувати темпів. Щоб прискорити підготовку кадрів і полегшити вам працю, ми домоглися рішення обладнати в кожному обласному центрі кабінет серцево-судинної хірургії з усією потрібною апаратурою — не хворих возитимуть до вашого інституту, ризикуючи не довести, а ви самі їздитимете до регіону й оперуватимете все з новими й новими людьми, спеціально підготовленими у вас-таки, батечку, у вас. Там же, на місцях, вони вчитимуться й самостійно працювати. Над усім доводиться думати та й думати. А не передбачиш чогось — пропадеш! Випередить тебе час, тоді вже не наздоженеш, брате! Як на марші в багнюку. Вам доводилось відставати на марші?

Журба мовчки кивнув, а відповіді не встиг, бо президентові подзвонили по урядовому телефону, який стояв у побутовій кімнаті. Він вийшов. А Журбу раптом обступили засніжені поля за Віслою. Вони рвуться піхтурою за

танками вдень і вночі, а німців аж кишить по лісах та фільварках, Ідуть з автоматами на бойовому зводі, бредуть у хугу по коліна в снігу, щомиті чекаючи нападу, а невтомні танкісти рвуться все далі й далі, і відстань між танками й піхотою сягає іноді ста кілометрів. А тут ще й клята нога, уражена осколком міни в перший же день прориву на плацдармі за Віслою, зараз такому далекому, що до нього дійти вже важче, ніж до смерті. Нога зовсім розпухла, не вміщається в чоботі і болить! Хоч кричи від кожного кроку. І він таки відстав на якомусь переході. А були вони тоді великі — близько сімдесяти кілометрів щодоби по снігу, в хуртовину, з якимись химерними атаками серед білого дня й темної ночі, наче німці навмисне виходили з лісу, щоб їх убили, щоб не гинути їм від голоду і морозу.

«Ждатимемо тебе в клуні,— сказав йому старший лейтенант Сухов, показуючи за село, яке виринали назустріч із сутінків і заметілі.— Там буде привал і обід. У село не заходь, іди прямо до клуні». Вони тоді не заходили в польські села, щоб не тривожити людей. Намагалися не завдавати клопоту жителям, щоб вони, ті бідні поляки, врятовані від страшного фашистського рабства, парешті спочили.

Сухов побіг доганяти сапроту, а він уже йшов неквапливо, вибирав дорогу, памагаючись обережно ступати пораненою ногою, щоб хоч трохи менше вередити її. Рота віддалялася поступово і невідворотно, і йому було невимовно страшно бачити її ар'єргард, який огортався сніговою пеленою, наче то була й не його рота, а чужа. Він ступав у її сліди, що здавалися теплими в снігу на чужій і холодній землі, за яку доводилося битись, як за рідну. Зоставався сам, наодинці з хурделицею, яку в наших південних степах можна було б назвати й бураном.

Нестерпно відчувати на засніженій невідомій дорозі, по якій ступаєш уперше в житті без товаришів і командирів, що й позаду в тебе нікого немає, й по боках усе відкрите, і звідусіль може прийти смерть.

І тут ззаду почулося форкання коней, постукування штельваги та характерний звук саней, які мчать по м'якому снігу. Все це було м'яке, глухе, немов підступне. Все ближчало і ближчало, вже чути й тупіт копит, мав би пролунати й голос того, хто правив кіньми, але коні, мабуть, добрі, паристі, і на них треба понукувати. Самі, напевно, знали, як їм краще бігти, і дорогу відчували, як усі коні на світі.

Он бовваніють не так уже й далеко. Тільки хіба ж розбереш, хто там сидить у тих санях — свої чи чужі. В цьому

білому летючому мареві, що могло б видатися підступним навіть на мирній дорозі. Коні білі од снігу. І сани білі, і ті, хто в них сидить. Їх двоє. Ступивши набік, клацаєш затвором автомата і кладеш пальця на спуск, відчуваючи тривожну бентегу і отой гарячий неспокій від певності в своєму вивіреному автоматі, коли згадуєш, що в ньому сімдесят один патрон! «Зріжу обох однією чергою»,— спадає якоесь само собою на думку.

А коні наближаються, накочуються на тебе білою марою. Вже чути їхне хапливе дихання і глухий гуркіт, коли сани йдуть затоки, наїжджаючи полозьям на грудки.

— Тпру,— каже той, що не тримає віжок, важко скочується з саней, підбігцем наближається, продовжуючи за інерцією рух уперед, бо й сани спиняються, проїхавши кроків з десять повз тебе. Завважуєш туго натягнуті віжки, коней, сивих, як туман, і їздового, який, відкидаючись назад, ніяк не може їх спинити. А на того, що підходить, не встигаєш і поглянути: вже розумієш, що це свої. Німці теж були б заспіжені й білі, але шапки-вушанки і наші шинелі можна впізнати навіть під снігом. Такі вони сірі й пукі і так якоесь по-нашому пошиті.

— З якої частини? — питає ще здаля.

— Сто перший полк,— кажеш йому.— Тридцять п'ятої дивізії.

— Відстав,— вереснув, розстібаючи кобуру.

Автомат твій дивиться йому просто в розчервоніле од вітру, мокре від снігу обличчя, і відповідати не хочеться.

— Ану, марш доганяти колону! — крикнув войовничо й завзято.

Чого він кричить, ніяк не візьмеш утямки, і через те якась пекуча й непрошена образа підкочується до самого горла.

— Дезертир?! — вихопив він ТТ.

«Чого він кричить? Ну, чого він справді кричить?»

— Вперед! — махнув пістолетом перед самим обличчям.

— Сховайте оте-го,— кажеш йому тихо.

Автомат твій усе ще дивиться йому просто в обличчя косо зрізаним пласким рильцем.

— Чого це ви розкричались? У тилу засиділись, мабуть! По штабах, при начальстві, видать, намовчалися?

Він був нижчий од тебе, опецькуватий. Поясний ремінь не те щоб стягував шинель — випинався на череві уперед і вниз, так що пряжка була зовсім зайвою. І пістолет він тримав невміло. Бувалому солдатові одразу видно.

Їздовий сидів до вас спиною, заслонившись піднятим коміром од вітру.

— Сховайте пістолет,— кажеш ти,— поки їздовий не дивиться. Просто ж незручно.

Він мовби засоромився свого вибуху, нагнув голову і почав засувати ТТ в кобуру, ніяк не попадаючи. Довгий ніс його, сизуватий і змерзлий, зробився від того немовби ще довший, а на щоці, повернутій до тебе, так багато напіврозталого снігу й краплин, що хотілося стерти їх рукавицею або чимось м'якшим. І погони припорошило, що й не розгледити нічого.

Давши раду неслухняному пістолетові, він випростався, швидким і на диво вправним рухом затиснув вовняну рукавичку, змахнув з твого лівого погона сніг і так само суворо глянув в обличчя.

— Лейтенант медслужби?— спитав усе ще голосно, але вже не так войовничо.— Лейтенант, а відстаєш, поміляєш...

— У мене пога...

— Що, намуляв?

— Та ні, шкрябнуло ще на Віслі.

— А полк де?

— Оці у тому селі. А сапота в клуні привал зробила. Сказали, що діждуться.

— А повозки?

— Відстали.

— У нас нема місця,— сказав він, патягаючи рукавичку. І у вічі тобі більше не дивився.

— Я й так дійду,— сказав ти і автомат за спину не закинув.

— Перевіримо.— Суворо зсунувши брови, все ще не дивився на тебе.— Відстають, поміляєш...

Повернувся й пішов, одвертаючи од вітру лице.

Упав на сани збоку. Виставивши куці ноги в товстих ваянках, штовхнув їздового.

— Жени!

Коні рвонули, і сани зникли в сніжному вихорі, який налетів з новою силою.

Дочалапавши до клуні, ти ж штовхнув хвіртку в широкі дощаті ворота і одразу ж упав на солому, що товсто встеляла долівку.

У напівтемряві було видно, що рота лежала покотом у теплій, шелесткій і по-домашньому затишній соломі. Спали хто де впав, і дивитися на них було любо й приємно, бо

кожного тут знав і любив хтозна-відколи. Немов од народження.

Обідом ще й не пахло. Мабуть, кухня не під'їхала чи кашовари десь доварювали перлову солдатську шрапнель. Вітер вив, періщив у стіни снігом, шелестів соломою на покрівлі — рай, та й годі. Таке в тому поході од Вісли до Одеру могло хіба що приснитися. Сон і справді чигав на тебе, як і на всіх, мабуть, у якомусь темному кутку. А може, звалив одразу ж за порогом, м'яко, наче кішка підкрався, плигнув на груди, і ти одразу солодко й млосно поринув у нього. Але хтось підійшов, чалапаючи по соломі. Хтось сказав чи спитав щось над тобою спершу тихо, а тоді браво так і по-армійському неухильно:

— Роззути лейтенанта!

Ти розплющив важкі повіки і хотів нагадати, що в цій клуні над сонними солдатами личило б говорити інакше — тихіше і лагідніше. Але, повернувшись звідкись здалеку, із зелених сопячних луків паглого й милого сну, побачив над собою командира роти і того, який догнав тебе й покинув на дорозі. Це був молодший лейтенант, набагато старший за віком від старшого лейтенанта Сухова, мордатий і рожевощокій.

— Треба роззутися,— сказав тобі Сухов.— Молодший лейтенант хоче подивитися, чи нога в тебе справді не в порядку...

Корницький, ординарець Сухова, вже міцно тримав твій чобіт в цупких руках, вже стягував його обережно, але настійливо.

— Болить? — спитав, помітивши, як ти скривився.— Впийрайтеся в мій чобіт,— сказав він і потяг сильніше.

— Ти й тут не спиш? — глянув ти на Корницького, наймолодшого з вас, голубоокого і світлочубого маріупольця.— Ти й тепер не заснув? — питав його, щоб перемогти й заглушити біль.

Корницький спати не вмів. Здавалося, зовсім не навчився спати на рибальських берегах свого невтомного Азовського. Ні в обороні, ні в наступі, ні на марші — ніколи не бачили його сонним. Весь день нишпорив, щось добував. Або чистив трофейний кулемет МГ-42, коли все було вже перенишпорене і діставати нічого не треба.

Молодший лейтенант для чогось обмацував твою набряклу ногу, ніби щось тямив у тому, довго роздивлявся рану, яка вже почала потроху загнюватися.

— Так,— сказав він Сухову,— треба відправити в медсанбат.

— А ви знаєте, де він? — спитав Корницький, замотуючи ногу бинтом з індивідуального пакета,

Молодший лейтенант промовчав.

— Він сам з медсанбату, працює там хірургом. А до нашої роти пристав, бо служив тут донедавна.

— Медсанбат загубився,— сказав Корницький.— Усі від нас відстали. Ніхто не може вгнатися за нами, як ми не можемо вгнатися за тими клятими танкістами.

— Помовч,— звелів йому Сухов тихо, щоб нікого не розбудити.— Скоро мають прибути повозки. Ми його повеземо.

— Правильно,— глянув Корницький на молодшого лейтенанта.— Думаєте, приємно покидати свою роту, коли не знаєш, де твої медсанбат?

— Накажіть йому замовкнути,— підвищив голос молодший лейтенант, звертаючись до Сухова.

— Я вже мовчу.— Корницький намотував тобі на ногу онучу тонше, ніж вона була намотана досі.

— Ми його повеземо на повозці,— знову сказав Сухов так, щоб нікого не розбудити.

— Як знаєте. Але глядіть мені, щоб не було жодного відстаючого. Це наказ командуючого.

— Знаю. Не можна, щоб були відстаючі. Німців багато по лісах.

— Жодного,— підкреслив молодший лейтенант.— Мені доручили...

Що йому доручили, хто доручив — ти вже не чув. Сон знову на котячих м'яких лапах підкрався до тебе. І вже тільки стугонить вітер у піддашші, січе сніг об стіни та двері, і важко зрозуміти, сон це чи дійсність у тому безперервному великому наступі од Вісли до Одера. Та все бовванів і бовванів у тім сні ар'єргард твоєї рідної роти, все віддалявся і віддалявся, і страшно було бачити, як він даленіє, і ще приємніше думати, що ти таки догнав своїх і не розлучишся з ними, якщо вцілієш, ні при форсуванні, ні на плацдармі за Одером, ні в останньому наступі на Берлін.

І навіть після такого страшного поранення, яке на тебе чигало в Берліні, на Фрідріхштрассе, найстрашніше було згадувати, як віддаляється і щезає в заметілі рота, покидаючи тебе на чужій землі мовби навіки...

— Так, я знаю, що таке відстати од своєї роти на марші,— сказав Журба.— Я встиг це відчути, хоча й ненадов-

го... Постараюся тепер не відстати — на те, по суті, й витрачається ціле життя і всі зусилля та здібності, щоб іти в ногу з часом.

Президент тільки уважно поглянув на нього.

Мабуть, найрадісніші хвилини були оці, вранішні, коли забігаєш зі свіжих київських вулиць до свого інституту, в широкі та світлі його вестибюлі і бачиш усе збалансованим, налагодженим, тихим і діловим, а перед роботою, нікого не скликаючи, опинишся серед молодих співробітників, які самі збираються щоранку в твоєму кабінеті на п'ятихвилинку, коротко й чітко доповідають про стап прооперованих учора, про тих, кого підготовлено до операції сьогодні, про те, що планується на завтра.

Свіжі, рум'яні, інтелігентні обличчя, сяючі очі, тонкі й довгі пальці — він потай милується ними, а розмовляє коротко, по-діловому. Інакше не встигнеш: бо в операційних уже когось розтинають, комусь дають наркоз. Страшна робота, якби не така потрібна й не така успішна. Тут розуміли одне одного з півслова, а сторонній нічого б і не втратив.

Повернувшись з Москви, Журба поспішав до свого інституту через увесь Київ з радісним передчуттям бажаної зустрічі з колегами й улюбленою, хоча й суворою роботою, яка давно вже стала суттю його життя. Думалося ж найбільше про людей, яким вони сьогодні допоможуть здолати важкі недуги. «Зараз, зараз», — шепотів він собі в такт бігові й відчував силу і вневненість.

Ранок, що видався йому після московського холоду аж надто теплим і сонячним, осяяв вікна й вітрини, позолотив стіни й ніби обновив бані древніх київських соборів. На широких бульварах, проспектах і майданах прослалися тріпотливі зблиски, а на вуличках і завулках — мерехтливі, підбиті серпанком тіні. Скрізь повно людей, що квапляться на роботу, й машин, які на те й існують, аби прискорювати рух та зменшувати відстані.

Сьогодні студенти й школярі давно вже пройшли в свої класи й аудиторії, і на тротуарах у цю пору володарюють люди літні, поважні й статечні, респектабельні службовці, ясночолі мужі науки, зрілі розквітлі жінки — окраса світу, радість і свято всіх закоханих і захоплених душ, невичерпні джерела людської досконалості й принадної елегантності. Проти сонця світяться німбами їхні вишукані зачіски, виразніше окреслюються скульптурні лінії постатей, милує око легка впевнена хода. А в затінку — ширшають

очі, випромінюючи енергію думки й жаги, журби, ніжності й задріжності. Із тіні — у світло. Із світла — в тінь. Так невловно мінливі й по-різному прекрасні істоти, які роблять нас багатшими й щасливішими від однієї думки, що вони є на світі.

Дивишся на них і думаєш: скільки ж то написано про ваше високе призначення на землі найбільшими поетами й найвидатнішими музикантами світу, якими мелодіями окутано й овіяно вашу душевну й фізичну красу, а ви все одно вивищуєтесь над усіма нами, над усім світом, над найвищою поезією й музикою.

Інститутські коридори здалися тьмавими й занадто лункими після радісного гомону міста. Журба швидко поминув вестибюль і, прямуючи до свого кабінету, мало не нашттовхнувся грудьми на повпій, з мореного темного дуба стіл, який мовби сам вплив із затемненого вигину коридора і повільно впливав тепер у розчинені навстіж двері яскраво освітленої приймальні, перегородивши йому вхід. Розвертати його було не так і легко, але його таки розвернули й занесли до кабінету. Слідом за столом двоє робітників внесли до приймальні туго згорнутий килим, ледве втримуючи його на плечах, немов шестиметрову соснову колоду, і тільки тоді Журба дістав змогу зайти до себе.

Сошче ударило у вічі, бо висіло саме над чорно-лабрадоритним кладовищем — просто перед вікном, і Журба одразу ж побачив у далині ажурний перехідний міст, перекинаний між двома горбами. Тут, над кладовищем, цей міст годився б, звичайно, на те, щоб по ньому ходили тільки безсмертні — найвродливіші жінки й дівчата, відчайдушні герої й найславетніші мудреці, але зараз на ньому, мов пшенична паляниця на темній жаровні, лежало ранкове сонце, і у Журби нараз виникла думка, що міст проєктувався й будувався саме для того, щоб сонце могло прилягти на ньому і якусь мить спочити.

— Що за переселення? — кивнувши услід занесеним до кабінету столу й килиму, спитав Журба свою секретарку.

— А ви сьогодні, одначе, затримуєтесь, — глянула вона на годинник і зауважила йому цілком серйозно і навіть суворо: — На вас уже чекають в операційній — там привезли шестирічну дівчинку.

Стороння людина здивувалася б такому паритетному її тону, але саме Журба запровадив у себе в інституті оцей демократизм і вимогливість, сам не прощав нікому роз-

христаності й запізень і привчив до цього усіх своїх співробітників, тому тільки й сказав, привітавшись:

— Я не дістав квитки на той поїзд, яким завжди приїжджаю з Москви, а інший приходить трохи пізніше. Я зараз, візьму тільки халат і біжу.

Зайшовши до кабінету, він мимоволі оглянув стіл — темний і на сонці, широкий і масивний, з лев'ячими лапами замість ніжок — німецький повоєнний ампір з доброго мореного дуба-моноліта. Книжкова шафа того ж таки матеріалу й стилю стояла під стіною проти вікна. Стіл ставили в кутку, щоб світло падало зліва. По підлозі розстеляли товстий в'єтнамський килим.

— На середину тягніть, — порядкувала секретарка. — А стіл трохи глибше в кутку. Отак, — показувала вона й примірялася, пройшовши за стіл попід стіною. — Спасибі, — подякувала носіям, котрі відразу ж і вийшли. — Вам буде зручно, — сказала Журбі, що зав'язував за спиною халат.

— Так що це за зміна декорацій? — спитав він, заінтригований і збентежений тим, що діялося в його кабінеті.

Замість відповіді секретарка швидко й виравно набрала номер телефону й подала йому трубку:

— Міністр, — шепнула вона. — Подякуйте йому.

Та Журба тільки й встиг представитися, як міністр привітав його з поверненням і тут же спитав:

— Так коли летиш у Кейптаун до Барнарда?

— Ще не вирішив, — буркнув Журба, здогадавшись, що міністрові дзвонив президент академії. — Треба із справами розібратися...

— У тебе вже є досвідчені послідовники, так що готуйся.

— Хотів вам подякувати... — почав був Журба.

— Пусте, — весело урвав його міністр. — Наші господарники придбали, щоб догодити мені, а в мене й стіл, і килим хоч куди. Запопадливі такі, що далі нікуди! Кажу, не треба мені, до того, що є, звик. А куди ж подіти нові меблі й новий килим? — питають. Кабінетів багато, кажу їм, і охочі до нових меблів знайдуться. А тоді згадав тебе: препоганний же стіл у такому чудесному інституті, та ще й у майбутнього академіка...

— Даруйте, в мене зараз операція, то й подякувати як слід часу не маю, — вибачливо сказав Журба, — а за килим і меблі якимось уже відроблю.

— Молодець, — сказав міністр. — Нічого зранку теревені правити. Біжи, біжи... І знай, що ти вже давно відробив.

Журба попрощався і заспішив до першого операційного

блока. Вшерть вивовнений клопотами робочий день скінчився пізно ввечері. Як і завжди, йдучи додому, Журба зайшов до реанімаційного відділення, де порядкували науковці Дубченкового інституту, які й підбивали підсумки його роботи, привласнюючи врятування людей собі. Ніби операції й не було. І не було Журбиної віртуозної майстерності та нелюдської напруги. Що вдієш, науково-технічний прогрес у цьому випадку зумовнив поєднання зусиль двох таких необхідних галузей медицини й психологічно несумісних характерів учених, керівників цих наукових установ. Журба зайшов сюди, щоб провідати свою стареньку пацієнтку, прооперовану ще до поїздки в Москву. Він знав, як їй тяжко, але був упевнений, що тепер вона буде жити. Бабусю було так шкода, що аж серце заходилося. Ще ж добре, як витримає все це недаремно, й онуки, які лишилися на її утриманні, не ошукають її сподівань, виправдають усі надії й стануть справжніми людьми.

Перебуваючи у мирний час між смертю й життям, мов на вічній і постійно триваючій війні, він звик до всього — не міг звикнути тільки до байдужості. І, дедалі більше схиляючись перед молодістю, не міг пробачити їй безжурного верхоглядства.

Стояв у дверях, із співчуттям і жалем дивився на стареньку, що з сльозами вдячності підводилася йому назустріч, але ще не могла підвестися, і чув за спиною віддалені, але вже вловлювані власні осінні дзвоникки і, підбадьорюючи свою сиву, мов зозуля, пацієнтку, вже вкотре згадував незабутню її милу бабусю Чорнушху.

Того ж дня, як рибу було спіймано й принесено додому, за Хаврихою приїхав дядько Харитон, а за бабусею Чорнушихою — дядько Симко з тіткою Ганною. Гостей — повна хата, а тут — риба. Саме до ладу! Великого засмаженого коропа малий Журба поклав перед бабусею, і та просльозилась: уперше не вона подала комусь, а подали їй — як мало треба, щоб розчулити стару, яка весь вік піклувалася про всіх і піхто ніколи про неї.

Бабусю спорядили надвечір на ближній полустанок, а вона ніяк не могла розстатися з ним, своїм неслухняним онуком, пригортала його до себе, обцілювала й зрошувала слізьми його біляву голову та все приказувала:

— Такий же вдатний хлопчина. На нашого Дмитра схожий. Той, бідолага, все вмів, а бач — погіб у полоні, в

австріяків. Бережіть же хоч цього,— наказувала вона батькові й матері.

А вже тоді, після вечері, посиділи всі на лавах і підвелися.

— Прощайте,— вклонилася бабуся низько.

— Бог простить,— відповідала мати, плачучи і теж кланяючись.

— І вдруге,— схилялася бабуся Чорнушиха.

— Бог простить,— кланялася й мати.

— І втретє.

— Бог простить...

Почали обніматися й цілуватися. Тільки батько-безбожник не брав участі ні в ритуалі прощання, ні в поцілушках. Мовчав і виглядав раз по раз у вікно на дорогу — чекав машину. А як підійшла, підсадив бабуся в кабінку, сам поліз у кузов разом з Симком і тіткою Ганною. А бабуся все плакала й виглядала з кабіни, найбільше дивилася на онука, ворушила губами й махала білесенькою хусточкою. Її повезли на чугунку, а далі в Донбас, звідки вона вже й не повернулася...

Все життя ловив потім рибу за її порадами малий Журба. Ловив і коли виріс. Власне, й жив так, як жила вона: завжди наполегливо працював і беріг у серці велику ніжність до неї, такої беззахисної, доброї й ласкавої,— вона втілювала в собі всіх бабусь його рідної землі.

Більше він своєї бабусі Чорнушихи ніколи не бачив, але запам'ятав її на все життя.

Бабуся розповіла йому про трагедію Баштанківської республіки. І він часто уявляв ревище перепудженої корови, гоготіння полум'я над палаючими хатами і застуканого на чиемусь городі Івана Тура, який не давався денікінцям. Вони його викурили з горища, підпаливши хату. А він не лише врятувався, але й застрелив кількох з них майже впрутил і подався через городи, перестрибуючи плоти й загати. Офіцерські кулі не наздогнали його, бо надто вже хотілося білий наволочі взяти Івана живцем за те, що стільки разів утирав їм носа і в обороні, і в зустрічній бою. Квапилися, мабуть, один з-перед одного, стріляли, не цілячись. Гналися за ним, як хорти.

Тур мчав через городи, вибираючись у поле, яке цього разу не порятувало б його, бо ж відомо, що один у полі не воїн. Але він біг, а денікінці оточували його, обкладали, як вовка в облаві. Піші гналися городами, а кінні чвалом неслися вулицями, щоб перейняти в провулку. Та Іван Тур

розстрілював їх упритул, ловив коня шойно вбитого ворога, але коні не давалися йому. Рідного брата Леонтія спалили на горіщі живцем у Івана на очах, і він тепер один з усіх партизанів ще відбивався, ще боровся за життя, не маючи в тій боротьбі жодного шансу на порятунок.

Коня він не зловив, а може, й сили не було вискочити на нього. Не перестрибнув Тур і кам'яного муру, який відділяв город Трохима Гуца, Симкового батька, од провулка. Задиханий, загнаний, стрибнув з розгону і не дістав верха, за який треба було б ухопитися. Зірвалася рука, поздирались нігті і бризнула на білий кам'яний мур темна кров, але болю не відчув, наче це сталося з кимсь іншим. Тільки лайнув подумки Трохима за те, що виклав такий високий мур. І, дивлячись, як наближаються денікінці, охоплюючи його кільцем, згадав, що й даремно вже лає Трохима, бо той ще позавчора поліг під Горохівкою, поблизу Миколаєва.

Денікінці наближались повільно — розсипались, як мурашня, по городу й садку, ховались попід кущами агрусу, перебігали від дерева до дерева все ближче і ближче. А від хати кричала стара Гуциха:

— Щоб тобі до вечора не дожить, проклятий! Щоб тобі дітей своїх не побачить, як ми вже ніколи не побачимо синів своїх рідних! Це все через тебе...

«За що ж це вона проклинає мене? — подумав Іван, пробираючись до колодязя, геть обплетеного хмелем, певно, денікінці й не знали, що то колодязь, бо прийшли сюди хтозна-відкіля.— Всі ж піднялися проти Денікіна. Хіба ж я винен, що мене командиром обрали?» Він стріляв по тих, що поповзом посувалися до колодязя, щоб сховатися там, як за укриттям. Іван не міг цього їм дозволити, бо колодязь буде порятунком доти, доки вони не знають про його існування. Хай думають, що це купа хмелю. Плутаючись у шорсткому гарбузинні, кипувся він навперейми тим, що повзли до колодязя, і знову стріляв. «Скінчилися патрони! — майнула думка.— Перезарядити не встигну — схоплять». Він давно вже зрозумів, що його хочуть узяти живцем. Наказ, мабуть, такий дістали від Слацова. До колодязя йшов, не згинаючись, на повен зріст. А ті не знали, є в нього ще патрони чи немає, і тому не зважувалися кинутися на нього. Коли до колодязя лишилося кілька кроків, він брязнув об землю зброєю, яка уже відслужила своє, вихопив з-за пояса пістолет і гранату.

— Ну що, білогвардійська наволоч! — крикнув, не впізнаючи свого голосу.— Хотіли Тура живим узяти? Ось

вам! — вирвав зубами чеку і кинув гранату під дерево, де залягло чоловік із п'ять. Граната чомусь не вибухнула, і ті, що були під деревом, кинулися просто на нього. Але Тур встиг вискочити на заплетену хмелем цямрину і вистрілив собі в груди. Коли добігали денікінці, він, повільно падаючи навznak, вдарився потилицею об край цямрини і, немов надвое зламавшись, полетів з-під ясного й теплого сонця у вологу пільму глибини й прохолоди...

Про те, як денікінці хотіли взяти живим Івана Тура і як він застрелився й упав у колодязь, Журба почув ще малім від своєї бабусі. А в Баштанці про це знає старе й мале. Було воно, може, й не так, як оце він запам'ятав, і не так, як йому розповідала бабуся. Але суть жила в цьому й квітла кумачем революційних прапорів Баштанківської республіки і не померкне повік, як ніколи не забудеться бабуся Чорнушиха, яка все те сама пережила і лишила йому на згадку немов заповіт.

Відстані в часі й просторі зараз змістилися, й все, що діялося тридцять, п'ятдесят чи шістдесят років тому, знову ніби наблизилося, вряди-годи стає перед очима тих, котрі це бачили, і не менш яскраво — в уяві тих, хто тільки знає про все з розповіді, почутої в дитинстві. А почуте в дитинстві з бабусиних вуст не меркне — залишається в пам'яті на все життя мальовничими картинами, щоб легко постати в уяві при найменшій асоціації.

Кажуть, того дня, як налетіли денікінці, на Реп'ящці саме грали весілля — танцювали, співали, славлячи молодих. Що то за весілля? Чие воно? Тепер уже ніхто й не скаже, бо батьки повмирали, а ровесників їхніх зосталося так мало, що їх і знайти важко. А тільки на весь вік запам'яталося Журбі з бабусиних розповідей, що на тому весіллі грав на гармонії його шістнадцятирічний дядько Матвій.

Коли денікінці вдерлися в село, все весілля почало тікати на Маньчжурію та інші хутори, не відаючи того, що немає для кінноти кращої поживи, як піші люди в степу, та ще без зброї.

«Вирубали до ноги», — казали і мама, й бабуся, і всі, хто про це розповідав. А дядько Матвій, молодесенький і прудконогий, забіг найдалі зі своєї гармонією: майже до Маньчжурії добрався.

Але й там, під самісіньким хутором, догнали його. Мабуть, уже останнього. Видно з усього, зморилися рубати

денікінські бандити, бо вдарили хлопця шаблею по голові та й покинули на стерні з гармонією. Цілу ніч він конав і мучився на тому скошеному полі. Всю круг себе землю пальцями сколував, стерню повиривав.

А вночі вдарив морозець — перший морозець осені 1919 року. Коли вранці за порубаними приїхали з підводами родичі, то найбільше їх вразили саме оті сліди нігтів на мерзлій землі — то була картина мученицької смерті.

Родичів Журба шанував і ніколи їх не соромився — навіть чорноротої Хаврихи. Тільки чим далі, тих родичів ставало все більше, ніби рід його розростався в міру того, як він піднімався шаблями науки й професії. І тепер весь той степовий, південний край, несходимий і відкритий сонцю та вітрам з усіх сторін світу, був йому й коліскою, й родиною, і з цього він не дивувався й не радів — просто все своє життя доростав до нього, не забував, чий він син і онук. І хоч найрідніших давно вже не стало, лунали в його пам'яті не стихаючи їхні дзвони — дзвони прожитого життя, страждань, старіння і смерті.

Проте він дедалі рідше навідувався туди, бо життя його було розплановане до хвилини. Перші п'ять років по створенню інституту навіть у відпустку не виїздив з Києва — ніяк було відлучитися, ні на кого покинути хворих, які потребували негайної допомоги. Зранку він щодня ставав за операційний стіл з найкращими, найздібнішими учнями, в другій половині дня учив їх тонкошам оперативної хірургії, а вечорами оглядав прооперованих. Тож додому повертався пізно й одразу сідав за письмовий стіл, щоб висповідатися перед майбутніми колегами, щоб не лишилося нічого невикладеного й нерозтлумаченого — здобути у важкій щоденній праці і битві за людське життя треба було розкрити для інших в узагальненій лаконічній формі.

Його учні і послідовники зростали швидше, ніж його слава, і на п'ятому році діяльності інституту близько десяти з них уже спроможні були замінити його. Він відчув полегкість. Саме те, що в операційному блоці тепер одночасно оперували п'ятох-шістьох хворих і щодня могли допомогти не одній людині, він і вважав найбільшою своєю перемогою, найзначнішим досягненням.

Постійна заклопотаність, напруга мислі й нервова зібраність непомітно зробили його різким у судженнях і діях, похмурим і відлюдкуватим не лише на роботі, а й удома. Він похапцем їв, часто-густо не помічаючи, що саме, і за їжею не переставав думати про хворих. І коли він засинав,

зморений, виснажений, вони чигали на нього, притаївшись у темних нетрях відключеної свідомості.

Найсвітліші, найрадісніші хвилини наставали для нього вранці, коли він, виконавши комплекс гімнастичних вправ, біг до свого інституту ще безлюдними вулицями Києва. Ці хвилини належали виключно йому — він не хотів думати про справи інституту, про свою наукову й клінічну діяльність. Він просто біг, слухаючи спів птахів, гомін київських вулиць, шерхїт шин по асфальту. З насолодою відчував на спітнілому обличчі ранковий подих вітерцю, а на стінах будинків, на лискучому листі дерев улїтку чи білих снігах узимку — яскравість перших відблисків сонця. І так свіжо, так ясно, так радісно навкруги, ніби щоранку починаєш життя спочатку.

Вечорів він не любив. Знав, його хворим найтяжче увечері. У сутїнки до нього в душу прокрадалася якась за давнена тривога, ніби віщувала йому щось лихе й несподіване. І коли в його кабінеті пролунав довгий і гучний дзвінок міжміської телефонної станції, він зрозумів, що настав час найбільшої тривоги, якої він підсвідомо чекав.

— Замовте мені на сьогодні квиток, — сказав він секретарці. — І негайно викличте машину.

А в Києві сніг... Такий — світу білого не видно. А коли йде сніг, та ще й мете віхола, до білого в білих снігах інституту добратися важко...

Довелося б шукати багато лопат, щоб його розчистити. Тому Журба роздобув снігоочисну машину ще в першу зиму існування інституту, і тепер вона постійно чистила сніг напологому схилі. Працювала вона там і зараз — у темряві світилися її фари, густо затушковані летючими сніжинками. Журба дивився з широкого вікна кабінету на стрімке вировище снігу, на могутню машину, яка здавалася на схилі пагорба малою й нікчемною, і біле місто над морем, куди йому треба було негайно летіти чи хоча б їхати — але тільки швидше! — було таке ж далеке й недосяжне.

Так, машина могла почистити схил, пробити в ньому дорогу й підтримувати її в належному стані хоча б до півночі. Але ж не настає ніяких машин, щоб звільнити від снігу аеродроми чи хоч злітні смуги на них. Та й видимість нульова, як говорять льотчики й метеорологи. Сніг, над Києвом сніг...

Йому було прикро і боляче дивитись, як невідворотна стихія хмаровищами лягає на пагорб, на столітні дерева,

на весь видимий у світлі ліхтарів простір, і це спадання, це вкутування білим саваном нагадувало йому щось неприпустиме — немов забуття, неуважність і черствість, які непомітно й підступно накочувалися на нього, доки він як проклятий працював, забуваючи себе. Та не так і себе, як усіх тих, хто постійно оточував його й ділив з ним турботи й тривоги, але не стояв поруч біля операційного столу, не був його пацієнтом, не потребував його допомоги.

Кладовище внизу, у долині, теж занесене снігом: не чорніють лабрадоритні надгробки і пам'ятники, не бовваніють старі каплиці й склепи, а проте підсвідомо пам'ятаєш, що воно таки є й нікуди не поділося.

Сніг, у Києві сніг...

А людей чомусь забуваєш. Особливо тих, з якими довгі роки не стрічаєшся і які не потрапляють у сферу твоїх наукових і професійних захоплень, не беруть ніякої участі у твоїх небуденних буднях й ніби перестають існувати. А хіба ж це не черствість? Хіба припустимо заради хворих забувати здорових, повноцінних людей?

Сніг, у Києві — сніг...

Після цього пізнього й несподіваного, як постріл з-за рогу, дзвінка Журба ніби збоку глянув на себе й побачив те, чого ніколи досі не помічав і навіть припустити не міг: він зачерствів і замкнувся в собі, у своїй роботі. У постійній битві з чужими смертями він забув рідних дітей — згадував і не міг згадати, коли востаннє розмовляв з ними по-людськи, коли цікавився їхнім життям, тривогами, проблемами й труднощами. З сном ще говорив про роботу, іноді ляв його, коли щось не ладилось, іноді гримав, як гримав тут на кожного наукового співробітника, і до цього вже давно звикли й ніколи не ображалися. Принаймні він тих образ ніколи не відчував.

Сніг, у Києві сніг...

— Літаки не літають,— доповіла йому секретарка, обдзвонивши всі агентства й аеропорти.— Можна виїхати поїздом...

— Коли? — спитав він стомлено.

— Через півтори години. Ви ще встигнете заїхати додому.

— Зваріть мені каву,— попросив він.— Я ще трохи працюю.

Пішов провідати прооперованих і з кожного вікна бачив, як іде сніг, як він розчиняє вечорову глибоку просіню.

Журба самотньо стояв у коридорі вагона, м'якому від килимів, уперше по двадцятилітній перерві курив сигарету за сигаретою — недокурки вже й не вміщалися у вмонтованій у стіні попільничці. Стояв і стояв у довгому коридорі, світлому не так од лагідного сяйва матових плафонів, як від двох суцільних стін: білих дверей і запорошених снігом вікон. Був один-однісінький в коридорі, а здавалося — у всьому білому світі. Згадував, як стояв за операційним столом в туго напруженому наметі медсанбату. Оперував день і ніч, хоч би що там було: близькі розриви бомб чи й дзижчання ворожих куль просто над головою. Коли наставала пора обідати, йому вливали в рот перозведеного спирту, заливали бульйоном — боялися, що, не ївши, впаде від втоми. А він тільки зітхне, бувало, переступить з ноги на ногу, вже й не чуючи їх, і скаже:

— Давайте на стіл пораненого. Не баріться там, не баріться.

А сам пильно вдивляється в обличчя, найчастіше землісті, ніби припалі пилом чи вкриті кіптявою. Знав, що це від надмірної втрати крові. Тому зразу ж паказував ще до обробки ран підготувати на сусідньому столі переливання крові. А санітарам, що аж падали від втоми, велів подавати іншого, з найближчого ряду — то пайтяжчі. А впоравшись з цим, гукав:

— Наступного...

Наступних було багато: з простреленими грудьми й животами, з розтрощеними суглобами, перебитими руками й ногами, з проломленими черепами — різав тіло, пиляв кістки, зшивав м'язи й сухожилля, аж у самого сухожилля й м'язи тріщали, а ноги й руки гули, як дзвони на сполох. А закінчивши стуляти й зшивати, знову гукав:

— Наступного...

І не знав, день зараз чи ніч, не чув вибухів круг медсанбатовського намету чи бліндажа, тільки радів з того, що не доведеться нікого гіпсувати, — страх не любив цієї роботи ще з інституту, як тільки гіпс потече поміж пальцями, одразу ж починало нудити.

Поїзд мчав темними тунелями й грімкотливими мостами. Промайнули міські склади й холодильники, високовольтні лінії й кооперативні гаражі, за якими несподівано обступила колію темінь лісу. А далі — відкрите поле, схоже на поверхню Місяця, яку ми побачили на екранах телевізорів ще мертвішою, ніж вона є насправді. Нарешті за Фастовом пішли села попід залізницею, і в них — багат-

тя,— смалили кабанів перед Новим роком. Високе полум'я металося поміж близькими хатами й кидало на поїзд високої й хисткі відблиски, кров'янило летючі сніги, що стали раптом видимі й густі — на весь світ кривава завірюха, крізь яку мчав поїзд, освітлений тріпотливим полум'ям, наче у війну, тільки тоді були пожарища страждань та біди, а тепер — багаття достатку, заможності й свята. Але сприймалися вони все одно як велика тривога, як біль, як згадка про кров, пролиту на війні.

У нього все тоді було в крові — і руки, й цупкий та холодний клейончатий фартух (торкався його оголеними ліктями, й здавалося, що це гострі закрайки крижини), штани нижче фартуха поважчали й липли до ніг, хлюпало і в черевиках, а він усе різав та зшивав.

— Оцього — на стіл! — тикав закривавленою рукою в тих, кого приносили з поля бою, засніженими серед зими й закуреними та спітнілими серед літа, — швидше, швидше, швидше...

А сам знемагав і не піддавався смертельній утомі лише тому, що треба було рятувати найтяжчих.

— Наступного! — суворо блимав із щілини поміж хірургічною шапочкою і марлевою маскою, а в самого давно вже не гнулася шия, правцем стала спина, задерев'янів попереk — тому й не падав, що все тіло залякло й перетворилося на суцільну негнучку конструкцію на міцних від природи ногах. Якби ж довелося падати, то падав би не згинаючись, важкий і холодний, мов мармурова колона десь на римських чи афінських пагорбах а чи корабельна сосна в Підмосков'ї.

Іноді, остаточно знемігшись, він стоячи засинав над операційним столом, все одно не падаючи, а тільки зронивши руки, як боксер у покдауні. Суддя на рингу в таких випадках просить підняти руки хоч би до пояса: не піднімеш — нокаут, поразка, кінець бою. Його ніхто ні про що не просив: знеможеного, коли нагло засне, підхоплювали на руки досвідчені санітари, що наносилися за війну й не таких здорованів, і вкладали на дві-три години серед поранених. Медсестри накривали його шинеллю, щоб зігрівся, а потім довго не могли розшукати закривавленого хірурга серед умерлих і непритомних. Якщо серед винесених з бою траплявся особливо тяжкий солдат чи ад'ютанти приводили пораненого генерала, його таки негайно знаходили й будили.

Прокидаючись, він не міг сам підвестися, і його піднімали. А він лаявся. Кричав на всіх за те, що не збудили

до тяжкопораненого ну хоч на кілька хвилин раніше. Ніякі докази й пояснення не допомагали. Коли його переконали, що пораненого солдата тільки-но винесли з бою, він обурювався — чого так довго несли. Лаявся він через постійне своє недосипання, кричав, щоб підбадьорити себе й остаточно відігнати сон, а надто ж — через те, що, рятуючи людей від смерті, відчував, як його поступово огортає тупа байдужість, породжувана смертельною втомою: нікого наче й не жалів, а хотів плакати за всіма, як оце зараз...

— Трапарара-тапа, трапарара-тапа,— торохкотіли на стиках колеса, особливо отут ось, на завороті,— трапатара-та, трапапапа-та,— а тоді частіше, частіше, ніби кудись заїзнилися: — трах-тарах-тах, трах-тарах-тах,— і тебе тупить грудьми й гарячою головою до холодного і вже зовсім заліпленого снігом вікна, ніби хтось випихає в засніжений морок ночі, яка вже зовсім зчорніла, бо поїзд увірвався в ліс, вагон розхитується, виборсується з чийось чіпких рук, а тебе все тисне до крижаного міцного скла, хоч вичавлюй його головою чи лобом. Потім в одну мить усе виривнюється, вагон, полегшено рипнувши всіма металевими пружностями, розслаблюється, і тебе вже відриває од вікна невидима сила, ніби розсердилась, що не послухався її й лишився стояти, як стояв,— шарпає так, що доводиться хапатися за поручень обома руками, аби не вдаритися об протилежну стінку. І знову: трапарара-тапа, трапарара-тапа,— в засніжену, заметільну ніч, у безмежний степ, за яким ще безмежніше море з білим-білим містом на крутому березі.

Дивно, тричі дивно, до цього не звикнеш за все життя: найголовніше і найзначніше, крім війни, починається геть непомітно й буденно.

Група студентів медінституту прийшла до його клініки (мало їх приходило!) подивитись операцію на серці й ознайомитися з новим обладнанням. Водили їх по численних поверхах і кабінетах його асистенти й помічники, бо він з хірургічними сестрами готувався до складної операції: треба було рятувати дитину від глибокого інфаркту й одночасно замінити в серці клапан лівого шлуночка. Поки дівчинку вкладали на операційний стіл, він встиг сказати студентам:

— Нічого від мене не почувте; я не оратор, тим більше не оракул, щоб пропагувати, скажімо, трансплантацію серця людини за методом Барнарда, хоч і бажаю йому успіхів

у цій великій справі. Раджу вам менше заглядати в рот будь-кому, бо всі ми тільки гуртом чогось варті. Хай вашими богами будуть наука, чужий і власний досвід, а не імена. Інших шляхів у медицині немає.

Висока, цибата дівчина, з тонким довгастим лицем, трохи задовгим посом, повними яскравими губами й світлим м'яким волоссям, ступила раптом з дальнього кінця гурту й рушила до нього, ніби готова хоч на ешафот. Була вона оката, ставна: тонка-тонка талія, перехоплена поясочком білосніжного халатика, круто переходила в добре розвинуті стегна, що округло пнулися з-під халата. «Нічого собі!»— схвально подумав він, здивувавшись, що при тендітному личку й тонкій, майже дитячій шиї вона виявилася такою по-жіночому розкішною і чи не вищою за нього. Йшла так повільно, ніби боялась оступитися.

— Зупиніться там,— наказав він їй,— тут усе стерильне. І до столу ближче, ніж ви зараз, нікому не підходити. Вже маєте знати.

— Ні,— хитнула вона головою, не зводячи з нього своїх очиськ,— я хотіла сказати...

— Можна починати, все готово,— шепнув цієї миті асистент.

Журба різко відмахнувся од неї й одразу ж забув про все, окрім операції.

До всього звиклий, загартований, він сам ледве тримався на ногах під кінець шестигодинної битви за життя дівчинки, сестри не встигали витирати йому салфетками піт з чола і обличчя, навіть гігроскопічна білизна й халат не допомагали, тіло було геть вологе. А студентки непритомніли, їх виводили в коридор чи до відчиненого вікна в передопераційнім покої. Коли він закінчив операцію, студентів лишилося небагато.

Помившись і трохи перепочивши, Журба рушив довгим коридором провідати прооперовану; нараз йому заступила дорогу та сама білява дівчина, чня нерозквітла краса так вразила його вранці.

— Ну? — спитав він, на мить зупинившись.

— Ви — мій бог, ось що я хотіла уже давно вам сказати.— Вона дивилася на нього широко розкритими очима, наче відтоді, як ото рушила до нього в операційній, ще ні разу ними й не кліпнула.

— Ідіть ви, дівчинко, під три чорти,— несподівано для себе сказав він тихо й стомлено, без будь-якої інтонації: ще не знав, чи житиме прооперована, і тому ніби неживий,

не оглянувшись, пройшов повз неї, ошелешену й знищену. Відчинив двері й зник у палаті, наче нічого й не сталося.

А вона стояла мовчки ще якийсь час, дивлячись йому вслід, тоді ніяково стонула плечима, крутнула білявою голівкою, силувано всміхнулася, відчуваючи, що от-от заплаче від образи. Так, крізь сльози усміхаючись, і вийшла з клініки. Ладна була крізь землю провалитися. Журба не впізнав її, забув довгу вечірню розмову з її батьком, колишнім своїм санітаром, який прийшов тоді до нього з вітанням. З батькових розповідей вона знала майже все легендарне життя молодого хірурга з польового медсанбату. Щодня бачила, як уранці він бігає у сквері перед їхніми вікнами — рівно о шостій двадцять, хоч годинник звіряй. Дощ, сніг, мороз чи заметіль, він усе одно з'являється о шостій двадцять у блаженському спортивному костюмчику, що їх звичайно носять школярі, а то й у тенісці з короткими рукавами. Стрижений, худенький, він пробігає темними алеями в передсвітанковій млі, мов привид, мов летючий голландець, мов дух непокори й протесту проти старіння. Щодосвітку вона бентежно схоплюється з ліжка й, зіщулившись у самій нічній сорочці біля вікна, милується ним — його легким, стрімким і юним бігом. «Так бігають, мабуть, олені»,— думає вона і потім, зустрічаючись з ним в інститутському коридорі чи підводячись у привітанні, коли він входить до аудиторії, спалахує вся, відчуваючи, як шалено і нестримно калатає серце.

Ці споглядання почалися ще в школі, і, закінчивши із золотою медаллю десятирічку, вона, на подив батьків, понесла свої документи не в університет на факультет журналістики, про яку мріяла з дитинства, а в медінститут. Мабуть, ці щоденні односторонні побачення, коли Журба, нічого не підозрюючи, бігав собі сквером, немов ганявся за своєю молодістю чи переслідував злих духів серцевих недуг, а вона стояла в теплій спальні й не зводила з нього очей, мабуть, саме вони зробили її геть неприступною ні для однокласників у школі, ні для однокурсників в інституті. Ні з ким із хлопців вона навіть не дружила, хоч ніколи й не задумувалася над цим.

Тра-па-та-па-та-па, трапатапа-тапа! — вибивали колеса, проносились якісь гуркітливі мости, темні ліси й послули села, а він курих та курих і вже ні в що не вірив, наче нічого й не було — ні врятованих людей, ні цієї неврятованої любові. А було ж, було, ще й як було!..

Він літав у Сполучені Штати, Англію й Францію, оперував там разом з кращими хірургами, у себе в країні оживляв після клінічної смерті. Тоді, у палаті, де вмирав найтяжчий його пацієнт, одразу ж забув ту студентку. По кількох роках приїхав у науково-дослідний інститут того білого-білого міста над морем читати лекцію про найостанніші досягнення хірургії. Після лекції, як завжди і скрізь, оточили його щільним кільцем колеги, однодумці й опоненти, кожен хотів щось спитати, щось заперечити чи спростувати, наче після двогодинної лекції він міг ще щось додати чи змінити в своїх знаннях чи поглядах.

І він сердився:

— Люди найбільше мруть від хвороб серця і самі винні, бо жиріємо, перетворюємо на сало життєво важливі органи. Через відсутність культури харчування достаток стає нашою бідою. Розітнеш грудну клітку, кинешся до легенів — усі запливли жиром. Почнеш добиратися до серця — вкутане також оболонкою жиру, що не дає змоги по-справжньому скорочуватись. Від того й інфаркти. Про черевну порожнину вже й не кажу: немає порожнини, є поклади, а може, й цілі шари жиру. Мене це обурює. Наш народ мобільний і працьовитий, перед ним такі грандіозні перспективи будівництва й творення. То яким же нонсенсом виглядає ожиріння певної, хай і невеличкої, частини суспільства! Робітники не жиріють. Тому у шахтарів, металургів, корабелів чи трудівників полів інфаркти бувають рідко. Жиріють пероби, що називають себе людьми інтелектуальної праці.

— Не всі ж нероби, — заперечив хтось із гурту. — Просто такий характер роботи: сидиш без руху день у день...

— Бігати треба, — різко сказав він. — Бігати щодня двадцять хвилин, півгодини, а потім — інтенсивні вправи: сто присідань, сто ривків руками, сто разів зігнутихся й розігнутихся...

— Так можна й дуба врізати, — знову пролунав той самий голос. — Від такої інтенсивності швидше вмреш, ніж утечеш від інфаркту.

— Загадай дурному богу молитися, то він і лоба поб'є, — засміявся Журба, тамуючи злість. — Все треба робити поступово, пройти адаптацію, втягнутися, і тоді біг стане щоденною й постійною потребою, як батькам і дідам нашим — фізична праця. Але все одно біг не зарадить у всьому. Потрібний суворий режим харчування. От у нас багато галасу здіймають про алкоголь. Правильно, з ним

треба боротись, але не такими гучними кампаніями, а розумною роз'яснювальною роботою. А от що шкідливо обжиратися, навіть доводити не треба: бачимо самі на практиці, однак нічого не робимо. Отож доки житиму, пропагуватиму біг і стриманість у їжі. Тоді нам не доведеться стільки мучитися з цими інфарктами та іншими серцевими й судинними захворюваннями. Кожна людина весь свій вік має важити стільки, скільки важила вісімнадцятилітньою. Це було б ідеально. Давайте гуртом боротися за це.

Журба виставив плече вперед і пішов крізь натовп до дверей, кладучи край розпитуванням та відповідям, що незмінно переростали у ще одну неофіційну лекцію. Він намагався уникати після лекції оцих зібрань у коридорах, чужих розпитувань і власних просторікувань, підігрітих мимовільним роздратуванням, а то й гнівом, що має здатність розпалюватися дедалі дужче, поза його волю. «Мов лава з гори»,— іноді встигав подумати він про цей свій безпричинний і раптовий гнів, і тоді йому вдавалося затамувати його й утриматися від грубих виразів. Відразу наставало полегшення, навіть задоволення собою, він різко, на півслові обривав розмову й вибирався з натовпу, і ніхто вже не зважувався нав'язуватись у співбесідники. Так було й тоді: він рвучко вийшов, але за скляними дверима йому назустріч ступила білява, струнка й нишна дівчина з благальними зеленавими очима.

Він не так за звичкою, як з подиву кивнув, не стишуючи ходи, наміряючись обминути її.

— Невже ви не пам'ятаєте мене? — спитала вона тихо, немов звіряла таємницю. Її благальний погляд зупинив його й наче свіжим вітром пройняв палахкотячу, ще невгамовану душу.— Ми ж приходили з батьком вітати вас з орденом Леніна...

— Даруйте, даруйте,— промимрив він, щось згадуючи, та так і не згадав.— Ні, здається, не пам'ятаю...

— Я прослухала у вас курс хірургії й склала на п'ятірку екзамен...

— Коли це було...— сказав він з докором.

— Я дивилася ваші операції...

— Мало їх дивилося...

— Я сказала, я встигла сказати вам...

— А-а, що я ваш бог? — пригадав він нарешті.— Не говоріть більше таких дурниць. Це банально. І нікого ні до чого не зобов'язує.

— Ні,— хитнула вона головою.— Зобов'язує. Тепер знаю вже точно: для мене це на все життя. Нікого вищого за вас у моїх очах немає.— Дивилася йому в обличчя, немов у саму душу заглядала своїми бентежними зеленавими очима. А за його спиною прочинилися двері й залунали кроки тих, хто вийшов з лекції.

— Вибачте,— відсторонив він її, злегка взявши за лікоть,— і перестаньте плести нісенітницю на втіху дурням.— Й пішов від неї ще швидше, ніж тікав од своїх опонентів і вивідувачів, тільки кроки його були тепер підкреслено тверді, бо щось ніби тенькнуло й розтопило його суворість і непреступність.

Знав, що вже немолодий, що війна передчасно виснажила його і зістарила — саме від цього рятувався бігом і навіть стригся під нулівку, щоб менше бачити свинину. А ця юна дівчина, пишна й розквітла, що тяглася до нього, лишалася за спиною нерозгаданою таємницею. Одночасно приваблювала й відштовхувала. Щось нечемне було в тому, як відхиляє він її зізнання, але ж неприродно й навіть соромно прийняти цю несвідому й трагічну пожертву сліпої захопленості, породженої дитячим чи студентським захопленням юної душі. «Як вона не розуміє цього? Ну, як не розуміє!..» — сердився і сподівався, що все мине й забудеться. Та він помилився.

«Ти відштовхнув мене, відкинув мою любов, як непотрібну ганчірку, вже вдруге, а я стояла, дивилася у твою спину, у твою милу, худу, ще зовсім хлопчачу потилицю, бачила, як ти віддаляєшся од мене, може, назавжди. А душа моя волила: «Господи, подаруй мені його любов! Я хочу дитину від нього! Більш нічого мені на світі не треба...»

Так вона напише йому потім.

Трапатапа-тапа, трапатапа-тапа,— б'ють невтомні й швидкі колеса, несуть його через ніч до моря, до білого міста, де зараз чатує на неї підступна смерть. Сама лікувала жучі серця й навіть складні операції спромоглася опанувати, свого — вберегти не змогла... Трапатапа-тапа, трапатапа-тапа,— невтомно й часто, немов із далеких вже днів і років, а ніч спливає та ніяк не спливе — глуха темна ніч зимового сонцестояння, невже її морок виплітає зараз траурні шалі для жінок чи ритуальні пов'язки для похорону, які надінуть чоловіки, щоб стати в почесну варту біля труни вмерлої долі. Трапатапа-тапа, трапатапа-тапа...

Коли вони з батьком подзвонили того вечора в Журбину квартиру, їм відчинила його дружина в накрохмаленому

білосніжному фартусі поверх чорної елегантної сукні, яка вигідно відтіняла її миле й добре, але вже змарніле обличчя. У глибині величезної квартири чулися дзенькіт кришталю, захмелілі вигуки й тости, скрізь було повно квітів — палахких гвоздик і троянд. А в коридорі одразу ж пролунали тверді покvapні кроки, які вона пізнала, ще й не оглянувшись, бо чула їх безліч разів у аудиторіях — ні з чийми не сплутаєш.

— А-а-а! — вигукнув Журба, обійняв батька, який встиг уже зняти шапку.— Радий бачити здорового...

— Завдяки вам,— підхопив батько, і вони трічі розцілувалися.— Якби не забрали до себе санітаром з піхоти, то хто знає...

— Роздягайтеся,— сказала господиня забутій батьком і не поміченію Журбою Наталі, а та все ще стояла й чекала, що її помітять. І діждалася.

— Ага, моя несмілива вітальниця, що боїться назвати себе по телефону,— пожартував Журба, схиляючись до її обличчя й простягаючи руки по одяг.— Ви подзвонили, розгорнувши «Вечірку»?

— Так,— зізналась Наталя, зашарівшись ще більше, ніж тоді, як дзвонила на radoшах, довідавшись про його нагороду.

...Вечірні газети приносять відгомін дня, що вмирає на очах, але ще живе в тобі пайсвіжішими враженнями від подій близьких і далеких, помітних аж на інших континентах і таких узвичаєних і буденних, котрі можна було б назвати й несуттєвими, якби в житті та в світі й справді існувало щось несуттєве.

Той пам'ятний день помирав у Наталі на очах — холодний, ясний день з глибинною прозорістю небес, побатованою шаленим буйством осіннього сонця, що вже сіло за високими будинками, та ніяк не хотіло зникнути зовсім і тому криком кричало запізнілими променевими щедротами нерозтраченої світлової енергії, котра довго й тривожно палахкотітиме ще у високості над присмерками звечорілого світу, немов прапор неминучості й значущості всього сущого, відблиску буття і безсмертя радості. Бо сонце й справді ніколи не вмирає, воно лиш покидає нас на ніч.

Відсвіти палахкотючого неба, що обіцяло вітер на завтра, падали того вечора через широке вікно в кімнату, і свіжі газети виразно біліли на темній поверхні журнального столика. Наталя любила розгортати вечірню газету після напруженого дня і з неї дізнаватися, що сталося за

минулу добу в місті, а з інших газет — вісті звідусіль, радісні й прикрі: про цунамі і землетруси, вибухи вулканів і народного гніву на далеких континентах, запуски космічних кораблів та польоти міжпланетних станцій, про трансплантацію серця і загибель кораблів та літаків у Бермудському трикутнику екзотичного Карібського моря. Геть про все. Тому й сама хотіла і довго мріяла стати журналісткою.

Розгорнувши «Вечірку», на першій полосі побачила Указ Президії Верховної Ради про нагородження Журби орденом Леніна і враз вся спаленіла... Орден Леніна — це якраз для Журби. Вона подумала про це мимоволі і пройнялась такою радістю, що не звернула уваги на дату, якій ця славетна подія підпорядковувалась, бо вік Журби не мав для неї ніякого значення. Орден Леніна — яке щастя! Щастя для всіх, бо їй здавалося, що все місто мало радіти і вітати славетного хірурга. Проте місто лежало за вікном спокійне й принишкле, тихо вкривалося вечоровою імлою, ніби нічого й не сталося.

Орден Леніна... Про що вище й дорожче на світі можна мріяти, як не про те, щоб носити на серці втілений у золоті й емалі образ вождя — найпрекраснішої, найвеличнішої, наймудрішої і найсправедливішої людини в світі!

Суворий, зосереджений, непідкупний і постійно заклопотаний Журба давно вже достойний найвищої нагороди за врятування людей від хвороби, яка донедавна вважалася невиліковною — це знали всі до Указу, а вона, Наталя, була в цьому переконана ще раніше, тому факт нагороди так її порадував, що вона не роздумуючи хапається за телефон, шукає в довіднику номер, та в осташню мить зупиняється вагаючись: «Він же так уміє тримати всіх на відстані!»

Проте такий приємний привід усуває всі перешкоди — людина в радості здатна переступити через саму себе й поінняти свої звички, серед яких ті, що приписуються всує іншими: ми мастаки додумувати щось вряди-годи про когось, а може, й про всіх.

А тільки постійна суворість Журбиних суджень і присудів, закарбована навіть у рисах обличчя, у погляді і в самій настроєній постаті, непохитність і твердість справді відчужують і відлякують людей, але й стверджують справжність людської гідності й раритету. Незважаючи на свою молодість, Наталя знала, що оте право Журби міряти свою і чужу діяльність найвищими вимірами, завойоване

всім його нелегким життям та невтомною працею, охоче визнають і вітають усі його справжні друзі та учні. Журбин непідкупний характер, гострий аналітичний розум — не визнає компромісів, тож його обгрунтована вимогливість часто-густо породжує ниці образи. Хтось потім боїться його, хтось остереігається, хтось ненавидить — це вже залежить не так від здібностей кожного, як від малості людської, що завжди спричиняє заздрість. А він такий був, такий є, таким буде до скону, незалежно ні від чіх особистих суджень та уподобань. Такі, як Журба, завжди на виду і ніколи нічого так не цінують, як свою совість і власні переконання, і ними не поступляться ні на йоту ні за які блага.

— Алло,— почулося в трубці м'яко, тихо й так близько, ніби й не по телефону.

— Добрий вечір,— схвильовано сказала Наталя і глянула у вікно: там уже вечоріло, сквер вкутався сутінками, тільки високо-високо у світлому ще небі летіли на південь якісь великі птахи.— З орденом Леніна вас,— зважилася вона, немов стрибнула в холодну воду,— з найвищою й найдостоїншою з усіх нагород.

— А хто це? — спитав Журба.

— Одна ваша студентка. Ви все одно не згадаєте...

— Та чого ж, голос, здається, знайомий.

— Я не тільки від свого імені. Я вітаю вас і від імені батька, колишнього вашого медсанбатівського санітара.

— О-о-о! — вигукнув він.— Я радий бачити давніх і відданих друзів, приходьте негайно! В мене повно гостей. П'ємо шампанське і говоримо про всяку всячину. Приєднуйтеся швидше, сьогодні вечір повного одкровення.

Висока нагорода обрадувала і зворушила Журбу не менше, ніж Наталю його запрошення. Вона внутрішньо відчула, що все його ество сповнене зараз якоюсь мажорною, світлою і урочистою музикою, і цей настрій передався і їй.

— Беріть батька і приходьте зараз же,— повторив він нетерпеливо і гостинно.— Я вас чекатиму...

— Ми будемо за сорок хвилин,— сказала вона, ще й не погодивши цього візиту з батьком, і поклала трубку.

Схвильована, підійшла до вікна, взялася обома руками за щоки — вони пашіли, а серце билосся лунко-лунко.

Небо за вікном ще світилось у найвищій високості, ще летіли по самім його краечку припізнілі великі птахи, вітер зносив їх на схід, до Дніпра, а вони прямували й прямували на південь, так що летіти доводилось трохи боком,

і ключ їхній не руйнувався від того, а тільки видовжувався й ставав схожим на велетенську крокву ще незбудованої великої споруди, котра неодмінно прикрасить світ. Чи тут, на Поліссі, чи у південних степах понад морем — у рідному серцю краї, як згадка про щось далеке й зворушливе.

Сутінки їй досі були сповнені музики — радісної, тривної, від неї мліло серце, тільки ніяк не розбереш: Бетховен чи Гріг звучали в її душі, мелодії змішувалися, доповнювали й заступали одна одну і рвалися з притемненого міста отуди, у ще світле небо, вслід за птахами, що мерхли й пропадали за краєчком неба, як натяк чи спомин невідомо про що, але про щось неодмінно прекрасне, радісне й тривожне, що живе й звучить у кожному з нас, хоч ми не завжди й знаємо чи усвідомлюємо це...

Вона гукнула батька, і оце вони вже тут, і Журба, загадково всміхаючись, простягає до неї руки по шубу.

— Буду тепер сміливіша, — сказала вона, подаючи шубу в його білі, тонкі й нервові руки.

— Ну, ну, — буркнув він, глянувши на вішалку і, не знайшовши вільного місця, притиснувши ту шубу до грудей і запропонував: — Ходітьте в кабінет, поки про мене трохи забули, поговоримо. А ви, молода колежанко, можете йти до гурту — пити шампанське, навіть танцювати. Там ваших багато. Розважайтеся, доки молоді.

— Мені з вами цікавіше, — сказала вона, беручи під руку батька.

— Тоді прошу, — показав Журба на високі двері в глибині коридора. Пройшов уперед, поклав її шубу на м'якій канапі, застеленій яскравим гуцульським ліжником, таким затишним, що вона одразу ж примостилася в куточку канапи й принишкла, вибравши досить зручну й вигідну позицію, звідки добре було видно їх обох — наймиліших її серцю людей, майже ровесників, хоч батько видавався набагато старшим і статечнішим. Журба, в елегантнім костюмі й білій сорочці з розстебнутим коміром, легкий і рвільний, тамував у собі щось юначе, хоч у погляді палажко-тливих сірих очей, глибоких і чистих, постійно билася заклопотана й нетерпелива думка. Здавалося, їхні темно-прозорі глибини відгадують твій стан, готові одразу ж прийти на поміч, усунути напругу, розбудити невимушеність і незалежність.

Найбільш вражала її в обох цих людях справжність. До батька вона звикла, як до самої себе, і вже й не по-

мічала його відвертої самоповаги й природної впевненості. А Журба чарував її безпосередністю й розкутістю, од яких саме й віяло справжньою людською елегантністю й красою. Справжність випромінювалась владним і водночас м'яким поглядом, вчувалася в кожному русі й жесті, в кожній інтонації. На нього хотілося дивитися, коли він мовчав, коли ж починав говорити, все його грубувате обличчя з легким сухуватим рум'янцем і високим білим чолом під цупким сивуватим бобріком волосся освічувалося сяйвом думки.

— Я вже й не пригадую, коли узяв вас санітаром,— сказав Журба задумливо.— Здається, всю війну були при мені. Тільки здумаю пораненого на стіл класти, тут і ви під рукою. Все ви та й ви. Ніколи, було, не прогавите. Ніколи не примусите себе довго чекати.

— Я вас і на руки приймав, коли ото падали, бувало, заснувши над операційним столом. Ні разу не дав упасти: що не роблю, бувало, а очі мої там, біля вас. Коли враз голова починає хилитися у нашого хірурга і рука зі скальпелем опускається. Так щоразу й брав вас на руки, як немовля, і поміж поранених вкладав, щоб зігрілися...

— А де ж це все-таки було? — спитав Журба, не підводячи на свого колишнього санітара очей, і Наталя помітила, що він хвилювався.

— А було це за Віслою,— відповів батько лагідно й розчулено.— На Магнушевському плацдармі, під Ходковською Волею. Вам ще тоді треба було дати наукове звання — стількох людей щодня рятували.

— Я тоді був початківцем,— зауважив Журба.

Він сів навпроти, навалився грудьми на стіл, його обличчя стало враз задумливим, погляд незвично сумовитим. Наталя, сидячи поруч з батьком, вперше бачила обличчя Журби так близько. Його нервові руки з сигаретами й сірниками опинилися майже на їхньому краю стола, і вона зробила велике зусилля над собою, щоб не схопити і не потиснути ці тонкі, ці віртуозні, чесні руки, що повернули до життя не одну людину.

Дівчина того вечора не справила на нього враження. Вона сиділа тихо, як горличка, звичайна студентка, яких у нього сотні. Рідко випадає людям одразу визначити, коли перед ними справжнє й велике, а коли — скороминуще й дрібне. Може, в цьому й мудрість життя, вся його драматичність і привабливість. Але й втрати тут теж великі і найчастіше — непоправні.

Трапатапа-тапа, трапатапа-тапа,— все далі й далі на південь, уже й сніг припинився, і вікна відтанули, і станції пролітали дедалі рідше, й хоча на них поїзд не спився й не стишував ходу, а йому здавалося, що цій поїздки не буде кінця. Ніколи й нічого він так тяжко не зносив, як поїзди, а тут, коли дорога кожна секунда, цей південний експрес здавався йому мало не чумацькою мажею, бо він уже давно звик користуватися літаками.

Стояв, як і досі, один-єдиний у порожньому коридорі, кутив і пригадував куці етапи, скоріше миттєві епізоди їхнього зближення, а натомість чорніли провалля розлук і забуття. Бо людські серцеві хвороби постійні й різноманітні, і йому доводилося кидати все й летіти на порятунок. Оперував найчастіше — вдало. Але бували й прикрі випадки, коли із столу знімали вмерлу його папію — змарноване зусилля й знання. І тоді на нього навалювалася така чорна розпука, про яку неможливо розповісти, але й носити в собі важко і страшно. Він почувався тоді як на війні, хоч точніше було б сказати, що для нього вона так ніколи й не кінчалася, бо й нині люди вмирають, як і тоді, тільки тепер уже далеко від усіх, за мурами лікарень та інститутських клінік. А він же завжди поруч з умираючими, завжди відчуває подих чужої смерті на своїх скронях, губах і серці.

Трапатапа-тапа, трапатапа...

Вона з'явилася в його інституті зовсім несподівано: увійшла до кабінету в білім халаті й хірургічній шапочці — цього разу він упізнав її з першого погляду, й серце його тепло й тривожно стислося.

— Ну?— спитав з усмішкою, відчуваючи, як терпне щось у грудях, ніби перед стрибком з височини.

— Приїхала до вас стажуватися.— Дивилась на нього, як завжди, немов на сонце, яке бачиш останню мить.

— Всі місця асистентів, аспірантів і стажистів...

— Не турбуйтеся,— зупинила вона його, дістала з нагрудної кишені й подала згорнутий бланк.— Одне місце вам додали.

На бланку стояв підпис міністра.

— Як це вам удалося? — спитав він, вдивляючись у її гордовите, ніжне обличчя і знаходячи в ньому дедалі більше принад. «Майже грецький профіль,— подумав він,— або польський. Гречанки смагляві, а саме отакі ніжні обличчя, з тонкими рисами й трохи задовгим носом, бувають у полячок». Він дивився на неї й проймався спокоєм ви-

разу її обличчя, зеленавим і м'яким світлом, що струмувало з очей.— Так ви аж до міністра зверталися?

Дівчина кивнула, не зводячи з Журби очей.

— Про хірурга Журбу стільки говорили вдома, що я обожнювала вас ще школяркою. А потім така слава, преса, рятуйте безнадійних...

— Слава — це марево,— засміявся він тихо й ніяково.— Коли її нема — прагнеш, а досягнувши, бачиш усю її ефемерність, ходиш від неї в тяжі, як жінки дітьми. Тільки жінки народжують людей, а слава — пиху, надмірні претензії, хай їй біс,— махнув рукою.— Справжня слава — це невсипуща праця, за якої до кінця вичерпуються всі твої фізичні й душевні ресурси, всі твої знання, нахили й здібності, і люди знають тебе по ділах твоїх. І щоб вони обов'язково були безкорисливі. Гадаєте, у Амосова у відділенні серцево-судинної хірургії випадково вивішено оголошення: «Квіти й подяки не приймаються»?

— Я й не чула про це. А навіщо так категорично?

— Одразу підкреслюють, що там нічого незвичного й надзвичайного не роблять, а лише сумлінно виконують свої обов'язки. Так треба скрізь: не про славу, а про діло думати! А батька вашого я пригадав. І родину вашу — матір, брата. Навіть вас. Стояли за своїм столом з розгорнутими зошитами й дивилися на мене так само, як ото в операційній. Не дивіться більше на мене так. Будьте завжди такою, як зараз.

— Зараз я щаслива — розмовляю з вами віч-на-віч і працюватиму під вашою рукою протягом року. Про це я тільки мріяла, та й то не завжди. Поталанило!

Він подивився на неї пильно-пильно, хотів щось сказати, бо очі його за скельцями окулярів потепліли, проте змовчав. Погляд, однак, запам'ятався, і в неї тіпнулося серце. Тільки серце. Бо вже міцно тримала себе в руках, інтуїтивно відчуваючи, що привернула до себе його увагу — такого могутнього і славетного, такого відомого і скрізь бажаного. Душу зігріла радість: адже таке випадає навіть гарним жінкам нечасто.

— Ідіть, мийтеся,— сказав він довірливо, мов давній своїй співробітниці.— Незабаром операція, замініте другого асистента — у неї захворіла дитина. У вас ще немає дітей?

— Ще немає.— Вона оглянулася через плече тим самим незбагненим поглядом, сповненим рішучості і майже

самопожертви.— Але тепер у мене буде дитина — неодмінно буде,— обернулася помітно схвильована.

— Чудово,— заспокоїв він її.— Було б неприродно такій гарній молодій жінці...

— Я дівчина,— промовила вона різко і гордо.

— ...дівчині,— повторив він примирливо,— не мати дітей. Тільки досить,— підвів застережливо руку, зупиняючи її, бо вона від дверей рушила була до нього.— Ідіть негайно в операційну. Ніяких зайвих і передчасних слів не треба. Хіба ви не бачите, що тут вас розуміють з півслова. Ідіть зараз же, бо до початку операції лишилося...— Він глянув на годинник.— Та, власне, нічого не лишилося. Пора.

— Спасибі.— Вона круто розвернулася і майже вибігла з кабінету. А він через побутову кімнату вмить дістався операційної, зайшов туди зовні начебто й спокійний, і цей спокій чомусь нагадав війну. Тоді він чекав артпідготовки й перших поранених, тамуючи страх і тривогу, тепер готувався до зустрічі з оголеним людським серцем, враженим недугою, і тамував у собі хвилювання перед можливими ускладненнями, що випикають завжди несподівано або з недосконалої організму оперованого, або з необачного чи невпевненого руху скальпеля. Але тривожило й хвилювало не це, звичне, майже звичайне, а щось інше, що вже дістало початок і має неодмінно дістати продовження, таке ж солодке й грайливе, як той зеленавий погляд.

Доки йому готували стерильний одяг та білизну, розвішували її на стерильних-таки шворках в узвичаєному порядку й послідовності, він мив руки й бурмотів за звичкою геть забутий чи щойно складений мотив:

Наедине с тобою, брат,
Хотел бы я побыть.
На свете мало, говорят,
Мне остается жить...

А сам весь час намагався думати про серце, з яким йому зараз доведеться лишитися наодинці не у фігуральному, а в прямому розумінні. І з мелодикою лермонтовської строфи та ладом його думок про всі життєві характеристики чужого серця змішувався мотив свого власного — світлий і несподівано мажорний: добре, що на операції буде вона, тиха, до самозабуття рішуча, спокійна й горда, але геть засліплена нерозтраченою дівочою пристрастю, ставна й гарна дівчина із зеленавими очима, що дивляться на нього так, як ніхто ще не дивився. «Наедине с тобою, брат, хотел бы я по-

быть,— мимрив він собі під ніс, ретельно витираючи руки,— на свете много, говорят, мне остается жить»,— переінакшив несподівано для себе сумний, улюблений з дитинства вірш.

— Дівчата, одягати! — весело й бадьоро, як завжди перед операцією, вигукнув він, тримаючи хрестом вимиті й уже стерильні руки.— І хай будуть з нами всі присяги Гіппократа і всі заповіді Пирогова та Бурденка.

На операції вона стояла поруч, по ліву руку, за його команду, а не проханням, перехоплювала затисками кровоносні судини, вимочувала тампонами кров з операційного поля, робила все так спокійно і спритно, що він ні разу на неї не крикнув, хоч інших картав за найменшу затримку чи розгубленість. Це була його стихія, його поезія, його життя — операція на серці, тут він забував себе, весь світ, а здавна ж відомо, що найсправжнішою і найкрасивішою людина буває тоді, коли забуває про себе.

Не можна сказати, що вона милувалася ним — ніколи було. Але й не пропускала жодного його вправного, а через те прекрасного руху, жодного жесту й виразу очей. Обличчя було затулене маскою, але очі жили таким інтенсивним життям, випромінювали таку силу, так психічно й зірко все бачили, що вона мимоволі зачарувалася ним. Та й не тільки вона. Всі, хто брав участь в операції, були підвладні й підлеглі їм, ловили кожен погляд, кожную зміну в їхньому виразі. І коли операція закінчилася, вона відчула, як ще дужче до нього наблизилася й стала піби його тінню, готова й далі виконувати кожне його бажання. Стомлений і задоволений операцією, він був на диво м'який, іронічний, веселий, часто поглядав на неї, вирізняючи з усіх, хто, як завжди, зібрався в його кабінеті на розбір операції, тож вона мусила триматись у тіпії, подалі від нього, бо не вона ж, справді, була найближчим його асистентом і помічником сьогодні, хоч він — мабуть, мимоволі — говорив чомусь найбільше про неї. Це тішило і бентежило її аж до ніяковості, бо навколо нього все мало бути великим і справжнім. До того ж саме сьогодні, працюючи з ним, а не спостерігаючи збоку, вона, як ніколи, відчула своєю малість і недосвідченість. Стояти поруч з ним за операційним столом було страшно.

Тепер він розслаблено сидів у кріслі, у гарно випрасуваній сорочці з розстебнутим коміром без піджака — зовсім по-домашньому, та їй чомусь подумалося, що навіть удома він не відчуває такого повного вдоволення й спокою, як оце після операції. Шанобливо звертався до кожного, кож-

ному знаходив і слова подяки, й докір за припущену помилку, й теплу пораду.

— Будете чергувати сьогодні біля прооперованого,— сказав їй при всіх,— бо в хірургії оперувати, як на флоті плавати, вчать одразу.

А коли всі, крім неї, пішли, він ще трохи посидів за столом, рвучко підвівся, легкий, стрункий, худорлявий, мов юнак, аж гострі плечі й лопатки випиналися крізь сорочку.

— Можете поцілувати мене,— сказав він,— за ще одне врятоване життя, за ще одне вилікуване серце. Тут є й ваша частка.

Вона сиділа в куточку на стільці, сховавши руки в кишені халата, й не рухалась. І коли він підійшов до неї впритул і нахилився, теж не зворухнулася. Він випростався.

— Встаєте, коли з вами розмовляють старші,— сказав ніби й жартома, але суворо.— Ну!

Потім схопив за плечі, підняв зі стільця, глянув у очі.

— Тоді я вас поцілую,— вимовив ще суворіше.

— Ні! — майже крикнула вона, стрепенулася, випручалась і вибігла з кабінету.

Над білим містом спігу не було і в гадці, над білим містом висло синє-синє небо, високе, як улітку. Зимою навіть не пахло — пахло провесінню й теплим морем. Виїшовши на перон із задушливого вагона, Журба одразу ж відчув запах йоду, водоростей і простору, якого йому завжди не вистачало — і в медсанбатівських наметах, і в операційних найновітніших клінік та інститутів. Він глибоко вдихнув це вологе й чисте, насичене запахом моря повітря, та не встиг ще й видихнути, як, шваркнувши шинами на вологому асфальті, перед ним зупинилася «швидка допомога». Клацнули дверцята, зойкнувши наступної миті сиреною, особливо різкою й пронизливою в цій досвітковій тиші вокзалу, біла машина з червоними хрестами на боках вронулася по білому місту, полохаючи людей, голубів і міліціонерів світловою мигавкою та пронизливою сиреною.

Так його вихоплювали з літаків, поїздів, пароплавів і везли найновішими й найзручнішими каретами «швидкої допомоги» рятувати людей мало не на всіх континентах. Через те, побувавши в Парижі, він погано знав Париж, а в Лондоні зовсім не бачив Лондона. Найчастіше спостерігав з машини тільки ті вулиці, якими вона пролітала з аеропорту.

Найдужче його вразив шлях з аеропорту Кеннеді у Манхеттен, він усе хотів розповісти їй про це, та так і не розповів.

Обабіч вулиці пролітали мокрі стовбури платанів, зімкнувшись над широчінню магістралі, мигтіли їхні віти, зблискували волого й разюче в світлі ще не вимкнених нічних ліхтарів, червонясті й безкорі, немов щойно оголені кістки оперованих, про яких він зараз намагався не думати, але все одно думав. Ще в машині почали готувати його до операції — зняли пальто й піджак, ростебнули сорочку.

— Роздягнусь там,— сказав Журба, все зрозумівши.

— Ніколи,— ще різкіше заперечив йому головний лікар — колишній однокурсник.— Скинь усе, що тільки встигнеш, тут, бо там зараз дорога кожна мить — уже роблять розтин. Як шкода, що ти не вилетів учора.

— У Києві сніг,— крикнув Журба, виборсуючись із сорочки, немов з тих білих снігів.— До самої Роздільної така заметіль, що й світу не видно.— Схоже було, що хурделиця й сніг розгулялися з виши його однокурсника, і тепер Журба лаяв його за це.— Не могли викликати раніше?!

— Вона не дозволяла. Вже як стало зовсім кепсько, сказала, щоб подзвонили.

«Дзвонитиму тобі тільки з реанімації»,— пригадав Журба фразу з її листа, серце його стислося від болю і розпуки.

А если спросит кто-нибудь...
Ну, кто бы ни спросил,—
Скажи им, что навывлет в грудь
Я пулей ранен был...

У клініці все було готове до операції давно: хоч день уже розгулявся і сонце от-от мало вигулькнути з-за моря, вікна операційної зеленаво світилися, тож дивно було бачити в тому світлі безлисті зелені стовбури велетенських платанів і тополь, що вилискували, мов улітку. В густому гіллі перелітали й перегукувалися чорні дрозди.

— Хвора? — спитав Журба, перебігаючи коридорчиком у передопераційний покій.

— На столі.

— Пульс?

— З хвилини на хвилину...— почав пояснювати хірург.

— «Яка біда мене, яка чума косила»,— прошепотів Журба, і його однокурсник побачив, як викривилися й конвульсивно сіпнулися його тонкі губи.— Де тут у чорта миють-

ся? — крикнув, роззираючись на всі боки, й помітив метушню, перелякані погляди і шамотливі розгублені руки.

— Та ось же, ось,— спокійно показала старша операційна сестра, з якою йому довелося провести вже не одну операцію.— Давайте їй вам допоможу.

— Марш на місце,— сказав він хоча й різко, та вже не так нервово.— Інструменти мають бути найкращі. Подавати якнайшвидше.

Сестра кивнула й пішла, а він квапливо вимив руки, ще швидше його одягнули.

— Насуньте глибше ковпак,— наказав він. І через голови сестер, які його одягали, не торкаючись прикритих салфеткою рук, гукнув:— Асистенти, звільнити місце!— І майже вбіг до операційної, а вбігши, перегнувся через екран і попросив: — Відкрийте обличчя.

Воно було змертвіле, це наймиліше в світі обличчя, у зеленавому світлі рефлектора, що висвічував, здається, кожну клітину людського тіла. Від екрана падала на нього синювата тінь. Проте обличчя було прекрасне, і, може, тільки зараз він відчув по-справжньому, як любить її і як весь час її не вистачало.

— Спасибі,— кивнув він і взяв скальпель.

Це була чи не найважча операція в його житті,— кожну клітину її тіла він різав з таким боєм, ніби краяв самого себе без наркозу й місцевої анестезії, згадуючи добрим словом усіх, кого врятував і хто помер під його скальпелем. Перших за те, що від них лишився певний досвід, других — що кожен по-своєму застеріг від помилок і недоглядів,— все це служило несхибною гарантією не помилитися тут.

Голова була ясна, як ніколи, хоч за всю ніч він у вагоні так і не заснув. Безмежною та жахливою видалася йому далечінь їхньої восьмилітньої розлуки, що промайнула так непомітно, а тепер мовби оголилася від усіх умовностей, клопотів та нашарувань. Що робила, як жила вона ці роки, чого зазнала, за чим страждала? Так страждала, що, незважаючи на молодість і залізне здоров'я, докотилася ось до реанімації, до такої серцевої виснаженості, що тільки він і може її якось врятувати, якщо не виникне непередбачених ускладнень,— ще ніколи він не боявся їх так, як зараз. Боявся і карав себе за непевність у тому, що вже давно опанував і засвоїв до автоматизму. Все в неї було таке гарне, таке свіже і юне, що просто не хотілося вірити в існу-

вання тяжкої недуги, яка віщувала майже летальний кінець. Він оперував, а мозок немов свердлило:

...Что плохи наши лекаря
И что родному краю
Поклон я посылаю.

А потім він ніби почув її сміх — дзвінкий, заливистий, нетримний. Разом з цим сміхом в операційну увірвалося полудневе сліпуче під сонцем море, збрижене дрібними хвильками, жаркий солонуватий вітер, що не приносив прохолоди й полегшення, смарагдові розсипи бризок з-під водяних лижв, на яких вони мчали поруч за білим катером на підводних крилах — один-єдиний раз сміялася при ньому так радісно, нестримно, до самозабуття. І того ж вечора сталося те, що назрівало так давно, так невідворотно і так складно, як це завжди буває між розумними зрілими людьми. Щоправда, за віком її тоді важко було назвати зрілою, щойно закінчила інститут, але, надто рано розвинена духовно й фізично, вона ні в чому не поступалася йому...

— Піт! — нагадав він сестрам, і ті перезирнулися: лоб його був надивовижу сухий.— Витріть мені піт, бо може капнути! — Він саме добрався до задньої стінки серця, і все в ньому до краю напружилось: він тримав у руках серце, яке так його любило, так страждало за ним, що, в одну мить збагнувши це, він знеможено випустив його з рук.

— Вам допомогти? — спитав перший асистент, який вже робив операції на серці, стажувався в самого Амосова, але з ним оперував уперше.

— Так, так,— ніби прокинувся Журба й зрадів, почувши його голос: її сміх відлетів з його уяви, і тільки очі — зелені, довгасті, замріяні й ніжні, пильно дивилися йому в зіниці, немов із оголеного серця, яке треба було двічі проткнути, щоб ввести шланги, що замінять аорту й головну вену. Врятувати життя могла тільки заміна клапана.— Візьміть шланги,— сказав він асистентові, бо не хотів, щоб хтось сторонній торкався її серця, і сам проткнув корінцангом його передню стінку лівого передсердя, а потім, тримаючи його, заспокоєне, ніби зовсім неживе, в лівій руці, проткнув задню стінку проти правого шлуночка й полегшено відзначив, як легко й вправно ввів шланги штучного серця в ці отвори його досвідчений асистент.

— Спасибі,— сказав він глухо крізь маску й почав видаляти хворий клапан.

Це була найвідповідальніша фаза операції, засвоєна ним

до автоматизму, але й торкаючись руками закритих стерильними простирадлами країв рани, він не міг цього разу забути, що це її рани, і, відкачуючи спеціальним насосом кров з розверзнутої, немов якесь незабагненне провалля, грудної порожнини, усвідомлював, що це її кров, і в підсвідомості, незалежно від того, на чому він зосереджувався, звучали лермонтовські рядки, що давно вже стали невід'ємною частиною його внутрішнього світу:

А если спросит кто-нибудь,
Ну, кто бы ни спросил,—
Скажи им, что навyleт в грудь
Я пулей ранен был...

В напруженій, навдивовижу виразній уяві спалахнуло безмежне й сліпуче під літнім сонцем прохолодне море, білий катер на підводних крилах завертає за пустельний острів Березань з високим білим пам'ятником лейтенантові Шмідту і зникає за крутим урвищем його кам'яного оголеного берега, ніби обіцяє на прощання щось незабутнє...

Під час цієї операції він страждав не менш, ніж вона, а може, й більше. Він знав, що винен в тяжкій її недусі — це за ним зболілося й настраждалося її серце, це він приніс їй не щастя, а постійну її страшну розлуку, людський осуд і поговорі, батьківські й матерні мовчазні дорікання. Тільки тепер збагнув міру своєї вини, помноженої на неухважність й безсилля перед неминучою метушнею й людською зайнятістю, що не дозволяє бути самим собою й позбавляє можливості хоч інколи належати самому собі й найріднішим та найлюбимішим людям.

Це не було виправдання перед самим собою чи бажання зм'якшити свою провину, а скоріше — розпачлива туга за тим, чого не сталося і що втрачено безповоротно й назавжди. Жаль за її любов'ю, що могла принести йому стільки щастя, якого ні виміряти, ні уявити неможливо. Він мучився каяттям, що за її любов і самовідданість віддячив байдужістю, бо інакше ж це не назвеш, хоч би й хотілося. Поміж ними постали його замордованість і нестача часу, і, може, хоч трохи могли б слугувати йому виправданням врятовані за цей час люди, та зараз він жорстоко звинувачував себе, бо гадав, що людина одвіку вважалася господарем свого часу й своїх вчинків. Темпи і ритми життя донедавна зовсім не турбували людство, були підвладними нам категоріями і через свою невловність, нетривкість і невимірність просто не бралися до уваги. Та й яка кому справа до чужої зайня-

тості? Кожен вимірює життя мірою своєї необхідності суспільству в межах своєї професії й посади, і зрозуміти самозречення хірурга в ім'я людей, яких може врятувати тільки він, важко навіть найближчим колегам.

Очевидно, його не розуміли так само, як він не розумів замолоду отих людей, що сидять на лавах у міських парках і скверах в будь-яку пору доби, навіть зранку, наче їм нічого робити на цьому світі й не стоять за ними ніякі обов'язки. Інколи це його обурювало. В його роду, працюючи біля землі, ніхто не мав вільного часу, не байдикував, не сидів сидьма серед білого дня, тому він збирався хоч раз посидіти з такими людьми та розпитати, хто вони? Але кожного разу мав безліч клопотів та обов'язків, котрі не дозволяли йому задовольнити свою цікавість.

В операційній було тихо. Чулося тільки приглушене гупання основної й запасної машин, що заміняли зараз оте маленьке серце, яке він тримав на долоні, заспокоєне і не порушне. Воно поступово холонуло в його руках, він це чув через тонкі хірургічні рукавички, холонув і сам від однієї думки про те, що й вона може охолонути назавжди.

— Пульс? — питав він нажахано.

— Нормальний, — відгукнувся анестезіолог, що сидів у Наталі в головах, тримаючи в своїх руках її життя. — Як і належить, — додавав він, щоб Журба не відволікався від операції й даремно не турбувався. — Все нормально. Відхилень немає.

Операція тривала третю годину, і він готувався вимкнути складні пристрої, що займали чи не половину операційної і правили за штучне серце, повернути природні функції маленькому, невтомному й такому дивовижно досконалому органі, який зараз мусить подолати біль і запрацювати знову. Журба все ще тримав у руках її серце і мав над нею таку владу, що переступає межу життя й смерті; але й цієї миті не був певен, що володарює нею сповна. Вона лишалася в сутінках своєї непритомності, немов у темряві таїни — всього, чим жила ці роки без нього, і страшно було подумати, що він ніколи цього не визнає, не почує її голосу, не побачить її очей, її усмішки.

— Дихання? — спитав він, масажуючи серце і не відчуваючи його скорочень, хоч найтихішого биття.

— Дихання спокійне, рівне, глибоке, — знову відгукнувся анестезіолог.

Старша сестра послужливо подала Журбі увімкнений в електромережу дефібрилятор. Він потримав його кілька секунд над нерухомим серцем, поки конденсатор наснажить енергією для розряду в двадцять тисяч вольт, і нарешті приставив до серця. Тієї ж миті відчув довгожданий сильний поштовх, що відавав в його власному серці луною радості й надії. Один, потім другий, третій. Аж операційний стіл здригнувся від тих поштовхів і забряжчали на ньому інструменти. А потім серце почало битися швидко, навіть весело, ніби надолужуючи прогаєне.

Завжди в таких випадках він випростувався і дозволяв асистентам завершити операцію, бо залишалося тільки накласти шви. Та цього разу він не відчув звичної втоми й нікому нічого довірити не міг, бо на її прекрасному тілі кожен шрам від надрізу мав бути, як уся вона, досконалий і гарний, якщо тільки шрам може бути гарний. Хоча б не потворний — це треба зробити за всяку ціну. Так довго й ретельно зашивав розрізи, що дія наркозу вже почала слабнути, й вона застогнала.

— Нарешті,— сказав Журба, радіючи, що вона ожила, і знаючи, які болі й страждання їй ще доведеться подолати, поки повернеться до життя, до сонця, до нього.

Тільки тепер він відчув смертельну втому, голод, повне душевне виснаження — сидів, мов неживий, на якійсь лаві в передопераційнім покої, доки його роздягали, й хилився то в один, то в другий бік, засинаючи. Потім довго мився під теплим душем, щоб трохи збадьоритися. А коли одягся і глянув на годинник, був здивований: стрілки показували рівно десяту годину, і він навіть стріпнув ним, не вірячи, бо йому здалося, що від початку операції минула ціла вічність.

— Невже ще тільки десята? — спитав він головного лікаря.

— Так,— спокійно одягався той поруч.— Ми почали операцію за чверть до шостої.

— Ну, ну... Везить мене кудись у найглухіше місце, де б я міг виспатись.

— Спочатку в мене поснідаємо. А потім я одвезу тебе у кімнату з вікном на море. Ідеальна тиша й пустка.

— Покинутий на зиму пансіонат або якась дача?

— Ну, не зовсім покинутий, але будеш сам у всьому корпусі.

— Згоден,— сказав Журба, зав'язуючи галстук.— Зараз я тільки гляну на неї, і ми ідемо.

Його провели в палату. Вузька, проте сонячна й світла, своїм єдиним вікном вона виходила на море, тому стіни й стеля, залиті тьмяним золотом зимового сонця, синіли свіжо та гарно, відбиваючи блискіт холодного моря.

Переборюючи пекучий жаль, болісне, мов до дитини, співчуття, він схилився над нею і чомусь тільки тепер помітив мармуровість її тонкої шкіри, що світилася ніжними блакитно-рожевими розводами. Губи ще сині, й синювато-зелені тіні під очима, особливо в кутиках біля перенісся, а дихання таке інтенсивне й глибоке, що ніздрі аж роздуваються й тріпотять, огорнуті білою лікарняною бяззю плечі і груди, обличчя, облямоване світлим, мов далекє й щасливе літо, волоссям — все сповито спокоем, тільки на чолі й на крилах носа виступили крапельки поту. Журба промокнув марлевою салфеткою прозору вологу, перевів погляд на старшу операційну сестру:

— Не відходьте від неї, доки не опритомніє. А тоді негайно викличте мене.— Він рвучко випростався й пішов до дверей, і за сонячним вікном в його уяві знову майнув синім морем білий-білий катер.

Пригадує, вийшли вони в море надвечір, проминули буї пляжів і фарватеру й опинилися в безмежжі вод під таємничим місячним сяйвом, що зеленаво зламувалося на кожній хвилі й сяяло на білій палубі, святково й урочисто. Тихо-тихо та порожньо в нічному морі, немов на якійсь чужій планеті, і в цій тихій, лункій порожнечі нараз відчуває на своїй шиї гарячі руки й схвильований шепіт у вухо:

— Вслухайся у цю тишу.

Його спину обдає жар її притиснутих пружних грудей, він обертається й немов у сні бачить її тіло, посріблене місяцем, знаходить її покірні губи, вона рвучко відсторонюється, розірвавши обійми.

— Подивись, який простір, яка ніч, яке море і місяць — вони завжди нічії!...— Вона легко долає три сходинки трапа, що, мов золотий, сяє під місяцем міддю поручнів. Біла-біла палуба катера здається чистішою за море й місячне сяйво. А вона, велика й неправдоподібно прекрасна, все одно біліє й сяє на ній, відкинувшись навznak.

— Йди сюди...

Тамуючи дріж і не в змозі погамувати замилювання, він схиляється над нею, знаючи, що не намілюється ні зараз, ні за все життя.

— Що б не було потім, не жалій мене. Не жалій...

Катер ішов чи не йшов, плив чи не плив, усе раптом спинилося й завмерло під місяцем, під високими зорями, під південним небом, що світилося глибинним синяво-зеленим сяйвом безмежності, вона скрикнула, немов зітхнула, поволи обм'якла, і потім довго цілувала його хапливо й палко, і усе його обличчя було в її сльозах. А на світанку затемнів прямо по курсу якийсь пустельний острів, вони не стали підходити близько, щоб не сісти на мілину, і він, кинувши якір, першим стрибнув з борта в теплу воду, підбадьорливо гукнув їй, щоб теж стрибала.

— Не треба мене підбадьорювати,— сказала вона.— Я вже стрибнула з такої височини, що цей борт здається мені занизьким.— Легко й граційно ввійшла у воду поруч з ним, здійнявши зовсім мало бризок, він міцно поцілував її в губи, солоні від морської води, і вони пліч-о-пліч попливли до острова.

Дно було гладеньке, пішане, тверде. Взавшись за руки, вийшли на берег. Уже все небо на сході побузковіло, і її мокре тіло теж бузково засвітилося, залисніло, стало якимсь нереальним — важко повірити в таку красу й гармонію, навіть коли бачиш її так близько. Обнімав її, і хотілося плакати від захвату й щастя, і всі слова, якими він мав висловити свої захоплення, вдячність і радість, здавалися безбарвними й він тільки цілував та цілував її, відчуваючи, що від щастя й справді можна вмерти.

Над ними кигкнула велика срібляста чайка, до неї відгукнулася друга, і так, парою, вони з льоту торкнулися землі, пробігли мокрим піском прибережної смуги й сіли за кілька кроків, не звертаючи жодної уваги на людей.

— Мені холодно,— сказала вона, пригорнувшись до нього ще міцніше, і він відчув, як над островом прошурхотів бур'янами перший вранішній вітерець й загубився десь у кущах верболозу, що ріс понад морем.— І їсти хочу,— ніби поскаржилася вона...

Сніданок подали до кабінету головного лікаря на двох — шинка, свіжі помідори, бринза, білий хліб і кава, що саме закипала.

— А випити щось є? — спитав Журба.

— Зранку? — здивувався головний лікар?

— Для мене це вже глуха ніч. Близько тридцяти шести годин не сплю. Вже й з ліку збився. Накажи принести спирт, бо й сьогодні не засну. Мені тільки спирт й допомагає

розслабитися. Ще фронтова звичка. Тільки тоді він мене збуджував і тримав на ногах, а тепер зовсім знесилоє.

Принесли спирт, Журба налив собі добрих сто, а то й сто п'ятдесят грамів, спитав з усмішкою:

— Машину даси? Щоб доїхати. Бо пішки не дійду.

— Дам, дам,— заспокоїв його головний лікар.— Тільки пити не буду, у мене розпочався робочий день.

— Ну й правильно.— Журба випив, не доливаючи води, різко видихнувши, взявся закушувати, швидко й енергійно, бо не їв, мабуть, стільки, скільки й не спав.

— Телеграми є? — спитав ніби між іншим.

— Та,— відмахнувся головний лікар, давній його друг, який ніколи нікому не заздриє, бо все на світі розумів і оцінював по-своєму,— хоч поїж спокійно.

— Мають бути обов'язково,— твердо сказав Журба.— Вони тепер ганяються за мною по всьому світу, а тут я навіть сказав, куди їду, і попросив, щоб тримали в курсі. Куди я, туди й телеграми з чужими бідами й смертельними недугами. Ховаючи від мене телеграми, ти, друже, кладеш собі на серце чужі смерті, май це на увазі.

— Мені їх і тут вистачає,— сказав головний лікар.— А телеграми є. Де ж їм дітися? Але ж у тебе є учні й довідчені хірурги — цілий штат.

— Не твоє діло,— сказав Журба тихо.— Вирішуватиму я. Не приховуй інформації. Накажи принести телеграми.

— Поснідай...

— Люблю за сніданком побачити весь день і все, що мене жде протягом нього.

Головний лікар подзвонив, і на порозі постала секретарка, запитливо й мовчки глянула на нього, як дивляться змовники. Головний тільки руками розвів і показав очима на Журбу.

— Давайте, давайте, що там у вас,— удаючи, що нічого не помітив, сказав Журба, з неабияким апетитом доїдаючи шинку. А сам знову пригадав той далекий літній ранок, берег острова, якого, мабуть, уже й не знайшов би; не знав тоді і не знав тепер, чи має він назву. Той неповторний ранок жив у ньому, нагадуючи тужливу мелодію, яка завжди вчувалася йому у безсмертному й незрівнянному рядкові: «Другая жизнь и берег дальний...»

Він прокинувся того далекого ранку, і першим його відчуттям було: що вона для нього — якесь інше, неосяжне життя і той далекий берег, до якого пливати й пливати, але так і не доплисти за весь свій вік. Сріблясті чайки кричали

над ними, а чорно-білі розгулювали повз них сюди й туди мокрим піском, з розбігу скльовуючи щось і стріпуючи, немов уві сні, ламкими крилами. Білий катер завмер на синій воді, такий спокійний, мов дзеркало, в якому відбивалась тільки блакить неба, без жодної хмаринки. А йому раптом стало лячно: десь за цією тишею був світ з усіма клопатами й тривогами, зі смертями й стражданнями, світ, де завжди хтось чекає лікарської допомоги, й він підвів голову. Зустрівся поглядом з нею. Вона не спала. Дивилася на нього, як мати в дитинстві, бо також берегла його сон. Очі були свіжі, чисті, невтомлені, а руки ніжні-ніжні — мов два білих чайних крила з сріблястим підбоєм.

— Полеж іще, відпочинь,— сказала вона,— більше в нас ніколи не буде такого ранку...

Великі, білі й тугі груди її коливалися важко й велично, і, здається, він не тільки очима, а й віддихом відчував те коливання.

— Побудь ще трохи зі мною, тільки зі мною, тільки моїм.— Вона плакала дедалі дужче, тамуючи ридання, і сльози котилися градом з куточків очей. Нарешті з її грудей вирвалося тяжке зітхання, змішане зі стоном, і вона заридала вголос, випустивши його голову з рук.

Він мовчки цілував її гарячі губи, не знав, як вгамувати цей плач і ридання. Ранок був так само тихий. Море лишилося темно-бузковим під вранішнім промінням, і лінія далекого обр'ю світилася й просвічувалася, мовби відкривала й те, що лежало за її рубежем, уже невидиме й недосяжне, а тут, на пустельному острові їхньої любові, щось уже обірвалось і мучило їх обох, як розплата за щасливу, пекельно радісну ніч, за все, що з ними сталося. Він ще й не передчував того, що підкрадалося до них, а вона десь у таємних глибинах свого жіночого ества не лише відчувала все, а й наперед уявила собі й жахнулася.

— Ти ж ніколи не будеш моїм,— шепотіла вона, заспокоючись, але після першої фрази почала ридати з новою силою.— Ніколи не належатимеш мені, бо й собі не належиш...

— Заспокойся,— сказав він суворо й узяв її обличчя в свої сильні й жорсткі руки хірурга, вицілував сльози з очей, і їй стало легше й затишніше на душі від сили й певності, що дримала в цих руках і передалася їй.— Заспокойся, ти ж знала про це.— Він прихилився до її обличчя і заглянув у саму глибочінь очей, а здалося їй — в душу.— Я не раз протягом ночі думав про те, скільки людей потре-

бує моєї допомоги, скількох я міг би врятувати від страждань і смерті. Навіть коли сплю, вони ждуть мене, я цілую тебе, а вони виглядають. Ніколи не забуваю про це і не маю права забути. Така наша доля.

— Але ж є й інші з їхніми інститутами й учнями. Є, на рещті, твої учні й послідовники!

— Однак нас мало,— сказав він.— Коли визначають претендентів на звання й нагороди, тоді й набирається дешиця, бо всіх разом збирають. А як вийти до столу зі скальпелем, коли вже нічим іншим не допоможеш... Хворих на серце так багато, а ми розпоршуємося і так ізольовані один від одного, що й поради не питаєш, і сумнівом не поділишся, і успіхом та досягненнями — теж.

— Ти в мене єдиний і найкращий у світі,— прошепотіла вона і знову схлипнула.— Тому не можуть обійтися й дня без тебе...

Ех, навіщо йому було одриватися від неї, йти до катера, заводити двигун, відпливати з того острова, якого тепер не знайти, бо ж ніщо в світі не повторюється — надто ж перша ніч і перший день такого великого й вистражданого кохання. Будуть потім інші зустрічі, інші дні та ночі, сповнені ласки й жаги, але то все буде інше. А може, й справді не треба повторень? Світ і природа мудріші за нас: неповторність породжує тугу й страждання за тим, що минулося й не вернеться, і людина стає мудрішою...

— Ну, а тепер відпочивати,— сказав головний. Вони вже перебрали телеграми, й Журба, подзвонивши по міжміському телефону, розподілив поміж своїми співробітниками всі невідкладні операції, визначивши, що особливо складних, які б належало робити тільки йому особисто, сьогодні немає.— Машина біля під'їзду, я сам тебе одвезу і влаштую так, що ніхто не знайде.

Місто було ясне під чистим небом і вологе, мов після купелі; теплий вітер ніс із моря випари, і вони осідали на лобатому камінні рожевої гранітної бруківки, на оголених і гладеньких стовбурах та на гіллі платанів, схожих на надміру декольтованих дам, а то й просто купальниць, на темному асфальті й світлих цинкових та шиферних покрівлях,— тому все світилося й вилискувало під м'яким зимовим сонцем, а зими все одно не було. Вона ніби забарилася десь, і тут володарювала, зашамотавшись перед тим, як перелетіти за море, погожа осінь, а може, й далека юна весна вже

прилетіла, а старезна баба й досі ще не допленталась сюди з сіворої півночі, впавши на крижі десь у заметах.

Мокрий асфальт вів їх усе далі й далі, повз зарослі садами та виноградними шпалерами будиночки передмістя, за якими по ліву руку голубіло море, мовби встаючи прямовисною стіною й переростаючи в небо, а потім потягнувся суцільний наскрізний паркан за живоплотом, крізь який виднілися покинуті на зиму будинки відпочинку й піонерські табори — все на вигляд забуте, запустіле й неохайне від негоди і відсутності людей, і нарешті машина вїхала на добре доглянуту територію, прикрашену квітниками, зеленкорими молодими тополями й вічнозеленою туєю, поміж якими білили свіжі й гарні двоповерхові корпуси. Скрізь було чисто й навіть святково, нудного курортного чи дачного міжсезоння тут ніби не відчувалося. По всьому чималому парку, стрекочучи, перелітали білобокі сороки, пересвистувались у високих густих каштанах дрозди, іноді зриваючись з верхів'їв і падаючи мало не під поги чорними грудками, точнісінько як уже забуті шпаки.

Головний мовчки вів його в глухий куток, далі від отих затишних корпусів, що згрупувалися попад двома широкими алеями, і на самому прузі високого берегового урвища Журба побачив невеличкий будиночок, білий-білий, під червоною черепичною гострою покрівлею. На фронтоні стояло: «1910 рік».

— Дача Ковалевського, — сказав головний лікар. — Того самого інженера, який на свій страх і ризик розробив проект і збудував Великий Фонтан, щоб напоїти місто водою. Ми оце щойно їхали трасою Великого Фонтану, себто міського водогону, що його побудував Ковалевський. У спроектовану й завершену споруду він вклав увесь свій капітал, та коли все було вже готове, вода не пішла. Передчуваючи цілковитий крах і банкрутство, він застрелився. В оцьому новесенькому тоді будиночку.

— Добру собі місцину нагледів, — усміхнувся Журба, і сонні очі його ще поменшали. — Проте я стрілятися не буду. Ні намірів, ні приводу, ні пістолета. Спатиму. Веди мене швидше в кімнату і забирайся під три чорти, тільки нехай мені негайно подзвонять, як вона прокинеться.

— Не турбуйся, — сказав головний, діставши ключ і відімкнувши двері однієї з веранд. — Тут ти будеш самотній, як чернець у скиті. Відпочивай, ми одразу ж подзвонимо. — Він вийшов, лишивши ключ у дверях. І Журба почув,

як, фуркнувши, підбрала головного машина, як хряпнули за ним дверцята. Потім усе стихло.

Швиденько роздягнувшись, він шурхнув під ковдру і заснув як убитий.

Але й у сні на нього чекали людські нещастя — когось треба було рятувати негайною операцією, а стіл кудись зникає. Треба було й уві сні летіти до хворого далеко-далеко, за моря і гори, і він летів над Європою, такою, як бачив її під час війни, всю в димах і згарищах, розбиту й понівечену. А тоді враз засиніло навкруги тихе і ясне небо, забіліли під сонцем міста на зелених рівнинах, заголубіли великі й менші ріки й річечки, гостроверхі, шпилясті вежі замків та соборів, прохромивши хижкою готикою товщу неба, химерно рябіли під самим днищем літака кольоровою черепицею стрімкоспадних покрівель, нагадували луску скам'янілих, давно вимерлих риб.

Темні шпилі, знизу тонкі, мов голки, тут, на височині, виявилися грубесними дубовими колодами, гостро затесаними, позеленілими від моху й старості, від негоди й століть, що пролетіли над ними й під ними в згарищах воєн, повстань і заворушень, і моторошно було думати, що літак ось-ось зачепиться за такий шпиль. І саме тоді, коли він про це подумав, вони почали знижуватися, майже падати на цілий ліс шпилястих веж і червоноєстих покрівель, потім літак розпався, геть розлетівся на друзки — ніхто, мабуть, і скрикнути не встиг, а може, Журба, підхоплений вітром і швидкістю падіння, не почув чужих криків — у моторошній цілковитій тиші він летів так само швидко й навіжено, як летів досі літак, і навколо нього теж летіли люди, знижуючись просто на шпилі, що мчали пазустріч і росли, росли в міру того, як вони падали. Тільки швидкість падіння і зустрічний вітер, що вичавлював сльозу з незахищених очей, не давали Журбі розгледіти, хто ж поруч з ним падає з такої високості.

Внизу він помітив одну, найвищу й найяскравішу вежу: яскраво-червона, з прозеленню, черепиця її покрівлі блищала, як блищали в материнім мисникові полив'яні глечики й макітри. Він летів просто на неї, хоч здавалося, що вона сама лине йому назустріч. «Як я втримаюся на такій крутизні?» — гарячково подумав він, лишаючись у душі спокійним і не втрачаючи розуму — так було завжди й на фронті в хвилини найбільшої небезпеки.

Порожнеча й глибина розверзалися з усіх боків, і вся його увага зосередилась на шпилястій вежі, що, вилискуючи

й сяючи на сонці полив'яною округлістю черепичних рядів, нестримно росла й збільшувалася. Він викинув руки вперед, намагаючись пом'якшити удар і одразу ж за щось ухопитись. Вежа налетіла на нього всією своєю багатотонною масою, твердістю і ребристістю: брязь! — аж свічки в очах засвітилися, аж дихання в грудях забило, аж серце підстрибнуло й задерев'яніло. Та він, засліплений ударом, відчув, що випростаними руками йому вдалось обхопити ріжок гостроверхої вежі, вчепитися в неї руками і зупинитись, відчуваючи прохолоду гладенької, як скло, полив'яної черепиці. Для певності обхопив шпильясту верхівку й ногами. І тільки оглянувся, щоб зорієнтуватися, як повз нього пролетіло кілька пасажирів їхнього загиблого лайнера — хто вниз головою, а хто в розстебнутих і закинутих на голови піджаках, з-під яких визирали яскраві помочі на білих сорочках. А жінки пролітали в небесній блакиті тихо-тихо, мовчки, із заплющеними очима, та все ж цютливо притримуючи стуленими ногами сукні, які рвав вітер.

Аж тут у нього над головою щось лягнулось об шпиль, він аж здригнувся і, підвівши голову, побачив білоголове дитя в білій довгій льолі, що, вдарившись, падало тепер повз нього, беспорядно задерши ніжки і простягаючи пухкі рученята з розчепіренними пальцями. Облнччя спокійне-спокійне, і погляд голубих очей навіть не благальний, а очікувальний — дитя не сумнівалось, що він випустить рятівну свою межу і врятує його, вхопивши на руки. Журба і справді розімкнув руки, відштовхнувся од прохолодної і слизької черепиці, обіруч схопив дитину й притиснув до грудей, провалюючись і падаючи в безодню, що розверзлась під ним, темна, повита синюватою імлою, в якій ледь-ледь бовваніли покрівлі низеньких будинків, кучерявилися сади — знав за якимись невідомими йому законами логіки, що, врятувавши в небі чужу дитину, не може впасти з нею на землю й розбитися і, розуміючи це, навіть не шукав уже порятунку — був певен, що й так усе минеться, й віддався на волю стихії хоч у сні, бо ніколи такої розкоші не дозволяв собі в дійсності. Летів, обіймаючи чужу принишклу й покірну дитину. І найбільше турбувала його думка: кого він врятував? Дівчинку чи хлопчика? Чомусь дуже хотілося, щоб це був хлопчик, але й сам не знав, чому саме, хоч і відчував підсвідомо, що від цього залежить, може, й саме життя їх обох...

А внизу, в ущелинах вузеньких вулиць і тісних провулків, на них уже чекали — ставили в ряд легкові машини, щоб покрівля з тоненької бляхи, на яку він може упасти,

пом'якшила удар, а далі туго напинали якісь полотнища від стіни до стіни, через усю вулицю, і він тепер остаточно повірив у свій порятунок.

І в цей час у його кімнаті задзвонив телефон. Несподівано й різко, немов на пожежу.

Журба схопив трубку, все ще не перестаючи падати з неба з чужою дитиною.

— Алло,— промовив спокійно і побачив за вікном синє-синє зимове море, до якого зносив його той вітер у сні.— Я слухаю.

— Вона вже прокинулась,— повідомили радісно, схвилювано, ніби не вірячи, і тут-таки поклали трубку на апарат.

— Божевільні,— сказав він сам собі весело і почав одягатися.

А море синіло за вікном і обіцяло йому довге життя, радощі й любов, бо острів їхньої першої ночі був у його просторах. Хоч, може, й далеко.

Вона відчула певигойну й страшну втому, що нестерпним тягарем упала на серце й давила його вже хтоспа-відколи, намагаючись розчавити, стиснути так, щоб воно розлетілось на друзки, щоб вибухнуло й порснуло навсібіч кривавими шматками, немов бомба чи міна. А наступної миті з цього первісного відчуття, а може, вслід за ним, спалахнула свідомість, променем пронизала морок небуття, викликаний анестезіологами,— вона все враз пригадала й уявила, і на неї вихором налетів жах, закрутив, завертів хисткою ще свідомістю, заступив і болі, й утому, вона мала б несамовито крикнути з того жаху, але в роті ще було повно марлі, ще стримів там ребристий шланг штучних легень, допомагаючи їй дихати, і сили не вистачило навіть на крик: вона тільки застогнала. І одразу ж метнулася з палати неясною тінню операційна сестра, щоб подзвонити Журбі.

«Неведающий да не имеет страха»,— згадалося їй гірко і тяжко. Вона пожалкувала за тим, що знає все — самій доводилося робити з людьми усе те, що зробили сьогодні з нею. Все-все уявила собі: і як розгинали на грудях шкіру, потім м'язи, як розсікали, а може, й розпилювали грудну клітку посередині, на всю довжину, як її потім розводили розширювачем ран, немов металеву конструкцію на верстаті. Уявила, як оголився перикард — товста пліва, під якою билось серце, за що й звать його просто серцевою сорочкою,— як і цю сорочку розітнули й добралися до серця. А далі вже ні згадувати, ні уявляти не було сили, і вона

злякалася, що не витримає цих своїх видінь і вмере не від болю, який відчувала зараз, а від того, що робили з нею та її серцем, зморивши наркозом. Недарма ж якийсь мудрець сказав колись у давнину, що знання приносить людям не лише силу й владу над світом, а й страждання та смуток, і недарма великий литовець Чурльоніс намалював «Істину» з обличчям різким, жорстоким, навіть відворотним. Страшно ж бо знати все. Страшно!

Звичайно, вона б нічого так не хотіла, як віддати комусь свій досвід і свої знання, а самій перетворитися на оту дівчинку, котра з жахом дивиться на неї і котру прооперувала нещодавно сама. Дівчинка ж не знає нічого — ні як їй розтинали груди, ні як робили в серці отвори для шлангів, замінивши серця, ні того, як вставляли й зашивали штучний клапан, замість видаленого хворого. Незнання позбавляє лихих, нестерпних думок, тому вона спокійно собі видужувала і тепер, пізнавши нарешті, зачудовано дивилася на свою рятувницю, співчуваючи і водночас вірячи в її щасливе видужання, як у своє власне.

Тут різко розчинилися двері, і в палату влетів Журба, дивився на неї просто й привітно, навіть ніжно й весело, наче ніякої операції і не було, — вона знала, що ні критись, ні прикидатись він ніколи не вмів, не хотів і ненавидів це, бо служив істині, і це її заспокоїло й порадувало, хоча й не втримало від сліз. Вона заплакала йому назустріч, як дитина, що побачила матір.

— Ну, ну, ну, ну, — повторював він, перебігаючи палату, впав на коліна біля неї, поцілував у щоку, потім в очі, виборсуючись із плетива шлангів. — Тепер усе буде добре, тепер житимемо...

...Минув місяць і другий від тієї ночі на острові, пожовкли в парках і на тротуарах каштани, а вона все не зважувалася сказати йому того, що мала сказати — все ніби не час, все ніби не до діла. Хай, думала, потім, як закінчиться стажування й вона від'їжджатиме. Та сталося так, що перед її від'їздом Журбу запросили до Англії оперувати знаменитого діяча, тому вона подзвонила Журбі додому і попросила по дорозі в аеропорт заїхати в клініку. «На хвилину», — додала вона. І він зрозумів з її тону, що має сказати йому щось дуже серйозне.

— Але ж... мене чекає спеціальний літак, і я не можу затримуватися навіть на хвилину.

— Це ж по дорозі... — нагадала вона.

— Гаразд, чекай на лаві біля входу в інститут.— Він знервовано й поквалливо кинув трубку.

«Навіщо це я? — подумала вона тоді.— Хіба ж у таку хвилину можна говорити про щось важливе?..»

Знала все його нелегке життя, весь той нервовий вогонь, на якому він згоряв, і пошкодувала, що потривожила його в такий час. Вибігла на подвір'я, забувши зняти халат, процотіла каблучками до відчинених навстіж воріт. І одразу вихором вилетіла з-за повороту машина, скреготнула гальмами й шваркнула шинами, врізавшись у зграю голубів, що саме клювали щось на асфальті,— один голуб був збитий так хвацько, що відлетів од радіатора й упав їй під ноги. Машиналино вхопила ще теплого птаха в обидві руки, піднесла його голову до губів і дмухнула на нього.

— Облиш! — різко сказав Журба, коли вийшов з машини.— Якщо він не зумів злетіти з-під коліс, то це вже не голуб, ожирілий виродок, що втратив здатність літати.— Він вихопив у неї з рук мертвого голуба й кинув в урну, яка стояла поруч. А потім стиха запитав: — У тебе щось невідкладне?

Вона сіла на лаву й розплакалась. Закривши обличчя обома руками, видавила:

— Ідь... і вибач мені, вибач,— зірвалася рантом і побігла лущими плитами до інститутської брами. А він подивився їй услід, ніяково звів плечима, розгублено всміхнувся. І, хряпнувши дверцятами, помчав на аеродром. Зрозумів, що плакала вона, звичайно ж, не за голубом...

Відтоді вони не бачилися. Всі вісім років. І він майже нічого не знав про неї. Чув, що успішно оперує на серці, що вийшла заміж, потім розлучилася, невідомо чого — таких історій тепер немало; а він усе відкладав та відкладав. Збирався з'їздити туди, в біле місто над морем, і поговорити з нею, розпитати, просто поглянути на останню свою справжню любов, та все не випадало... «Так і життя промайне», — з гіркою думав ночами, аж поки не отримав листа. Потім оцей страшний виклик.

Тепер знав, що вона житиме, що все небезпечно лишилося позаду, тому, покликавши на допомогу сестру, вимкнув штучні легені, вийняв шланг з її рота, сам протер їй губи вологою марлею й заглянув у вічі. Вони потьмяніли, але кольору свого не втратили — зелені, весняні очі його коханої! А вона прошепотіла перші слова після такого довгого мовчання й непритомності:

— Не дивись на мене... Не дивись...

— Дивитимусь, поки не надивлюся,— сказав він з ніжністю, що охопила його всього, вихлюпнулась із грудей.— Я ж тебе стільки не бачив...

Тоді вона поїхала, не дочекавшись його: з Англії він полетів до Сполучених Штатів, а звідти — в Кейптаун, у клініку Барнарда. Там цілий місяць за дорученням Академії медичних наук працював з ним і консультувався щодо пересадки серця. А тут скінчився строк її стажування, і вона повернулася до своєї клініки в цілковому розпачі: що робити, як жити без нього далі? Вона ніколи не спонукала його до розриву із сім'єю. Він прожив половину життя з дружиною й дітьми. А людський осуд, поговор — довкола його імені, його слави, його життя, відданого врятуванню людей від найнебезпечнішої й найношпренішої хвороби. В славі людину далеко видно, в гріху — ще далі. А пізня любов такого видатного вченого, та ще й до дівчини вдвічі молодшої, ровесниці його дочки, в очах обивателя неминуче переросла б у ганьбу й неприємність. Вона боялася навіть думати про це. Але й жити без нього теж не могла.

Вона закінчила тяжку операцію й збиралася вже додому, коли секретарка головного лікаря перехопила її в коридорі: — Зайдіть до кабінету. Там на вас чекають.

Назустріч їй підвівся стрункий засмаглий капітан.

— А-а-а, Сашко,— сказала вона втомлено й байдуже, пізнавши свого однокласника, який на випускному вечорі освідчився їй у коханні. А потім зустрічали всім класом схід сонця над Дніпром; вони напівжартома присягалися, взявшись за руки, одружитися, коли закінчать вчитися. Світе ясний, як давно це було!

— Приїхав ось,— гойднувся він з носків на каблуки, ніяковіючи і намагаючись приховати свою зніченість підкреслено незалежним виглядом. Взявши її за руку, поцілував, але не схилився, а навпаки, підніс руку до губів і вже не випустив її, повів до канапи, де щойно сидів сам, обняв так, ніби робив це не вперше.— Ти досягла успіху, і не хитай головою, я все знаю. Робиш такі складні операції й незабаром захистиш кандидатську — хто б подумав! — Вони сиділи поруч, і вона мимоволі відсунулась, сперлася на спинку канапи.

— Я так стомилася,— сказала, заплющивши очі,— шість годин на ногах, та ще в такій напрузі. Якби ти знав, як важко оперувати серце!..

— Зате ж яка слава! Тут про тебе, знаєш, таке говорять...

— Що саме? — насторожено глянула вона на нього.

— Ну, що ти — майбутнє світило.

— До справжніх світил, Сашо, всім нам далеко, як до Сіріуса. Знаєш таку ворю, в мільйони разів більшу за Сонце?

— Знаю. До Сіріуса летить вся наша сонячна система. Мільярди років. Летітиме ще мільярди. Нам з тобою поки що не загрожує катастрофічне зіткнення з ним, і я приїхав нагадати тобі про твою обіцянку...

— Яку обіцянку? — всміхнулася вона. — То був жарт, Сашо.

— Не обіцянку, а нашу присягу, — серйозно сказав він, захоплено і безцеремонно розглядаючи її всю, таку зрілу, таку розквітлу. — Через рік я закінчую академію і призначення хочу одержати вже одружений. Від цього у моїй кар'єрі залежить дуже багато.

«Боже, яке глупство, — подумала вона. — Що він торочить? Як у нього все просто! І як це не схоже на мого коханого, мудрого й стомленого, на його інтереси, міркування, розмови, в яких я купалася неподільно й безпастанно, — майже рік у сфері його думання і діяння в самому епіцентрі його неповторного внутрішнього світу! Ніхто й ніколи не замінить мені його! Що ж буде зі мною? Як жити далі?..»

— Ну, ти не кисни, — підхопився розгублений капітан. — Я місяць пробуду тут у санаторії. У нас буде час все обдумати.

— Іди, Сашо, — сказала вона. — Мені треба побути з прооперованим...

— Гарзд, я прийду до тебе увечері.

Вона ствердно кивнула головою і виїшла з кабінету, лишивши його в сумнівах. Чого вона заплакала? Мабуть, так треба, — дівчата, коли їм пропонують руку й серце, завжди плачуть. Принаймні в спектаклях та кінофільмах...

— Дай я витру тобі сльози, — ласкаво говорив їй Журба. — Більше не плач. Усе тяжке й страшне позаду — тепер треба набиратися сил і видужувати. Як плачеш, то й серцю важко, а його треба берегти. На ньому стільки швів, і всім треба зростаїся.

— Спасибі тобі, — прошелестіла вона сухими, потрісканими, аж стемнілими губами і спробувала взяти його руку в свою, кволу, та тільки й спромоглася поворухнути нею.

— Ну, ну, ну,— помітивши той рух і зрозумівши її, він схилився й поцілував її руку, красиву і в своєму безсиллі.

— ...за все,— важко видихнула вона навздогін недомовленій фразі й стомлено заплющила очі.

— Цього разу так надовго я тебе не залишу,— сказав він, підбиваючи ковдру, й оглянувся на вікно, звідки, як йому здалося, дув протяг. Там, за вікном, лежало зимове море. Зеленаве, як її очі, покинуте і сумне.— Я побуду з тобою, поки ти не одужаєш.

Вона розплющила очі, і йому здалося, що море зустрілося з іншим морем, обом однаково бракувало сонця, тепла і вітрила в далечині.

— Краще приїдь, як я видужаю,— вимовила вона твердо й спокійно.— А зараз не треба. Що нам зараз? — Вона хотіла всміхнутися, та не змогла.

Прийшли робити їй укол, однак з-за спини медсестри вона глянула на нього.

— Не забувай...— скривилася від болю, коли голка, не влучивши у вену, ввігналась у м'яз, закусила губу, почекала, доки сестра виправила свою похибку, знову глянула на нього.— Не забудь...

— Що? — спитав він, повернувшись до ліжка.

— Пробачте,— сказала сестра, впоравшись, і рушила повз нього до дверей, тримаючи шприц, мов зброю.

— Що я люблю тебе,— прошепотіла вона, коли двері за сестрою зачинилися.— Все життя тільки тебе й нікого іншого.— Вона заплющила очі і задихала важко-важко, ніби після тривалого бігу.— Тільки тебе...

— Дивина,— видихнув він, бо добре знав, що люди відчують після його операцій такі болі й муки, від яких заново вмерти можна.— Ти моє дивнее диво, неповторна моя й незрівнянна...

Журба схилився над нею і з її дихання зрозумів, що вона заснула, укол подіяв одразу. Він рушив навшпиньках до дверей. На порозі ще раз оглянувся, побачив у вікні білий-білий пароплав, що повільно перетинав море на далекому горизонті. І подумав: «Тепер їй не буде надто самотньо, якщо вона знатиме, що я лишився в її місті ще на одну ніч. Ще на одну... і в будь-яку мить зможу подати їй допомогу».

Весь той місяць Сашко-капітан, як прозвали його в їхній родині, щодня заходив за нею на роботу, весь її вільний час заповнив своєю присутністю, розмовами про майбутній

шлюб і подружнє життя. Був водночас настирливий і беззахисний, якось ніби побоювався її, проте в домаганні згоди на шлюб виявляв несхитну послідовність. Очевидно, давно собі все розпланував і відступати не збирався. Вона все уникала розмови, зводила його домагання на жарт — відомо ж, як легко висміювати залицяльників, та ще тих, що в такий архаїчний спосіб пропонують руку і серце. Проте їй було не до жартів. Обидві родини вже давно все вирішили і перед від'їздом Сашко-капітан був особливо настійливим: одного разу навіть став перед нею на коліна й присягнувся, що любить ще зі школи і зараз не зрушить з місця, доки не почує від неї згоди,— вона відсторонено глянула крізь нього і сказала тихо й спокійно:

— Встань, Сашко, та облиш свої книжні манери. Життя набагато складніше від французьких романів, якими ти зачитувався в школі, а за армійською службою та навчанням більше, мабуть, нічого не читав. Встань і уважно вислухай, що я тобі скажу, щоб не повертатися до цієї розмови. Я, Сашко, давно і назавжди,— голос її перехопило,— назавжди, ти чуєш мене,— глянула так, що він аж оторопів і підвівся,— назавжди належу іншому. Любитиму тільки його і нікого більше, хоч би що зі мною сталося й з ким не звела б мене доля...

— А чого ж ти... Чом не виїшла за нього...

Вона невесело усміхнулася:

— Дурник ти, Сашко. Життя набагато складніше за всі наші уявлення про нього. Не в цьому суть.

— Плюнь на всі ці витівки, йди за мене, і все минеться. Я ж тебе на руках носитиму, ми будемо щасливі, а в щасті все забувається.

— Ні, Сашко, не все. Його я не в змозі забути. Ти молодий, гарний, кінчаєш академію. Знайдеш собі красуню дівчину, молодшу за мене років на п'ять...

— Але ж він не з тобою, а я все життя, ще зі школи, мріяв про тебе. Ніхто інший мені не потрібен.

— Доведеться, Сашко, розпрощатися з цією несерйозною мрією. Облишмо школярство.

— Ніколи! — вигукнув бравий капітан, що не звук поступатися й навчився долати всі перепони, як і належить справжньому воякові.

— Я ніколи його не забуду! — твердо сказала вона, і в усій її поставі, в очах і виразі обличчя капітан прочитав безжальний вирок.— Це тобі треба знати зараз, як найбільшу істину, що не переміниться. Якою ж я буду тобі дружиною?

— А він знає про це? — спитав отетерілий Сашко, збліднувши і обернувшись у своїй розгубленості на звичайного школяра, яким вона його запам'ятала.

— Ніхто. І хай це лишиться між нами.

— Зрозуміло, — швидко погодився він і пройшовся мов сновиди по кімнаті. — Значить, обрала самотність... А що ж батьки скажуть?

— Відомо, що можуть сказати батьки...

— Тобі доведеться поговорити з ними, — нарешті опам'ятався Сашко і все тверезо оцінив. — А знаєш, ти можеш завжди розраховувати на мене. Як тільки щось там виникне, приїзди до Харкова. Я... — Він ніяково розвів руками, беззахисний однокласник у новесенькій формі капітана.

— Спасибі, Сашко. — Вона пезворушно дивилася на нього і міцно стискала обома руками лутку вікна. — А зараз іди і не забувай, що я тобі сказала про це з пошани до нашої шкільної дружби. І не осуджуй мене, ради бога.

— Ніколи в житті, Наталю! — палко і, здавалося, розуміюче запевнив капітан.

— Ось і добре. Прощавай, Сашко.

Та капітан виявився в цій справі зовсім не школярем. Коли вона вже заспокоїлась, перекопана, що після такої одвертої розмови Сашко здиміє й забуде про неї назавжди, він пішов до її батьків, котрі проводили тут відпустку, домігся їхньої згоди і зустрів її, оточений спільниками, яких ввів в оману. Батьки, нічого не відаючи, беззастережно стали на його бік і навіть стіл накрили з такої нагоди. Коли вона повернулася з роботи, захоплена знепачька й навіть розчулена такою самовідданістю Сашка-капітана, лишалось тільки сісти до столу і підняти келихи. Долаючи внутрішній опір, вона й тут спробувала нейтралізувати Сашкові домагання, але, розпалений власною ініціативністю й моральною висотою свого благородного вчинку, Сашко вже не міг зупинитись.

— Думав я, думав, Наталю, і зрозумів, що жити без тебе не могу...

— Не вигадуй, Сашко, — перебила вона його. — Зможеш.

— Все одно я тебе так не покину! — голосно шепотів він тільки їй. І хоч батьки не все чули і зрозуміли, ця фраза справила на них неабияке враження: мати навіть сплакнула. А Сашко-капітан майже з трагічною рішучістю додав: — І кар'єру свою занাপащу, а без тебе звідси не поїду. Ти мені тепер стала ще дорожчою.

— Розписують, Сашко, через місяць після подання заяви,— вдалася вона до кепкування. А сама вже думала: «Хай що буде, виходу в мене нема. Може, краще Сашко, ніж хтось інший».

— От ми сьогодні ж і віднесемо заяву,— похопився Сашко.— Ти не думай, я все забуду й ніколи тобі не докорю...— додав уже стиха.

— Ага,— махнула рукою Наталя,— робить що хоче.— Бо все, що гнітило й мучило її так довго, вирішувалося ніби само собою. Тільки він, її Журба, нічого не знав.

Зате Сашко знав усе і свідомо брав на себе відповідальність, а тому виростав у власних і її очах. А батьки вже давно в думці їх поженили. Ще як у школу привели. Ніби жартома назвали їх нареченими. Та недарма ж кажуть, що в кожному жарті є частка правди. Тепер усе це справджувалося і остаточно переставало бути жартом. Особливо ж серйозним і драматичним мало стати в майбутньому, коли все відкрється і стане на свої місця.

Єдине вікно вузької і довгої кімнати займало всю південну стіну, виходило на море. І тому заленаво синіло чи блакитно світилося тільки в добру годину, як оце сьогодні. Бо взимку море видається покинутим, забутим і сумним, аж доки не потепліє і не з'являться на його берегах люди. Тому бачити на обрії далекі хвилі з білими завихреними султанами, а при березі мереживо розбитого об каміння накату, чути гуркіт прибою та шум вітру в голих платанах під вікном завжди якось сумовито. Жалієш усіх, кого знав і любив на цім світі, і тільки зимове море може по-справжньому нагадати кожному тих, кого забрала смерть.

Між будинком і морем серед літа утворилася крута й глибока западина. Зеленили собі дачні будиночки, з городями й садами, а одного ранку прокинулись люди і не впізнали ні своїх садіб, ні місцевості — все осіло на ніч метрів на двадцять неушкоджене, тільки вирросло над усім дачним виселком прямовисне глинисте урвище, й море стало врівень з садами й дворами, зовсім близьке й домашнє.

Зараз усі дачі, покинуті на зиму, відніються вниз, мов на долоні, а за ними одразу ж починаються порожні й неприкаяні пляжі, прибережна смуга, позначена зеленавим камінням, що грядую забрело в море. І коли накочується хвиля, каміння пірнає у воду, немов згряя лискучих бокас-

тих моржів чи ще якихось тварин. А відхлине вода — каміння оголюється, і з нього звисають темно-зелені гриви водоростей, похмурі й погрозливі.

Мряка, пружний вітер жене з далекого туману гривасті й запінені хвилі, що лавами йдуть на берег, розбиваються об каміння, глухо гупають об пірс, зривають дошки настилу, і з-під них вигулькує металевий каркас, поіржавілий, але несхитний — здається, море взялося розправитися з усім, що лишилось од літа, й прибрати сліди людського перебування на своїх берегах. Жодної живої істоти нема тут у негодю, навіть чайки, ці одвічні морські аборигени, кудись відлетіли, і тільки похмуро й приречено вие десь на фарватері далекий і невидний маяк-ревун, не так даючи напрям кораблям, як басовито попереджаючи про небезпеку, та зринає поміж каменями, гойдається на хвилях і знову пірнає в улюблену стихію якийсь бідолага-нирок, забутий і покинутий братами, приречений на самотність, спричинену, можливо, старістю, а чи пострілом невдахи-мисливця, який через свою недолугість лишив тут підранка...

На нього болісно дивитися, самотність у розбурханім морі цього такого малого й беззахисного птаха бере за серце, і Журба, не зводячи з нього очей, довго стоїть біля вікна, а потім одягається й виходить до урвища. В шумі вітру несамовито тріщать крилаті платани, гудуть, немов ремствують на свою оголену неприкаяність. Десь на покинутій дачі знудьговано погавкує пес, а відчайдушний нирок гойдається, гойдається, немов поплавок, раз у раз пірнаючи під хвилю, яка от-от жбурне його на волохате од водоростей каміння, та щоразу неушкоджений виринає, зухвало стріпуючи крильми.

Вже вечоріє. Імла над розбурханим морем гусне, чутнішим стає клекіт прибою, і на всю видиму далечінь біліє у смузі напливу пустельний берег. Завжди зайнятому Журбі млосно і тоскно — без людей, без операцій, без роботи. І без неї, що знову заповонила всі його думки, всю його душу, залила такою ніжністю й жалем, що хоч криком кричи — не докричишся, хоч увесь світ обіймай — не обнімеш. Не обнімеш, не приголубиш, не покаєшся й не попросиш вибачення не знати за що...

Журба нараз відчуває себе і безпритульним нирком, і розбурханим морем, і рвучким та несамовитим вітром, і далеким маяком-ревуном, що кричить, найпевніше, від болю.

Вона виходила заміж як у сні — дивне то було весілля! Добре, хоч батько поклав край тим надокучливим «Гірко!», викричаним п'яними голосами не дуже гречних родичів, яких, звісно, не вибирають. Як тяжко їй тримати на голові весільну фату, як нестерпно сидіти за довгим столом. А вже як гості впилися, молодих провели до Сашкових батьків, і вони лишилися віч-на-віч, їй стало так страшно, що вона зіщулилася і видихнула з боєм:

— Сашко, ну навіщо це все?

— Ти стомилась, Наталочко,— притис він її до себе.

Чи ж міг він думати, що в її зінницях зараз стояла та перша, її справжня шлюбна ніч, осяяна повнсю-місяцем, озвучена плюскотом хвиль об білі борти катера, іскрилися над нею перші сполохи вранішньої зорі, рожево відбиті на крилах чайок, і душу її ніколи не покидало відчуття великих щедрот, з якими вона дарувала коханому весь світ...

А тут стоїть перед нею бравий капітан — такий звичний Сашко, буденний, немов домашнє завдання з алгебри, й просить дозволу взяти її на руки.

— Навіщо, Сашко?

— Ну, так треба...— мнеться він.— Усі так роблять.

— В кіно?— Вона відчуває, що от-от заплаче за чимось втраченим назавжди, а може, й від жалю до цього славного й чистого хлопця.— Все це, Сашко, вигадки. Та й не винесеш ти мене на четвертий поверх, таку довгу й...

— Прекрасну,— несміливо обняв свою непіддатливу дружину.

— Отак і підемо,— вимовила вона, рушаючи до під'їзду.

Вони до ранку пролежали, не роздягаючись, чужі й холодні, мовчазні й знічені, і жаль до Сашка все настійливіше сповивав її зболілу душу. Його несміливі доторки, затаєні натяки ще дужче роз'ятрували той жаль, що несподівано, неждано й негадано враз перейшов у злість й роздратування, яке підкинуло її на ліжку, немов на батуті.

— Ну, що ж ти, такий...— крикнула вона.— Ну, вдар мене, або розірви оцю навісну весільну сукню, тільки не залишай мене такою здерев'янілою! Я нічого не можу з собою зробити! От не люблю, не люблю, хоч убий!— Зірвалася з ліжка, впала грудьми на підвіконня і заплакала гірко, невтішно.

Сашко лежав, не рухаючись. Лежав навznak, немов убитий, зігнуто в лікті руку поклав собі на обличчя, затулив очі.

Надворі починало світати.

Вони виїхали до міста, де навчався Сашко, другого ж дня. Наталя навіть не встигла на роботі розраховатися — тільки подала заяву, і все. Поселилися у Наталиної тітки в тихому приватному будиночку на далекій околиці Харкова. Ночами там сумовито шумів за розчиненими вікнами осінній сад. Шумів десь далеко-далеко, приглушено, ніби не хотів полохати сну. А коли Наталя прокидалася, то чула його шурхіт зовсім поруч — лист облітав і, ширяючи, падав до них у спальню, й не лежав мертво та непорушно, а з кожним повівом вітру кружляв по підлозі з тихим сумовитим шерхотом, ніби ще раз нагадував, як разом з роками відлітає од нас багато прекрасного, а ми не помічаєм, аж доки не вдарить у природі й у нашій душі поживклим крилом осінь й не змусить замислитись, розгледітись і оцінити те, що вже ніколи не вернеться.

Вона зацікавлено лежала, слухала шерхіт сухого листу, сонне дихання Сашка, і все в ній криком кричало за тією першою ніччю, за морем, за білим катером, за світанням на тому далекому й глухому острові, якого вона так і не знайшла на карті. Про її коханого так часто пишуть газети і тільки з них вона дізнається, як він зараз далеко від неї.

Легше ставало, коли переплаче, але дуже соромилася сліз, вважала, на те мають право тільки старі, у яких уже все минуло. Доки ж ти молодий, життя ще попереду, і, значить, усе на світі можна виправити, переінакшити, бо ж ти — володар своїх вчинків, своїх можливостей. Так вона заспокоювала себе раніше, так думала іноді й тепер, сподіваючись, що все якось влаштується. Але в оці нічні чи передсвітанкові години, коли так напружено працює мозок, ще не запаморочений метушнею й повсякденними клопатами, вона з жахом вдивлялася в далеч майбутнього і бачила там тільки безвихідь. Млосно й нудотно заходилося серце, туманилася свідомість і билася тривожна думка: «Що ж воно буде? Що буде з нею?» Жах укидав її в холодний піт.

О пів на шосту за дзвоном будильника слухач академії бадьоро схоплювався з ліжка і зникав на цілий тиждень — його відпускали тільки на суботу й неділю. Зоставшись на самоті, вона відчувала полегшення, заплющувала очі і навіть на якусь часинку засинала. Але й у сні відчувала, як тужавіють і наливаються груди, як невідворотно і владно важчає її молоде й розквітле тіло, і велика ніжність проступала з тлуму отієї вічної тривоги, що не покидала її ні

вдень, ні вночі, з якихось підсвідомих надр її ества напливала ще не звідана й радісна ніжність, окрилювала її, робила безпричинно щасливою. Тоді все частіше вдивлялася в себе, в саму глибину свого ества, і її огортало відчуття величності й непоступливої правди, справедливості, а може, й праведності. Вона надовго забувала свої нічні жахи під шерхіт опалого листя, а що сама боялась одчиняти вікно в сад, то й не чула шуму вітру у вітах дерев, і листя більше не залітало до кімнати й не шаруділо по підлозі. Бадьорою й звеселілою, йшла вона щоранку на роботу, аж доки не наступала субота.

Сашко прибігав з академії такий захоплений і залюблений, палко обнімав дружину і щиро захоплювався її вродою.

— О, яка ж ти прекрасна, яка ти розкішна,— шепотів. І вона робила величезні зусилля, щоб не відштовхнути його, щоб не вирватися і не втекти світ за очі, бо найбільша відраза охоплювала її серце саме від оцих його слів, обіймів і захоплень. Вона хотіла б, щоб ці слова, ці жести і доторки належали не йому, а тому далекому й омріяному коханому, котрого вона намагалася забути, та ніяк не забувала, хотіла б повстати гнівом проти нього, а відчувала тільки тугу і піжність, бо ще й досі належала йому кожною кліткою свого тіла, всіма намірами й помислами. Кожен вияв піжності чи розчуленості з боку Сашка відразу викликав роздратування. Особливо запам'ятовся їй день, коли він повернувся з якихось маневрів чи тактичних занять і привіз дитяче придане для хлопчика: все блакитне — й сорочечки, й шапочки, й ковдра. Увійшов і простяг їй.

— Нащо це?! — аж скрикнула вона й відсахнулась.

— Думаєш, я такий бовдур, що нічого й не помічаю? Знаю, чого ти так розцвітаєш. Син у нас буде...

— Не буде! — закричала вона. Потім, похопившись, уже тихіше: — Не буде в нас сина.— Йї простягла йому той дбайливо й гарно оздоблений пакет, перехоплений широкою блакитною стрічкою.— Забери.

— Ну, хай буде дочка,— розгублено посміхнувся Сашко-капітан, такий бравий і свіжий у своїй польовій формі.

— І дочки не буде...— Наталя упала головою на стіл і прикрила її обома руками, немов захищаючись від можливих і навіть очікуваних ударів.

— Як це? — стояв над нею геть спантеличений Сашко.— Ні сина, ні дочки... Так не буває. Хтось же має бути. Мені однаково хто... Хоча хотілося б сина. Я у батьків один. І в твоєї матері першим був син. От і в нас буде...

— Не буде! — крикнула вона знову, одірвавши голову від столу і підвівши на Сашка розчервоніле обличчя з гримасою обурення, відризи чи розпачу.— Вибач, Сашко, прости...— схаменулась вона і прихилилась головою до його груди.

Розгублений капітан гладив її розкуйовджене волосся, нічого не розумів і любив її в ці хвилини дужче, ніж будь-коли.

Чим помітнішою ставала вагітність, тим чужішала й віддалялася від нього Наталя, хоч, правду кажучи, близькою ніколи й не була — все мовчить, все журиться, ніби з тривогою чогось жде. А скоро й зовсім перебралася на канапу. То читає до півночі, то, повернувшись після операції, засинає як убита. Вона й раніше майже нічого не розповідала, а це й зовсім словом не обмовиться.

А якось читала «Війну і мир» Толстого, та так розридалася, що й вгамуватися не могла, коли нарешті вгомонила й заснула, Сашко, який дбайливо її заспокоював, взяв книжку і похолов — це був розділ про смерть при пологах маленької княгині. «Передчуття, чи що?!» — подумав він і довго не міг заснути.

День був тяжкий, оперували в кількох операційних. І хоч вона особисто вже не брала участі в операціях, безконечні пояснення родичам про стан прооперованих виснажили її вкрай. Асистуючи, обливалася холодним потом, відчувала потребу лягти. А живіт стискувало, ніби обручами. «Перетрудилася,— подумала вона, завершуючи операцію,— перехвилювалася...» А про найстрашніше і невідворотне й думати не хотілось.

Лягла одразу ж, переступивши поріг, не увімкнула й світла. Тітка Клава дуже любить спати. Де прихилиться, там і спить — чи то ранок, чи день, чи вечір. Спала вона й тоді, як прийшла з роботи змучена Наталя. Під її посапування почала дрімати й Наталя. І враз поштовх зсередини трусонув її всю, аж здригнулась, ріжучий біль внизу живота примусив сісти. Посидівши якусь мить, прислухалась і відчула, що той біль повільно відкочується й даленіє, і знову лягла. Та не встигла заснути вдруге, як її знову трусонувло. Проте крикнути вона не встигла: біль, як відлуння вибуху в горах, почав віддалятися й затухати, доки й зовсім не вщух. Вона лежала в темряві і бачила кам'янисту, вузьку й темну ущелину, по дну якої текла, перестрибуючи валуни, міленька річечка, прудка й неприкаяна. «Наче мое життя»,— подумала Наталя й заплакала від раптового жалю

до себе, від самотності, що обступила її. Батько, мати, її Журба були зараз такими далекими від неї, як верхівки гір, укриті снігами, від цієї журливої річечки.

Біль знову пронизав її всю, і вона, затуливши обома руками рот, щоб не крикнути, ледве дотяглася з ліжка до вимикача. Ущелина, розстріляна вибухом світла, щезла, дивно й несподівано перетворившись на знайому кімнату, і Наталя глянула на годинник. Було пів на одинадцять. Вона заплющила очі, прислухаючись, як даленіє біль. Але видіння ущелини більше не поверталось й було таке відчуття, що біль от-от повернеться знову. Він і справді повернувся і, хоча й жданий, пронизав її нагло і вперто. Глянула на годинник. Сумніву не лишилося — біль повторився через п'ятнадцять хвилин, і треба негайно збиратися в лікарню.

— Тьотю Клаво,— покликала вона, не пізнаючи свого голосу й дивуючись його глухості.— Тьотю Клаво! — гукнула дужче.

Солодке й затишне соніння припинилося, неначе наштовхнулося на якусь перешкоду.

— Тьотю Клаво! — шосили крикнула Наталя, боячись, що біль підійде знову і позбавить її голосу.

— Га? — не рухаючись і, мабуть, не розплющуючи очей, озвалася господиня.

— Пора, тьотю Клаво.— Наталя підвелася.— Пора йти в лікарню.

— Чого? — спитала заспана тітка.

— У мене почалися перейми.

— Свят, свят, свят,— зірвалася з ліжка й перехрестила тітка племінницю.— Господь з тобою...

Та закінчити фразу вона не встигла: Наталя, міцно закусивши губу, стала перед нею і, обхопивши руками живіт, благально дивилась на тітку.

— Ой, боже ж мій, ой, милостивий,— заметушилася вона по хаті, одягаючись.

Вибігли з двору й подалися на трамвайну зупинку — до неї було ближче, ніж до телефону-автомата. Саме підходив трамвай.

— Куди ж тебе везти? — спитала задихана тітка Клава.

— На Холодну Гору,— не роздумуючи відповіла Наталя.

— Так далеко? Хіба ближче немає пологового будинку?

— Ах, облиште,— знесилено махнула рукою Наталя.— Трамвай саме туди йде.

— Та не доїдемо ж, не встигнемо...

Проте Наталя з мовчазною затаїстю вже дерлася на високі приступки, вхопилася за поручні, аж суглоби на пальцях побіліли.

Трамвай трясло й хитало, особливо на стрілках та заворотках. І Наталі здавалося, що з кожним ривком вагона у неї розривається живіт. Кріпилася, закусуючи губи до крові, затуляла обома руками рот, щоб не крикнути, але біля вокзалу, коли трамвай рвонуло так, ніби й з нього взялися витрясти всі нутрощі, не втрималася. Тітка Клава, яка підтримувала її всю дорогу, одлетіла кудись у куток, вона, втрапивши рівновагу, вхопилася за нікельований поручень і крикнула так, що всі в трамваї злякано обернулися, загукали вагоновожатій, щоб зупинилась.

Хтось поміг їй вийти з трамвая, лишили на зупинці. А тітка Клава метнулася до недалекої зупинки таксі:

— Люди добрі, пустіть мене без черги,— тихо просила стара,— там он молодиця родити починає.

Пасажирів було багато, бо саме прийшов якийсь поїзд, то її не слухали, просто відтручували валізами й пакунками.

— Та ви люди чи не люди, щоб вам добра не було! — вигвірилася розлючена тітка Клава, кинулася до машини, яка саме під'їхала, вхопилася за ручку дверцят.— Осатаніли, чи що? Там же людина, можна сказати, вже двоє людей. А ви наче поглухли.— Вона вскочила в машину і ніяк не могла розвернутися там, щоб сісти.— Жені, чого дивнися, мов баран на нові ворота! — гримнула на водія.— Отуди он, до трамвайної зупинки,— показала через площу.

Коли вони під'їхали, Наталя сиділа на землі, обійнявши стовп трамвайної лінії, біла як смерть, і не стогнала, й не ворушилася, навіть очей не розплющила, коли вони підняли її й понесли до машини. Тільки зіпнула разів два чи три, поки домчали на Холодну Гору.

— Чого ви її лікар везли, через усе місто? — докоряв сурово черговий лікар.— Хіба «швидко допомогу» не можна було викликати?

«А й справді, чого? — Тітка Клава весь свій войовничий запал вичерпала на зупинці таксі.— Я ж їй казала...»

Наталя в цей час несамовито крикнула.

— Несіть,— махнув санітарам черговий лікар, і вони підняли ноші.

Білява, розпатлана голова Наталі мертво погойдувалася з кожним їхнім кроком, і навіть тітці Клаві важко було пізнати її.

— Ну, нехай вона, молода, недосвідчена,— сказав лікар, ніби нічого їй не сталося.— Але ж ви... Вік прожили... Хіба не могли вирахувати?

— Спробуй вирахуй, як вони нічого не кажуть. Все мовчать та мовчать, ніби зареклися.

— Що вона, до останнього дня працювала? Де? Чому?— спитав лікар, заповнюючи історію хвороби.

— Хірургом. А в якій лікарні, ви мене питаєте...

— Що, не знаєте?

— Авжеж не знаю. Я по тих лікарнях зроду-віку не ходила. Ага... Та оце сказала дорогою, що сьогодні у них операційний день. Так втомилася... Може, це їй призвело...

— Ну, все,— обірвав тітку Клаву лікар.— Вже он кличуть, піду.

Вдома тітка Клава так яскраво їй з подробицями розповіла Сашкові, який саме нагодився, як то воно все було, що до враженого капітана мов долинув несамовитий Наталин крик. Він так довго звучав у його вухах і збаламученій уяві, що Сашко повертався до дійсності повільно, мовби навпомацки.

— Оце-то так! — бурмотіла тітка, прибираючи Наталину постіль.— Не інакше, як до страшного суду йдеться.

— Що? — здригнувся капітан, ніби тітка Клава вгадала, що так мучило їй неясно хвилювало його.— Хіба це ненормально, що вона народжує? Так воно їй має бути.

— Та отак же ж, отак,— скипіла тітка Клава.— Ясно ж як: до щлюбю нагуляється...

— Не смійте так про неї! — крикнув капітан, мало не плачучи.

— Ов-ва, яке цабе,— скипіла тітка Клава.

— Та вона чесніша за вас усіх! — Капітан затремтів від обурення.— Вона, може, там умирає, а ви...

— Свят, свят, свят,— перехрестилася тітка Клава.— А їй справді, що ж це я в таке время. То біжи ж та взнай, як там... Мислимо, отакі муки приймати. О господи, господи, прости мене, грішну. Ну, біжи ж, чого стоїш?

Капітан крутнувся й вибіг.

Земля наша стає все тіснішою — Наталя не усвідомила це, а скоріше відчула: вдома стримувалась, щоб сусіди не чули, в трамваї й таксі серед людського тлуму їй колотнечі теж не можна було кричати. Перейми все частішали, повторювалися одна за одною через п'ять, три, дві, а потім і кожної хвилини, ставали все довшими й важчими. Вона, вкрай знесилена й виснажена боротьбою з невтихаючим болем,

не втрималася й закричала — знала, це мало б полегшити, та ніяк не полегшило страждань. Їй здавалося, що цього разу, якщо вона не крикне, то, може, й не житиме більше. Над нею враз близько-близько нахилилося сердите обличчя немолодої вже жінки, чорні очі глянули в її очі непримиренно й осудливо, і до неї долетіли грубі слова:

— Замовкни! Не одна ти тут така!

Тон сказаного ображав, проте слова одлітали від неї, ніби не торкаючись. Намагалася збагнути їх зміст і ніяк не могла, знала тільки: жінка сердиться саме через те, що вона кричить. «Як же нам тісно на нашій планеті, на нашій старій Землі, що вже й крикнути при пологах ніде», — з тугою подумала Наталя й знову ніби захлинулася й зіщулилася від нового нестерпного спалаху болю, напружилася, відчувши, як упиваються пігті в долоні, але сердита жінка наблизилася знову свої чорні сердиті очі до самісіньких її очей і крикнула ще оглушливіше, ніж минулого разу:

— Не смій так надиматися! Замри і слухай мене. Зараз усє скінчиться, роби, що я казатиму.

Наталя слухняно підкорилася.

І в цей час на всю кімнату почувся дзвінкий, пронизливий крик. І, розплющивши очі, вона побачила повернене обличчям до неї смішне, ротате й скривлене від плачу дитинча.

— Вітаю вас із дочкою, — сказала лікарка.

Наталя здивувалася. Чомусь очікувала хлопчика. Уважно дивилася на зморщене, червоне личко, широко розкритий ротик нагадав їй рот Журби, коли той сміявся. Подібність була і в лініях чола, скронь, щік, підборіддя — хоча й дівчинка, та схожа на нього разуче. «Буде щаслива», — пригадалося їй народне повір'я. І всі муки, всі тривоги й сумніви, все, що було пережито й витерплено, як і можливі осуди й докори — все тепер віддалилося й пригасло. Головне — дочка, дитя її палкої, мученицької й грішної любові, що випадає небагатьом.

— Доведеться дівчинку потримати якийсь час негодовоною, — сказала з якоїсь неймовірної далини сердита лікарка, що тепер виявилася зовсім не сердитою. — Ви мене чуєте?

Наталя кивнула, але очей не розплющила. Все глибше та глибше поринала в сон, такий м'який, такий солодкий і лагідний, яким він не був, мабуть, і в дитинстві: її немов огортало любисткове літепло, або летіла над світом у повені притамованих сонячних променів, що струмували з-за невидимого краю землі у якомусь зеленаво-голубому просторі.

Додзвонитися з Харкова навіть у Київ було непросто, і Сашко витратив на це всю перерву, ще й шмат лекції прихопив. Через те нервував, сердився і, замість того, щоб радісно повідомити матері новину, випалив її так, ніби поспішав на пожежу.

— Що, що? — здивувалася мати. Але телефон-автомат у цю мить вимкнувся.

Коли він нарешті звільнився від лекцій і вийшов до воріт з наміром негайно купити десь квіти і їхати на Холодну Гору до Наталі, біля прохідної стояла його сувора мати.

— О, ти вже тут? — здивувався він.

— А хіба це довго? Сіла на літак і прилетіла.— Вона взяла його під руку і, одвівши, прошипіла:

— Вона вагітною вийшла за тебе. Що робити тепер? Як людям в очі глянути?

Сашко-капітан дивився на матір, немов на чужу. Не відчував до неї зараз нічого, крім відрази. Розумів, вона не винна у тому, що все так склалося. Не винен і він. Тоді ж хто винен? Наталя? Виходить, що вона. Але звинуватити її він поки що не міг: непереможний жаль і співчуття до неї, до її мук і страждань, що їх переказала з усіма подробицями тітка Клава, охопили його душу й змішалися там з ніжністю та любов'ю. Це вже потім, коли вляжуться всі емоції і здоровий розум візьме свою владу над ним, Сашко, може, й осудить її. Але зараз?..

Зараз ладен був летіти до неї на крилах, підтримати в горі (аж тепер зрозумів, чого вона так страждала), сказати, що він з нею, що простив їй. Але мати знову владно взяла його під руку—взяла цупко, як брала колись за провину, й сказала:

— Зараз же ходімо на квартиру і заберемо всі твої речі. А завтра зранку подаси на розлучення.

— Ні,— сказав капітан,— зараз не час. Мені треба побачитися з нею, поговорити.

— Тебе все одно не пустять до неї. Туди взагалі нікого не пускають. А наговоритися встигнеш. У суді наговоритесь. Більше ніде вам тепер говорити. Вже й так усе сказано.

— Не можу повірити,— бідкався капітан,— не можу припустити... Хто ж це? Хто?

— Шукай вітра в полі.

— Ах, облиш, мамо,— сказав Сашко і несподівано для себе й для матері заплакав, прихилившись до мокрого й зеленого стовбура тополі.

Тополя натужно гула під раннім весняним вітром, ледь-ледь погойдуючись унизу і розвихрено маючи у високості своєю тонкою верхівкою, і їй було байдуже, хто й чого там плаче біля її мокрого зеленого стовбура.

Щодня всім жінкам приносили квіти й пахучі помаранчі, передавали ніжні й смішні записки, зворушливі і наївні у своїй радості. А Наталя нічого й ні від кого не чекала, тому й не печалилась. У її душі був дивний спокій, якого вона довгий час не знала. Сталося ж усе, що мало статися. А здавна відомо, що не така страшна біда, як страшне й жахливе її очікування. Не було ні на кого образи, не було й відчуття біди. Все стало на свої місця, і вона заспокоїлась.

Дівчинка була малесенька, всього два кілограми сімсот грамів. Можливо, її передчасно народилася. Але народження її стало такою значною подією в житті Наталі, а саме її існування з кожним днем так заповнювало материне життя, що все інше якось само собою віддалилося і втратило будь-яке значення. З нетерпінням чекала вона тієї хвилини, коли принесуть і дадуть їй на руки маленький білий згорточок. Було дивно й зворушливо бачити, як дівчинка зіпає ротом, крутить голівкою, шукаючи груди, як пожадливо припадає до неї, цмокає, а потім, сопучи й постогнуючи від задоволення, ссе, не розплющуючи очей, доки й знову не порине в глибокий і тихий сон. Тоді Наталя з ніжністю розглядала її личко, шукаючи в кожній лінії губ, поса, підборіддя риси коханого. Нагиналася над дочкою і цілувала її, почувавши велику материнську любов і якусь підсвідому образу, що її не можна комусь адресувати, але вона неодмінно щоразу зрипала, як тільки виникало бажання показати дитину батькові: адже він нічого не знає про її існування.

А дівчинка жила собі, вже починала набирати вагу, і це дуже тішило Наталю, сповнювало її ніжністю. Дочка її з'явилася на світ всупереч усім, як непохитна і неспростовна істина. Було в цьому щось трагічне, усамітнене і зворушливо беззахисне. Наче їх обох всі покинули й одвернулися.

Те, що Сашко не провідав її у перший день, вона сприйняла спокійно. Коли ж він не прийшов і через кілька днів й нічого їй не написав, відчула тривогу: коли б ще не подумав, що вона збирається жити з ним і далі. Тому з нетерпінням чекала тітку Клаву, яка, мабуть, занедужала в таку

негоду: настала саме та пора, яку в народі називають Явдохою, кажуть, що зима витрушує всі свої комори.

Сніг над Харковом не припинявся, заносив вулиці й провулки, утруднював рух міського транспорту, а ночами, коли всі поснуть, над дахами біснувався вітер. Під його завивання чого тільки не передумала Наталя, але ніяк не могла уявити свого майбутнього життя. Знала тільки, що легким воно не буде. А яким складним, яким неприкаяним стане—зараз думати не хотілось.

Видужуючи після пологів, почала дивуватися, а далі й тривожитись. Ну, нехай Сашко образився, йому є чого. Але ж тітка Клава, товариші по роботі — чому ніхто з них не провідає, не поцікавиться? А якби вмерла, якби потребувала допомоги? Змалку схильна до самотності, вона тяжко зносила її тепер: людська відчуженість перед лицем новонародженої дитини здавалася блюзнірством, майже злочинном, завдавала болючих і великих страждань. «Значить, нія, ні моя дитина пікому не потрібні? — думала вона й пригадувала всіх тих, кого рятувала від смерті своїми операціями, вкладала в них свою душу, знання й досвід, вдихала в них, майже мертвих, життя, смертельно хворим повертала повноту здоров'я.—А вони, вони... А що вони?—питала вже саму себе.—Якби знали, то, напевне, прийшли, підбальорили, порадили б разом зі мною... Але ж не знають, не відають». І байдужість людей їй здавалася зараз обурливою, протиприродною, жахливою. Вона відчувала нагальну потребу боротися з цим злом, хоча й не уявляла, якими саме засобами.

Такі думки обсідали її ночами, і вона не могла дочекатися ранку, сповнена бажання щось робити. Але ранок незмінно приносив тверезість суджень, ясність світовідчужань, її оточували люди, сусідки по палаті, няні й сестри. Нарешті після довгої пічної розлуки приносили дівчинку, і самотність їй уже не здавалася такою драматичною: з'являлося не лише пояснення й виправдання чужої байдужості, а й надія на те, що все налагодиться, що варто тітці Клаві видужати, а співробітникам і колегам дізнатися про те, що вона так раптово й несподівано народила дочку, як її неодмінно відвідають, привітають, порадіють разом з нею, побажають їй і дочці щастя й здоров'я. Не так-то багато вона й хотіла від людей — якусь, на перший погляд, дрібничку, але найбільш за все потрібні їй були оця людська уважність і доброзичливість.

— До вас прийшли,— сказала їй сестра похмурого ранку.

Туман висів над містом, була та глуха пора, коли зими вже немає, а весна ще й вістей про себе не шле ні теплим вітром, ні журавлиним криком, ні пташиним щебетанням, тільки неприкаяні й зголоднілі шпаки перепурхують у мокрому вітті дерев, приречені на довге й тужливе очікування тепла, ці передчасні вісники, про яких усі забувають чи й не помічають зовсім, аж до їхньої першої пісні — під чистим небом та ясним сонцем.

Наталя повільно підвелася з ліжка, все ще відчуваючи, як паморочиться від слабості голова, натягла на себе синій байковий халат, однаково незграбний і в лікарні найглухішого села, і в столичній клініці, вступила в капці, теж поношені й потерті, і вийшла в коридор.

— Ідіть отуди,— показала та сама сестра на двері туалету.— Там вікно відчиняється. Тільки глядіть, щоб вас не протягло. Груді кутайте.

Все це пригнічувало її, вона ладна була б відмовитись од такого побачення, якби не цікавість: хто ж саме прийшов до неї? «Може, він?» — спалахнув здогад, та одразу й минувся. Журбу неодмінно пустили б сюди, він знайшов би шлях до неї.

Прочинивши вікно із забіленими нижніми шибками, вона побачила біля огорожі тітку Клаву в старенькому пальті, у товстій коричневій хустці, які носять по всіх селах на Україні, і здивувалась: така вона маленька, безпомічна й стара. «Ось хто тільки й прийшов до мене»,— з гіркотою подумала. Вона погано бачила похилену постать і зовсім не могла розгледіти обличчя, але й так уявляла його в усіх подробицях: те саме лице, що й у батька, тільки з печаттю страждання й непевності, пережитого горя й бідувань.

— Драстуйте, тьотю Клаво,— привіталась тихо.— А в мене дочка народилася. Зовсім крихітна.

Тітка мовчки кивнула, помовчала. Потім сказала:

— Хай росте велика та щаслива буде, от... І скажи, коли тебе випишуть. Батьки збираються за тобою приїхати.

— А Сашко не приходив? — спитала Наталя.

— А чого ж йому приходити? — відповіла запитанням незворушна тітка Клава.— То коли ж тебе сподіватися?

— Не знаю. Ще не питала.

— То спитай. А я тут подожду. Мені треба телеграму вдарить.

Наталі стало моторошно й холодно.

— Не треба,— сказала вона.— Я сама повідомлю батькам. Не турбуйтеся.

— Гм, не турбуйтеся...

— Ідїть додому, тїтко Клаво. Я вас прошу...

— Просить вона,— грубувато сказала знизу тїтка Клава, не підводячи голови.— А хто ж про тебе потурбується, як не я?

Батько й мати приїхали другого дня, викликали Сашка-капітана ще до того, як вона вийшла з лікарні. Про що з ним говорив батько, Наталя не знала, а побачивши його, тільки й сказала:

— Чого ж ти, Сашко, не приходиш? Заяву б мою взяв, до суду відніс — нам же розлучитися треба.

Цим одразу знімалася необхідність будь-яких пояснень, тривоги чи недомовок. Сашко мовчки пішов з двору, і коли проходив повз вікно, Наталя побачила в його очах печаль.

Так і сіла, з дитиною на руках, на ослоні серед повної тиші, яка панувала завжди в тихому завулку. А в сонному будинку тїтки Клави незвично різко лунали роздратовані батькові кроки. Мати мовчки плакала, тїтка Клава шморгала носом, а він усе ходив та ходив, ніяк, видно, не міг подолати гнів і боявся вибухнути.

— Ти б уже сїв,— сказала Наталя.— А якщо збираєшся лягти, то починай, тільки не дуже гучно, а то дитину злякаєш.— Вона сміливо глянула на нього зеленавими чистими очима.— Все, що скажеш, я знаю, і ніякими словами тут не зарадиш. Не прошу, щоб простив, прошу, щоб зрозумів мене...

— Для чого заміж було виходити, раз таке діло?

— Сподівалася, що все зроблю потім, та не зважилась. Ця дитина виявилася для мене важливішою за мій шлюб, за все на світі.

— Чия це дитина? — напосівся батько, чужий і невблаганий.

— Цього я тобі не скажу,— глянула на батька Наталя.— Доведеться усе сприймати так, як сталося...

— Ні, ти мені скажеш, хто цей покидьок, я його з-під землі дістану,— кричав розгніваний батько, стоячи серед хати.

— Якщо на те пішло, то я сама у всьому винна. І більше про це говорити не будемо. Я тобі ніколи його не назву — він не винен, що я його полюбила.

— Скажеш,— наполягав батько.— Не заспокоюсь, доки не дізнаюсь його імені. Я цього так не zostавлю і вік йому не прошу. А зараз збирайся, поїдемо на аеродром. До

літака лишилося менше години. Тільки не думай, що я тобі так усе й прошу.

— Не думаю, а знаю,— сказала Наталя.

— Багато ти знаєш,— суворо глянув на неї батько.— Повернемося додому, тоді побалакаємо серйозно, і ти мені скажеш, хто тобі знівечив життя...

— Облиш, батьку,— благала Наталя.— Коли б ти знав, як я стомилася й настраждалася.

— Ще б пак не знати. Знаю.— Батько ніби тільки зараз побачив її.— Ну, гаразд, їдьмо вже. Та одягніть її тепліше,— сказав він своїй сестрі, і тітка Клава кинулась до Наталі зі сльозами й поцілунками, ніби тільки й ждала цієї команди.

— Слава тобі, господи,— перехрестила вона Наталю й дитину,— мало вона натерпілася, горювальниця наша...

— Спасибі, батьку,— сказала Наталя, відчувши непереможне бажання лягти й заснути.

— Спасибі, спасибі,— передражнив він її.— Правильно зробила, що Сашка звільнила,— хай хоч він не страждає, бо путній же хлопцев.

Журбу знову розбудив не так шум моря, до якого звук, як запах — пахло зеленими водоростями, переливчатою хвилею, йодом і сірчастим воднем, що здіймається із скаламученого штормом чи прибоем дна. Вітер, очевидно, повернув з півдня і дув просто з моря в його відчинене вікно. Він лежав під ковдрою, не розплющуючи очей, вдихав ці густі, насичені випари і ніби купався в морі. Уявляв берег, всіяний галькою, здіблені від білого буруна до самісінької підошви хвилі, що котять з глибини на берег каміння й водорості, а самі, немов якір, грузнуть у піщаному дні, і жодна з них неспроможна повністю одірватися від моря й усією масою викотитися на берег. Ніч була зіткана з цих пахощів та звуків, а вони, як ніщо, здатні породжувати асоціації, вертати в картинах те, що ніколи вже не повернеться в дійсності, не обдарує щастям, не принесе втіхи чи хоча б розради.

Ритмічний шум і рокіт хвиль мішався з рідкими й протяжними покликами маяка-ревуна, що не так когось орієнтував, як відлякував усіх, навіть на відстані, своїм простудженим сердитим басом, і з цієї мішанини вигойдувалася суцільна й потужна музика шторму і немов розкитувала весь світ. Гойдався електричний ліхтар на високій бетонній опорі, гойдалося чорне гілля на темному тлі неба, і

Журбі здавалося, що він давно вже пливе й ніяк не може допливти до омріяного берега істини, до того забутого острова, що його, певно, зараз затоплює штормова хвиля, і тільки буруни біліють над ним у темряві. Перекочуються одна за одною грізні хвилі і тягнуть над прибережними шельюгами довгі білі свої гребені, що відстають, розтікаються, пропадають у безмежній і здибленій широчині моря, щезають у темряві, щоб народитися знову і знову накинутися на малесенький острів, ламаючи й мнучи шельюги, змиваючи найменші виступи й нерівності, змінюючи його форму й розміри.

Отак би і йому накинутися на минуле й геть-чисто все змінити, крім самої ночі й отого ранку, що були й лишаться найбільшим щастям у його житті. Тільки вчора він довідався про все. З обвуглених болем і стражданням губів коханої зривалися слова, так тихо і спокійно, що це було страшніше за крики, зойки і лемент. Видно, все вже давно перестраждала, багато що й забулося. А головне...

«Головне, що бачу тебе знову і можу тобі тепер усе розповісти», — сказала вона, вкрай знесилена і щаслива з того, що бачить його, що він врятував її, що вони знову разом.

«Чому ж ти...» — почав він. Та Наталя вхопила його за руку, міцно, наскільки мала сил, стиснула. «Не могла! — зашепотіла гаряче. — Не хотіла!» — знесилена, зронила голову набік. «Я нічого не знав» — «А якби й знав? — спитала вона, глянувши на нього співчутливо. — Що б змінилося, любий? Я цього хотіла. Я зробила те, що хотіла, я й мала за все заплатити повною мірою! Хтось із древніх і мудрих сказав, що за все на цьому світі треба платити». «Прокляття!» — вилаявся він. «Не треба лягати, — заспокоювала вона умиротворено. — Нам ні на що парікати. Ми обоє живі, у нас є донька — найвищий прояв нашої любові. Чого ж нам іще бажати?... Я тебе любила, люблю й повік любитиму і піду за тобою хоч на край світу. Тому й не могла ні за які спокої й благополуччя позбутись твоєї дитини. Хто ж мене може звинуватити? — Вона дивилась на нього своїми чистими, відданими очима ясно й відверто, як сама совість. — Якщо за любов звинувачують, то як же тоді жити?» Вона знову одвернулася до стіни.

Вітер за вікном шаленів, розгойдував ліхтарі й хитав дерева, ніс у розчинену квартиру гострі пахощі розбурханого моря, все ревів та ревів серед хвиль маяк-ревун — далекий провісник і попереджувач біди, і Журба, ставши на коліна, обережно взяв її обличчя в долоні і повернув до себе.

«Щоб бути щасливими, нам бракує жорстокості. Бо яке ж то щастя — через жорстокість?» — «Такий жорстокий світ» — сказала вона. «Коли треба розв'язувати інтимні й заплутані стосунки двох людей, ми кидаємо в хвилини слабості свої звинувачення місту і світові, а це несправедливо, — докорив він, дивлячись на неї з сумовитою ніжністю. — Люба моя, тепер я тебе не залишу».

— Але для цього нам треба скласти штабелями всіх тих, хто нас любить, бо вони вмруть від горя. А хіба ж ми здатні на це? Буду й так навіки твоя. Мені вже не боляче.

— «Paete, non dolet!» — процитував він роздумливо. — Знаєш, ці слова приписують дружині консула Цецина Пета. Коли повстання проти римського імператора Клавдія було придушено, а Петові винесено смертний вирок, його дружина Аррія пронизала собі груди мечем, потім вирвала його з грудей і подала чоловікові із словами: «Пете, не боляче!» — схилиючи його до самогубства. Оце жінка! Такою уявляешся мені й ти. Особливо зараз, коли знаю все, що ти пережила. Ти мені дуже нагадуєш дружинну консула Цецина Пета. Але тепер я знаю, що ти така, як вона.

— Спасибі, — сказала Наталя розчулено. — А я думала, що ти зовсім мене не знаєш.

— Знаю, — запевнив він. — Знаю, як ніхто. Бо ні з ким так, як з тобою, я не можу й ніколи не зможу бути. Це — назавжди.

На Журбу накопилася тепла радість, що залила йому душу й не відступала.

— Тобі треба їхати, — сказала вона тоном мудрої матері. — Ти й так тут уже третій тиждень. Приїдеш потім, коли я тебе покличу.

— Тоді в мене не буде кімпати з вікном на море...

— У тебе все буде, як ти захочеш, — перебила вона його. — А зараз тобі треба їхати, бо, кажуть, повно телеграм.

— Я ще не бачив дочки.

— Побачиш тоді, як приїдеш.

— Ти не рада моїй присутності, що так наполегливо відсилаєш?

— Вісті з Києва такі, що тобі вже й квиток узяли. Я цілую тебе і прощаюсь. І чекатиму з тої миті, як ти відлетиш. А як я подзвоню й покличу тебе приїхати, отоді — *pes deus intersit* — хай бог не втручається.

Він ще довго думав про її слова і її життя без нього, відчуваючи непереможну ніжність, яка, він знав напевне, приведе до великих перемін у його житті, в ньому самому,

бо такого він не відчував навіть на тому острові, через який перекочуються зараз штормові хвилі, наче взялися зрівняти його, а натомість намити другий, зовсім новий і набагато кращий.

Він прилетів до Києва рано-вранці, і йому здалося, що не був тут уже давно-давно. Навіть коли доводилося літати за океан, перебування там не лишало таких слідів у його душі. Він ніби довго спав, а тепер прокинувся і заново сприймав речі, людей, обставини. Все мовби подавнішало і відкрилося пилом забуття. Навіть у власному інституті відчував раптом холод надто широких і порожніх вестибюлів, паче постарішали за його відсутність сходи, і хотілося чи помити їх, чи протерти чимось, щоб повернути їм свіжість.

Влетівши до приймальні, він заглянув на ходу в розклад операцій і побачив, що з восьмої години його чекають у першій операційній, тому рвучко роздягнувся й, накинувши халат, одразу ж подався туди, хоч самому непереможно хотілося негайно лягти й заснути — все в ньому криком кричало проти, ніби настав час зупинитися, бо доки ж уже кричати людські тіла? Така психологічна перевтома знаходить, кажуть, іноді на льотчиків. Буває, її важко, а то й зовсім неможливо подолати, і тоді прощай, авіаціє, прощай, небо, прощай, щастя літати. Журба собі такого не дозволяв, навіть короткочасно. Не потурав ні втомі, ні розчаруванням, що неминучі в усякій справі. Тому й зараз примусив себе йти до операційного блока.

Не міг би з певністю сказати, що саме гнітило й виснажувало його, але про що б не думав, а відчуття власної провини жило в найглибшому та найболючішому закутку душі. Це була провина за давнена й тому непоправна. Вважав, що вона межувала із злочинном, у які шати її не вбирай і чим не прикривай. Хіба ж не глухість душі, не байдужість — отак просто покинути Наталю і не поцікавитись, як вона там і що з нею? Зручно й вигідно списувати все на науково-технічний прогрес чи на темпи й експресію нинішнього життя. Все це — лише виправдання нашої байдужості чи безпорадності. Журба до них ніколи не вдавався. І коли дізнався про її страждання, поневірвання й приниження, не знаходив жодного аргументу для свого виправдання.

Ще більше виснажувала й принижувала думка, що скрізь його ждуть і всім він потрібний, а десь уже восьмий рік живе без нього його дитина, його дочка. Тяжке відчуття провини перед Наталею, а перед дитиною — й поготів. Він, чий

операції здобули світову славу, втратив соціальну й людську рівновагу, позбувся відчуття власної повноцінності, що завжди здавалася йому найвищим змістом його духовного світу, його особистого «я». Безмежними рядами операційних столів постала перед ним уся його праця, і він відчув уєсь тягар років. Ураз на нього наринаула смертельна втома, і тому не став одразу митися й одягатися, а сів на перший-ліпший стілець, простягнув ноги і, глибоко зітхнувши, схилив голову на груди й завмер.

— Ви занедужали? — спитала старша операційна сестра, з якою він працював ще у війну.

— Робіть своє діло,— тихо відповів він.— Я трохи перепочину.

— Розтин уже почали...

— Хворий?

— Ваш ровесник...

— Чому мій ровесник? — спитав він різко й підвів голову, глянув на неї немов з іншого берега ріки.— Що ви хочете цим сказати?

— Я хотіла сказати, ваш однокашник. Вчилися разом у медінституті. На операцію погодився тільки при умові, що робитимете її ви.

— Однокашник,— гірко усміхнувся він, відкинувшись на спинку стільця і прихилившись потилицею до прохолодної стіни, пофарбованої цинковим білилом,— медінститут... Коли це було... Всіх нас розкидало, розметало, всі позабувалися. Як сон. Дайте історію хвороби.

— Звичайна історія,— сказала сестра, подаючи грубу теку з аналізами, кардіограмами, рентгенівськими знімками й схемами спостережень.— Знову лівий шлуночок — атрофія через хворобу клапана, з різко вираженою недостатністю...

— Задавлена декомпенсація,— бурмотів він, перегортаючи історію хвороби.— Як я цього не люблю,— помовчав, подумав, підвів голову і глянув їй в очі,— точніше кажучи, боюся.

— А якщо не ви, хто ж тоді? Саме тому вас і потурбували. Я тут усе робила, щоб вас не викликали, але ж — колега, директор інституту, особисте бажання — чого тільки не придумують на вашу голову!

— Та хто ж це такий? — здивувався Журба, згорнув історію хвороби і глянув на обкладинку.— Дубченко?! — жахнувся він.— От уже справді немає меж людській підступності! Навіть хворобою своєю хоче насолити.

— Всі лише руками розвели, коли прочитали його записку.

— А він не просто висловив бажання, а й написав, щоб оперував саме я?

— Авжеж. Он там, в історії хвороби, вклеєно...

— Духовний заповіт? Ну й ну,— покрутив Журба головою.— Десять років ставав мені на заваді, коли йшлося про організацію клініки, а як дійшло до хвороби чи, може, й до смерті, то мене ж особисто й до відповідальності закликав. Цікаво, на що ж він сподівається?

— На вашу чесність і високу майстерність. І в цьому він глибоко переконаний.

— А дзуськи,— повеселішав Журба,— я ж йому розписки не давав, що неодмінно врятую його. А за таких операцій ніяких гарантій ніхто дати не може. І де, скажіть, ці Дубченки беруться? — розізлився Журба.

— Ви будете його оперувати? — спитала сестра.

— Звісно ж, будемо,— відповів Журба,— і то якнайкраще!

— Тоді мийтеся й одягайтесь, бо скоро вже закінчать розтин і прийдуть за нами.

— Зробимо, Ганно Олександрівно, пайкращу з наших операцій, а потім висловимо все, що думаємо про нього, йому у вічі.

— Якщо не висловіте ви, то я вже йому все скажу по-нашому, по-жіночому,— сказала сестра, помагаючи Журбі підготуватися до операції.— Він знає, що робить: ніхто ж його так не прооперує, як ви...

— Як ми з вами, Ганно Олександрівно! — гукнув жартома Журба.— І тут ви хочете все звалити на мене одного, а ми ж удвох беремо на свою душу цей гріх.

— Гріх? — здивувалась вона.

— Хіба не гріх — рятувати донощика, анонімника, щоб він і далі чинив людям підлості і дерся все вище та вище? А тільки ми з вами не судді, ми — зцілювачі. Тож покажемо цій потолочі, на що здатні. Нічого собі однокашник! Ач, коли згадав...

— А воно ж завжди так: як тривога, то й до бога.

— Наші симпатії та антипатії, Ганно Олександрівно, лишаються в операційнім передпокої. Ходімо та подивимось, як там справи.

Коли вони зайшли і він ще з порога кинув погляд на операційний стіл, то жажнувся: «Невже ж і я такий старий!» Хоч досі ніколи про старість і не думав, бо не відчував її.

Згадалося враз Наталине обличчя під час операції і особливо за останньої розмови, й подумалось: «А вона ж зовсім молода. Нас розділяє цілих чверть століття».

Українцеві невдоволеній собою, він став на своє звичне місце за столом, як тільки Ганна Олександрівна подала йому ланцет, забув про все...

Вдома він похапцем обідав, не зважаючи глянути у вічі дружині, й почував себе ганебно. Вона ніколи не докучала йому розпитуваннями. За тридцятилітнє спільне життя вони знали звички одне одного, вгадували навіть думки й наміри. «Ну, як ти їй скажеш? — думав Журба, відчуваючи, як усередині все завмирає, ніби заморожується. — Побачуся з дочкою, поговорю з Наталею, тоді й скажу», — вирішив він. Але й сам мало вірив у це, бо навіть уявити не міг реакцію дружини. Бридко на душі, похмуро. Так ще ніколи не бувало. Пообідавши, він одразу ж пішов до кабінету, щоб відпочити, але не ліг, хоч як хотілося. Вважав, що спати серед дня великий гріх — це можуть дозволити собі лише кволі, безвольні люди, попросту неорганізовані й ледачі.

Він розбирав пошту, якої за час його відсутності зібралось чимало, тут же й відповідав — лаконічно, навіть сухо й різкувато, бо всі листи були про одне: коли б він міг прийняти на консультацію чи прооперувати? Заочно просили порад і консультацій — наче лікувати, а тим більше оперувати серце однаково, що виточувати болти на токарному верстаті.

До кабінету зайшла дочка, поцілувала його в щоку, як було заведено ще змалечку, затримала свій погляд на його обличчі і, всівшись у крісло навпроти, скрушно похитала головою.

— Ну й ну, — сказала тоном рівні або навіть старшої за нього людини, — ти ніколи не відзначався в нас квітучим виглядом, але зараз, любий татусю, як з хреста знятий. Що сталося? Ти нездужаєш? Чи просто перевтомився?

— Складні були операції там, на півдні, і тут, як приїхав...

— Наче це новина для тебе, — сказала дочка, і він відчув, що вона йому не повірила. — Ну а ще?

— А ще, доню, пересвідчився у жахливій своїй байдужості, неувважності й черствості.

— Ти? — здивувалася дочка і підвелася. — Цього не може бути, — тихо й упевнено заперечила вона. — Важко знайти ображеного на тебе.

— Часом за врятуванням хворих можна згубити з поля зору здорових людей, які не висловлюють своїх образ, але потребують чуйності й уваги і мають право на неї в першу чергу. Ти — соціолог і добре знаєш, що виробничі взаємини у нас досліджено широко і всебічно, а от морально-етичні, підемо далі — інтимні — не досліджують зовсім. Візьмися за це, тут непочатий край роботи. Причому люди, котрі виконують найвідповідальнішу роботу й здійснюють відкриття в науці, як правило, не встигають бути щедрими в своїх духовних стосунках з найближчими, найріднішими, наймилішими людьми. І не тільки обкрадають себе, а й завдають страждань іншим.

— Перед ким ти так тяжко провинився, що й лиця на тобі немає? А ти ж завжди твердив, що найголовніше в житті — не втратити свого лиця.

— Про це скажу тобі колись. А щодо обличчя... Тільки людина, що береже й обстоює свою неповторність і переконання, буде справжня завжди і в усьому.

— То поцілуй мене, щоб я не думала, що ти розлюбив мене...

— Полюбив—розлюбив,— гірко посміхнувся Журба.— Сказано: жінка. Сідай,— кивнув на крісло.— «Печаль моя светла...»,— хотів би я тобі сказати словами поета, та не скажу... Жив оце кілька днів там, на півдні, в кімнаті з вікном на море. Та не так днів, бо вдень, як ти розумієш, оперував. Ну а почамі вже розкошував: вікно відчинено, і всі шуми й запахи моря — в моїй кімнаті. Ніби в обнімку з ним, з його заспокійливим хлюпанням і зітханням, мудрою величчю й вічністю отих переливань, перекочувань, хвилювань, що не розтривожують, а завжди заспокоюють душу. Лежу, бувало, вночі, мовби вигоїдуюсь на ритмічному буханні хвиль, на відблисках розгойданих вітрами ліхтарів, і все моє життя проходить переді мною. І думав я перед величчю моря, які ми метушливі й недовговічні. Носить житейське море нас, видатних і звичайних, талановитих і безталанних, мудрих і не дуже, по своїх звивистих і шамотливих просторах, і ми багато чого не помічаємо, чимало втрачаємо, помиляємось і не хочемо в цьому зізнатися. А час мчить, відлітають від нас дні, місяці й роки, яких не повернути, відходять люди, яких ніхто вже й ніколи на цім світі не замінить. Отож заспокоєний морем, я вперше збагнув, що можу вилікувати серце від фізичного болю й недуги, а усунути причини, через які воно виходить з ладу, ні. І сумно мені стало, дочко, бо ніякими операціями не зробити людей добрішими,

мудрішими й щасливішими. Тому мені здається тепер, що ви, соціологи, маєте більший вплив на духовне здоров'я людства, ніж ми. Бо ви мусите усе в людях помічати, досліджувати й дошукуватися причин. Живи, доню, так, щоб нікому не завдати болю й страждань. Бо нічого немає страшнішого, як завдати страждань іншому. Навіть коли сталося це й не з власної волі, біда лишається на твоєму сумлінні. — Він закурив і вкутався димом.

— Років двадцять не було в нас у квартирі диму, а це куриш і не перестаєш. Що сталося, татку? Хтось помер через тебе?

— Ні, не помер... Тільки й того, що не помер. Я встиг і зумів урятувати. Тільки ти ні про що не питай. І прошу: намагайся ніколи й нікому не завдати біди. — Він нагнувся й поцілував гладеньку доччину щоку. Сигаретний дим не розвіявся, і він відчув, що те, що розділяло їх того вечора, так і лишилося поміж ними.

Коли дочка вийшла, він ще довго стояв, прислухаючись, ніби ждав чогось і не міг дочекатися. Докуривши сигарету, обернувся до завішеного вікна й збагнув, що чекає поклик маяка-ревуна. Але кімната з вікном на море була далеко, і він підійшов до телефону, набрав номер кардіологічної клініки в білому місті над морем.

Якось дзвінок розбудив Наталю серед ночі і мовби розділив її життя надвое: все лихе лишалося в минулому, а все гарне й омріяне постало в її уяві попереду — до неї повернувся, а може, й прийшов заново в якійсь новій якості її Журба. Його теплі інтонації, уривчастий голос, схвилюване дихання, недомовки сказали їй набагато більше, ніж самі слова, воскресили любов і надію. Вже поклавши трубку, вона чула його низький, тремтливий від ніжності голос — всім жіночим еством угадала затамовану пристрасть. Це влило в неї й розбудило за давненький потяг до нього, навіть обожнювання. І вона заснула така щаслива, як у дитинстві. Весь світ здавався прекрасним і святковим, сповненим принад, утіх і радощів. Він ніби належав їй увесь, бо саме того ранку вона відчула себе молодою і здоровою, уявила, яке довге й красиве життя жде її попереду, осяяне, мов сонцем, любов'ю, оплаченою такими муками.

Ще до лікарського обходу вона встала, застелила ліжко, освіжилася під душем і зробила зачіску. Лікарі під час обходу в один голос висловили свій подив і захват: перед ними була цілком здорова жінка в порі розквітлої молодості.

— От що робить із жінкою любов,— сумовито й не без задрощів сказав головний лікар, взявши її за руку мовби для того, щоб перевірити пульс, а насправді підніс тендітне зап'ястя до губів, ледь торкнувся його раз і вдруге.— Поздоровляю,— шепнув ледь чути,— з одужанням. І дзвінок... Так, так, не соромтеся, бо мені теж дзвонили...

— Питав про мій стан? Радився з вами? А хіба я не лікар?

— От бачите,— сказав головний, сідаючи на стілець і садовлячи її поруч на ліжку,— вже й ревнощі, вже й занепокоєння. А вам зараз спокій та спокій потрібен, і я йому обіцяв...

— Що я одужаю?

— Що ви вже одужали, він знає й без нас з вами. З досвіду. З просто-таки геніального передбачення й передчуття, бо саме вони йому найперше приносять успіх у найскладніших операціях. Я йому, дочко...

— Яка я дочка, я вже мати,— м'яко зауважила вона.

Головний мовчки подивився на неї й, зітхнувши, хитнув головою: він розумів, чому вона не хотіла чути пагадувань про її молодість, а тому розсердився на себе за цю недоречність.

— Це вже як він захоче, так і зватиме вас,— примирливо усміхнувся він.— Я тільки можу повідомити: ми вже послали до вас додому машину за одягом і сьогодні перевеземо вас у кімнату з вікном на море...

— Правда? — аж підхопилася Наталя й сплеснула радісно в долоні.

— Він просив мене про це,— признався головний,— і я зроблю це заради нашої давньої дружби й за те, що він зробив тут п'ять найскладніших операцій. Як бачите, я — прагматик, а отже — найсучасніший керівник.

— Хай живуть найсучасніші керівники з такими добрими й чулими серцями, як у вас! — вигукнула Наталя і цмокнула головного в щоку.

— Не підлещуйтесь,— удавано ухилився він.— Все одно поцілунками ви обоє в мене не відбудетесь.— Підвівся і глянув на годинник.— Зараз вам принесуть одяг,— сказав поділовому сухо,— і за годину ви маєте бути готові. Бо літак з Москви прибуває через дві години, а нам треба однією й тією ж машиною завезти вас і зустріти його. Отож збирайтеся.

Головний лікар вийшов, а Наталя лишилася стояти.

— До вас же сьогодні прийдуть! — здивувалася дівчинка-сусідка.— Чого ж не радієте? От як до мене прийдуть тато й мама...— зовсім по-дорослому говорило дівча, явно когось наслідуючи.

— Ех, доноу,— ніби прокинулася Наталя.— Виростеш — зрозумієш, що радість буває і тихою. У мене, рідна, сьогодні щасливий день. Тільки б витримало його моє бідне серце...

Літак з Москви прибув о чотирнадцятій з хвилинами. Журба першим вийшов на трап з легеньким чемоданом, з яким літав постійно на операції, і був просто вражений, побачивши серед зустрічаючих Наталю. Висока, білолиця, вона вирізнялась з натовпу блідістю. Мовчки дивилася на нього, мовчки усміхалася, мовчки обіцяла йому все те, чим спроможна обрадувати любляча жінка, котра ждала не-ймовірно довго.

Журба легко збіг з трапа, навально подолав викладене бетонними плитами злітне поле й кинувся до Наталі, упустив чемодан. Вона закинула свої довгі тендітні руки йому на шию. Її зеленаві очі зволожилися, а губи шепотіли: «Любий, любий, любий...» Здригнулася од його поцілунку, пружно випросталася. І дивилася невідривно йому в обличчя, ніби не вірила, що бачить його.

Водій тактовно поніс до машини чемодан, щоб не дивитися на їхню зустріч, і Наталя теж мовби прокинулася, забравши руки з його шиї, поправила пухнасту шапку з голубого песця, зітхнула і взяла його під руку.

— Тримай мене міцно,— сказала,— бо такі паморочить-ся в голові.

— Хто ж тобі дозволив їхати мене зустрічати?

— А ти не радий? — Вона зупинилася, брови її ображено надломилась, а губи здригнулися.

— Бачать усі тутешні базіки: я щасливий. Але ж...

— Не турбуйся, я зовсім здорова. Дуже хотілося зробити тобі сюрприз. Замість дачі Ковалевського поїхала на аеродром. А головний тільки того й чекав — одразу ж послався на якусь нараду й залишився в клініці.

— Не схотів нам заважати,— уточнив Журба.— Він завжди вирізнявся делікатністю, грубуватою, але справжньою. Тобі вже краще?

— Мені ще в житті не було так гарно, як сьогодні. Але ж тепер вірю й знаю, що від щастя й справді можна вмерти...

— Тепер уже не вмереш. Тепер житимеш довго.— Він міцно стиснув їй лікоть, і Наталя відчула дрож у його руці.

— О,— здивувалась і зраділа вона,— ти теж тремтиш?

— Ще й як,— сказав він просто.— А ти що ж думала, ми не собаки, чи що,— як говорив колись старий башкир Юнусов, найстаріший боець у нашій роті. Ходімо.— Він повів її до машини, посадив поруч з водієм.— Тут тебе не так трястиме,— а сам зайняв задне сидіння.— Поїхали! — гукнув водієві і не проронив більше ні слова.

А водій знав свою справу, знав кожен поворот, кожне перехрестя і віз їх так, як уміють везти тільки водії курортних міст. Проте Наталя нервувала і раз у раз кидала йому:

— Ну, доки ж ми їхатимемо? Боже, як довго!

— Мені подобаються такі пасажирки, не хвилюйтеся, ми встигнемо,— оглянувся він на Журбу.

Той сидів мовчки і не відповів нічого навіть поглядом.

Машина спинилася біля школи — нової, скляної, освітленої вогнями, хоч до вечора було ще далеко.

— Ходімо,— торкнула його Наталя,— у них саме перерва.— Взяла його під руку і, коли відійшли од машини, прошепотіла: — Зараз ми побачимо нашу дочку. Я її теж давно не бачила.

— Хіба вона вчиться не зранку? — спитав Журба, і серце його тривожно стислося.

— Зранку, зранку,— заспокоїла його Наталя, бо й сама теж хвилювалася і вимовляла ці слова механічно, думаючи зовсім про інше.— У групі подовженого дня теж є уроки. Ми саме встигли на велику перерву. Почекай тут, я її зараз викличу. Поглянеш на неї.— І зникла за дверима. Через хвилину Журба побачив її крізь прозоре скло в глибині коридора: йшла, тримаючись за серце, вважала, що він її не бачить. Які переживання випали їй сьогодні! Проте знав, що зробив операцію доскопало, вірив у своє вміння, як і в її молодий організм. Власне хвилювання робило його зараз беззахисним — перша зустріч з дочкою. Треба триматися так, щоб ніщо її не стривожило.

Незабаром Наталя повернулася, ведучи за руку височеньку, біляву, як сама, і таку ж цибату дівчинку-першокласницю, струнку, гнучку. Ніби зблиск ножа пронизав мозок, Журба враз згадав свою матір: в профілі його дитини за дивними й таємничими законами генетики виринали її миле, забуте, найрідніше обличчя. Цей тонкий, задумливий профіль вразив його. Ще більше вразили голубі материні очі, які дісталися у спадок і йому, і ламкі губи завеликого, як для такої малої дівчинки, рота зовсім приголомшили його. Він ніби побачив себе збоку, як це іноді вдається завдяки

складним комбінаціям дзеркал або коли бачиш себе на кіноекрані.

Вражало і те, що дівчинка не звертала на нього жодної уваги. Уся її увага зосередилася на матері: обома руками тримала її за руку й не зводила з неї закоханих очей, в яких, як здалося Журбі, тремтіли сльози захоплення чи, може, невисловленої скарги.

— Познайомся, доню,— підвела Наталя дівчинку впригол до Журби.— Це ось мій найголовніший, найдорожчий учитель.

Він подав дівчинці руку, взяв у долоні її холодні довгі пальці й глянув на них — це його власна рука, тільки зменшена вдвічі чи втричі, ніби вилита з тієї самої форми, тим самим майстром. Серце його стислося, бо йому стало тісно від болю й захвату. Він затримав цю руку в своїй довше, ніж треба було. Дівчинка насторожено й підозріло глянула на нього, потім різко відсмикнула руку, сховала її за спину.

— Ти ж чого роздягнена вийшла? — спитав Журба, аби щось сказати, аби звернути на себе увагу й розвіяти незручність. Але дівчинка ніби й не чула запитання, все дивилася залюблено й пізно на маму — пожадливо ловила її погляд, намагалася зазирнути у вічі.

— Ти вже виписалася з лікарні? — допитувалася.

— Ще ні,— відповіла мати, ловлячи погляд Журби і питаючи його очима, чи впізнає свою дочку і чи подобається вона йому.— Мене тільки відпустили до тебе з оцим дядею, бо він урятував мене, зробивши надзвичайно складну операцію.

— Ще складнішу, ніж робиш ти? — ревниво спитала дівчинка і вже з цікавістю глянула на Журбу.

— Таку операцію може зробити в усьому світі тільки цей дядя.

Проте дівчинка вже втратила інтерес до Журби і знову закохано дивилася на матір.

— Скоріше вже приходь, а то бабуся весь час плаче за тобою, каже, що ти нещасна. Ну чому ти нещасна, ти найкраща в світі. І рятуєш людей. А хіба ж нещасні можуть рятувати людей?

Наталя мовчки глянула на Журбу, і він вловив, як десь у глибині її ока зблиснула скорбота.

— Гляди не простуди її,— застеріг він.— Треба ж було пальто накинути.

— Так, як накидаєш ти,— сказала Наталя.— Я її теж привчаю не боятися холоду, не турбуєся.

У цей час дзеленькнув дзвоник, дівчинка, ставши навшпиньки, потяглась до губів матері, поцілувала і побігла в приміщення.

— Доню, попрощайся з дядею! — гукнула їй услід Наталя.

Мала, не обертаючись, помахала на бігу піднятою рукою й зникла за дверима.

— А кажуть, що існує інтуїція, телепатія чи ще якась інша чортівня,— розчаровано сказав Журба, повертаючись до машини.

— Не станеш же ти заперечувати загальновідомі, хоч і не дуже ще досліджені явища тільки через те, що тебе не впізнала чи не розгадала твоя дочка.

— Що вже моя, то моя,— задумливо мовив Журба.— І кістка, й латка, як кажуть у нас на селі.

— Тільки давай про це більше не говорити,— стишила голос Наталя.

— Не до лиця нам такі перестороги,— заперечив Журба.

— Кому як,— відповіла вона.— Хто полетить завтра далі, тому байдуже. А хто залишається...

Він пильно глянув на неї і не сказав нічого.

На чепурному подвір'ї, де стояв будиночок Ковалевського, висвистували чорні дрозди. Як і того ранку, коли Журбу привезли сюди вперше, асфальт вилискував, мокрий від морських випарів, і було ясно-ясно, надто ж на узбережжі тихого й лагідного сьогодні моря, що спокійно зітхало собі десь унизу, легко-легко, немов згадуючи теплий весняний дощ з високою веселкою на видноколі.

Журба, підтримуючи Наталю під руку, піднявся сходами, пройшов лунким коридором, відімкнув білі двері у кімнату. Вони беззвучно прочинилися, і Журба з Наталею підійшли до широкого, на всю стіну, вікна, розчиненого навстіж. У ньому, заповнюючи весь простір до самого обрію, гоїдалося море. Чути було, як воно шумить чи, скоріше, зітхає, посилаючи на берег умиротворені хвилі. Той самий вітер, який гнав їх з далини, залітав і в кімнату — колихав фіранки, ворушив пелюстки на гвоздиках у велетенській кришталевій вазі і пахнув найперше морською хвилею, з вершини якої, з її білої гриви щойно зірвався.

— Яка краса,— зраділа Наталя,— яке диво...

Водій приніс Журбин чемодан і теж зупинився, вражений. «Ідіть уже, йдіть»,— шепнув йому крадькома вітер, і він вийшов.

Як тільки двері зачинилися, вона обернулася до Журби. Не встигла нічого ні сказати, ні побачити, бо одразу ж задихнулася в поцілунку, який судився їй хтозна-відколи...

Журба вийняв з вази квіти, вмотав на хвилину мокрі стебельця в рушник, щоб вимочити воду, й засипав її всю гвоздиками.

— Що за прекрасна злива, милий? — спитала вона, всипана білими й червоними квітами.— Ціле море таких чудових квітів серед зими...

— Яке там море,— сказав Журба.— Гвоздики приготували на моє прохання— їх тут стільки, скільки тобі завтра виповниться років. Дуже мало, щоб уквітчати тебе всю.

— Спасибі, милий,— розчулено промовила вона.— Я й забула про свій день народження. Бо хіба ж він може зрівнятися з твоїм приїздом? Це для мене найбільше свято в житті, і я його ніколи не забуду.

— На жаль, усе минає і забувається,— зітхнув Журба.— Минуть і ці кілька днів, які нам судилося провести тут разом. А далі...

— «Далі — слава,— підхопила Наталя,— а слава — заповідь моя...»

Вона збрала квіти в букет, поставила у вазу і лише тоді накинула на себе теплий халат, бо вітер з вікна був таки свіжий. Журба стояв під стіною, кутив і не зводив з неї очей — зажурений-зажурений.

— Ну, що ж ти, милий,— підійшла до нього Наталя, підбираючи розпущені коси.— Чого ти такий сумний?

— Не встигли й надивитися одне на одного, як мені вже треба йти. Машина в дворі чекає — маю їхати на операцію.

— Я все життя ладна тебе ждати, поки рятуюеш людей. Це не причина для суму, рідний! Ти знатимеш, що чекаю, думатимеш про це за операційним столом, і тобі легше працюватиметься.

— Спасибі тобі, розумнице моя. Я піду. А ти лягай і жди мене...

— Я жду тебе все життя. І ждатиму... І все одно діждуся, як діждуся й сьогодні,— довго роздивлялася зблизька стомлене його лице.— Найдорожчий мій, найрідніший у світі,— прошепотіла вона.

— Спасибі, Наталю,— сказав розчулений Журба.

— Сама радість у нас сьогодні,— погодилася вона.— Скоріше повертайся.

— Підемо далі, далі слава, а слава — заповідь моя...

— Ви повторюєтесь, академіку, тому краще мовчіть. І поспішайте на операцію. Чим швидше закінчите її, тим швидше повернетесь до мене.

Другого дня була неділя. Вони зустріли її разом, прокинувшись із першими променями сонця, яке оранжево вставало над морем. По-зимовому прозорі чисті обрії робили світ широким і неосяжним. Він вбирав очі. Помаранчево світилися опромінені сонцем хвилі, лінкуваті, мовби обважнілі від морозцю. Вони виникали не од вітру, бо його не було, а від отієї незбагненої здатності моря ворухитися й зітхати за найтихішої погоди. Це нас чарує й приворожує найбільше. Увесь світ був святково чистий, наче вибрався з купелі в прохолодному зимовому морі. А може, він тільки здався таким Наталі того щасливого ранку.

Прокинулася вона від дивних звуків, які долинали десь знизу, немов з-під землі. Довго не могла зрозуміти їхнього походження, аж поки не збагнула, що це хтось пораяється біля опалювального котла.

— Хтось прийшов натопити, щоб нам було тепло,— прошепотіла, ніби боялась, що її почують.

— Знаєш, є такі люди, що все вміють і все роблять для інших, де б не були. Без таких не можна обійтись ні на війні, ні в мирний час, ні в місті, ні в селі. Навіть у науці без них не обійдешся — скрізь вони потрібні. Ці непомітні роботящі люди. Якщо хочеш, ми покличемо зараз цю хорошу людину на твої іменини.

— Хочу, щоб ми сьогодні були тільки вдвох.— Наталя поклала йому на обличчя свою гарячу руку.— Доки набудемось... Хоч для цього нам треба прожити все життя.

— Добру частину ми його вже прожили,— сказав Журба.— Особливо я. Та все парізно. Навіть коли узнали одне одного й любилися. Розкидало нас, розметало...

— У нас ще ціле життя попереду...

— У тебе,— нагадав він.— Тільки в тебе.

— Я вмру раніше, ніж ти. Тобі й зносу не буде. Мені здається, що ти вічний.— Вона обняла його довгими руками, обплелася в'юнким хмелем, шепотіла у вуха: — Вічний, мій, мій...

Сонце підбилося вище й заглядало до них у розчинене навстіж вікно, мовби віталосся, і синіло море на півсвіту, слало їм прохолоду і свіжість, і Журба, мабуть, і не повірив би в своє щастя, якби його не було оце зараз, наяву, так повно й неповторно розділеного й подвоєного, може, тільки раз на віку.

— Ти мусиш бути вічним. Бо хіба ж світ буде отаким без тебе?

— Якби ще й не плакала — ціни б тобі не було,— милувався він нею, розглядаючи зблизька кожну цяточку в її зеленавих очах, діткнувся пучками лінії губ, носа, підборіддя, погладив брови й помітив, як губи здригнулися, потім знову сіпнулися. Нагнувся й поцілував тремтливі, гарячі й ламкі губи, відчуваючи таке неймовірне щастя, ніби він і справді тієї миті ставав вічним і безсмертним.

— Це я так, не зважай,— заспокоїв, не відриваючись від її обличчя.— За ці сльози я ще дужче люблю тебе. Ти стаєш мені все дорожчою...

— Хай же нас бачать у щасті тільки сонце, море і оцей берег, пружний вітер і далекі вітрила, хай дивляться на нас всі маяки і далина. Вони не позаздрять нам, не осудять, їм не треба нас розуміти чи прощати, як людям.— Вона простягла руки, наче хотіла обійняти весь світ. І від неї самої не можна було одвести очей.

— Весь світ вітає вас, моя княгине,— сказав якомога спокійніше Журба.— Добре, що дачі зараз пусті й ніхто не бачить нашого вікна. Цього безсмертного вікна на море і вас, відкрити зараз тільки мені.

— Не зараз, милий, а завжди відкрити тільки тобі. Як би нарізно ми не жили і що б між нами не стояло, ми належатимемо одне одному завжди. В цьому наше щастя — його не відберуть ні печатками, ні обов'язками, ні осудом. Бо ми все збережемо в таїні. У великій нашій таїні...

Сонце тим часом піднялося, стало сліпучим, залило море і береги яскравим промінням. Літали й пересвистувались у голому, але густому вітті горіхів і платанів чорні дрозди. І Наталя, мовби щось згадавши, підсіла до телефону.

— Подзвоню, щоб привезли дочку,— сказала впевнено.

— А на чие ж прізвище вона записана?

— Ну про що ти питаєш, милий?

— Але ж я не знав.— Він відчував усю безглуздість не самого твердження, що було правдивим, як самого явища, яке поставало зараз обурливо неправомірним, майже злочинним.

— Ти ж мене не просив, щоб я народжувала тобі дитину. А якби знав, ніколи й не дозволив би. Я сама обрала собі і їй таку долю, сама за все й розплачуюсь — і це найвища справедливість.— Вона заспокоїлася, впевнена у

своїй правоті, і мала право гордитися своєю послідовністю й стійкістю.— І тому я лишила її на своєму прізвищі. У ній мій гріх і моя любов до тебе. Тому вона мені найдорожча, і я, мабуть, нікого на світі не любитиму так, як тебе і її.

Журба подивився збоку на її натхненне обличчя і не сказав нічого. Тільки подумав: «Як мало я знаю цю жінку, що заступила мені всіх!» Хотів обійняти її й не посмів, інтуїтивно відчув, що було б недоречно,— зараз мовилось про щось набагато більше, ніж звичайна любов! — найсолідніші й найщиріші обійми, поцілунки й слова здавалися б недоречними в цю хвилину.

Сонце піднялося вже височенько, наскільки могло піднятися о цій порі року, зависло перед самим їхнім вікном і освітіло кімнату так, що стало видно кожну пелюстку на кожній гвоздиці й кожен проміщик у Наталиних зеленавих очах.

— Ну, то подзвони, щоб привезли її якнайскоріше,— сказав Журба, мплуючись, як зазолотилася на її голові кожна волосина.

Дівчинка впурхнула в кімнату першою, на ходу скинула шубку, піби вона на ній і не трималася, цмокнула матір у щоку і вже в її обіймах вигнула ся назустріч сонцю з вікна і одразу вигукнула:

— О, яке широке це вікно! Яке тут сонце, море і квіти! І як їх багато! Хіба це лікарня, мамо?

— Лікарня,— сказав Журба.

Вона вивільнилася з материних обіймів, підійшла до вікна й хитнула головою, аж її біляві й м'які, як у матері, довгі коси метнулися й знову вляглися на плечах.

— Ні,— заперечила вона енергійно.— Лікарні такими не бувають.

— Однак це лікарня.— Журба не зводив з неї очей, все більше і більше відзначаючи свої риси не тільки в обличчі, а й у всій поставі, в розмаху плечей, у манері гордовито тримати голову, незалежно дивитися в очі, в отих довгих і тонких руках, у міцних ногах, обтягнутих чорними теплими колготами, яких він їй не купував, і дивний щем і біль піднімалися йому в грудях, наповнюючи його захватом і здивуванням. Ким би ми не були, найдужче вражає і хвилює нас подібність дітей до самих нас, бо це, мабуть, найбільше диво у світі — пізнавати себе в юному створінні. Неначе на власні очі бачиш своє не обіцяне, а реально існуюче безсмертя.

— А я й не привіталася з вами.— Дівчинка подала йому руку.— Добрий день.— Зі смішною і зворушливою напругою намагалась якомога міцніше потиснути йому руку, ледь-ледь обхоплювала її.

— Не треба так тиснути.— Журба нагнувся й поцілував худеньку руку з довгими, аж занадто довгими пальцями. Й не втримався: — Ая-яй...— І не випускав тієї руки зі своєї, уважно розглядав її.— Як же тобі не соромно? Вкрала мою руку...

Дівчинка уважно, з недовірою подивилася на нього.

— Не віриш? Поглянь.— Він порівняв свою з її рукою, і подібність цього разу вразила і її.

Вона знову висмикнула свою руку і суворо оглянулася на матір, шукаючи в неї не так пояснення, як захисту.

— Дядя жартує,— сказала Наталя, і голос її здригнувся.

— Не можна вкрати чужу руку,— суворо сказала дівчинка.— Скажи, мамо?

Наталя промовчала.

— І очі мої вкрала. Де тут дзеркало?

Він підвів її до шафи із дзеркальними дверцятами, опустившись поруч навпочіпки — обличчя їхні були поряд і виявились дуже подібними. Аж занадто подібними. Це навіть дівчинку здивувало.

— Ну? — спитав Журба.— Скажеш, що й очі не взяла в мене? І губи? І зуби? Як же тобі не соромно отак грабувати людину? — Він обійняв її за плечі, притулився гарячою щогою до її блідого й худенького личка.— Донечко моя...

Дівчинка перелякано рвонулася з його рук, відбігла в куток.

Він з острахом оглянувся на Наталю.

Та стояла біля вікна бліда і з мукою в очах дивилася на них.

— Я не ваша донечка! — крикнула дівчинка.— Ви чужий!

Наталина подруга, що привезла дівчинку, прожогом вилетіла з кімнати і схлипнула, не втримавшись, ще в коридорі. Потім по сходах прогупотіли її квапливі кроки, і все стихло.

В кімнаті з вікном на море запала гнітюча мовчанка, сповнена сум'яття, жалю, невисловленої ніжності й затамованої любові — трое найближчих, найдорожчих одне одному і найрідніших людей не знали, що казати, як бути далі. І тільки море зітхало, гойдаючи хвилі, хлюпалося в

береги, синіло на всю широчінь, вилискувало під сонцем, яке бралось вище і вище.

По тих кількох днях, які вони провели разом, у білому місті над морем впали густі пронизливі тумани, звузили й переінакшили краєвиди, так що й знайомі предмети здавалися незнайомими і ніби ніколи не баченими. Журба не впізнавав аеродрому, він наче ніколи тут і не був. З аеродрому його негайно повезли на автобусну станцію, бо літаки не літали, поїзда того дня не було, лише відчайдушні водії «Ікарусів» на міжміських маршрутах бралися подолати туман.

З диспетчерської він подзвонив Наталі додому, відчуваючи таку тугу за нею, наче вони не бачилися хтозна скільки, хоч розсталися лише кілька годин тому.

В уяві змішувалися й напливали одна на одну найсумніші мелодії народних пісень, класичної музики й звичайних шлягерів — та все найпекучіші, найтужливіші, все про розлуку і втрати. А він силкувався й ніяк не міг пригадати пісню, яка вразила його ще маленьким, коли вони з батьком були на якихось далеких випасах. Серед укритих тирсою, незайманих степів стояв один-однісінький, давно покинутий і забутий хутір з перегнаними скиртами соломи. В обвалених силосних ямах все давно перетліло і обернулося на пил. І там, у тих ямах, після теплих літніх дощів кубулися гадюки й вужі. І досі вчувається оте сичання й шорстке та холодне шелестіння холоднокровного гаддя.

Тоді він занімів над тією довгою силосною ямою, наповненою зеленавими звивистими тілами вужів і темними батогами гадюччя, яке вилискувало й блищало в напівморозі обваленої й перетлілої кукурудзяної потерті. Відчував, як холонуть руки й ноги, як до серця підступають нудотний жах і холод, ніби там теж ворухаться, шиплять і з кістяним шерхотом сплітаються й розплітаються темні гадюки, які вже вилізли з напівобваленої силосної ями й встигли не лише облутати його босі, зрошені росою ноги, а й забратися всередину. А тим часом раптово й безшумно впав на землю із захмареного неба теплий літній вечір, на дні ями вже нічого не було видно, тільки з настанням темряви ставало чутнішим сухе потріскування луски й вовтузіння переплетених гадючих та вужачих тіл. Здавалося, їх повно не тільки в ямі, а й у траві навколо — куди не підеш, скрізь наступиш на ці холодні, повзучі й слизькі та звивисті тіла.

Хтозна, чим би скінчилося те довге й моторошне стояння, якби десь поблизу, зовсім поруч, не пролунав спочат-

ку один низький і густий дівочий голос, який заспівував довгу й розлогу народну пісню, а потім той мотив підхопили інші голоси, сповнені смутку й добра, вічного сподівання й любові. В лад заспівана пісня мовби розбудила його, вивела з заціпеніння, і він, круто розвернувшись, навіть зойкнувши від жаху, рвонувся й побіг на той спів, не чуючи піг і землі під собою, і з розгону налетів на роздягнених доярок, які, забрвіши в теплий після дощу став, намілювалися, піднімаючи руки, вигинаючись і постогнуючи після цілоденної спеки і тяжкої роботи.

— Там... там...— мимрив отетерілий хлопець, показуючи пальцем на силосну яму.

— Що там? — грубувато спитала якась з них, повна і геть біла в темряві від мильної піни, наче вкочана в сніг.— Захотілося зблизька поглянути на голих жінок, збитошнику? Так малий ще, соплі он витри.

Малий Журба заплакав від образи, що його підозрюють у такій підступності, а найбільше — від жаху, який не відпускав його навіть тут. Голі жінки здавалися в темряві нереальними, величаво й гордо біліли,— ті сиділи на камені, ті на траві, а більшість стояли, мов русалки, забрвіши по коліна у воду, й світилися молодою вродою й дорідністю.

— Там повна силосна яма гадюк і вужів,— сказав на решті хлопчик, клацаючи зубами.— От підіть подивіться...

— Тільки цього нам на ніч і не вистачає,— сказала та сама повна жінка, намілюючись. А друга доярка, яка сиділа на камені спиною до хлопця, гукнула йому:

— Йди-но сюди, потри мені гарненько спину.

Малий Журба підійшов до неї, немов до матері, взяв з її рук згорнуту й добре намілену біленьку хусточку, що правила за мочалку, й легенько провів по гладесенькій, теплій, такій ніжній на дотик і прекрасній жіночій спині.

— Дужче три, дурненький,— ласкаво сказала жінка, вигинаючи від задоволення натруджену за доінням спину, і вся вона дивно й прекрасно біліла в темряві над чорним ставом. І перші проблиски одвічного поклоніння перед жіночою красою й таїнством підсвідомо ворухнулись у естві малого Журби й відтоді не меркли ніколи. Він тер наміленою хусточкою вигнуту й напружену жіночу спину, як найбільше диво. А жінка знову завела ту саму пісню, яку він сполохав не так своєю появою, як навіженим криком, низьке й ніжне її контральто просило й ждало, що її підтримають інші голоси. Вони справді підхопили її спів, ви-

сокі й жагучі, сплелися з її голосом, а вона в якусь мить, не перериваючи співу, обернулась до хлопчика, ссянувши тугими великими персами, забрала в нього хусточку, подякувавши, кивнула головою й підвелася на довгих ногах, повільно й граційно рушила у воду, знижуючись та меншаючи, забрала все глибше й глибше.

Коли вода сягнула їй по груди, вона обернулась і махнула йому рукою: йди собі, мовляв, додому. І хлопець зрадів. Бо, співаючи й забрідаючи у воду, не забула про нього, пам'ятала, що він стоїть там, де вона залишила його, і хоч усе це відбувалося при інших доярках, було в її жесті й турботі про нього щось інтимне, щось таке, що ніби вже зв'язувало їх мало не таємницею. Він думав про це, йдучи додому й боязко поглядаючи на ту силосну яму, з якої, здається, аж сюди мав долітати шерех луски від сплетених гадючих тіл. Але все заглушила пісня з прекрасною мелодією й ще кращими словами — правдивими, нехитрими й простими, як слова усіх народних пісень. Та пісня всла його аж додому, він чув її, вже й роздягнувшись і залізши під ковдру, і під той тихий красивий спів уявляв, поки й не заснув, вигнуту пружну спину, яку йому підставляла та висока біла жінка, її темні великі очі, її м'який ніжний голос. Він солодко думав про те, що тепер вони будуть зв'язані якоюсь неясною таємницею, що вона виділятиме його з-поміж інших. Але вранці другого дня, прибігши на тирло разом з матір'ю, не міг упізнати ту жінку серед інших доярок, а на нього, як це не обурливо і не дивно, жодна не звернула уваги. Легко було припустити, що вони всі давно вже й забули про вчорашній випадок, не надали йому значення, а його самого просто не помітили, як не помічають за клопотами теля чи цуценя. І лишилася йому на все життя тільки пісня, яку того літа він не раз чув вечорами і яку назавжди втратив, як тільки вони всім радгоспом повернулися восени з випасів.

Як та пісня, так і Наталин голос бринів у його душі після вчорашнього розставання.

— Алло,— пролунало у трубці без будь-якого кокетства, сповнене співзвучного йому страждання й печалі.— Як ти довго не дзвонив! Я вже не знала, що й думати. Ти ще тут? Так я й знала — літаки не літають. Автобусом теж важко буде їхати. А в нас Сашко в гостях,— сказала вона, щоб пояснити йому свою стриманість і відвернути всі розпитування й непорозуміння.

— Сашко? — здивувався Журба, і відлуння далекої й невловної пісні, яке підсилювалося з першими звуками Наталіного голосу, відлетіло геть і завмерло.

Вона промовчала.

— Коли відходить твій автобус? — запитала трохи згодом.

— З хвилини на хвилину. А якби й був час, то нічого тобі сурганитись по такій сльоті. Як на гриві не втримався — на хвості не вдержишся. І потім, ти ж знаєш, я не люблю проводжань...

«Як мені тяжко, коли б ти знала!» — хотілося йому додати, але він змовчав — уявив, як стоїть вона з трубкою біля вуха, а Сашко у неї за спиною жде невідомо чого. Наталя мовчала, і він чув у апараті її схвильоване дихання.

— Поклади трубку й помирися з ним, — сказав він, не наче стрибнув у воду з високого й білого борту катера або отуди, в силосну яму, де кублились і терлися гадюки й вужі. — Він, видно, хороший хлопець, цей Сашко. Вийди за нього заміж, цього разу назавжди. — Журба відчував, як терпнуть пальці на ногах і руках і як заходиться серце від жалю, розпачу й туги. — Все одно не дам я тобі повного щастя...

— Ти маєш на увазі плітки й пересуди? — спитала вона.

— Ні. Мої роки, Наталю. Ми про це ніколи не говорили з делікатності. А потім... Все не те, не те...

— Там люди? — спитала вона. — Я знаю, що ти хотів би мені сказати. Не турбуйся й не печалься... — І схлипувала.

Журба прикрив трубку й оглянувся на диспетчера.

— Вам пора, — сказала привітна стомлена жінка.

— Не плач, Наталю, — благав Журба, і це були його останні слова в цьому місті. Бо вона поклатла трубку, а може, просто кинула її, і часті гудки відбою вдарили йому у вухо настирливо і невблаганно, мовби осінні дзвони.

З «Ікаруса» йому посигналили. Вскочивши в салон останнім, він усю дорогу мовчав і дивився у вікно, наче прощався з цим містом назавжди. В тумані тяглися поля, вкриті снігом, з чорними проталинами оранки, і всі предмети, які траплялися на голій рівнині: бур'янина чи стеблина на кукурудзищі, покинутий на зиму культиватор або рідкі дерева по миршавих тут лісосмугах — усе набувало велетенських, майже нереальних розмірів, вміщувалося в окрадених туманом просторах, тікало й віддалялось у міру руху автобуса, і він дивився на все це ніби у сні, намагаючись пригадати, що це за місця й коли їх бачив. До

цього стану й настрою пасувала невловна мелодія тієї далекої пісні, яка чулася йому з ночі — чекав, от-от прокинетися в пам'яті зовсім. Але не прокидалася. Він знав: як тільки згадає хоч одну фразу, пісня одразу ж спалахне, мов кострище на вітрі. Але слова втекли від нього ще далі за мелодію, він ніяк не міг пригадати жодного, бо ніколи їх від тієї ночі не повторював, а тоді і зовсім забув.

А степ у цю пору — ну такий же порожній, такий мертвий, такий покинутий і забутий. Уже й не вірилося, що в ньому колись з'являться люди і машини, що сповниться він гуком моторів і людськими голосами, вкриється врунами, а потім ще й колоссям. Тяжко було дивитись на нього і ще тяжче переживати розставання й усе те, що було пов'язано з любов'ю й стражданням Наталі та його власним. Він знав, що завдає їй удару, але й не міг не сказати їй цього. «Може ж, вони будуть щасливі»,— думав він, засинаючи під заколисуючий гомін мотора й плавне погойдування «Ікаруса» на вибоях. А всередині все кричало й протестувало, бо це було не що інше, як визнання своєї старості, нерівності з Наталею, як згуба останньої, найсильнішої і найтрагічнішої любові, без якої все подальше життя здавалося порожнім, як оцей степ.

«Як там вам, княгине, житиметься без мене? — питав її подумки, заплющивши очі й погойдуючись разом з автобусом, який заколисував його і тамував біль. В уяві поставала йому вона — висока, біла, ставна. Гордий профіль, незалежність і висока гідність у кожному жесті й погляді, витонченість ліній і манер, що тільки тепер і відкрились йому по-справжньому. Автобус віз його все далі й далі від неї, а там, крім неї, лишилася ще їхня дитина, і ніякі Сашки з найкращими душами не могли тут зарадити. «Відома, люба моя княгине, що житиметься вам без мене несолодко, бо скалічив я вам життя неоправно, сам того не відаючи — хотілося щастя, а дістали нещастя для всіх і самісінькі страждання для себе. Люба моя княгине, хоч розгнівайтесь на мене!» А вона не гнівається, вона все прощає і кохає та виправдує його перед усім світом, а найперше перед своєю зболеною душею.

Він застогнав у дрімоті, в напівсні — думки соталися так реально, як наяву, і він прокинувся. У салоні всі дрімали, а на сусідньому кріслі взагалі нікого не було, він знову припав головою до холодного скла й став дивитися на голий муругий степ, побатований білими латками снігу й чорними прогалинами чорнозему, над яким без мети

літало метушливе гайвороння — літало й літало, аби тільки літати, а може, справляло свою шлюбну пору і було таке неприкаєне, мов довічні вигнанці, яким нема вороття на батьківщину.

Дорога пішла під укіс — в'їздили в широку улоговину, посеред якої стояла давня покинута криниця. З неї колись, мабуть, поїли волів і коней — біля низенької кам'яної цямрини, що в тумані здавалася високою й хисткою, лежало довге корито. Криниця стояла, мабуть, на невдоби, бо вся поросла лободою, щирцею і навіть очеретом, кущів зо три виросло,— і все це тоскно вигойдувалося й хилилося під тугим вітром. А головне — на цямрині сидів набурмосений орел. Чорний, з рудими підпалинами на крилах, на грудях і на оперенні могутніх кігтистих лап, він гордо й визивно дивився сюди, на дорогу,— важкий, перухомий, сам немов кам'яний і вічний у цім глухім степу. Вітер задимав йому пір'я на шиї й на голові, торсав навіть його самого, проте не міг зрушити з місця. Та орел не звертав уваги, дивився й дивився на дорогу гострим зором, ніби погрожував комусь чи когось проклинав не знати за що. Другий орел чи, мабуть, орлиця літала над далекими копицями, а потім опустилася поруч. Довго вклала крила, підбиті вітром, чистила об камінь загнутий дзьоб і парешті пагнулася над цямриною й заглянула в колодязь, ніби хотіла напиться.

І тут Журбу пронизала згадка, сколихнулася й наповнила вуха й душу далекою й милою мелодією, бо в серці несподівано прокинулися слова: «А вже з тої криниченьки орли воду п'ють...» Ось що його мучило й не давало спокою всі останні ночі й дні, коли він ще був із Наталею, і особливо, коли лишився без неї. Орли все сиділи й сиділи рядочком на кам'яній цямрині, і що далі віддалявся од них «Ікарус», то вони меншали й меншали в тумані, доки й зовсім не розчипилися в ньому. «Орли воду п'ють...» Видовище вільних орлів, яких не кожному доведеться бачити, схвилювало Журбу, нагадало степове голоштанне й вільне дитинство, він збадьорився і замуликав собі під піс давню й милу пісню, яка ніби подавала знак з тієї далечини, до якої нема вороття, поки світа й сонця, і знаменитий хірург, схилившись до вікна, сумно наспівував собі, хоч мав би кричати. Бо нікому на світі не скажеш про це й слова — тамуєш у собі страждання за тією, кого любиш, особливо коли маєш втратити її й знаєш, що ніхто її не замінить до кінця днів. «Люба моя княгине,— думав Журба,— мученице моя Наталю, якби ви знали, як

же я люблю вас. Але як можете знати ви те, чого я й сам до сьогодні не знав.

У найближчому місті він заскочив на пошту й послав їй телеграму.

«Жаль, що не можу послати вам пісню, моя княгине,— думав він з прикрістю,— і ніколи навіть не наспіваю вам її так, як співали тієї ночі доярки. А жаль: професійні хори і співаки рафінують усе і не передають атмосфери життя, в якій вона народилася або хоч у якій ти її вперше почув. Але ж хіба мало спізнали ми окремо і вже ніколи не зможемо розділити сповна? Наталю, Наталю, Наталю»,— шепотів він, погойдуючись в автобусі, який віз його далі й далі від неї.

Вони вийшли на набережну, бо Наталя не знаходила собі місця, та й говорити з Сашком було краще на волі або, як він любив казати чисто по-військовому, на нейтральній території. Вона не хотіла, щоб хтось іще чув їх розмову і щоб Сашко не дивився при цьому на дитину — вона взагалі не хотіла, щоб хтось, крім самого Журби, дивився тепер на їхню дочку. Особливо після зустрічі, яка відбулася між ними того пам'ятного дня, коли не можна було сказати дитині, що це і є батько її. Наталя під настрій, під шум розбурханого й тривожного моря, що вселяло в неї ілюзію присутності Журби, усе це розповіла Сашкові. Здогадувалася, що зараз коїлося й з Журбою, бо відчувала його й на відстані. «У закоханих по-справжньому так і має бути!» — думала вона.

Вітер несамовито рвав їхні пальта й шарфи, на набережній ні душі, і тільки збурене море було свідком розмови, в якій Наталя не хотіла залишити Сашкові жодних шансів, а він незворушно слухав її і, здається, наміру свого не облишив. Вислухавши все й не підводячись із вогкої лави, він сказав їй примирливо:

— То я тільки про людське око пішов від тебе спокійно. А в душі так страждав...— Він осікся.— Хоча, що ж я кажу... З твоїми тодішніми стражданнями ніщо, мабуть, не могло зрівнятися, пробач, я вчинив негідно й мстиво. Зрозумій, ти для мене — все... Я все тобі простив...

— Сашко,— сказала Наталя,— який же ти наївний! Навіщо мені тепер твоє прощення? Я й тоді б його не прийняла, а зараз тим паче. Даремно ти, голубчику, приїхав.

— Не поспішай,— сказав Сашко.— Я люблю тебе і більше нікого. Пересвідчитися у цьому мав удосталь часу і на-

год. Вже лише для того, щоб сказати тобі це, варто було прийти.

— Але навіщо, Сашко?

— Щоб знала, що завжди можеш розраховувати на мене, бо на віку, кажуть мудрі люди, як на довгій ниві.

— Це правда,— погодилася Наталя після довгої мовчанки.

— І ще я тобі хотів сказати, що гніватися на тебе й тоді було нерозумно й підло. Адже ти мене попереджала, і я мав захистити тебе перед моїми батьками, раз я сам наполіг на нашому одруженні. Дивуюся: чому ти мені тоді про це не нагадала?

— Такі речі, Сашко, не нагадують — їх або роблять, або не роблять. Це справа честі й совісті кожного.

Шалений вітер скаженів, ніби хотів прогнати їх з порожньої набережної, де можна було говорити про все не криючись.

— Жаль, ми могли б гарно прожити ці роки, і ти б не зазнала цієї страшної операції на серці. Я дуже винен, бо покинув тебе з дитиною на поговор і страждання. Нічого б не хотів, аби міг стати тобі справжнім другом і принести щастя.

— Гм, хіба ж знаєш, що воно таке, щастя, й де ти його спізнаєш? — усміхнулася Наталя.— Тепер я знаю його.

— Ти могла б мені цього й не казати,— злегенька докорив Сашко.— Я й так усе розумію. Нічого мені зараз не обіцяй, просто запам'ятай, що я сказав тобі сьогодні. Адже це так просто,— благав він, нахилиючись до неї.

— Запам'ятаю, Сашо,— пообіцяла Наталя й підвелася.— Ходімо, бо я вже задубіла на цьому вітрі.— Хотіла додати, що вчора він наче й не був такий холодний, цей скажений грего, але вчасно утрималася й замовкла.

Вдома їй подали телеграму. Вона прочитала й передала Сашкові.

— Але ж це тільки рядок народної пісні,— зрадів він.— А я знаю продовження: «А вже ж тую...»

— Продовження, Сашо, не буде,— перебила Наталя й зітхнула.

— Поки що. Я розумію. Але все одно сподіватимусь.

— Спасибі, Сашко,— сказала Наталя.— Як хочеш. А зараз залиш мене. Я хочу побути сама...

— Я розумію,— сказав Сашко, кладучи телеграму на стіл.— Я вже пішов. Але завтра неодмінно прийду.

Наталя стояла біля вікна, дивилася на далеке море, нічого не відповіла й не обернулася до нього.

«А вже з тої криниченьки орли воду п'ють...»

«Про що він думав, мій Журба, пишучи цей рядок на сірому й цупкому бланку телеграми в сумній своїй дорозі?»

Хотілося б знати. Хотілось би чути, як він співає цю пісню. Хотілося б зробити щось таке, щоб і він, і я не мучилися ні разом, ні нарізно, але що ж ти зробиш, коли все вже думано й передумано, а придумати нічого не вдається. Хоч прилітає вже котра весна».

А на душі весни не було — тільки туга й тривога, які вже давно зморили й виснажили її, але тремтів і млів у ній самій, поза свідомістю й настроєм, якийсь патяк чи передчуття найближчого й все ж несподіваного щастя: бродила в ній молодість, бентежили нерозтрачені сили й породжували надію, світлу, немов весняний світ, що заглядав у вікна, а здавалося — в саму душу.

Частина друга

Туман поволі танув — рвучкий вітер згортав його з степу, немов скатертину зі столу, й односив у море. Під вечір стало вже видно рожевий пруг там, де сховалося сонце, і підсвічений тривожним сяйвом простір криком кричав про передвесінню спустошеність та неприкаяність, що залишає в полях зима. Ні на чому оку спинитися, ні на чому душі спочити.

Обшмугляні та обдерті стіни на сяк-так збудованих сільських автобусних станціях, обдутих скаженими степовими вітрами, голі поля й лісосмуги й цей тривожний вечір, що віщує й на завтра вітер, сповнили його душу незносним болем і щемом.

В Бобринці Журба вийшов з автобуса з наміром більше не повертатися до салону й не їхати далі, а щось отут негайно придумати й покінчити з самотністю — почути рідні голоси, побачити милі обличчя, відчути, що тебе люблять, що ти потрібен людям, що вони повсякчас тривожаться за тобою. Не так, звичайно, як колись тривожилися мати й батько — так уже ніхто ніколи не ставитиметься до тебе, але до болю й до щему в серці захотілося почути голос сестри, зловити на собі її ласкавий замилуваний погляд: Наталя ж з кожним проїханим кілометром все віддалялася й віддалялася в часі й просторі, ставала все недосяжнішою, ніби вже ніколи не повернешся й не дотягнешся до неї. То

хай буде хоч затишок сестринї хати, у якому лишилися згадки про батьків, про дитинство, про друзів юності, про вчителів і родичів.

Вони пригадалися їй зараз, на цій сумній вечірній дорозі, ніби обступили його, мовчки їй запитливо дивлячись на нього, і щось прокинулося в серці, давно забуте у робочій шарпанщині, у тій вічній зайнятості їй тривозі за чуже життя, довірене тобі на останній грані.

Вітер вирвав у нього з-під ніг пригорщ колючого піску на витоптанім пероні їй жбурнув у обличчя, немов помстився за давню образу чи сам хотів образити його не знати за що. Протерши очі, він схилився до віконечка каси, обшмугляного їй заяложеного тисячами брудних рук та рукавів, масного, аж чорного.

— Як мені потрапити сьогодні в Баштанку? — спитав він молоду касирку в квітчастій модній хустці.

Вона мовчки якийсь час дивилася на нього, потім здвинула плечима: не знаю, мовляв, а очей не одвела. «Пізнає», — подумав Журба з прикрістю, бо йому зараз хотілося лишитися невідомим, а це давалося тепер нелегко їй дуже рідко.

— Не турбуйтеся, — сказав водій у нього за спиною. — Зараз услід за нами прибуде херсонський автобус — він їде через Баштанку, і ми вас пересадимо на нього.

— Коли це ще буде, — сказала касирка, не зводячи погляду з академіка Журби. — Він приходить через півгодини після вас. Що, ви на нього чекатимете?

— А почекаємо, — сказав водій. — Раптом у них місця не виявиться, чи ще щось. Посадимо нашого пасажира честь честью.

— Ви ж порушите графік, — нагадала касирка.

— Надолужимо на першому ж перегоні, — пообіцяв водій.

— То заходьте до нас перегрітися, — звернулася касирка до Журби. Поруч з нею вже стояли в тісній комірчині за маленьким віконцем ще дві такі ж, як вона, молоді дівчини їй пасли очима Журбу, ніби боялися, що він утече.

— У нас в автобусі тепліше, ніж у вас, — сказав водій. — А світліше то їй поготів. Ходімте, — несміливо запросив Журбу.

— Я трохи тут походжу, розімнуся, — сказав академік і рушив по вичовганому їй вибитому тисячами ніг бугристому цегляному перону.

В кінці його, в затишку під стіною, юрмилися немолоді жінки з клунками й клумаками, з плетеними кошиками, одягнені в стьобанки, що в цих краях зуться «мамками», запнуті товстелезними хустками, взуті в грубезні кирзяки, наче для цих жінок війна й не кінчалася. Що-що, а вже одяг мав би давно змінитися, а він чомусь не мінявся, хоч плач, і Журбі було боляче й гірко дивитися на них. «Ну, чому ж наші люди й досі так одягаються? — думав він. — Вже давно прийшов у кожную хату, в кожную сім'ю достаток, а звички залишилися. Страшне діло — звички. Недарма ж їх зуть другими вдачами».

І обшмугляні дощами станції, й старенькі автобуси місцевих ліній, курні і взимку степові дороги, од яких він давно вже відвик, пригнічували його зараз, пнулися у вічі і в душу якоюсь мовби показною бідною і залежали найперше від звички жити отак, невибагливо й примітивно, не прагнучи краси, вишуканості, елегантності. Знісни розруху, війну, подолавши труднощі й недоїдання, люди щось успадкували від тих часів навіки — не могли не стати носіями давніх гірких прикмет, що в'їлися в їхні душі, у людську сутність, у побут і в характери. «Так їм, мабуть, зручніше», — подумав він.

Підійшов і, м'яко гойднувшись, зупинився мовби з погордою червоно-білий «Ікарус». Рудуватий пил, наздогнавши його, вкрив на коротку хвилю й повіявся за вітром, не лишивши на могутній машині й сліду. І все ж бачити серед зими пил на дорогах — все одно що передчувати біду. Як усе протиприродне, він викликав відразу й обурення, бажання негайно втрутитись і щось зробити, щоб знищити це неподобство, але пил, як і дощ, град, буря чи посуха, лишається недосяжним і нездоланим — людство все ще не спромоглося впливати на явища природи, не навчилося керувати ними, а лише псує й засмічує її. Гидливе, млоїсне відчуття безсилля прокрадалося в душу академіка Журби, мучило його, завдавало майже фізичних страждань. Науково-технічна революція не зменшувала, а множила проблеми, що одвіку стоять перед людством, і перш ніж прокладати дорогу в космос та до інших планет, не завадило б навести справжній лад на землі, але він не піддається людям так само, як і могутні явища природи: світ стає все складнішим і некерованим, і Журба не знав, чим це пояснити.

День умирав поволі, але невідворотно, зовсім не схожий на затуманений ранок. Заграва на заході з рожевої смуги

на обрії розпросторилася на півнеба, і вітер, що дув звідти, не вщухав на ніч, а дужчав, просто рвав землю з-під ніг. Журба найважче зносив саме ті хвилини, коли день скорявся ночі, і надто тяжко йому було сьогодні в цілоденній самотності після розлуки з Наталею, що лишилася в товаристві Сашка. Це теж здавалось обурливим і непідвладним, як пил на зимових дорогах, як не прикрита снігом земля на морозі.

«Ікарус» віз його тепер геть від призахідної заграви в глупу ніч, що тісно обступила автобус і гойдалась-вигойдувалася разом з ним. Іноді йому здавалося, що це вигойдує його та сама гойдалка, яку він запам'ятав ще змалечку. Зелена-зелена трава на толоці, весняне сонце у небі, що виграє на великодніх крашанках, фарбованих синім чорнилом, коричневим лушпинням цибулі, а надто ж — червоним порошком, привезеним з міста дядьком Йосипом. Гойдалка нова, щойно збудована з великих білих стовпів, що незвично пахли сосною. Вкопані глибоко в землю, вони високо здіймалися над зеленою землею, білили в блакитному небі на незвичній височині, а поміж ними, на нових, теж білих капатах вигойдувалися дівки й парубки, стоячи на білій необструганій сосновій дощі. Сміх, вереск, крики, відкинуті голови у вікнах з розвіяними барвистими стрічками, спідниці, напнуті вітром на крутих стегах — гойдалка злітала під самісіньке небо й падала до самої землі, а парубки відчайдушно розгойдували її ще дужче — ось-ось перелетять через поперечину або одірвуться і шугонуть у небо, як журавлі у вирій. Вниз — угору, вниз — угору, аж голова йде обертом, а дівочий вереск, сміх і застережливі та благальні крики наповнювали те барвисте й рухливе видовище дивною музикою весни й молодості. Зелень трави, голубінь небес, золото сонця, різнокольорові стрічки у дівчачих косах — все яскравіло, пістрявіло, гучало й сміялось, аж доки тебе не посаджено на ту шершаву, нетривку й хистку дошку. Тут тобі наче й вуха закладе, ніби й очі стануть незрячі — всі звуки, барви й кольори одлетять від тебе, немов згинуть чи розчиняться, і ти бачиш лише сонце, що, підбившись, немилосердно палить твою непокриту голову, сліпить очі, бо на гойдалці поближчало й стало пекучішим, набивається у вуха і ніздрі покошляний вітер, а в очі — небесна блакить, і хоч знімали тебе з гойдалки ледве живого, зосталося те у спогадах як найбільше та найяскравіше свято.

Тепер була темрява, густа й тягуча. Вона мовби вкутала «Ікарус» і летіла разом з ним у просторі, гойдаючись і заглядаючи у вікна, ніби стежила за кожним пасажиром і вибирала з-поміж них собі жертву, невідомо для якої карі й за що. Журба відчував себе беззахисним перед широкими вікнами, у які пнула темрява, ховаючи в собі всі підступні наміри світу, а «Ікарус» летів і летів, погойдуючись, рвучи повітря, зриваючи невидимий пил на дорозі. Водій не хотів вмикати світло в салоні, щоб краще й вільніше бачити дорогу, і пасажирини ніби занурилися на дно акваріума, наповненого чорною рідиною ночі. Ледве чутно, м'яко гудів десь позаду дизель, за прочиненим вікном свистів вітер, пасажирини всі як один куняли — у відсвітах фар білили їхні обличчя, бо голови були закинуті назад, на спинки крісел. Академік Журба майже фізично відчував, як віддаляється з кожним кілометром від Наталі. Не думав він і не гадав, що любов може завдавати стільки мук і страждань. Його душа розчинилась у темряві, і в ній було так само темно й неприкаяно, як у цій ночі за вікном, у голому, безсніжному й пустому степу.

В Баштанці він вийшов з «Ікаруса», постояв на порожній зупинці, доки й стоп-сигнали не зeszли за поворотом, і відчув себе на дорозі ще беззахиснішим і вкрай безпомічним. Покинутій на шляху людині, мабуть, найстрашніше, найсамотніше. Хоч криком кричи про допомогу, нікому ти тут не потрібний. Звідкись приїхав, кудись і поїдеш, чужий і незрозумілий, як вітер, як пил, піднятий над дорогою...

З провулка вивернулась якась машина, різонула по ньому ножами фар і спинилась, як тільки він підняв руку. Це був «Москвич»-фургончик, єдине місце поруч з водієм було вільне, Журба сів і попросив довести його до райкому.

— Там нікого зараз немає, — сказав водій, молодий чубатий хлопчина в модній куртці. — Всі на урочистому заїданні в Будинку культури. Я оце дещо везу туди для буфету.

— Погані мої справи, — с серцем мовив Журба. — Добиратися ще цілих двадцять вісім кілометрів. Хто ж мене підкине та ще проти ночі? Ви б не змогли?

— Я можу знадобитися тут кожної хвилини. Чергую ж.

— Тоді лишається шукати когось із начальства. Або чекати, доки закінчиться урочиста частина.

— А ви он в редакцію зайдіть, — кивнув хлопець на освітлені вікна поблизу. — Може, вони й виручать.

Журба подякував, переступив поріг одноповерхового будиночка, в якому до війни, здається, був райком комсомолу, а тепер він і для районної редакції здавався надто малим і непридатним. Люмінісцентні лампи горіли надзвичайно яскраво, сліпили після темряви, і Журба мусив нагнути голову, щоб призвичаїтись, дати раду очам.

— Не може бути,— почув він здивований, розгублений, невідробно щасливий голос, що видає щиру й чисту душу, котра ще не розучилася радіти.

Він підвів голову й побачив у кількох кроках від себе молодого чорнобривого редактора, який колись приїздив писати нарис для своєї газети про видатного земляка, а чи написав, чи надрукував, невідомо, бо районна газета Журбі до рук не потрапляла. Редактор оговтався й енергійно кинувся до нього:

— Яка радість! Заходьте ж, заходьте...

— Всього на одну хвилину,— застережливо виставив Журба руку.— Ви, якщо можна, дасте мені машину й відправите до сестри, додому. Тоді я повірю, що й справді бажаний гість.

Тим часом вони зайшли до кабінету. Там сиділо ще двоє хлопців, на столі стояли три склянки з коньяком, щойно, мабуть, налиті та не випиті через його несподіване вторгнення. Негайно налили й четверту, подали Журбі. Господар підсунув йому свіжу рожеву шинку, солоні помідори, білий хліб, з якого ще здіймалася пара.

— Щойно з Миколаєва повернулися,— сказав редактор.— Ну, буквально дві-три хвилини тому.

— Водій ваш де? — спитав Журба.

— А отут, у дворі, біля гаража. Ще й машину, мабуть, не встиг поставити.

— Хай і не ставить.

— Не турбуйтеся,— лагідно сказав молодий редактор.— Зараз відправимо вас. Але ж гріх у такий день не випити за нашу Радянську Армію.

— А я ж оце хоч раз у житті хочу побути у цей день із сестрою та її чоловіком-фронтівиком у батьківській хаті.

Редактор поглянув на годинника:

— Ще встигнете. Давайте вип'ємо за тих людей, яких ви врятували на фронті!

Журба взяв склянку, помовчав. Всі троє не зводили з нього очей.

— Вип'ємо краще за тих, кого я не зумів врятувати,— сказав академік.— За тих, що лишилися там,— махнув він рукою за вікно, пригадавши темряву, що гналася за автобусом і панувала тепер над усім світом, як вічність.

Випив, не цокаючись, поставив склянку.

— А тепер везіть,— сказав так, наче був у операційній. Всі троє підвелися.

— Не треба,— зупинив їх Журба на порозі.— Тільки Валентин.

Редактор аж підстрибнув з радості, що Журба пам'ятає його ім'я, гукнув водієві, щоб під'їжджав, і Журба сів у всюдихід.

— У нас є і «Волга»,— сказав Валентин,— але ж бокаї на дорозі такі, що тільки цією машиною й проїдете.

— Спасибі,— сказав Журба, відчуваючи, як зігрівається шлунок від коньяку і як просинається там вовчий апетит. Він тільки тепер згадав, що не їв цілий день, навіть чаю не випив.

— Приїздіть,— благав Валентин.— Завтра виїдемо на природу, шашлики на димку приготуємо.

— Не приїду, Валю,— твердо сказав Журба.— Завтра ж вилечу до Києва.

— Ну, то приїздіть влітку. Половимо рибу в Ігулі...

— До літа ще треба дожити. А я не знаю, де буду навіть позавтра. Життя носить і крутить так, що й оглянутися не встигаєш. Бувай.— Він подав Валентинові руку, відчуваючи до нього теплу приязнь за невідому радість й увагу, кивнув водієві: — Поїхали.

Їх знову обступила темрява, глуха ніч у степу, і знову прокинулася в серці туга за Наталсю, прокралась у душу якась підсвідома тривога за неї, затріпотіла, як лист на осиці, як марево в найбільшу спеку, віра у її любов і вірність. Це був перший, дуже віддалений, але вже знайомий сигнал про те, що завжди приховуєш від самого себе, але воно все одно існує, як існують всі об'єктивні істини, незалежно від того, рахуються з ними чи ні.

Колії, залишені тракторами в негоду, нагадували Журбі у світлі фар зменшені й перенесені сюди із-за Вісли траншеї. Водієві було нелегко балансувати по їхніх гребенях, він безперервно й хапливо крутив кермо, то беручи одну з колій поміж колеса, то зовсім оминаючи її кюветом, і новий УАЗ гуцикав на своїх жорстких ресорах, мало не перевертаючись, аж нутрощі в животі одривались і мимоволі клацали зуби.

— О-це-так-до-ро-га,— ледве й спромігся в такт отим осоружним підстрибуванням і напівперекиданням вимовити Журба.

— Усі такі,— сказав водій, тримаючись за кермо з усієї сили, як ото тримаються за щось у шлюпці під час шторму.— В селі буде ще гірше. Коней не стало, так тепер і в найбільшу грязюку возять усе тракторами. Ну а в них же колеса самі знаєте які. Прокладуть у багнюці отакі траншеї, а мороз як ударить, то хоч степом по ріллі об'їжджай — і то легше, ніж проїхати по вулиці.

— А що ж робити? — спитав Журба, знесилений такою дорогою й такими перспективами.

— Тільки асфальт може виручити. Або коней для господарських потреб повернути.

— Звідки? — спитав Журба в'їдливо, ніби сердився зараз на водія.— Хіба з бойні, як і з кладовища, повертаються?

— Та це так,— погодився водій.— Тож залишається тільки асфальт. А де його взяти? От і примудряються правдами й неправдами...

В цей час в'їхали в село, і машина покотилася рівнесенько й м'яко центральною вулицею.

— Оце ж Ковальчук посилав своїх людей у кар'єри, десь аж у Західну Україну, вибивав вагони через Москву, завіз гравію, вициганів десь бітуму й зробив оце вулицю. Планував й усі інші вулиці й під'їзди до ферм заасфальтувати, так перший секретар райкому і голова райвиконкому на-посілися: давайте, мовляв, вашим матеріалом дорогу до цукрового заводу вистелимо, щоб восени всім колгоспам і радгоспам буряк за якої завгодно погоди вивезти. А як виділять району фонди на матеріал для будівництва доріг, все повернемо. Ну, Ковальчук, звісно ж, комуніст, людина свідомо, віддав усе, що заготовляв протягом кількох років з такими труднощами, а як дорогу побудували, виявилось, що й віддавати нічого: як не було в районі тих матеріалів, так і немає. А тут ще й перший секретар райкому та голова райвиконкому помінялися. Хто ж Ковальчукові гравій та бітум віддасть, як їх завжди не вистачає? Зробив, то й добре! Так Ковальчук і лишився ні з чим. Образився на всіх, а з образ, звісно ж, вулиць у селі не заасфальтуеш. Ось я вас тільки на той бік через греблю перевезу, то й побачите, що це значить.

За греблею починалася ферма, і перша ж нижня вулиця від ставка, по якій підвозили фураж і комбікорми й вивозили молоко, на всю ширину була порита справжніми траншеями, і проїхати по ній нічого було й думати.

— Ми можемо спробувати понад ставкам...

— Не треба,— зупинив Журба водія.— Повертайтеся. Спасибі вам, я вже дійду. Бо як сядете тут, то машину вашу без крана не витягнеш. Уявляю, що тут буде, як розтане.

— Беріть отак праворуч, до ставка. Там хоч і кучугури, але баюр отаких немає. Призвичаєтесь до темряви, то й пройдете собі помаленьку. Вибачайте, звичайно, що так. Ну, що ж ви зробите, як отакі в нас комунікації на сьогоднішній день.

— Спасибі, що привезли,— ще раз подякував Журба.— Доведеться заступитися за Ковальчука.

— А хто ж ви будете, бо я ж і не знаю, кого віз...

— А ось,— повернувся до нього примружений Журба й відкинув полу дублянки, і зіркий водій побачив на лацкані значок депутата Верховної Ради СРСР.

— Ну, тоді, мабуть, зможете допомогти. А тільки навряд,— міркував він уголос.— У районі ні гравію, ні бітуму немає, то де ж його Ковальчукові візьмуть.

— Я пішов,— сказав Журба.— А ви мені трохи посвітіть, поки знайду якусь стежину.

— Отуди, на бугор тримайте,— порадив водій.

Поминувши бур'яни, що метлялись на вітрі, академік Журба намацав вузьеньку й покручену стежину.

— Все,— махнув водієві,— їдьте.

Машина поволеньки розвернулася, лукаво поблнмала стоп-сигналом, перевалила на той бік греблі й зeszла. Журбу ніби накрили чорною вовняною ковдрою — така густа й туга темрява впала на нього. В селі не світилося. Воно було затемнене, мов у війну. Тільки на фермі блимало зо дві лампочки, на тім боці біля контори й магазину вітер розгойдував ліхтарі на стовпах. «Економлять»,— подумав Журба. Довго стояв, призвичаюючись до темряви, од якої одвик, живучи по містах. Моторошна, майже відчутна на дотик, вона обступила його, і він дивувався, як її, таку густу й матеріальну, не розметає вітер, а він налетів на Журбу за першою ж кучугурою, мало не збивши з ніг, і ніби впер свої дужі руки йому в груди й обличчя та так уже й не знімав — все пхав та й пхав його назад від ставка, від села, ніби за якусь провину не пускав до рідної хати. Навалю-

ючись усім тілом на цю тугу, летючу й пружнисту стіну, Журба йшов наосліп, інтуїтивно вгадуючи дорогу. Та дороги нашої юності, а надто ж дитинства, з роками мають властивість мінятися, й він добре-таки попомучився, трапляючи у бур'яни та вирви, поки не почав розрізняти трохи світлішу за темнілі бур'яни стежку, яка вилася майже понад самісінькою водою.

Він пришвидшив ходу, таки зорієнтувався у провулках, насилу впізнаючи хати: багато з них розвалилося, а багато збудовано заново. За другим провулком упізнав кійківську хату. Вже проминувши її, Журба побачив освітлене вікно в задній, північній стіні і пригадав, що це вікно з теплої й затишної комірчини, яка в їхніх краях звалась чуланом, світилося щонаочі допізна, бо беззмішній коваль Опанас Кійко любляв читати ночами. Всі троє його синів загинули на фронтах. Вже і його давно не стало, й вірна дружина його померла, а вікно все ще світиться, наче бережуть тут його заповідь. Напевне, в батьківській хаті живе котрась із дочок.

Нарешті вирізнів у темряві скупий вогник рідної дівки й зрозумів, що світиться в кімнаті від городу, де вікна геть заступила стара крислата черешня. Дивне хвилювання охопило його, серце як не вискочить, і ноги самі несуть швидше. «Світися, світися, віконечко!» — благав він подумки, майже вбігаючи на подвір'я, вискочив на низенький ганок і, перш ніж постукати в двері, мимоволі заглянув у вікно. Сестра саме занесла з чулану повну миску щойно спечених пирогів, і Микола одразу ж потягся до них. Журба стукнув у вікно — стукнув сильніше, ніж треба.

Обое аж здригнулися. Віра кинулася до вікна, а Микола у сини — відчиняти.

— Не дам з'їсти святкового пирога без мене! — гукнув академік зовсім не по-академічному, увірвався в кімнату, кинувся до сестри.

— Оце так гість! — вигукнула Віра, ще й не побачивши, серцем відчула брата, поцілувала його тричі, пильно-пильно глянула у вічі й заплакала.

— Не видумуй ото! — гримнув на неї Микола. — Як тільки що, зразу в сльози. Брат он приїхав, радіти, розумієш, треба, а вона...

— Що ти там розумієш, — передражнила його Віра, витираючи хусткою очі, й заметушилася по хаті, збираючи на стіл.

— Ще й як понімаю,— сказав Микола, гучно вимовляючи слова, щоб приховати ніяковість. Вніс з передньої хати пляшку й чарки. Сіли за стіл.

— Ну, то давайте вип'ємо,— сказав Журба, піднімаючи надщерблену, ще батьківську чарку,— за цю зустріч, за наших родичів, що не прийшли з війни.— Він підвівся.— За Петра, за Віктора, за дядька Павла, за дядька Романа, за дядька Федота... Хай буде їм земля пухом.

Випили мовчки. Мовчки й постояли над столом, немов над домовинами розкиданих по далеких фронтах родичів, і чути стало, як віє вітер у комині, як свистить, пролітаючи повз шибки, як б'ється в кронах невидимих у темряві дерев. Легко уявити, як він шугає над степом, як гуде в лісосмугах, розхитує на кладовищах старі хрести й новіobelіски. І саме в цю мить скорботи й пам'яті запраглося чистоти й вірності людських стосунків.

Вірність... Без неї нічого не буває в світі справжнього. А чи ж була йому вірною Наталя? Вісім років він не знав, як вона жила, з ким любилася — не може ж така молода й гарна жінка лишатися стільки самотньою. Зараз його вразила невідворотність й вірогідність Наталиних захоплень, і він з жахом усвідомив, що вона ж безперечно й природно всі ці роки в когось закохувалась, комусь віддавалася...

— Ти стоїш і мовчиш, наче й справді на похороні,— сказала сестра.— Сідай та їж, бо пироги захолонуть.

— Пироги? — перепитав Журба й ніби здивувався.— Авжеж, я люблю пироги з печі, з чим би вони не були.

— З потрібочкою,— ніби аж гордовито сказав Микола, підсуваючи Журбі тарілку з пирогами.— Беріть,— попросив ніяково.

— Он як,— здивувався Журба,— вже й на «ви» перейшов? Коли ти встиг?

— Часу було доволі,— сказав Микола.— Так довго не приїздив, що вже й одвикли. Невдобно якось тикати такий людині.

— Усі люди — як люди,— сказав Журба сердито.— Не видумуй ото!

Він ніби передражнив Миколу, бо той любив цей вираз, але всі вони вживали його колись нарівні, і тут, у рідній хаті, до Журби повернулися ті колишні слова, вирази й інтонації.

В хаті було тихо, тепло, затишно — за багато років безперервних трудів і клопотів академік Журба сидів, відчу-

ваючи кожною своєю клітиною спокій, затишок, благосну втому, і радів, що не треба зараз кудись бігти, когось оперувати. Мабуть, ніде нам усім не буває так затишно, як у батьківській хаті. І все, що було з ним учора чи позавчора, все, що чекало його завтра — інститут на сьомому пагорбі, операційні блоки і пацієнти, навіть Наталя, що зараз, сама того не відаючи, чужішала,— все раптом стало далеким-далеким, як сон. Сільські біди і труднощі, дійсні, а не вигадані чи перебільшені, разом із спогадами, ніби закреслили все, що його мучило й турбувало досі.

— А в Кійків оте чуланне вікно світиться й зараз,— сказав Журба після довгої мовчанки, що надто вже затяглася й загрожувала зовсім витіснити розмови, бо зовсім раптом стало ніби аж ніяково від того, що ти живеш, коли довкола загинуло стільки людей.— Наче й досі там дядько Фанасій лежать і читають.

— Ог-го,— махнула сестра рукою,— коли це було...

— Давно вже не стало,— сказав Микола, розламавши пиріг: половину поклав перед Журбою, половиною почав закушувати.— В один рік обое, як і наші батьки.

— А вікно світиться так само,— наполягав Журба.— Пам'ятаєш, Віро? Коли не приїду, бувало, а воно світиться — Фанасій Іванович читають. Так було тепло від того вікна. Добре, що світиться воно й зараз. Хотів би, щоб і після мене світилося вікно, постійно й невпинно, як і при мені...

— Не хочу й слухати отакого,— різко відмахнувся Микола.— Рано ще про це. Давайте краще вип'ємо, цього разу за всіх. За оті двадцять мільйонів, шутка сказати? — Він підшморгнув носом і закліпав очима, як ото на тракторі, коли пил у вічі попаде.

— За них ніколи не гріх випити,— сказав Журба.— Гріх їх забувати. Якби всі пам'ятали, то й злочинів не було б, й нехлюйства, й шахрайства, й лінощів. А так забуваємо...

— Не ми,— сказала Віра.

— Ми, робочі люди, не забуваємо ніколи,— підхопив Микола.— А от серед вас там є й такі, що забувають. Що то вже за людина, коли вона Батьківщину покидає. То вже ні пам'яті, ні совісті, ні честі. Нічого знати не хочуть.

— А може, й не знали,— підхопила Віра,— од усього переховалися, пересиділи. Хіба ж то люди!

Тут, мабуть, не раз про це говорилося, бо тема була наболіла. І Журба з повагою глянув на обох, підвівся:

— Ну, то вип'ємо за справжніх наших співвітчизників, що віддали життя за Батьківщину і заповіли нам жити й любити її, як вони.

— Та не на словах,— підвів Микола потрісканий палець, у який в'їлися земля, солідол і всяке інше мастило, бо весь вік пропрацював трактористом.— На словах і дурень зуміє. А на ділі! Щоб працю свою вкладав день при дні, о, тоді чорта з два покинув би Батьківщину. А так,— махнув він рукою,— чорти нетруджені, а не люди. Ото несе їх, як вітер перекотиполо. Тільки сміття до біса, а толку.— Він махнув рукою.— Не про них зараз мова.

— Не про них,— згодився Журба.— За наших співвітчизників, що наклали головами в полях і в морях, на лініях оборони й на маршах, у Заполяр'ї і в Криму, на Кавказі і під Сталінградом, Курськом, Севастополем і Одесою, де вони тільки не падали, бідні...— Він пив довго, бо чарка була гірка й пекуча, як саме горе від непоправних втрат.

Сестра тихенько плакала, витираючи очі кінчиком біленької хустки, зав'язаної по-бабівському під підборіддям, хоч вона й була молодшою за нього. «Пора»,— з прикрістю подумав Журба, і пекучий жаль до сестри ворухнувся в його серці й змішався там з тугою за всіма загиблими, особливо за тими, що вмирили в медсанбаті на його столі, не витримавши операції чи втративши надто багато крові, доки їх несли санітари. Постаріла, змарніла не знати й коли його молодша сестра — ми надто пізно помічаємо, як старіють наші сестри, тому й старіють вони несподівано і ніби раніше за нас, молодші чи старші, однаково. «Все йде, все минає, і краю немає...» Він глянув у вікно і знову побачив вогник у кійківській хаті.

— А в Кійків іще світиться,— знову сказав він.

— Там троє синів не повернулися,— зітхнула Віра.— Ото й померли раніше старі: хіба ж легко було таке горе перенести? Ти ж їх пам'ятаєш? — спитала вона брата.

— Ще б пак,— сказав Журба.— Пам'ятаю, як найстаршого, Василя, проводжали в армію разом з нашим Петром. Михайла знав добре, але він поїхав кудись учитися, і я його більше не бачив, а Петро... Мій ровесник. На одній парті сиділи, в одній футбольній команді грали...

— Ох, і задній же бек був! — підхопив Микола.

— Ну, то ми ж усі троє грали разом у нашій команді: Петро беком, ти — хавбеком, а я інсайдом. Пам'ятаєш?

— Тепер я вже й не розберу, де півзахисники, а де нападаючі, нашу ж команду запам'ятав навіки, кожен гол,

забитий і пропущений, як зараз бачу, і розстановку, якщо хочеш, прикину.— Він звільнив місце на столі, стер рукавом крихти, вхопив з вікна зошит, а Журба подав йому ручку.— Ось диви: воротар — Славко Даниленко...

— На Донбасі погиб,— сказала Віра.— Вони з Донбасу ото повернулися, він тут семирічку закінчив, а вскорості й назад поїхали. Славко там добровільно в армію пішов, хоч ще й рано було, і тут же, за їхнім рудником, казала їхня Віра, бій прийняли з німецькими танками — всі як один полягли.

— От заразство,— вилаявся Микола, і голубі його очі ще дужче поглубіли, він придавив їх обома кулаками, хитнув головою, винувато зиркнув на Журбу: — Далі: отут заднім беком Петя-Лепетя Кійко стояв, так?

— За Дністром на плацдармі вбили,— сказала Віра.

— Так,— поставив на місці заднього бека, як і на місці воротаря, хрест уцілілий Микола і підшморгнув носом.— А отут,— вивів кружечок на папері,— переднім беком грав у нас Толя Король, пам'ятаєш?

— Яреса на нього казали,— згадав Журба.

— Авжеж, мамин синочок — маминим ім'ям і дражни-ли,— сказала Віра.— І цього за Дністром...

Микола поставив хрест і на цьому місці.

— Так,— сказав він здавленим голосом,— отут я грав правим хавбеком, а отут — лівим — Петро Кривко. Він старший трохи за нас був.

Журба мовчав.

— Та знаєш,— вигукнула Віра,— його батько з нашим татом спрягалися. Я й то пам'ятаю. Петро цей був нікудишній — щось у нього шлунок болів. А як наші прийшли, то він теж не міг вдома всидіти... Ну, його, кажуть, десь отут, за Казанкою. Німці з-під Березнегуватого, чи що, проривалися, налетіли на них, а вони ще й без зброї, ще й не обмундировані. Ну, їх і той... Тільки з села забрали, а на третій день вже й хоронить привезли. Я й на похороні була.

— Тепер, значить, отут, на правому краї..

— Василь Бойко грав,— підхопив Журба.— От край був!

— А танцював як! — сказала Віра.— Якось, ще до війни, зайшла в наше село військова частина, і біля школи духовий оркестр грав. Так Василь як пішов танцювати під духовий оркестр,— все село збіглося: дивилися та дивувалися. Ой, танцював же! Наче перед погибеллю. В полон,

бідняга, під Одесою попав, був вивезений в Румунію, там і пропав. Кажуть, від голоду. З нашим Романом разом.

— Роман у футбол не грав,— сказав Микола.

— Кому що, а курці просо,— незлобиво засміялася крізь сльози Віра.— Мені тільки про твій футбол зараз і думати.

— Ну а отут, правим інсайдом, грав ти,— зробив Микола позначку.— Так? А в центрі Вітька Митрофанівський.

— Під Кенігсбергом,— сказала Віра. І Микола мовчки поставив хрест, бо всі це знали й пам'ятали, за Віктором сумували найдужче, бо загинув він, коли йому ще й вісімнадцяти не було.

— Так, значить,— міркував далі Микола,— отут, лівим інсайдом, грав Вася Юдін.

— Застрелився в сорок третьому, якраз на Явдохи. В районі арешти почалися, а він же ж, мабуть, був зв'язаний з підпіллям.

Микола поставив хрестик, довго мовчав.

— Ну а отут же хто,— спитав він Журбу,— на лівому краї?

— Хтось не наш,— сказав Журба.— З приїжджих.

— А-а-а,— згадав Микола.— Антошин! Чорнявий такий, мовчазний. Добре грав — ніхто, бувало, м'яч у нього не видере.

— Кажуть, десь у Празі чи під Прагою загинув,— сказала Віра,— на другий чи на третій день після Перемоги.

— Так що ж це виходить? — міркував над зошитом Микола, кусаючи ручку.

— Тут у тебе десятеро,— показав йому Журба.— Центр-хавбека забув.

— Тепер такого в командах і немає,— сказав Микола.— А тоді центр-хавбеком грав у нас Сашко Сук. Чорний, як жук, і невтомний, як сатана.

— Пам'ятаю, після матчу ледве на ногах стоїмо, а він: «Васю, Васю, дай м'яч, ми ще з пацанами поб'ємо!» Юдін, було, тільки плечима здвигне, кине йому м'яч, і Сук до темряви ганяє його з пацанами. Що за витривалість була?

— Ніяка витривалість не врятувала,— сказала Віра.— Пропав безвісти. Десь під Ростовом.

Микола й тут поставив хрестика, довго вдивлявся в свою схему, потім підвів голову:

— Виходить, тільки ми з тобою й zostалися...

— Три проценти,— сказав Журба й почав закурювати.— Вже давно підраховано, що наш рік народження вибито на дев'яносто сім процентів. Тут хтось би мав ще й

зостатися. Може, Вася, якби не застрелився. Отака арифметика. Тільки мало хто знає про це. Або не хочуть думати.— Він підвівся і глянув у вікно.— О, а в Кійків ще світиться й досі.

— Там найменша їхня, Мотря, живе з Іваном Галушкою. Пам'ятаєш? Батько його ветеринаром у нас працював.

— Як не пам'ятати? — сказав Журба.— Коли ми в районі в десятирічці вчилися, то його батько приїздив за Іваном своєю, так би мовити, персональною ветеринарською підводою і частенько підвозив і нас. Особливо перед святами. Іван цей теж, мабуть, ветеринаром став?

— Аякже,— махнула Віра рукою, по-змовницьки насупила брови й перейшла на шепіт.— Інститут закінчив. Ага, тільки далеко йому до батька — Захара Івановича. Той і мертвих корів піднімав, хоч інституту не кінчав, а може, й зовсім не вчився. Тепер таких ветеринарів немає. Отож вони там, мабуть, як і ми, сидять та, гляди, ще й Василь з міста приїхав.

— Наш Василь? — перепитав Журба.

— А який же! Він же Іванову сестру Ольгу держав. Ти що, забув? Немає вже бідної.

— Василя б я хотів побачити,— сказав Журба.

— Аякже,— засміялася Віра,— любий дядечко!

— Одно що дядько, а друге, що чоловік же який,— сказав Микола.— З ним і академікові є про що поговорити, не те що з нами сірими.— Він засміявся й підморгнув Журбі.

— Ви мені пайдорожчі й найближчі на світі,— серйозно сказав Журба,— але й Василя я люблю з дитинства. Найбільше за всіх наших родичів.

— Бо й схожий на нього,— сказала майже примирливо Віра, але якась нотка ревнощів, задувлених і тому впертих, все ж почувалася в її тоні.

— Що там балакати,— махнув Микола сигаретою «Прима».— Василь — це людина. Він і дорослу, й нашу шкільну команду створив, тренував до сьомого поту, так що у всіх вигравали. А журналів у нього скільки було, а які платівки до патефона! Всю війну згадували, як ото збиралися у нього та надували м'ячі у неділю, бутси примірювали, форму надівали — то наймиліші спогади.

— Ну, ти мене не агітуй,— засміявся Журба, так само захоплений хвилюючими спогадами.— Все одно вже до Івана Захаровича йти пізно, а ти можеш його записати в

свій зошит третім, хоч він і не гадав туди потрапляти, бо у футбол не грав. Але ж уцілів? От тобі й три проценти.

— Внеси, Вірочко, квашеного кавуна,— сказав розчулений Микола.— Та вип'ємо за нашу непереможену футбольну команду, яку перемогла й знищила війна.— Він глибоко затягнувся й рушив у сіни, ховаючи очі.— Або ось я сам у погріб полізу.

— А я тобі посвічу,— запропонував Журба.

— Підіть, а я тим часом на столі приберу та сала свіженького до кавуна вріжу.

Надворі було темно й зоряно, вітер біснувався над селом, як і звечора, від будки нехотя озвався собака й одразу ж замовк, і світилося на все село вікно у кійківській хаті.

— А ти знаєш, Миколо,— взяв його під руку Журба,— хоч це й неймовірно, зустрів я на фронті Петра Кійка. Своїм очам тоді не повірив, та й ледве-ледве його упізнав: був він якийсь пригнічений, розгублений, незграбний. Чоботи на ньому такі, знаєш, червонуваті, з довгими халявами — видно, кавалерійські. Мадярські, чи що. Я таких і не бачив...

— Стояли тут у нас в окупацію і мадяри, й німці, а найбільше — румуни.

— Ну, ото, мабуть, румунські й були. Чомусь ті чоботи мені найбільше запам'яталися. Може, тому, що не хотілося дивитися на Петрове розгублене лице, то дивився більше на ноги. Як упізнав мене, то аж заплакав. За руку вхопив: «Візьми мене до себе!» — благає. «Не можу я тебе взяти,— кажу йому.— Медсанбат наш укомплектований повністю, а ти ж, мабуть, до якоїсь частини приписаний».

— А він не з нашими йшов? — спитав Микола.— Бо ми всі тоді у запасний полк були відправлені.

— Це було під Березівкою — станція така вузлова, північніше Одеси.

— А-а-а, це вже далеско. Мабуть, у маршову роту потрапив.

— Та в маршову ж. Але ще необмундировані, бо всі ж склади відстали, як і наш медсанбат. Тисяч десять їх, мабуть, йшли на поповнення Восьмої гвардійської армії. Ну, і госпіталь же паш був армійський. Машини, підводи, вся матеріальна частина десь загрузла на роз'юшених та розбитих дорогах, а ми йшли вслід за військами, щоб якомсь рятувати поранених до підходу госпіталю. В сільських хатах їх оперували, там же вони й відлежувались, доки госпіталь підійде. То ми ото пішодрала — хірурги, сестри, санітари — гналися за військами. А тут ця маршова колона

розтяглася кілометрів на двадцять, то й ми в неї влилися. Все одно ні випередити, ні розминутися, та й в одному ж напрямку йдемо...

Вони стояли в затишку під погрібняком, над ним шуміли дерева під скаженим вітром, летіли низькі й рідкі хмари, закриваючи зорі, і душа академіка під впливом розмов зовсім розм'якла й одомашнилася.

— Да-а, так ото він, як побачив мене, то вже й не відходив. «Не кидай мене,— благав щовечора,— чую: вб'ють мене».

— Душа віщувала,— сказав переконано, як про щось звичайне, Микола.— Людина завжди передчуває свою загибель. Ну, не завжди, а в більшості...

— А що ж я міг зробити? — питав і тепер не Миколу, а себе академік Журба, як питав, мабуть, не раз і не два з тої пори.— А тоді на Третьому Українському фронті підхопив я запалення легенів. Знаєш, така рання та мокра весна, сльота, простуда, скупчення людей. Цілий тиждень йшов з височезною температурою. Петро й вів мене, у нього домашній сидір був — ну, повний мішок із зав'язаними ріжками. Підгодував він мене з того сидора маминими маторжениками. Кухні відставали, бо грязюка тієї весни була така, що ніякі коні не могли її подолати.

— Що ти мені розкажеш? — обурився Микола.— Хіба ж я не знаю? Я й сам місив її. Тільки в іншій дивізії. Нас тоді всіх чогось по різних дивізіях розкидали. А може, в тій самій колоні й ішов, тільки тебе не побачив, бо де ж там побачити.

— Ну а як кухні нас доженуть, то насиплять кукурудзяної каші в казанок, мене від неї нудило — повернутися не міг. Вже й Петрових маторжеників не можу їсти. Йду, як у сні. Нічого майже не бачу й не тямлю. Начальник госпіталю капітан Шумилкін посадив мене на якусь підводу, але вона невдовзі стала — коні не тягнуть. То він вивів мене у голову колоні, трохи вів сам, потім наказав солдатам. А в кінці дня я вже й зовсім знемігся.— Академік Журба мовчки затягнувся і помітно схвильованим голосом продовжував: — А воно вже смеркало, капітан Шумилкін кудись відлучився, а я захитався і мало не впав. Та мене підхопив Петро. Може, й стежив за мною, як мене капітан Шумилкін забрав від нього, а йому наказав залишатись у своїй колоні. Да-а... ну, підняв ото мене Петро...

— Той підніме-е-е,— сказав Микола з якимсь внутрішнім тремтінням, здається, й не голосу, а всіх нутрощів.—

Ну, й сильний же був, лобуряка, і втрюх не могли поборо-
ти.

— ...може, й попросив: «Братці, допоможіть!» Узяв на плечі й до самої Єреміївки ніс в кінці тридцятикілометро-
вого маршу ще добрих три кілометри. На щастя, там був
медсанбат.

— Ну досить! — сказав Микола підозріло розм'яким го-
лосом.— Згадувати треба тільки радісне, а лихе...— Він
махнув рукою із затиснутою в ній «Примою», і крупні іскри
війнулись за вітром з-під погрібника, розсипалися по го-
роду.

— Розказували потім ті, що видужували,— продовжував
Журба вже спокійно.— Приніс мене Петя-Лепетя, став у
сінях наді мною на коліна і так гірко ридав. А як пішов,
то й не вернувся: до Дністра вже близько було. Вийшли
там фашисти на переправу танками по одній-єдиній дорозі
з Паланки, розрізали плацдарм надвое і майже всіх покла-
ли. Восьму гвардійську перекинули потім аж під Ковель, на
Перший Білоруський фронт.

— Так,— сказав Микола, викинувши недокурок,— я по-
ліз, значить, у погріб, а ти мені посвіти. Тут хоч око виколи.

Журба запалив сірника, склавши долоні човником, спря-
мував світло вниз і побачив напівобвалені приступці, ви-
копані батьком. Вони були такі самі, як при мамі й батькові,
і це вразило його, знову розхвилювало: просте й скромне,
але мудре життя з усіма його подробицями міцно трима-
лося в цій хаті, може, тому, що було чесним, праведним і
потрібним, як хліб і вода, як повітря, без якого б не було
й нас на землі.

Микола виніс мокрий вилискуючий кавун, такий свіжий
і зелений, аж дивно. Він смачно пахнув кропом і вишне-
вим листом, а найбільше — собою, квашеним кавуном,
таким, яким запам'ятав його Журба ще з дитинства. Від-
тоді він і не пробував квашених кавунів, бо ніхто не вмів
квасити їх так, як мати. Віра, видно, зберегла рецепт, бо в
розсолі він не зморщився й не збляк, а коли розрізали,
скибки були тугі, рожеві й м'ясисті. Різкий, солодко-кислу-
ватий, він хрумтів на зубах, вгамовував спрагу й полум'я
щойно випитої чарки, і Журба подумав, що це теж спогад
про матір і батька. Вони з'їли кавун з білим хлібом і са-
лом — кращої закуски й не треба та, мабуть, і не буває —
і Віра з Миколою почали збиратися на ферму.

— Підемо вправлятися,— сказала Віра,— бо вже ж дві
години. А нам уставати о четвертій. То краще зараз упра-

вимось, та й будемо відпочивати: у нас у обох завтра вільний день. А ти лягай, я тобі постелила в світлиці. Там нетоплено, хоч собак ганяй, зате, як угрієшся, славно поспиш — повітря свіже-свіже!

— Спасибі, сестро,— сказав Журба й вийшов їх проводжати.

Вітер так само гудів, рвав землю з-під ніг, маяли гіллям темніші за ніч дерева, а як тільки Микола й Віра виткнулися за ріг, рвонув на них одяг, аж заточились обое, але, звичні до всього, повернулися спинами до вітру, помахали Журбі руками:

— Іди вже відпочивай,— гукнула Віра, пересилюючи вітер.

— А як же ви дійдете в такій темряві, та ще по таких баюрах? — крикнув він.

— Перший раз, чи що? — відгукнувся Микола.— У нас ліхтарі.

— Ми люди звичні! — докинула й Віра й перша увімкнула електричний ліхтар, поклала собі під ноги світлу пляму, що ковзнула по землі й видовжилася.

Вслід за нею увімкнув свій ліхтар і Микола.

— Повна автономія! — крикнув він, і голос ледве долетів до Журби.— Світить кожен собі, бо удвох на одній стежці не втримаєшся, та й застувати будемо одне одному, а тут тільки оступися! Поки що бувай! На добраніч,— гупаючи чобітьми по мерзлих грудоміах, вони почали віддалятися і незабаром повернули в провулок.

Ішли поруч, немов попід руку — так їм, мабуть, видніше й зручніше йти, а було в цьому щось дружне, щось об'єднуюче, як у військовій строю, і разом з тим щось зворушливо спільне, як розділене справжнє кохання.

Журба постояв у затишку, послушав, як шумить у деревах неприкаяний вітер, ніби заново пережив смерть батьків і саме в цю хвилину збагнув, що й кожного з нас чекає те ж саме. Стало жаль Віру й Миколу, жаль оцієї хати, й двору, і цієї ночі, бо все, що було так далеко звідси й складало сутність його життя, ніколи не могло стати таким беззахисно зрозумілим, відкритим і простим, як усе тут. Він відчув утому від складностей своєї роботи, своїх непростих стосунків з людьми, відразу до вічної метушні й постійного невстигання. Обурливим й непоправним злочином виглядало на цьому батьківському обійсті все, що було зв'язано з Наталею. Їх знайомство, любов, народження дитини й восьмирічне забуття. На тлі чесного, праведного життя батьків й

односельців це видавалося попросту злочином. Тут ніколи нічого й нікому не давалося легко, ні про що легко не судилося і гумор ніколи не був визначальною рисою стану — тут завжди було більше приводів для печалі, а тому й до глибини переживань і суджень.

Він не міг пояснити собі, чому туга за Наталею, що не покидала його ні на мить, здавалася зараз не такою вже й важливою. А щоб заговорити про це з сестрою чи Миколою — не могло бути й мови: вони ніколи б не зрозуміли його. І треба було б не звирятися в страждання, а шукати виправдання своїх вчинків, довго й безуспішно пояснювати свій стан. Сама тільки різниця у віці здавалася б їм нездоланною перешкодою до будь-якого співчуття, нез'ясовним парадоксом, здатним викликати лише подив і осуд. Саме тут він відчув найсильніше й найглибше страждання від того, що їм ніколи не бути разом, не звідати справжнього щастя й любові, без ніяких підозр, приховувань і сумнівів.

Спокійна, владна, певна в собі, у своїй досконалості й привабливості, Наталя здавалася звідси чужою й холодною, бо її прихильність зігрівала його коротко й рідко, а весь інший час, практично все життя, судилися іншим. Їй подобалось бути в центрі яких завгодно подій. Нею завжди захоплювались, відзначали її непересічність. Вона постійно влаштовувала чужі справи — когось просила, когось чарувала, аби дістати комусь путівку, вибити телефон, покращити житлові умови. Зараз це здавалося авантюризмом, але свідчило про ненаситне бажання будь-що подобатись.

Він сам з подивом відкривав у ній ці риси, непривабливі й помітні тільки тут, де люди жили чисто й відверто, скромно й чесно, ніколи ні на що не претендуючи, нічого для себе не домагаючись, нічим не виділяючись з-поміж інших; ніколи не шукали ні легшого хліба, ні легшої долі. На тлі цієї справжності несправжні прагнення й захоплення Наталі відкривалися йому в усій своїй непривабливій сутності, й хвилювало припущення, що й у любові, у відданості і особливо у вірності вона могла поводитись так само легко, віддаючи перевагу близькому й можливому перед важким і далеким, хоча й справжнім. Бо що таке справжність перед нездоланим бажанням миттєвого успіху!?

Коли вона під час стажування в його клініці викликала хворих з глибинних районів, де жили її родичі, і він був змушений негайно оперувати, він це сприймав як прояв ініціативи молодого хірурга, як вияв чуйності до людей. Тут

і справді було й те, й друге, і він ставив її за приклад іншим. Та коли ці випадки почастишали, він ще тоді зловив себе на якійсь відразі, котру поспішив тут же й відкинути. Потім вона стала надокучати йому то за путівку для котрогось із співробітників, то за місце в аспірантурі для вчорашнього випускника. Він сердився, іноді кричав на неї, що за все життя не подбав жодного разу про путівку для себе, але вона резонно заперечувала:

— Про себе можна й не турбуватися, а про інших обов'язково треба.

Це здавалося переконливим. Тим більше, що робила вона все це безкорисливо, наче не було в інституті ні профспілкової організації, ні адміністрації, зате всі її любили, всі стояли за неї горю, бо ніщо так не чарує людей, як безкорислива допомога. Тільки тепер він зрозумів, що та безкорисливість була дуже корисливою, бо приносила їй найцінніший з усіх можливих капіталів — авторитет. Мета виправдовує засоби. А коли кладуть на ваги все, чим володіють, то не важко покласти й останній, найвпливовіший аргумент — свою суть, себе саму. Про це страшно було думати в самотні, у повній темряві вітряної ночі за рогом хати, де ніби меркли й ввижалися праведні тіні батьків, але залізна логіка фактів підсовувала йому ці підступні й незаперечні думки, немов здогади про щось давно відоме.

Отож і тоді, як вона подзвонила йому перед самісіньким відльотом до Лондона, він подумав, що йтиметься знову про якусь протекцію, і тому суворо повівся з нею, злякавши найтаємничіше і найважливіше зізнання з усіх, які тільки існують. Але що ти вдієш, життя — штука складна, всього не охопиш і не передбачиш. Тоді в них було свято любові, а зараз навіть не будні, а ніби розплата за все. І чим більше віри й поваги одне до одного, тим легше знести й розлуку. Підозри і ревності, що ніби причаїлись були до пори, тепер терзали його чим далі дужче. Він знав: коли дати волю припущенням і підозрам, важко спинитись, але не міг нічого з собою вдіяти.

«Бійтеся зради, здирства й пізньої любові», — десь прочитав він давно-давно, вже й забув де. Але зараз цей афоризм ніби освітив йому мозок пекучим і болісним світлом жорстокої істини, від якої не було рятунку. Любов до Наталі з її трагічним забарвленням прирікала його до самотності, бо судилася їм довічна розлука. Така доля була уготована їм від самого початку знайомства. А може, як твердить Наталя, й від народження.

Докуривши цигарку, Журба тугіше загорнувся в дублянку й пішов через город до ставка. Вітер збиткувався над ним, як хотів, нісся над землею невідомо куди, і в тому поспіхові було щось образливе.

Став починався від самого саду, захопивши половину городу. Журба розігнався по сухій землі, відштовхнувся й поїхав на слизьких підшвах, мов на ковзанах, мало не на його середину. Так він катався щовечора після уроків, і щоразу мати хвилювалася, щоб не провалився, не потрапив у ополонку чи промоїну. Тепер ніхто не стурбується, не погукає, не насвариться. Ото здивувалися б пацієнти, якби побачили, як він сковзається гупої ночі на порожнім ставку! Так сковзаються тільки діти. І подумавши про це, він згадав свою донечку, якій випало дитинство без батька й без справжніх родинних радощів. Як вона буде жити без нього, на яких ковзанках сковзатися? Це ж їй судилося рости без батьківської ласки, без батьківського доброго й суворого слова. Без батьківської поради й настанови. Інколи навіть дорослому незмірно багато важить підбадьорлива усмішка, ніжний погляд, доторк руки найріднішої людини. А що ж говорити про дитину?!

Вона ж, та мала істота — його кровиночка, позбавлена батьківської уваги й спілкування з ним змалечку й назавжди, не визнає батькової ніжності, може, й за все життя. Думати про це на розі рідної батьківської хати, де тебе завжди огочувала хоча й втрачена, але ж така пам'ятна й незамінна любов і увага мами і тата, було нестерпно, і він не шукав, та й не міг знайти собі виправдання.

Пригадалося, як тяжко жилося без батька в ту пору, коли він їздив у Ромни будувати дорогу через болото чи пішов ото в тридцять третьому у радгосп, покинувши їх на цілу зиму. Наче й світ тоді ставав пемилій, коли приходиш із школи, а батька нема, коли вечір заходить і сутінками криються кутки, а в хаті пусто, бо старша сестра не прийшла із школи, а батька ж і не буде. Як він тужив у дитинстві за його ласкавими карими очима, за скупкою усмішкою й красивими лагідними руками, що ні разу не вдарили його, а тільки інколи гладили йому голову, коли був привід за щось похвалити.

Отут, на льоду, серед ночі, під запеклим і потужним вітром дитину було жаль до щему, до крику, до сліз. Він розганявся й спрожогу перековзувався мало не через увесь став, бо лід був слизький, вітер дув у спину, а город спускався до ставка спадисто — так що розганятися було легко

і зручно, і він сподівався хоч цим сковзанням трохи забу-
тися, розвіяти сум.

Але туга була така, що він не знав, що з собою робити. Майнула думка сходити до Кійків й побачитися з Василем, але час був зовсім непідходящий, та й нові розмови починати не було сили. Перейшовши сад, де й у темряві пізна-
вав посаджені батьком дерева, він штовхнув двері веран-
ди, постояв тут, відчуваючи, що ось-ось заплаче під тоскне
завивання вітру, а спогади обступали й гнітили душу, буди-
ли давно вже забуті й загуслі жалі.

Він швидко зайшов до світлиці. Не вмикаючи світла, швиденько роздягнувся й шурхнув під крижану ковдру. Тиша вдарила у вуха і в душу, і така самотність огорнула Журбу, що йому стало страшно: а раптом все так і зали-
шиться? Та він сподівався, що рапком, як завжди, все роз-
віється, треба тільки дочекатися його. Він ще раз глянув у
темне, майже невидиме вікно і побачив, що в Кійків ще й
досі світиться. З цією думкою і заснув, зігрівшись під теп-
лою ковдрою, і навіть у сні було йому тепло від того дале-
кого негасимого вогника, що зігрівав душу надією й ніби
обіцяв щось приємне, напівзабуте, давно вже назавжди
втрачене...

Він не міг би сказати, що його розбудило, але, прокинув-
шись, лежав, пригадував і прислухався. Вітер все ще шумів
за стіною, вив у трубі, а надворі за всіма чотирма вікнами
голубіло по-зимовому холодне, але сонячне небо, кликало
в мандри й обіцяло весну.

Віра й Микола ще, мабуть, спали — він і не чув, коли
вони повернулися. Лежав і прислухався, вдивляючись в рів-
несенькі лінії слижів, колись давно вже перед самою смертю
помазаних і пошпарованих матір'ю, й дивувався: як можна
було витримати таку точність кута, вивести кожен ріжечок?
Згадалося, як хворій вже матінці важко було їх вишпарову-
вати, задерши голову, як він ходив до її ровесниць просити,
щоб допомогли, а вони тоді мазали свої хати, бо заходила вже
осінь і треба було зловити кожен погожий день. Так і зроби-
ла тоді мама всю роботу сама, хоч голова боліла й крути-
лася і оранжеві кола плавали перед очима.

Ці слижі, потім і побілені матір'ю, рівнесенькі й підси-
нені стіни, помазані й нашпаровані крупним піском, ці вік-
на, в які його батьки дивилися на світ і завжди виглядали
його, двері, з яких вийшли назавжди, — все в душі Журби
запеклося того ранку жалем і болем, збудило передчуття і
свого невідворотного й недалекого вже кінця, і настирливо

знову зазвучали у голові рядки, які ніколи не забувалися ще з війни:

«Наедине с тобою, брат, хотел бы я побыть...
На свете мало, говорят, мне остается жить...»

А перед очима стояла Наталя — струнка, висока, білява й стегниста — про таку гарну молоду жінку можна тільки мріяти в передчутті весни, але в серці весни не було... Було там холодно, так само, як і вночі: відлетіли віра й повага, без яких не буває справжньої любові. Біля неї з'явився Сашко, так несподівано й просто, наче й не було тих двох днів у кімнаті з вікном на море, коли все не тільки воскресло, а й засвітилося новим світлом, запалало новим вогнем, цього разу вже ніби навіки. Як усе просто! Не стало його — з'явився Сашко. І залишився там! Як звичайно! Але ж і як вчасно!

Ніби вперше подумав він про те, що з Сашком вона прожила цілих півроку. То як же тепер зустрілися? Як чужі? Нічого подібного: ніколи жінка не зможе стати чужою для того, з ким розділила стільки днів і шлюбних ночей! І, бач, як спокійно вона його прийняла, а Журбі ще спокійніше пояснила: «А до нас Сашко прийшов». «І ти його прийняла?» — хотів спитати він першої ж миті, але промовчав. «Прожени його зараз же!» — хотів наказати, та хіба ж такі речі наказують? Тепер йому здавалося, що й трубку Наталя взяла без колишньої радісної схвильованості і поклала її поспішніше, ніж завжди. Правильно. Так воно й має бути за логікою речей: Сашко її ровесник і рятівник — за нього вона сховалась у скрутну хвилину батькових допитувань, пліток і пересудів, а він, Журба, хто він їй? Вишуватець страждань, невдячний коханець, що забув розшукати й хоча б поцікавитись, як та що з нею. Так підказував йому здоровий глузд, але зовсім не так нашіптувало серце, бо здавна відомо, в якій ворожпечі вони перебувають, та ще о тій порі, коли сивина в бороду, а біс у ребро.

Знайшов сили покепкувати з себе, і від цього відчув якесь дивне й несподіване полегшення. На мить перед очима з'явилася сумовита Наталина усмішка, мовчазний докірливий погляд, але, відчуваючи власну вину за такі думки про неї, він з солодкою й мстивою мукою відмахнувся від цього видіння й зірвався з ліжка. Жалів і карав себе і її одночасно, наче хтось із них був винен у тому, що мають жити постійно в розлуці. Подумки карався, що звинувачує Наталю, щоб вгамувати тугу за нею. І усвідомлюючи свою провинку, з

незрозумілою впертістю, якої не міг собі пояснити, продовжував звинувачувати її в неіснуючих, а тільки припустимих гріхах, відчуваючи при цьому біль, жаль, співчуття, навіть ніжність до неї, безпідставно ображеної ним самим. Не міг зупинитись і знав, що тепер уже не зупиниться не тільки в думках, а й у діях — скаже їй все, що надумалось за цю ніч і ранок, вже й зараз страждаючи, що все це буде безпідставно, несправедливо, а тому й гнітюче образливо для них обох.

Він швидко одягнувся, тихенько, щоб не збудити Віру й Миколу, вийшов з хати, перейшов двір й попрямував спочатку провулком, а потім середньою вулицею на кладовище — провідати могили батьків. Хати були оббиті негодою, обмиті дощами, стіни поблякли, а покрівлі вкрилися брудом і лишайником, голі дерева, гнуті й зараз скаженим вітром, вражали неприкаяністю й жалюгідністю, як і непідметені двори, захарашені минулорічною соломою, винесеними з-під корів кізяками, і в кожному дворі по дві-три собаки, які гавкали на Журбу й рвалися з ланцюгів з несамовитою люттю.

На те валування серед білого дня ніхто й з хати не вийшов. «Чужий я тут, чужий, — думав Журба. — І собаки на мене гавкають, мов на вовка, і люди не хочуть вийти та привітати!» Стало прикро й образливо, хоч і розумів, що ображатися тут ні на кого. Спустошене зимою село, оголені двори й сади, покранні глибоченними тракторними коліями вулиці, злий і жорстокий вітер — все це пригнічувало, відлякувало й ображало. Журба плився на кладовище, остуджений непривабливим позимовим виглядом рідного села, про яке згадуєш невпинно, скільки б його й не покидав. Мрієш про нього, уявляєш найчастіше в найсприятливішу пору, десь ранньої осені, коли й хати вже побілено, й двори прибрано, і все село святково урочисте й гостинне. А довелось, бач, навідатись неурочно, коли його так потріпала зима і негода.

На кладовищі було так само неприкаяно і сумно: оголені могили, втративши квіти і трави, жовтіли глинистими боками, огорожі й обеліски, пофарбовані сріблянкою, облізли й поіржавіли. Все було непорушне, покинуте й забуте, тільки вітер тіпав старі бур'яни між могилами, ріденькі кущі смородини й бузку в огорожах, наче збирався витіпати з них прядиво, про яке в селі вже ніхто з живих і не пам'ятає, а мертвим воно ні до чого. Обелісків було багато, та все над свіжими могилами, і на всіх Журба бачив давні да-

ти — тут умирали тільки старі, народжені, як і його батьки, в кінці минулого століття. Молоді ж умирати не поспішають та й живуть переважно не тут.

На могилі батьків стояв пам'ятник з такого самого лабрадориту, як на тому знаменитому кладовищі побіля його інституту: Журба сам його й замовляв, тільки ставили вже без нього. Строгий обеліск з єдиним написом «Батькам від дітей» та хромована сталева дошка на огорожі, на якій імена батька й матері, рік народження й смерті, спільні для обох, бо й народилися, і померли вони майже одночасно. Він довго стояв, зіпершись на огорожу. Думалося про їхнє життя, знову й знову згадувалися їхні обличчя, усмішки, слова, вирази та інтонації, і це викликало тихий і покірливий жаль, що завдє найбільших страждань і прикрошів.

Журба вирвав бур'ян і траву на могилі, все, що можна було, повисмикував із корінням. Та могила від того зовсім не покращала, лишилася такою ж неприкаяною. Зачинив хвіртку в огорожі, повернувся й пішов униз до ставка, щоб не дражнити собак, майже фізично відчув, як його ніби догнали роки й сіли на плечі й на душу. Умерлим батькам вже нічого не скажеш, не пожалієшся, не спитаєш поради. Та й коли ми там їм жаліємось, коли питаємо поради? Тільки вітер віє за ними на опустілій землі, і нічого вже не повернеш, не поправиш: як жив із батьками, як ставився до них, як шанував їхній хліб, на якому виріс, їхнє слово, на якому виховався, так і йтимеш щоразу від їхньої могили, бо вона нагадає тобі всі твої прорахунки, всю твою невдячність і немудрість у ставленні до них. Та й не тільки до них...

Він спустився до греблі, перейшов вулицю. Під греблею пробили свердловину й встановили насос, що подавав воду у село і на ферму. Поруч, за лазнею, виділася мазанка під черепицею. Як побачиш тепер у селі отаку мазанку, так і знай: доживає у ній віку самотня солдатська мати. Нічого їй ні від кого не треба. Коли й пропонує колгосп переселитися в нову хату, вона відмовляється: «Звідси чоловіка й синів на війну виряджала — тут і помру. Немає мені милішого місця на світі».

Журба згадав, що жили тут колись батьки Васі Юдіна — його хрещені, а хто з них його хрестив: він чи вона, згадати не міг. Батько загинув на початку війни, а син — його ровесник — застрелився отут у дворі, на очах хворої матері. Хапали тоді фельджандарми підпільників, катували, а потім скаліченим, аж чорним від тортур, натягали на голови

чорні мокрі мішки і возили по всьому району на показ, на острах, на залякування та незносні материнські муки.

Васі в ту весну, коли його вистежили гестапо та фельд-жандармерія біля рідної хати серед білого дня, не було ще й двадцяти, але, на щастя, він мав кохану, що любила його по-справжньому і народила його сина вже після загибелі.

Коли почалися арешти, Вася Юдін утік із села і ховався в найглухіших закутках, по скиртах і лісосмугах, а як почалися облави на людей, ніби на вовків, надумав пробиратися додому, бо й мати лежала хвора в нетопленій хаті, і їсти у голім веснянім степу не було чого, і несила десь блукати, не відаючи, що діється з товаришами, з твоєю вагітною коханою, на якій так і не встиг, та й не дуже хотів при ворогах, одружитись.

Отож пробрався він городами на світанку і тільки у двір, як тут провулком жандарми з металевими бляхами на грудях — мчать підводами, мов на пожежу. І прямісінько до їхньої хати. Вася помітив одчинені двері в стайню — вони завжди відчинялися навстіж, як тільки заходила весна — та туди! Доскочив уже майже до порога, встиг ніздрями вловити теплий запах кізяка, почув мирний заспокійливий віддих корови, що повернула йому назустріч голову, і сказав сам собі підсвідомо: «Сюди не можна! Корову вб'ють — з чим мати залишиться?»

А жандарми вже під'їхали, вже зіскакують з підвід. Вася тоді — на задній причілок. За ріг поткнувся, аж раптом з дерези, з городу, вдарила автоматна черга. «Ага, хтось із жандармів зіскачів з підводи у провулку й заліг там у засідці. Оточили!» — подумав він, лежачи тепер за погрібником, куди встиг перебігти, щоб бачити тих, що йшли від воріт, і тих, котрі затаїлися в дерезі. Адже там міг бути не лише той, що стріляв. Могли бути й інші. Вася пильно оглянув знайому до найменших подробиць дерезу, але в її гушавині нічого не міг розгледіти.

Земля парувала. Особливо там, на городі, де вигрівався на сонці зораний ще з осені зяб. За тими випарами, коли лежиш, припавши до землі, майже нічого не видно. Тільки тріпочуть, зламуючись, як у мареві, розмиті контури дерези.

А від воріт чути гомін — мабуть, радяться, як краще й легше взяти його. Тягло Васю на горище, тягло й у хату вскочити й зачинитися на засув. Але він знав, що тепер ніякі горища та засуви не врятують.

Але й лежати отак, не бачачи ворогів, було несила, і Вася рвонувся під хату, на той самий причілок, щоб сховатися

там у ямці, яку виривав тоді, коли корчували стару грушу. Цієї весни мав посадити там молоде деревце, та садитимуть тепер, мабуть, уже без нього.

Чергу з дерези дали йому назустріч таку довгу й злу, що глина на причілку обсипалась до вальків. Дивно було, як він уцілів? Його не зачепило, і Вася з свого «ТТ», котрий неймовірно помалів від тої могутньої черги, вистрелив у дерезу раз і вдруге, мало й чуючи ті слабкі постріли, а більше дивуючись, як скажено підскакує і виривається з руки пістолет.

Тієї ж миті з-за сусідньої хати теж дали чергу, і кулі свиснули над самісінькою Васиною головою, а од хвіртки метнувся під погрібник і, теж застрочивши, зачався там жандарм, якого Вася й не розгледів як слід, бо бляха блиснула проти сонця й осліпила його.

Він лежав у вогкій ямі, викопаній ним самим під молоде дерево, вже не дбав про те, щоб не простудитися, і ніхто ніколи не визнає, про що думав у ту хвилину Вася, в якого лишився в патроннику один-єдиний набій і не лишилося жодного шансу врятуватися.

І коли наступної миті за верескливою командою жандарми кинулися на нього з трьох боків, він не міг дозволити собі розкіш покласти напевне хоча б одного з них; він залишив той єдиний набій для себе. «Хай живе Радянська влада!» — крикнув він і вистрілював собі в груди.

Фашисти підійшли, кілька разів стрельнули у нерухоме тіло і поїхали, заборонивши хоронити його протягом трьох діб.

А мати все бачила, все чула—вийшла з хати, немічна, попілувала мертвого сина і накрила червоною китайкою його закривавлене юне обличчя...

Все це постало в уяві, як тільки Журба ввійшов на подвір'я. Ось та самісінька стайня, у якій тепер не було корови — господиня напевно постаріла настільки, що не годна вже її ні нагодувати, ні здоїти, ні напоїти — багато клопоту навіть біля однієї корови. А ото, мабуть, та деревина, яку посадили в ту яму, з якої Вася відстрілювався і пустив у себе останню кулю. І хата, й город, і дереза на межі з сусідським городом та понад канавою від провулка — все залишилося беззмінним, тільки Васі нема, і дерево з тієї ями, приготовленої ним, вирросло нівроку — аж вилискує гладенькою глянцевою корою, пружно тягнеться до сонця мацакуватими гілками з опуклими бруньками на кінчиках. Журба безпомилково пізнав у тому дереві волоський горіч—

найдивовижніше й найчистіше дерево південного краю. Там, де росте горіх, навіть мухи не водяться. І не беруть його ні короїд, ні плодожерка, ніяка інша нечисть, що губить сади, позбавлені птаства.

Він узявся за клямку, ще раз оглянув запустілий двір, притрушений давньою соломою, що лежала навіть на ганку; колись, мабуть, ще у відлигу, об неї витирали ноги, перш ніж зайти знадвору в сіни, а тепер свідчила про неміч чи хворобу хазяйки: схоже було, що тут давно вже не ходили, не топтали на ганку, не прибирали й не підмітали у дворі. Тільки кури стояли під стіжком в затишку, наїжачивши пір'я, та півень, задерши гребенясту голову, цокотав запитливо й трохи здивовано, ніби збирався запитати, чого сюди прийшли і що тут кому треба. Курей, ясна річ, ніхто не випускав: для них у зачиненій стайці лишалося відкрите віконце з приставленою до нього погогою драбиною, по якій вони могли коли завгодно виходити й заходити.

Журба з тяжким передчуттям зайшов у сіни, постукав у давні, стемнілі міцні двері, що вели до хати. За ними якийсь час було тихо. Він постукав удруге, і тоді глухо й нерозбірливо долинуло до нього запитання, котре він скоріше вгадав, ніж розчув:

— А хто там? — голос був кволий, старий і надтріснутий.

— Це я,— відчинивши двері, з порога сказав Журба і назвав себе.

На ліжку у дальнім кутку щось заворушилося — він погано бачив у хатнім присмерку після сонячної повені, що розплескалася надворі. Лише згодом впав у око електричний рефлектор з круглим спрямовуючим диском, із розжареною спіраллю в центрі, і в його червонястих відблисках випросталася з-під ковдри і простяглася йому назустріч квола рука:

— Голубчику мій, голубчику...— почулось йому зовсім тихо й утонуло в риданнях.

— Ну, не треба ж плакати,— сказав він, хутко перейшовши кімнату і взявши ту прохолодну руку в свою, ніби збирався нагріти її й захистити стару Васину матір від самотності й старості.

Колись повне й рожеве, лице її зблякло й зморщилося, щоки вже зовсім провалилися, запали в беззубий рот, тільки брови чорніли під сивим волоссям, що вибілося з-під товстої вовняної хустки, теж чорної й безпросвітної, як оці лютневі ночі в селі, од яких він одвик. Поверх ковдри було

навалено кілька пальт і «мамок», а в ногах чорнів кожушок. Вона довго ще тримала його руку в своїй, довго плакала, розчулена:

— Голубчику мій,— приказувала безперестанку,— ясний соколе мій. Не прогнівався й не відцурався, бач, провідав хрещену, провідав самотню бабу, нікому вже не потрібну, хоч сам у такій славі тепер. Спасибі тобі.— Вона потяглася була до руки, щоб поцілувати, але Журба нагнувся й поцілував її в зморщену холодну щоку, що нагадала йому про бабусю Чорнушиху.

І щока така ж сама, й плачі, й приказування — мабуть, у старості люди теж стають схожими, як бувають схожі у дитинстві.

— Спасибі,— подякувала хрещена й за поцілунок і зробила рух, щоб підвестися.

— Лежить, лежить,— зупинив її Журба.— Я ось зараз соломи внесу та піч затоплю, а тоді й чаю нап'ємось.

— А хіба ж ти тямииш піч розтопити? — здивувалася хрещена.— Коли ти її розтоплював? Боже, яка радість, що приїхав та зайшов до мене провідати. Так ото, діти забіжать із школи та сусіди іноді провідають, води принесуть. Є там вода у відрі в снігах?

— Є,— сказав Журба.— Тільки вона замерзла.

— А ти кригу молотком чи сокирою пробий, щоб до свердловини не ходити, та й налий у чайник.

— Нічого, ми зараз свіжої принесем,— Журба взяв відро, налив курям у кам'яне коритце, що вже й не замерзало отам, під скиртою, проти сонця, приніс води, наносив соломи, розпалив у печі, і веселі відблиски полум'я затанцювали на протилежній стіні, оживили оселю спочатку світлом, а потім теплом.

Він допоміг хрещеній підвестися, посадив її ближче до вогню, і вона оживилась — навіть пригубила з ним чарочку вина, яке він приніс із собою, від ікри відмовилась.

— Ну її, вона солона,— відмахнулась старенька,— ще пити захочу, а хто ж мені подасть.— І вона знову заплакала.— Як тяжко на старість в самотині. От наче в мене й не болить нічого, і все в мене є: і хліб, і до хліба, і сало, й масло, й цукор не вибуває—я ж непогану пенсію за Васю одержую, та й за свою працю в колгоспі. А от прийде ранок — не хочеться й не можеться вставати. Бо для чого ж, для кого? Лежу оце в чотирьох стінах та все пригадую. Вже нічого, ма'ть, і не зосталось, чого б я не пригадала. А ночі ж

довгі-предовгі. Якби ти знав, які вони довгі й страшні в самотині...

— Я знаю,— сказав Журба співчутливо,— тому й зайшов до вас провідати, хоч часу в обріз: сьогодні маю бути в Києві. Оце хоч хату вам натоплю та знатиму, що моя хрещена ще жива й бадьора...

— Де вже там бадьора,— зітхнула вона,— ось посиділа трохи, крапельничку вина випила — яке ж воно солодке та гоже, а голова закрутилася й лягти знову охота...

— А ви не лягайте,— сказав Журба, наливаючи чаю у великі гарні чашки,— вставайте, що б там не було, намагайтеся щоранку встати й вийти надвір. В цьому весь рятуюнок, щоб на повітрі побути, щоб рухатись, щось робити. Навіть коли зовсім не хочеться й не можесться. Я вас дуже прошу. Обіцяйте, що не будете лежати весь день.

— Не можу, голубчику, навіть тобі обіцяти, бо вже, видно, пора моя прийшла — лежати, та й квит.

— Нічого подібного,— наполягав Журба.— Рух — це життя, а лежання — це...

— Кажі вже, доказуй, мені нічого не страшно. Нажилася й настраждалася, аж упеклося вже. Не дїждуся, коли вона з-за городів прийде до мене. Вже всіх пережила, всіх своїх ровесників поховала. Оце тільки й zostалися: Тимоха Омельків, йому й старості наче нема, та я, немічна. А нащо ж його жити, га?

— У вас же, мабуть, онуки й правнуки є...

— Один онук після Васі лишився. Та такий, сердешний, зайнятий — молоко з ферми у город возить. І ранкове, й обіднє, і вечірнє. По якій завгодно погоді. Ніколи й бабу провідати. А правнуків двієчко — обое вчатьсє десь далеко, вже й не питай мене, де саме. Їм не до мене. Пішла ж мода на літо виїздити в будівельні заґони, то їх і батько й мати не бачать.

Зігрїлася хрещена перед полум'ям, що танцювало на її старому змарнілому обличчі, дивно й невловно змінюючи й оживляючи його, дрімати почала, і Журба, підбивши жар, закрив заслінку, прикрив і трубу, щоб тепла не витягало, але й так, щоб не чадно було, перестелив хрещеній постіль, підбив повище подушку, відчинив віконниці, що виходили в двір, на південну сторону, і похмуру хатину освітило сонце, стало в ній веселіше, і хрещена вже не плакала, прощаючись з ним.

— Хай тобі бог дає здоров'я,— сказала вона.— Стількох людей врятував од вірної смерті, радію й газети про тебе

часто згадують, а от що значить — наша, проста людина: не погребував хрещеною, провідав. Таким і залишайся, простим, та людяним, та скромним. Иди вже, голубчику, з усіма нами не набудешся. Спасибі тобі й на цьому — наче аж по-здоровшала.— Вона поцілувала його в лоб, в обидві щоки.— Це ж ти в батьків був, на кладовищі? — спитала чи висловила здогад уголос, і Журба навіть не відповів.

Ще раз погладив її по змарнілій щоці, тонесенькій, мов пергамент, і, пильно глянувши у вічі, попрямував до дверей.

— Прощаєшся, значить, назовсім,— сказала хрещена спокійно.— Ну-ну, ходи здоровий та щасливий будь.

— Ніхто не знає, де воно, те щастя,— сказав Журба, тримаючись за клямку.

— А ото ж, як здоровий, та ще не старий, та робиш добру роботу, ото і є щастя. Не мені тобі казати, і не тобі слухати. Все інше...— Хрещена махнула рукою.— Иди вже, бо де той Київ, де той аеродром. Та не знаєш же, коли й літак летить і чи є він сьогодні. Будь здоровий та дужий. І не вертайся,— застерегла вона його рух, який він і справді зробив від дверей.— Живи довго і скільки можеш рятує людей від хвороби — це пайбільше щастя, і ми всі гордимось, що ти з нашого села вийшов, таким спеціалістом став. Кажуть, що і вченим, але я того не розумію. Врятовані люди — ото діло! Иди,— махнула вона рукою.— Хай тебе бог береже від злих людей і від поганого начальства.— Вона навіть усмінулась, і Журба вийшов від неї з легким серцем.

Він повертався понад ставом, і тепер йому вже не здавались такими осоружними після зими хати й порожні подвір'я, собаки вже не гавкали на нього, бо він проходив далеко, і несподівано й дивно він заспокоївся саме після відвідин хрещеної — так її мудрість і спокій вплинули на нього. А може, зрівняв свою долю з її і впевнився по-справжньому, що нарікати йому і справді ні на що: його любов до Наталі і вся ця історія здавалися зараз не такими вже й похмурими, а може, й не суттєвими. «Нам би твої клопоти!» — ніби казало йому рідне село, шойно переживши тяжку, морозну й безсніжну зиму.

Віра й Микола вже чекали на нього, нетерпеливо виглядаючи у вікно, заметушилися, посмутніли від того, що він негайно мав їхати, хоч ще звечора були попереджені: розлука завжди здається наглою й несподіваною після такої короткої зустрічі, і він ще раз переконався, як радісно

приїздити і як тяжко та сумно знов покидати рідне село, батьківську хату, сестру й Миколу.

Його підкинули до траси, посадовили на попутну машину, що саме йшла до аеропорту, і того ж дня під вечір він уже входив до свого інституту на сьомому пагорбі, схвильований і розтривожений, ніби кинув його напризволяще хтозна й коли. Ось де було його щастя, пристановище його душі, земля обітована його призначення, покликання, його обов'язку перед людьми!

Він прийняв душ, поголився, одягнув свіжу білизну, накрохмалений сліпучо-білий халат і розпочав неурочний, передвечірній обхід хворих, що був їм, мабуть, найпотрібніший, бо зранку всім буває легше, а на ніч всі болі й муки загострюються, вишуковують в тобі найслабіше, найвразливіше місце. В клініці залишилися тільки чергові лікарі й сестри, хірурги, що оперували сьогодні й за усталеною в його інституті етикою не могли покинути прооперованих на ніч, та деякі аспіранти, що готувалися до захисту — їм завжди не вистачає не лише дня, а й добу доточили б. В супроводі ескорту молодих і вродливих жінок і дівчат, інтелігентних мовчазних хлопців він обійшов прооперованих, одужуючих, найдовше затримався біля тих, кого готували до операцій.

Залишився задоволений обходом, бо скрізь був порядок, заведений з моменту відкриття інституту. «Неначе моєї відсутності й не було»,— подумав він з легкою тінню прикросів чи образи, змішаної з гордістю за своїх тямущих, талановитих учнів і послідовників.

— Тепер можу кидати вас і надовше,— сказав він їм у кабінеті, де, як завжди, зібралися підсумувати наслідки обходу.— Можу навіть поїхати в Кейптаун до Барнарда...

— Ви ж уже там були,— сказав молодий його заступник — здібний хірург, доктор наук, з модною борідкою і джентльристими вусиками в одну тонесеньку лінію.— Поїдьте краще в Сполучені Штати — там сконструювали електронне серце на зовсім новій основі: цікаво було б ознайомитися з принциповими характеристиками.

— От ви, Павле Дмитровичу, й поїдете в Сполучені Штати, а я хочу з групою наших товаришів побувати в Барнарда й здійснити в його клініці трансплантацію серця. І щоб всі, хто поїде зі мною, взяли участь у цій операції. Звісно, добре підготувавшись. Для цього треба мінімум півроку...

— Я нікуди не поїду,— сказав Павло Дмитрович.— Я йду з інституту...

Журба помовчав. Не виявив ні прикрості, ні подиву, хоч це й було абсолютно несподівано.

— Хотілося б уточнити, Павле Дмитровичу: від мене йдете чи з інституту? Галузь вам не подобається чи керівник?

— Ви обіцяли,— нагадав елегантний заступник і перспективний хірург,— що від вас можна піти в будь-який час без ніяких пояснень.

— Обіцяв,— погодився Журба, не зводячи із заступника примруженого погляду,— але не вам особисто, а всім, хто приходиться до нас із студентської лави. Ви ж не новачок — ви мій заступник. Соратник, можна сказати. А соратники, не зрадивши, не можуть покинути спільної справи й перейти до іншої без пояснень і попереджень.— Він вихопив сигарету, чиркнув запальничкою, глибоко затягнувся, не зводячи так само примруженого погляду з свого заступника, ніби висвічуючи його.

«Коли ж я прогавив його? — подумав він з прикрістю, бо був певен, що знає своїх співробітників не лише як факівців, а й як людей.— Як же я міг так жорстоко помилитися?»

— Ви казали не раз, що, як тільки в когось з'явиться бажання покинути цю важку справу з оперуванням сердець і перейти в іншу галузь медицини...

— Я прекрасно пам'ятаю, що казав учора, позавчора й десять літ тому, бо ціную свої слова й судження,— різко перебив його Журба.— Я також знаю, що в даному разі справа не в галузі, яка вас приваблює чи не приваблює, здогадуюсь, до кого ви переходите і за якими мотивами. І мені вас жаль, як жаль і зусиль, витрачених на вас. Можете йти. Я вас не затримую.

— Так сталося, що я подав заяву про мое переведення до іншого інституту без вашої візи,— сказав елегантний Павло Дмитрович, підвішися і зберігаючи зовні самоповагу.

— Дубченко знайде, як обвести всіх круг пальця! Обійдетеся без моєї візи, як ми тут без вас. Прощайте,— сказав він різко й повернувся до Павла Дмитровича боком, не помічаючи його простягнутої руки,— а втім...— Він махнув рукою і оглянув своїх співробітників.— Може, ще хтось бажає вслід за Павлом Дмитровичем легких й високих заробітків?

Сказав так собі, під настрій, з досади, з розчарування, і як же був вражений, коли підвелися і стали перед його

столом поруч два безвусих любителі джазу — один грав у студентському ансамблі на банджо, другий — на саксофоні, а в інститут прийшли минулої осені.

— Ми теж подали заяви до інституту Дубченка разом із Павлом Дмитровичем.

Журба курив, мовчав і дивився на них, як дивляться на експонати рідкісні й дивні.

— Ну що ж,— сказав він по паузі.— Вас не шкода: ви тільки починаєте. А от чим закінчите — невідомо. Котіться звідси,— крикнув він несподівано для самого себе.— Хіба ви лікарі? Ви — шабашники! Не клятва Гіппократа, а довгий карбованець стоїть у вас перед очима і застить вам світ, професію й совість! Геть! — він підхопився й тупнув ногою. Безвусих любителів джазу наче вітром вимело, і в кабінеті довго висіла гнітюча тиша.

— Розходьтесь по місцях, товариші,— сказав академік Журба стомлено.— Будемо працювати. Завтра ж запросимо на їхні місця нових молодих спеціалістів. А з Дубченком розпочнемо боротьбу. І негайно!

Всі підвелися із своїх місць, та розходитися не поспішали: з'юрмилися навколо його столу, оточили кільцем, а він сидів, димів сигаретою, дивився на всіх із-за окулярів, тихо усміхався, болісно й прикро, і були в тій усмішці ніяковість за інших, якась провина і осуд. Він ніби вибачався за тих трьох.

— Завтра я йду до міністра,— сказав по довгій паузі,— бо на нас накочується страшна загроза. Хто піде зі мною?

— Тут немає таких, що не пішли б з вами,— сказала вродлива й сувора жінка, що очолювала інститутську парт-організацію,— але ми підемо з вами вдвох, щоб не влаштувати демонстрацій.

— Спасибі,— сказав Журба, що став на цей час не директором інституту, а присмирілим академіком, якого легко образити найбільше через ранимість і беззахисність.

Проте це була лише мить. Він тут же різко підвівся, глянув на своїх співробітників і сказав як завжди лаконічно й твердо:

— Спасибі за одностайність, товариші, але я, Ольга Михайлівно, не боюся демонстрацій — в даному разі пішов би й на барикади битися з дубченками: вони розкладають нашу медицину зсередини й дискредитують її соціальний зміст, а це злочин загальнодержавний. Навіть політичний. Отже, ми завтра йдемо від вашого імені, товариші, і даємо

бій не за втрачених співробітників — гадаю, без них ми легко обійдемося. За нашу радянську медицину та її принципи. Сподіваюся на вашу загальну підтримку.

— Можете сміливо покластися на нас,— сказав постійний його асистент.— Ми вже не раз обговорювали цю проблему поміж собою і завжди осуджували практику, неофіційно запроваджену в Дубченковому інституті. Всі. Крім отих трьох, що переметнулися до нього. Ми збиралися навіть у певні інстанції звертатися, але так і не наважилися, адже то лише чутки, а фактів немає.

— Факти, звичайно, потрібні, хоч про них усе місто гомонить, тому спростувати їх так само важко, як і довести,— сказав Журба на прощання і став збиратися додому.

Дубченко щойно приїхав до себе в інститут і, як завжди, зранку, саме пив свою улюблену бразильську каву, яку постійно десь діставала й заварювала Емма Петрівна, ось уже багато років беззмінний і вірний страж його приймальної. Емма Петрівна добре знала свої обов'язки й етикет, тому все, що слугувало Дубченку в його робочому кабінеті, милувало око: і вишукана порцелянова чашечка на маленькій срібній таці, і постійно свіжі живі квіти у низькій кришталевій вазі, і яскрава коробка гаванських сигар на журнальному столику у затишному куточку відпочинку між двома глибокими і зручними кріслами. «Усе на рівні світових стандартів»,— любила повторювати Емма Петрівна і ревно дбала про те, щоб співробітники і пацієнти знали про смаки й уподобання її шефа, надто перед поїздками у закордонні відрядження. А що вже порядок у приймальні, то тут Емма Петрівна справжній і неперевершений диригент: усе відповідно до субординації та заздалегідь заведеного порядку. І о цій порі, коли Дубченко смакує свою вранішню каву, хоч і не таку міцну, як до операції, ніщо не може порушити ритуалу, тож її охопило справжнє сум'яття, коли у приймальню вихором влетів Журба, а за ним ставна, висока жінка; кинувши Еммі Петрівні коротке «здрасуйте», він різко розчахнув двері кабінету й щільно причинив їх, пропустивши поперед себе свою супутницю. Дубченко від здивування мало не розбив чашечку. Підвівся назустріч, вибіг з-за столу, галантно заметушився перед Ольгою Михайлівною.

— Ви, голубе, не мигтїть перед очима,— різко осадив його Журба.— Ми приїхали оголосити вам війну, але перш ніж зробити це, хочемо дещо уточнити.

— Товариші, ну яка може бути війна? Наш інститут — один з надійних підрозділів армії, очолюваної нашим шанованим академіком Журбою,— широко усміхаючись, засокорив Дубченко.— Гадаю, ми в усьому швидко порозуміємось.

— Гаразд, давайте спробуємо. Йдеться про хабарі, які беруть деякі співробітники вашого інституту, і про бажаних поповнити їх число. Ви знаєте про цей поголос у місті?

— Ну, поміркуйте самі: хто стане розбиратися в таких явищах, про які ходять тільки чутки, але немає ніяких доказів? Зрештою, ви самі не раз говорили, що за операцію на серці хірургові треба б платити не менше, як п'ятсот карбованців. А ви що ж думаєте, оперувати нирки чи селезінку легше?

— Я ніколи нічого подібного не думав і ніколи не співставляв складність тих чи тих операцій, бо кожна з них дуже індивідуальна. Але ж не можна в радянських клінічних чи науково-дослідних установах встановлювати неофіційну таксу за операції, які надаються державою безплатно, як усі види медичного обслуговування. Це — злочин загальнодержавний, бо в такий спосіб компрометується політика партії й держави. Крім того, це розбещує кадри медичних працівників: он у мене вже троє потяглися до вас за довгим карбованцем.

— Значить, погано підбирали й погано виховували кадри! — Дубченко давно звик перекладати все з хворої голови на здорову, та тут не на того напав.

— Як я вас зрозумів,— сухо сказав академік Журба, підводячись,— ви не збираєтеся серйозно поставитись до злочину й покласти йому край, навпаки, шукаєте можливостей приховати і навіть захистити його як явище. Тоді я буду звертатися до вищих інстанцій.

— Ну, навіщо ж так? — розвів руками Дубченко, а руки в нього були довгі, могутні, розводив він їх широко, попанібратськи сердечно.— У нас працюють молоді, здібні вчені і практики, блискучі хірурги. Ну, може, по молодості хтось чогось і не второпав, піддався на вмовляння. Та поїдьте ви за кордон — там за все платять чайові: за вичищені за ніч черевики, за принесену каву, за викликане таксі.— Він ретельно загинав пальці на пухлій і негнучкій руці.— Ви ж попоїздили й знаєте...

— І ви не бачите різниці? — спитав Журба сердито.

— Тобто бачу різницю в тому, що, коли вже платять за такі дріб'язкові послуги, то не гріх, коли прооперований,

фактично врятований від смерті, пацієнт віддячить хірургові своїм презентом. Цілком природні речі.

— Йдеться ж не про сувеніри чи презенти — заради них мої любителі довгих карбованців до вас не побігли б пере-кваліфікуватись. Йдеться про підпільні ставки, які в державних установах визначають самі собі державні ж такі службовці. Була б це приватна клініка — інша справа. Але ж люди потрапляють в державну, оплачену для них клініку, а тут з них вимагають чималі гонорари. От я вчора повернувся з рідного села, відвідав там свою хрещену, у якої на очах вбили єдиного сина. Йї треба негайно зробити операцію з приводу остеохандроза, а таких грошей у неї нема. Так що ж, нехай помирає?

— Та,— знову розвів руками Дубченко,— хто там з неї братиме. Взагалі — це справа добровільна, ми не можемо забороняти людям віддячувати своїм рятівникам.

— Правильно,— підхопив Журба.— Подарувати квіти, подякувати, хоч в інституті Амосова висять таблички: «Квіти й подяки не приймаються!»

— Ну, то він даремно. Народ давно виробив свої правила етики, і не нам його переучувати. Взагалі Амосов любить крайності.

— Можете й мене зараховувати до цієї категорії, але я не зупинюся ні перед чим, щоб тільки покласти край таким неподобствам, якими дискредитується радянська медицина, підривається її соціальний характер, її істинна народність.

— Гарзд, я поговорю з своїми,— пообіцяв Дубченко примирливо, але спохмурнів, зічено кивнув на прощання.

— Майте на увазі,— зробив вигляд, що не помічає його зіченості, академік Журба,— Це вже ідеологія. А ідеологія — річ надзвичайно відповідальна й тонка. Кажу подружньому, одними розмовами тут не одбудешся.

— Зостаньтеся на хвилину,— зупинив Дубченко Журбу й ввічливо кивнув на прощання Ользі Михайлівні, яка не промовила й слова, бо до неї ні разу не звернулися, ніби її тут і не було.— Ти що? — докорив він Журбі, як тільки двері за Ольгою Михайлівною зачинились.— Не міг прийти сам?

— По-перше, не тикайте! — підвищив голос Журба.

— Так ми ж наодинці,— знову широко розвів свої довгі руки Дубченко.

— Я з вами дітей не хрестив і не збираюся хрестити,— сухо сказав Журба,— тому на людях чи наодинці не дозволяю вам тикати. Це право моїх близьких друзів і колег. А по-друге, я прийшов з секретарем парторганізації інституту тому, що це стало предметом обговорення всього колективу, всієї партійної організації, зачепило наші кадри, звело нанівець величезну роботу по підготовці трьох важливих спеціалістів — за це ви теж маєте відповідати.— Він штовхнув двері, бо так і стояв на порозі, не повернувшись до столу Дубченка, і вийшов, не попрощавшись, все ще кипів увесь і не міг вгамуватись.

Ольга Михайлівна тільки глянула на нього — зразу все зрозуміла, ласкаво торкнулася його руки, яку він тут же сердито й невдоволено відсмикнув: не терпів ніжностей від сторонніх людей.

— Не хотілося б, щоб ви так хвилювалися,— сказала вона.— Цієї нервової енергії вам би вистачило рівно ще на одну операцію. А ви її витрачаєте чортзна на що.

— То, може, припинимо цю затію? — криво всміхнувся Журба.

— Не маємо права,— відрубала Ольга Михайлівна.

— Отож-то й воно,— сказав Журба.— Якщо не ми, то хто ж тоді? Треба себе не поважати, щоб з таким підлим явищем не боротися, щоб закрити на нього очі. А нервова енергія що ж? На те вона й дається нам, щоб її витратити, і розфасовочні апарати тут ні до чого. Такі вже ми з вами люди, Ольго Михайлівно: тратити себе до кінця. Переінакшуватися не будемо. Та й не з руки.

Коли вони, попередньо заїхавши до міністерства, приїхали в інститут, в приймальні їх чекали троє вчорашніх втікачів з документами в руках.

— От бачите, Ольго Михайлівно,— сказав Журба, не дивлячись на них.— Наш візит не пропав марно. Оце його наслідки. Що? — звернувся він до пригнічених і присоромлених шукачів легшого хліба й довшого карбованця.— Відправили назад? Здайте документи у відділ кадрів, а самі приступайте до роботи. Хоч знайте: за вас я й пальцем би не поворухнув! Борюся й відстоюю тільки принципи. Ідїть і знайте, що я вам ніколи не нагадаю про цей ганебний випадок, мої перші й, сподіваюся, останні блудні сини.

Як тільки Журба з Ольгою Михайлівною вийшли, Дубченко наказав зв'язати його з міністром.

— Оце тут у мене перебіжчики з Журбиного інституту,— почав він вкрадливим голосом, від якого міністра аж

млоїло.— Хороші спеціалісти, а ви ж знаєте, як наш академік круто забирає. Навіть заяви про переведення не завізував! Запропонував йти за власним бажанням.

— І правильно зробив. А де вони сьогодні, в тебе? То ти їх попросту вистав. І негайно! — не дав йому докінчити міністр.

— Як так? — перепитав Дубченко.— Молоді, перспективні, хочуть опанувати ще одну галузь медицини.

— А отак просто: жени їх від мого імені,— сказав міністр.— Нехай негайно повертаються і кланяються в ноги Журбі, щоб прийняв назад, а про мотиви їх переходу ще поговоримо і в міністерстві, і у вашій партійній організації.

— А що трапилося? — переполошився Дубченко. Чоло і лиса голова його миттю спітніли, на крилах носа схопилися прозорі краплі, а шия аж збуряковіла.

— Що трапилося,— передражнив його міністр.— Що то у вас за додаткові заробітки, якась такса на кожную операцію? Ось перевіримо все це й дамо тобі такого чосу, що й своїх не впізнаєш! А тих, що прибігли до тебе за довгими карбованцями, жени до біса, та пошвидше! Свої кадри треба готувати, а не чужі переманювати! Ми з тобою не один пуд солдатської каші разом з'їли, але я тебе й досі до кінця не збагну. Тобі довірили інститут, створений на пропозицію й наукове обґрунтування Журби, довірили, а ти вирішив, що й справді бога за бороду спіймав,— міністр кинув трубку, і Дубченко похапцем натиснув кнопку:

— Сюди їх!

Три втікачі, які вже встигли приступити до роботи на новому місці, терміново покликані до Дубченка Еммою Петрівною, розгублено дивилися на нього, нічого не розуміючи, переглядалися.

— Міністр розпорядився відправити вас негайно назад. Моя машина вниз, підкине! — Він сам звів їх ліфтом униз, посадив у службову машину, грюкнув дверцятами.— В інститут серцевої й судинної хірургії, на сьомий пагорб, до Журби! — наказав водієві.

Так троє блудних синів повернулися до рідних пенатів.

Та не припинилися разом з їхнім поверненням чутки про хабарі в інституті Дубченка і не склав своєї зброї академік Журба! Цією справою зайнялися слідчі органи — слів і чуток до справи не підпишеш. А зібрати факти, на жаль, не вдалося, бо ті, хто комусь і похвалився про «подяку»

співробітникам Дубченка, відмовлялися від своїх слів, як тільки справа доходила до підтверджень. Боялися, мабуть, що й самим доведеться відповідати.

Вона подзвонила неждано-негадано: в день великого міжнародного матчу, коли до Києва привіз свою знамениту команду — володаря Кубка чемпіонів — відомий ще з англійської першості світу Франц Беккенбауер, або, як його називали не лише в ФРН, а в усій Європі, Кайзер Франц — великий футболіст, елегантний і ввічливий захисник — може, єдиний у світі. Весь Київ рушив на стадіон дивитися Кайзера Франца та його команду з надією, що київське «Динамо», яке щойно виграло фінальний матч в угорського «Вашаша» й стало володарем Кубка кубків серед європейських команд, виграє на своєму полі в команди «Баварія» і тим самим впише і своє ім'я в історію європейського і світового футболу. Академік Журба, завершивши вдалу операцію, напившись чаю й відпочивши за партією шахів із своїм асистентом, зібрався саме виходити з кабінету, щоб їхати на матч, і тут подзвонила вона.

— Я в Києві, — сказала милим, спокійним і ніжним голосом, — і хочу тебе бачити хоч на хвилину.

— Як ти опинилася в Києві? — здивувався Журба. — Чому не попередила?

— Все розповім при зустрічі, — сказала вона. — У тебе до початку матчу залишилося зовсім мало часу, а нам конче треба поговорити. Жду тебе на Бессарабці біля зупинки таксі. Водія можеш відпустити, щоб не впізнав мене. — Вона повісила трубку.

Журба був збентежений і цим дзвінком, і поспішливістю, що не завадила, проте, Наталі так детально розпорядитися всім, аж до водія включно, і наказав їхати якомога швидше, бо часу й справді залишалось обмаль. Зупинив машину біля пам'ятника Леніну, спустився в підземний перехід і, піднявшись сходами на Бессарабську площу, побачив у черзі до таксі її високу, ставну, елегантну постать у світлому легкому пальті. Ледь прогнута в тонкій талії, вона вирізнялася з натовпу тонким профілем, світлим лицем, опроміненим усмішкою, ніби заздалегідь приготованою для нього, і коли він підійшов ззаду і взяв її міцно під руку, вона, не обертаючись, ступила із черги вбік, з першого ж кроку потрапила з ним у ногу і сказала, що бачила його ще на бульварі Шевченка.

— Ти мені наче один у всьому світі, — сказала вона і

тільки тепер глянула на нього із затамованою жагою й любов'ю.

Від того погляду Журбі наче теплом війнуло в лице.

Тисячі людей вирували навколо них, поспішаючи Басейною до стадіону, молодь перестрибувала чавунну огорожу бульвару, сміялася й перегукувалася, а вони йшли наче по дну моря, де взагалі немає звуків, і чули тільки одне одного, а може, тільки бачили, а слова додумували й уявляли, тому й вимовляти їх не треба було. Сонце світило весело й безтурботно, ще тільки призвичаюючись до того, щоб гріти землю, й само, здається, раділо з своєї щедрості. Вже зеленіли ранньою й ніжною зеленню дерева, синіло високе небо над пам'ятниками й соборами — це старовинне місто несло їх своїми вулицями, дарувало щастя відчувати себе його часткою і бути щасливими своєю близькістю навіть у натовпі.

— Чого ж ти мене ні про що не питаєш? — глянула Наталя на нього, ніби обсипала раннім листям — такий зелений був її погляд.

— Про що не питаю і що не почую у відповідь, — сказав Журба, схвильовано пригортаючи її руку до себе міцно й нетерпеливо, — краще вже нам не буде, як зараз. Ти ж знаєш, у мене дуже розвинене передчуття. Просто якась дивовижна інтуїція!

— І що ж вона тобі підказує? — усміхнулася Наталя.

— Що ти вийшла заміж за Сашка і оце приїхала з ним на матч, яким зовсім не цікавишся...

— У тебе і справді напрочуд дивовижна інтуїція.

— Авжеж, — Журба глянув на годинник, — рівно на п'ятнадцять хвилин. Хіба ж це побачення?

— А ти не ходи на матч, і ми будемо цілих дві години разом. Вези мене, куди хочеш. Я завжди твоя. Бо тебе мені ніхто не замінить, з твоєю знаменитою інтуїцією. — Вона глянула на нього закоханими очима, і він повірив їй як ніколи. — Мій коханий, — сказала вона, ніби молилася і просила пробачення одночасно, — моє щастя й надія. — Вона зупинилася, пустотливо зазирнула в порожній під'їзд і взяла його за руку. — Ходімо туди поцілуємось...

— Краще вже тут, — сказав він, підтримуючи її жартівливий тон, і поцілував у щоку.

— Не так, — хитнула вона головою. — Я хочу не так...

Люди мчали повз них, не звертаючи уваги й нікого не помічаючи, піддавшись єдиному прагненню — пошвидше добутися до стадіону.

— Зараз це неможливо,— сказав Журба.— Мене там ждуть і будуть дивуватися, якщо я не прийду.

— Твої співробітники?

— І діти. Співробітники знають, що ніяких невідкладних справ в інституті зараз немає, а діти звикли, що я таких матців не пропускаю. Зустрінемося іншим разом.

— О мій повелителю,— сказала вона благально.— Слухаюсь і підкоряюся, бо я довічна ваша раба, що б не було.

За її напускною веселістю він відчув гіркоту і безмежну щирість і знову поцілував її.

— Потім,— сказав він.— Зустрінемося не серед футбольних уболівальників і поговоримо про все серйозно.— Він погладив її по щоці, долаючи непереможне бажання обняти й покинути все та втекти з нею кудись назавжди, але знав, що тепер це вже зовсім неможливо.

Він крутнувся, ступив крок, і натовп підхопив його з такою пожадливою нетерплячістю, наче вже давно втомився чекати, й поніс до воріт стадіону, мов скалку. Навіть несила було оглянутися, а коли й спромігся, то нічого й нікого не можна було вже побачити, крім рухливого й нетерплячого натовпу.

Гру відомої команди можна було назвати справжнім футболем — що є мистецтвом для талановитих виконавців і насолодою для глядачів, і це розумієш по-справжньому, коли бачиш віртуозів: Пеле, Бобі Чарльтона чи Франца Беккенбауера, як оце зараз. Пластичні і вкрадливі рухи, котячий крок, дивовижна легкість, невимушене володіння м'ячем, гарне бачення поля й інтуїтивний вибір позиції, коли атаку спрямовували саме туди, куди щойно прослизнув Беккенбауер, заздалегідь передбачивши намір противника. Важко було сказати, чого тут більше — краси чи сили — про це якось не думалось і не хотілося думати. Цим насолоджувалися всі, хто потрапив того разу на Центральний стадіон і мав щастя бачити такий матч. Всі уболівали за своє «Динамо», а не зводили очей з Беккенбауера, який виділявся поміж усіх спортивністю, елегантністю й бездоганним володінням м'ячем. М'який пружний біг, доторк до мяча, ніби між іншим, само собою — і він уже в центрі атаки — володар не лише м'яча, а й усієї гри. Все крутилося й розкручувалося навколо нього, і гравці нашої команди, швидкі, рішучі, по-юначому запальні, заздалегідь націлювалися саме на Беккенбауера. Він умів так вибрати по-

зицію, так читав гру, що його не можна було оминати в жодній ситуації. Тож нестримний і наполегливий Блохін, який знав, чого хотів, а хотів того ж самого, що й кожен із ста тисяч болільників — гола! — вміло уникав його, зміщуючись вліво на самісіньку бокову лінію поля, виманював на себе лівого захисника й лівого хавбека, відкриваючи простір для своїх товаришів — Колотова, Веремеева чи Мунтяна, але на шляху в тих ставав Беккенбауер — захисник, що вмів у якій завгодно ситуації підстрахувати своїх партнерів.

Матч був принциповий: розігрувався Суперкубок між володарем Кубка чемпіонів та володарем Кубка кубків — хто з них переможе в двох матчах, на своєму й чужому полі, той і стане найсильнішою командою Європи. Та хоч якою високою була ставка в цій грі, хто б тут не переміг, болільники будуть задоволені змістом і красою гри.

Затамувавши подих, кияни й гості стежили за ходом матчу, в якому раціональна й цілеспрямована гра молодій київській команді розбивалася об майстерні редути, вибудовані гравцями «Баварії» на шляху до воріт Майєра, бо Беккенбауер не лише віртуозно грав сам, але встигав керувати діями всього захисту й півзахисту. З'являвся поруч із нападаючими, як тільки зав'язувалася атака «Баварії», й опинявся біля самісіньких своїх воріт, як тільки Блохін з товаришами розпочинав з глибини поля свої нестримні рейди. Вони рідко сходилися один на один: молодий київський форвард обирав напрямки атак і будував їх саме так, щоб обійти Кайзера Франца, проникнути до воріт не тією зоною, в якій він його мав перехопити, а іншою, чужою, хоч би навіть і там, де чатував один з найпильніших захисників світу Фогтс. І коли Блохіну вдавалося самому обіграти Фогтса чи обійти його за допомогою пасів Веремеева за спину досвідченого захисника, на його найкоротшому і найвірогіднішому шляху до воріт виникав Беккенбауер, легкий і спритний, пильний і вправний.

Він атакував Блохіна в найнесподіваніший момент: ось Олег зараз проштовхне м'яч повз капітана «Баварії» і виїде один на один з Майєром! Але саме оцієї миті, якоїсь десятої частки секунди Беккенбауер і не залишав йому. Блискавичним і невловним рухом торкався м'яча раніше за Олега, знімав його буквально з ноги Блохіна, коли вже, здається, нічого не могло завадити знаменитому блохінському ривкові, і Олег останній свій рух робив у порожнечі — нога вже не знаходила м'яча, якого ще бачило око,

а Кайзер Франц уже виходив з небезпечної зони, обираючи найвигідніший напрямок руху, щоб видати в передню лінію гострий пас для прориву до воріт Рудакова, а той, помітивши Беккенбауера з м'ячем ще в штрафному майданчику «Баварії», вже кричав своїм захисникам щось застережливе, загрозливе і благальне, а сам, пильнуючи капітана «Баварії», задкував до своїх воріт, плював для чогось в шорсткі свої рукавички й продовжував подавати команди, до того крикливі й поспішливі, що вони навряд чи й могли щось підказати захистові й породжували якщо не розгубленість, то знервованість.

— Володю,— кричав Рудаков Мунтянові через усе поле,— йди на нього! Не дай йому видати паса!

І Мунтян ішов назустріч Беккенбауеру, бо ж тільки він і міг потягатися з ним у техніці й читанні гри. Вони навіть схожі були між собою елегантністю поведінки з м'ячем і противником, виконанням довгих націлених передач по діагоналі, проте численні прихильники Мунтяна не могли не помітити, що Беккенбауер в усіх прийомах, притаманних Мунтянові, ледь-ледь переважає його у завершеності, м'якості й цілеспрямованості виконання. Саме тільки оце «ледь-ледь», як і в мистецтві та літературі, вже давало на футбольному полі перевагу Беккенбауерові перед Мунтяном, а до того ж у нього були ще й добре розвинена інтуїція, вміння керувати грою всієї команди, збадьорювати й підказувати їй найкращі виходи з будь-якої ситуації.

Уміло прикриваючи корпусом м'яч, він прослизав повз Мунтяна вужем чи, як його називають, баварським вугрем — пружний і м'який, зовні наче й не дуже стрімкий крок неймовірно прискорювався у найпотрібнішу й найвідповідальнішу мить, і він випереджав суперника, одривався від нього хоч на кілька десятків сантиметрів і здобував дорогоцінну мить для прийняття єдино правильного рішення і його досконалого виконання. «Баварія» того року втретє підряд завоювала Кубок чемпіонів серед європейських клубів. Брайтнер, Хейнкенс, Бангоф і Хеннес, суворий і лютий на вигляд Шварценбек,— ці могутні гравці мали всесвітню славу команди сильної, зіграної, мобільної і раціональної. Проте явної переваги над киянами їм досягти не вдавалося: сила натрапила на силу, і в обох командах все робилося в ім'я результативної гри.

Емоції болільників брали гору над раціо, заступали кінцевий результат, ніби в цьому матчі Беккенбауер грав свій, незалежний мікроматч проти наших півзахисників і

нападаючих, який він мав право й виграти, так вигідно вирізнявся поміж усіх на полі і так красиво і впевнено діяв. Тепер Журба переконався у справедливості оцінок, які могли здатися й справді здавалися надто завищеними, доки не побачиш Беккенбауера на полі власними очима.

Центральна трибуна, де він мав постійний абонемент, знаходилася над виходом з роздягалень на поле, і тому гравців було добре видно. До цього проходу, відгородженого з обох боків по біговій доріжці бар'єрами й рядами міліції, кинулися найтепераментніші уболівальники, як тільки пролунав свисток судді про завершення першого тайму, щоб подивитися на футболістів зблизька. Особливо приваблював Беккенбауер — йому кричали грубуваті слова привіту, кидали квіти, але він навіть голови не підвів, ні на кого не глянув і здавався з усіх двадцяти двох футболістів найутомленишим.

— Ну, просто чарівник якийсь, цей бісової віри Беккенбауер! — сказав міністр, адресуючись до Журби. — Я сьогодні так увесь тайм і продивився на нього, наче наших і не було. Навіть про Мунтяна всі забули.

— Чого там забули, — заперечив Дубченко, поглядаючи на мовчазного Журбу, ніби передчуваючи його заперечення й намагаючись вгадати й випередити його. — Як на мене, то нічого особливого в цьому Беккенбауерові немає.

— Надайте мертвим хоронити мертвих, — сказав Журба, — а талановитим помітити й зрозуміти талановитих. Щоб гідно оцінити талант, треба бути й самому талановитим.

— Що? Справжні таланти ніколи ніким не захоплюються? — спитав міністр, посміхаючись до Дубченка.

— «Optumus quisque basere quam dicere, sud ab aliis bene facta quam ipse aliorum parare malebat», — процитував Журба з явним презирством до Дубченка. — Тобто: «Кожна достойна людина прагне діяти, а не говорити, вислуховувати від інших хвалу своїм славним діянням, а не самому розповідати про діяння інших», — як казали колись римляни, — підтримав міністра Журба.

Дубченко промовчав, поглянув на міністра, шукаючи поради: цьому Журбі що не скажи, все одно звинуватить у всіх смертних гріхах. Міністр, проте, на Дубченка не дивиться. Здається, зовсім забув про нього.

— За все життя не бачив такого гравця. Що ви на це скажете? — допитувався він Журбу.

— Абсолютно згоден з вами,— сказав той.— Про нього з повним правом можна сказати: *Os homini sublite dedit* — бог дав смертному чоло, звернене вгору.

— Але ж так само грає і наш Мунтян. Ніскілечки не гірше. Я як порівняю...

— А ви не рівняйте,— порадив Дубченкові Журба.— Таланти треба не рівняти до всіх, щоб принизити й спростити, а навпаки, збагнути й підкреслити їхню самотність і неповторність, оте «ледь-ледь» не приглушувати й відкидати, а підкреслювати, підмічати й з'ясовувати хоча б собі, щоб зрозуміти, в чому воно полягає. І, як тільки зрозумієте, одразу збагнете всю велич і непересічність таланту, що збагачує нас усіх, коли тільки не існує замкнено, як річ у собі. Беккенбауер грає на команду і зовсім не прагне виділитися чи показати себе...

— А по-моєму, тільки те й робить, що виділяється,— вперто стояв на своєму Дубченко.

— Само собою виходить, що він виділяється,— сказав уже й міністр.— Невже важко визначити, що кожен жест, кожен пас Беккенбауера спрямований на те, щоб принести користь команді, а не собі — він же немов керує всією грою «Баварії», і оборону цементує, і атаку розпочинає й спрямовує. Хіба ти не бачиш?

Дубченко мовчав.

— Чи ти такий впертий, що не хочеш помічати?— сердився міністр.

— Я його просто не люблю,— сказав Дубченко похмуро.— Ото потрапить хто на зуби, як почнуть його хвалити, то хвалять, коли вже й ні за що. А Мунтян наш не згірший, тільки про нього мовчать.

— А-а-а, ви ревнуєте його до слави! — здогадався Журба.— Ревнувати жінку — великий гріх...

— ...якщо вона ще й не заслуговує,— докинув міністр і засміявся.

— ...а ревнувати талант до слави,— продовжив Журба свою думку,— це гріх подвійний. Можна сказати, злочин. Ним страждають, немов хворобою, люди неталановиті. Простіше сказати — бездарні. Бійтесь уподібнитися їм, Дубченко.

— Він розбирається у футболі, як я в корані,— примрливо сказав міністр.— Давайте поговоримо про справи...

— А це ж і є справи,— не погодився Журба,— та ще й які! Особливо для директорів науково-дослідних інститутів, де постійно треба відрізнити справжній талант від

бездарності й відповідно визначати їхню долю. Ну принаймні їхню діяльність. Спрямовувати й об'єктивно оцінювати не лише роботу, а і її результати та здібності кожного.

— Цьому треба навчитися,— сказав міністр.— А ми з вами зобов'язані допомогти.

— Ви зобов'язані,— сказав Журба.

— А ви?

— А я — доброволець. Схочу й зумію — допоможу, не схочу — до побачення, і поминайте, як звали.

— Не наговорюйте на себе,— сказав міністр.

— На мене є кому наговорювати і навіть анонімки писати. Я кажу те, що є: схочу допомогти — допоможу, а не люблю людину, то й прикидатися не буду, пальцем не поворухну.

— А за що ж вам недолюблювати Дубченка? — спитав міністр.

— Хоча б за те, що він не вміє помітити й зрозуміти талановитості. Де вже йому, бідному Дубченкові, розпізнати талант хірурга чи просто лікаря-ординатора? Тут вся преса, всі засоби інформації на весь світ рознесли славу про Беккенбауера, та він не помічає, впритул не бачить, а там — зовсім жовтороті хлопці приходять з інституту, як він з ними впорається? Як він зуміє визначити вдатність і талант кожного? Я б на вашому місці...

— Ну досить,— зупинив Журбу міністр,— бо скоро другий тайм розпочнеться, і я забуду те, що хотів вам сказати: в Болгарії на Золотих Пісках у липні розпочинається міжнародний симпозіум кардіологів. Чи не змогли б ви очолити нашу делегацію? Мені сьогодні перед матчем дзвонили з Москви, просили....

— Не зможу,— сказав Журба, не чекаючи, поки міністр закінчить свою думку, бо зміст її було вичерпано попередньою фразою.— Ви ж знаєте, які готуються операції на найближчі два місяці.

— А кого б ви порадили? — спитав міністр довірливо і якимось інтимно.

— На керівника — нікого, а до складу делегації просив би включити колишню мою ученицю, що захистила дисертацію під час стажування в нашому інституті й вісім років оперувала за моїм методом, а зараз перейшла на викладацьку роботу.

— Знаю,— сказав міністр і назвав Наталю.— Підходяща кандидатура. Можемо рекомендувати її й на керівника. Дивлячись, хто поїде з Москви.

— Не варто,— заперечив Журба.— Вона знесла нещодавно тяжку операцію — я сам її й оперував.

— Коли ж це було, що я не знаю? — здивувався міністр.

— На початку зими.

— Ну, вона ж зовсім молода ще людина, певно, вже оговталась після операції.

— Так, але їй буде ще тяжко. Керівник делегації відповідає за всіх, та й доведеться там додатково засідати. А їй ще не варто перевантажуватись.

— Скажіть відверто,— нахилився до Журби міністр,— крім операцій, які ви запланували на цей місяць, вас ще щось затримує?

Журба подумав: говорити чи ні?

— Затримує,— зізнався він.

— Хто чи що?

— Моя хрещена. Їй треба зробити операцію з приводу остеохондрозу — зовсім позбавлена руху, майже не встає.

— А скільки ж їй років? — спитав міністр, вже щось прикинувши.

— В тому-то й річ, що багато...

— Губите ви свій талант,— знову як з кілочка вихопився Дубченко.

— ...крім мене, ніхто й не візьметься,— сказав прохально Журба, пропустивши репліку Дубченка повз вуха.

— Це ж операція не вашого профілю,— зауважив міністр.— Може, нехай ось він...— кивнув на Дубченка.

— Нізачо! Щоб потім мене звинуватили.

— Ось бачите,— розвів руками Журба.— Куди підеш? Кому що скажеш? У кого попросиш допомоги?

— Ми його примусимо,— пообіцяв міністр, з презирством поглянувши на Дубченка.

— Операції з-під палиці не робляться,— сказав Журба.— І потім я своєї хрещеної йому не довірив би.

— О, Кайзер Франц виводить свою команду! — гукнув Дубченко, радий, що неприємна для нього розмова нарешті урветься.

— Подзвоніть вашій протезе, хай готується до поїздки, а про вашу участь ми ще поговоримо. Добре? — миролюбно підсумував міністр.

Журба мовчки схилився на бар'єр і уважно розглядав Беккенбауера, який уже не здавався таким стомленим, як на початку перерви, був акуратно зачесаний, підтягнутий і охайний, наче гра тільки починалася: він уже знову зібрався з силами і настроївся на боротьбу. Елегантніший і

трохи нижчий за могутніх своїх партнерів, він все одно виділявся з-поміж них своєю зібраністю, легким кроком і якоюсь непересічністю, що осявала всю його постать, і Журба тільки тепер зрозумів, що саме отак виділялася з першого погляду з-поміж інших його Наталя. Ось чому він так милувався грою Беккенбауера, підсвідомо вловлюючи цю мимовільну й невловиму подібність.

— Підмінимо вас обов'язково, — шепнув Журбі міністр, доки суддя ставив м'яч у центрі й жестом руки запитував капітанів, чи готові до гри команди. — Три роки не були у відпустці — це ж казна-що, — вилаявся міністр, і в цей час арбітр дав сигнал для продовження матчу. — Операція, може, ще й не знадобиться. Сьогодні ж скажу, щоб її поклали в неврологічне відділення обласної лікарні, а там порадились.

— Спасибі, — сказав академік Журба. — Нічого їй там одній гібти в своїй мазанці. Он м'яч летить до Беккенбауера — давайте подивимось матч.

Баба Катерина немало була здивована, коли в її двір ясної весняної днини в'їхала біла, блискуча, просто-таки празникова машина і люди в білих халатах — так щось чоловік з чотири — вийшли з неї і попрямували до хати.

— Вам кого? — гукнула вона, не підводячись з грядки, на якій саме висаджувала розсаду — бригадирка садово-городньої бригади, спасибі їй, не забула бабу, принесла звечора доладних помідорів.

Білі люди біля білої машини нагадували лебедів чи білих журавлів. Зупинилися й довго оглядалися, не помічаючи її за кущами агрусу й смородини, що вже й зазеленіли, ховаючи її від людського ока: вона бачила лікарів крізь просвіти в гілках, а вони її ні.

— А я осьдечки, люди добрі, на городі! — гукнула вона, піднявши руку, щоб її нарешті помітили. — Та не годна, бий його сила божа, підвестися.

Люди в білих халатах рушили до неї на город, ступаючи поміж висадженою розсадою і свіжими ямками, в яких вже з'явилися несміливі, мовби засоромлені паростки картоплі, з грудочками на клейкому листячку.

— Соромно й признатися, що не можу звестися на ноги, ну, та що ж зробиш: старість, кажуть, не радість.

Люди підійшли й опустилися навпочіпки біля неї. Молоді мовчали, а старший, з борідкою клинцем і в золотих окулярах на шнурку, взяв її за руку, почав рахувати пульс,

слідкуючи за годинником. Потім, відпустивши руку, уважно подивився в очі, трохи піднявши за підборіддя, і тільки тоді спитав:

— Оце все самі посадили?

— Яке там садіння,— рачкуючи, відмахнулася баба Катря,— ото тільки й того, щоб город не гуляв, бо від людей соромно. Та й самій же картоплина, цибулина, баклажанчик та бурячок згодяться. Як же без них жити. А доки живеш, то й працювати треба.

— А ми оце приїхали за вами, щоб у лікарню забрати тавилікувати...

— Еге,— махнула баба Катря рукою,— горбатого вже могила виправить. Лікуйте он молодих.

— Молоді й так здорові, а ми вас на ноги поставимо, болі в потилиці й у шийних хребцях знімемо — сапати вже зможете самостійно, як люди, на ногах.

— Де там мені вже спати. Отак, рачкуючи, полоти звикла.

— Давно?

— Та вже років з п'ять, щоб не збрехати. Я тепер ті роки не дуже й запам'ятовую — біжать, біжать за водою,— баба Катря подивилася на старшого, якому на вигляд було легко дати й шістдесят і сімдесят і який все одно здавався їй молодим, потім перевела погляд на жінок — двійко їх тулилося одна до одної, як сестри.— Практикантки? — спитала вона професора, кивнувши на них.— Що то молоде, аж дух радується дивитися на них.

— Не такі вже й молоді,— озвалась одна з них.— Вже й дітей маємо, й лікарями працюємо не один рік.

— Хіба й не вік,— похитала баба головою,— все життя попереду. А оце ж ви мене зібралися куди забирати аж у город?

— Так,— сказав професор.— В обласну лікарню, в стаціонар.

— Е-е-е,— сказала баба Катря,— ніяк не зможу. І город не посадила. Та й курей же ні на кого покинути. Приїздить на тім тижні: я й з городом впораюсь, і курей комусь приручу, а зараз не можу.

— Зможете,— сказав професор.— Хіба у вас немає сусідів?

— Сусіди є, але в кожного свої клопоти, своє хазяйство.

— Тоді ми попросимо голову колгоспу, щоб за вашим господарством приглянули та й город досадили.

— Та що це ви, люди добрі,— змолилася баба Катря.— Тому бідному Ковальчукові ніколи і вгору глянути, а я оце з своїм городом голову йому морочитиму! Та мені очі від сорому вилізуть. А люди що скажуть?

— А нам що міністр скаже? Це ж він розпорядився, щоб ми забрали вас негайно до лікарні.

— Міністр від вас далеко, а люди наші поруч. Скажете йому, що вже поклали, а заберете на тому тижні — яка різниця? Тільки жаль, що ото машину таку красиву гнали, та й самі в таку далечінь забивалися. А все це Журба — мій хрещеник, хай бог йому помагає.

— Академік Журба? — здивувався професор.— Він що, родом з вашого села?

— А ви ж думали,— гордовито сказала баба Катря.— Я його й до хреста носила...

— Аж дивно, що Журбу колись хрестили,— сказав молодий аспірант, що досі мовчав, а тепер якимось ніжно й запобігливо поглянув на ту білолицю жінку, що теж і досі не проронила й слова.— Тепер Журба сам кого хочете й охрестить, і вихрестить.

— Лайливий? — здивувалася баба Катря.— Я ж його з пуп'янка знаю: такий добрий та лагідний... Ось і цієї зими приїздив та й до мене, спасибі йому, заходив, піч мені натопив, чаєм напоїв. Не може він лаятись, не може на людей кричати.

— Ще й як кричить,— сказав, усміхаючись, аспірант, знову поглянувши на біляву жінку.

— То ви його не знаєте,— сказала та суворо і ніби аж ображено.— Він тільки на операціях буває різкий і не терпить нехлюйства, а з хворими ви чули, як він розмовляє?

— Ласкаво? — схопилася баба Катря.— Правда ж? От моя розумнице,— сказала вона розчулено й погладила руку білій, навдивовижу привабливій молодій жінці.— Так ви знаєте його?

— Наталя Йосипівна вчилася у Журби, оперувала з ним,— сказав молодий аспірант, завбачливо заглядаючи білявій в обличчя, ніби казав усе те не бабі Катерині, а їй самій.

Та ніяковіла й хмурилась, але не перечила, як здалося бабі Катрі, з чемності.

«Ти диви, яке наврипливе!» — з осудом і деякою ревністю подумала баба про аспіранта, а вголос сказала:

— Значить, зрозуміла його душу.— Вона знову погладила білу тендітну руку жінки своєю порепаною й шорсткою, з шкарубкою землею на пальцях.

— Ще й як,— задумливо мовила Наталя, з сумовитим жалем, співчуттям і прихованою ніжністю глянувши на бабу Катрю так, ніби зізналася бог знає в якій таємниці.— Він мені життя врятував.

— Он як! — здивувалася баба.— Невже ж така молода й доладна жінка могла так захворіти на серце?

— Як бачите,— сказала Наталя.— А ви кажете, молоді. То ми тільки вам здаємося молодими. Шурочка й справді п'ятий рік працює, а я вже й забула, коли інститут закінчила. Де вже та молодість.

Професор подивився на годинник і підвівся.

— Давайте, Катерино Трифонівно, збирайтеся, бо нас у місті невідкладні справи чекають.

— Та як же це так, ні сіло ні впало — бах! — поїхала. Хіба ж так робиться в людей?

— Тепер тільки так і робиться,— сказав аспірант.— Ніколи роздумувати та чухати потилицю.

— Якби ми тільки чухали потилицю, то що б ви і їли,— образилася баба Катря і почала підводитися.

Їй кинулися помагати, тільки Наталя сиділа на землі, як і досі, дивилася на хрещену свого Журби і вловлювала щось більше, ніж проста людська немічність.

— Ходімо, дочко, в мої хороми та допоможеш мені зібратися, бо, мабуть же, треба їхати, раз велять.

— Треба,— сказала Наталя, легко підвівшись, обтрусилася халат і взяла стару попід руку,— тільки доки ви будете збиратися, я хочу піти глянути на Журбину хату. А вам ось і Шурочка допоможе. Може, сестру його побачу.

— Навряд,— сказала баба Катря.— Вірка зараз коли б не в колгоспі з коровами. То й Микола там же — обоє на фермі працюють.

— А я у гості і не збираюся, просто на хату гляну.

— Тільки що ти там зараз побачиш. Хіба що сад, добрячий сад мій кум насадив перед смертю, царство йому небесне. Сходи, а чого ж, раз маєш бажання. Отак понад ставом іди при самому березі і якраз на їхню хату і вийдеш, перша в нижньому ряду, городом до ставка.

Наталя вийшла на зазеленілий моріжок над ставом, побачила табунці гусей на його берегах і білу хату над спокійним і чистим плесом, йшла рівнесенькою, добре втопта-

ною стежечкою понад ставом і роздумувала, що саме тут ходив малий і дорослий Журба, його батьки, сестри й друзі, тут розпочався світ, у якому він зріс, сформувався як людина, який породив перші, найвідчутніші й незабутні враження, радощі і печалі. Цей степовий став, це тихе й непримітне село завжди були з ним повсюди, і за його мірилом добра і зла він мимоволі вивіряв увесь світ, сам того не помічаючи. Мабуть, завдяки складним стосункам його жителів із суворою степовою природою, з суховіями й чорними бурями, з ураганними вітрами й бурхливими грозами, він зріс і лишився на все життя суворим і невибагливим до умов життя, максималістом у поглядах, у стосунках з людьми, і вона саме за це любила його найдужче.

Хата сумовито поглядала невеликими вікнами з-поміж дерев, немов журилася не знати за чим: за господарями, що вмерли порівняно молодими й покинули її, чи за Журбою, що замолоду пішов з неї у великі й далекі світи, і вона ніяк не може про нього забути. Чисто підметений двір, зораний і посаджений город свіжо й привабливо чорнів гарно впораною землею, на якій виразно і яскраво виділялися рядки ранньої цибулі й часнику, лапати кущики картоплі, при самій воді сизуваті рядочки біластої, немов оцинкованої капусти, а виноград, відкритий і підв'язаний на пружному дроті в шпалери, ще хоч і не викидав листя, але вже готовий був і розвиватися й плодоносити — такі чисті та охайні були міжряддя, така туга й потужна лоза з набубнявілими бруньками, що от-от мали лопнути під теплим сонечком, народивши майбутній цвіт і листя.

А хата журилася. І Наталя, стоячи на порожньому подвір'ї, відчула всю нездоланність відстаней і розлук, що пролягли між цією хатою з її жителями і Журбою. В тиші й самотині вона реально відчула, як тут ждали й виглядали Журбу, як раділи його коротким, несподіваним і надзвичайно рідким наїздам. Вона немов пережила свої власні розставання із ним, свої чекання й радості зустрічей.

Наталя перейшла двір, спустилася стежкою до ставка, і весь час з першої хвилини, як тільки зайшла на подвір'я, відчувала, як її обступили дерева й не зводять з неї очей. Вони були ніби наелектризовані майбутнім цвітінням — здається, тремтіли й мліли кожною гілочкою, тягнучись до сонця. Може, й завтра, не дїждавшись ранку, вони дружно вибухнуть пречисто білим святковим сяйвом, подарують красу людям, мед бджолам, радість і гордість тим, хто садив їх і доглядав. А зараз все тут було сповнене тривож-

ного очікування, що передалося й Наталі, дивно й незвично хвилюючи її, завдаючи щемливої печалі. Біля ніг хлюпотіли легенькі хвильки, за спиною наливався соками сад, кожне дерево в ньому було неповторне й окремішне, як і людина, і здається, ці дерева, як і люди, дивувалися з цієї білої вродливої жінки, що забрела сюди з далеких доріг та небавом піде звідси назавжди. Біла-біла, тендітна й ставна, вона й сама була схожа на молоде квітуче дерево. Вони б її з радістю прийняли у свій сад, якби вона згодилася тут залишитись.

Але жінка рішуче повернула від ставка, перейшла двір і сад, поминула ворота й попрямувала вулицею, ні разу не оглянувшись. Деревам стало прикро: вони і її тепер ждатимуть, хоч вона ніколи сюди більше й не прийде. Вони перестали дивитися їй услід і віддалися сонцю, ще жадібніше простягаючи до нього своє гілля, спрагло ловлячи його проміння. Ця жінка лишила деревам ще більшу справу біло зацвісти, біло заясніти, закрасуватися на радість собі і людям. Була й пішла, ні разу не оглянувшись. У цьому було щось гірке і прикре, тільки дерева не могли знати, що саме.

Син з'являвся в його інституті дуже рідко і тільки в екстраординарних випадках: Журба був переконаний, що наслідування батьківських професій дітьми — процес корисний і поступальний, бо ж, як правило, продовжуючи справу батьків, діти йдуть далі, розсовують обрії науки й практики, яку дістають з перших рук замолоду, а то й з юності. Але він протестував проти того, що престижні батьки беруть своїх дітей під крило в керовані ними установи й надають їм незаслужених прав, створюють умови для просування по науковій та виробничій драбині. Родина Патонів, на яку в таких випадках посилалися його опоненти, служила не так взірцем батьківського покровительства й опікунства, як зразком безприкладної вимогливості й об'єктивності Євгена Оскаровича: він ніколи не виділяв своїх синів, не надавав їм переваги перед іншими своїми співробітниками, а часом навіть притримував, занижував їхні успіхи й досягнення. Та й те ще сказати: забрати до себе синів, щоб гібти з ними над випуском танків у необладнаних цехах і лабораторіях — не дуже вже й велика перевага.

Отож син Журби, хоча й пішов у хірургію вслід за батьком, перейнявши його знання й досвід, проходив практику,

стажуватися й працювати почав не в нього. Одержав призначення в інститут до Старостенка.

— Єдине, що можу собі дозволити,— сказав Журба синові,— це попросити такого видатного хірурга й ученого, щоб узвав тебе до себе в науку. Та й то за однієї умови: якщо ти йому підійдеш і виправдаєш надії. Май на увазі, це теж неабияке щастя. Те, що знаю й умію я, ти обов'язково знатимеш і умітимеш. А те, чого навчишся в Старостенка, стане твоїм власним набутком. Раз він бере тебе, вважай себе щасливчиком. А я не хочу, щоб про нас з тобою говорили і навіть думали, що батько шукає тепленьке місце для свого синочка. Ні тобі, ні мені це ні до чого. А до мене приходитимеш тільки тоді, коли я дозволю чи коли в тебе виникне потреба порадитися, висловити свої сумніви чи виконати доручення свого шефа в нашому інституті.

Синові змалечку нічого не треба було повторювати — він затамлював усе з першого разу, не ходив до нього, навіть коли батько й запрошував. А це ось з'явився зранку, до операції, суворий і зосереджений, зайшов до кабінету під час так званої п'ятихвилинки, пересік все приміщення й став біля нього, зіпхавшись на підвіконня.

— Сядь,— сказав йому батько.— Не люблю, коли стоять над душею.

— Немає на чому сісти,— сказав син.— І потім за двадцять хвилин у мене починається операція, і я приїхав тобі сказати, що до нас привезли в тяжкому стані твого товариша — колишнього секретаря Баштанківського райкому партії, і шеф хоче з тобою порадитись.

— Буду о третій,— сказав академік Журба.

— До третьої не встигнемо,— нагадав йому асистент.

— Не встигнемо? — перепитав, ніби здивувавшись, Журба.— Тоді о четвертій.— Він глянув на сина стемнілим і гострим поглядом.— Що в нього, печінка?

Син кивнув.

— Рак чи цироз?

Син стенив плечима.

— Ти правий, не вмер Данило, так болячка задавила,— сказав Журба.— Ну, йди вже, нічого гаяти час.

Син вийшов не попрощавшись.

— Прокляття,— вилаявся академік Журба, стемнівши лицем,— скільки паскудства розвелосся на людину. Здоровий же був як лев! І на тобі. Старостенко вагається, значить...— Він не доказав, кивнув начмедові: — Давайте, що там у вас.

Під час операції він нервував і кричав на всіх більше, ніж звичайно, тільки асистента остерігався чіпати, все йому було не так, все заважало, наче операційна потіснилася, стала меншою чи прибавилося в ній апаратури, яку він ненавидів, не раз казав, що якби не став хірургом, то конструював би медичні електронні пристрої, портативніші й зручніші від існуючих, а то, мовляв, хірургів заїдають в операційних великогабаритні машини. Сьогодні вони були йому особливо осоружні: він ненавидів їх за те, що жодна з них не могла врятувати товариша, якого він знав давно і любив, хоч не дуже й часто доводилося зустрічатися. Це був друг юності, яких ми любимо не за розкіш існуючих стосунків, а за пам'ять про нашу юність і справжність.

Після операції він швидко прийняв душ і помчав до Старостенка. Той одразу ж звелів принести історію хвороби й останні наслідки обстеження.

— Що ж ви з ним збираєтеся робити? — спитав Журба, уважно ознайомившись з принесеним.

— На жаль, сьогодні ми ще безсилі,— скрушно розвів руками Старостенко.— Відправлю додому, хай там продовжують лікувати консервативно.

— Тобто відправите помирати,— сказав Журба, прикурюючи сигарету.— Це не робить честі вашому інституту.

— Етика,— знову розвів руками Старостенко.— Ви ж напевне читали дискусію в «Літературній газеті».

— Кому етика, а кому...— сказав Журба, затуляючись і не дивлячись на Старостенка.— «Кому темная вода — ни приметы, ни следа...»

— А що робити? — спитав той, ворухнувшись за широким та довгим столом.— Я нічого не можу вдіяти,— знаменитий хірург розвів натружені волохаті руки й безпорадно опустив їх на поліровану поверхню столу.

— Зніми Апіса з позолоченого трону, і божество перетвориться на звичайного вола,— процитував Журба із злістю.— Тоді спробую я.

— Це не ваш профіль,— спокійно зауважив Старостенко.

— Візьму в асистенти свого сина...

— Так, він саме й вів його, зробив усі обстеження — все знає. Але я б вам не радив...

— У вас є бібліографія зарубіжної періодики про операції на печінці?

— З цим усім обізнаний ваш син. Вони вдвох з моїм Борисом постійно стежать за пресою й зарубіжним патентуванням. Доручення по науковій практиці.

— Ясно,— сказав Журба, не дивлячись на Старостенка.— Ви переконані, що немає жодного шансу на порятунк?

— Теоретичні міркування дають деякі шанси, але все це поки що перспективи експериментальної хірургії.

— То, може, спробуємо врятувати мого товариша вдвох?

Старостенко помовчав, подумав, як відповісти м'якше.

— Ні,— хитнув він своєю великою чубатою головою.— Це надто великий гріх і надто непевний шанс.

— Яка безпорадність! — вирвалось у Журби поза його волею, і на обличчі з'явився біль.

— Так, безпорадність,— спокійно погодився Старостенко. без амбіції, без обурення, мудро й впокорено.

Та саме ця впокореність і спокій найдужче вразили Журбу.

— Так треба ж спробувати! — майже крикнув він.— Треба залучити досвід світової медицини і дерзати!

Старостенко усміхнувся:

— Гадаєте, сидимо склавши руки?

— Згорнувши знамена,— сказав Журба.— Так образніше. А головне, точніше: робити щось і робите, немов тримаєте облогу, а якщо приступом з одчайдушною сміливістю? Тоді більше шансів на перемогу, ніж на поразку.

— Ви міркуєте не як колега, а як обвинувач або представник якоїсь контролюючої організації чи комісії.

— Ах, обличше, професоре, який там контроль,— відмахнувся Журба.— Наче ви не знаєте, що гуманніше боротися за життя до останнього, ніж упокорено чекати заздалегідь визначеного кінця.

— У вас поганий настрій,— спокійно сказав Старостенко.

— Авжеж, як тільки дійде до істини, так все й списуємо на настрій, на знервований стан, на загострене сприйняття дійсності! Очі собі замилюємо. Алібі оберігаємо. Бо так вигідно й спокійно. Головне ж — сумління у всіх чисте: ми дотримуємось усталених норм і традицій, заведених з часів виникнення медицини. А настрої що ж? Який тут може бути настрій, коли людину відправляємо помирати, вмивши руки, мов Понтій Пілат. Людство й так уже тисячі років вмиває руки і вмиватиме доти, доки й знищить себе.

— Вам треба відпочити,— сказав ще спокійніше Старостенко.

— Чорта з два ми з вами відпочинемо,— сердито буркнув Журба і почав ходити по кабінету розмашисто й швидко.— Давайте подумаємо, хто б нам допоміг у цій справі? Ви ж знаєте своїх колег — хто з них найближче до вирішення проблеми. Я мушу зробити все, щоб врятувати свого друга.

Старостенко мовчав.

— Чи всі тепер орієнтуються в цьому питанні на вас?

Старостенко мовчки кивнув.

— Так треба ж щось робити! — зупинився навпроти нього Журба.— Я заберу його до себе, а тим часом давайте разом шукати засобів і помічників у цій справі.

— Спочатку поговоріть з ним, подивіться самі, а тоді вже й вирішуйте.

— Я його знаю ще зі школи — залізна людина...

— Що правда, то правда, міцний організм. Ціни б йому не було, якби не такий одіозний характер захворювання. Серце — хоч на лижах до Північного полюса відправляйся. Тиск просто студентський — сто двадцять на вісімдесят.

— Будь воно прокляте,— вилаявся Журба.— Ну, давайте я його подивлюся, хоч тут і так усе ясно.

— Заберете своєю машиною? Піду віддам розпорядження,— підвівся Старостенко.

— Так, санітарної ж не треба?

— Та він просто герой — ваш товариш. Справжній партійний секретар: ні скарг, ні хникання. Поводиться, як цілком здорова людина. Але ж я знаю, як йому кепської! Що-що, а це я знаю добре...

Старостенко вийшов, і Журба довгенько чекав свого пацієнта. Він би нізащо не вдався до такого зухвалого вчинку, якби це була стороння людина. Але ж це був його шкільний товариш, його друг, його однокласець, і він не міг погодитися, щоб його відправили додому вмирати. Він ще не уявляв, як рятуватиме його, але що рятувати треба, у цьому не сумнівався. Тут ніякий ризик не міг його зупинити: шукати яких завгодно засобів, хай навіть і помилитися, але зробити все, що можна й чого ще не робили до нього. Від цього правила академік Журба ніколи не відступав. Тим більше не відступить і зараз. Інакше це була б зрада і своєму другові, і своїм обов'язкам, і своєму призначенню й покликанню.

Він анітрохи не здивувався, коли його шкільний товариш зайшов до кабінету Старостенка, як завжди, в строгому

костюмі, в білій сорочці й модному галстуці, але Журбу вразив його змучений і просто-таки страдницький вираз обличчя, зчорнілого й схудлого, із запалими щоками, випнутими вилицями, загостреним підборіддям. Особливо вражали очі: вони побільшали і стали неприродно великими, їх ніби затягло всередину, а головне — в них було стільки скорботи й печалі, що її вистачило б на багатьох. Карі, з горіховим блиском, вони дивилися на Журбу ніби хтозна з якої далечини і вже прощалися з ним навіки. Комір сорочки був надто просторий, а костюм висів немов на вішалці. Він підійшов до Журби й подав йому худу, холодну руку і тут же висмикнув її й хапливо почав закурювати.

— Як? — здивувався Журба.— Ти й досі не кинув курити?

Той заперечливо хитнув головою:

— І не подумаю. Раз хочеться, значить, організмові не шкодить.

— Ну, цій доморошеній теорії ми покладемо край,— пообіцяв Журба.— У тебе печінка ні к чорту не годиться, а ти куриш...

— Кури не кури — все одно,— відмахнувся шкільний товариш.

— Я тебе забираю у свій інститут,— сказав Журба,— і ти будеш робити те, що я вимагатиму.

— Нащо це тобі знадобилося? — поглянув на нього скорботним поглядом, наче пожалів наперед, твердий і реалістично мислячий секретар райкому.— Старостенко ж відмовився мене лікувати...

— А я беруся,— сказав Журба.— І прошу тебе виконувати всі мої розпорядження. Інакше нічого не вийде.

— Ну то оцю докурю,— сказав його товариш,— і більше не буду. По правді кажучи, я й раніше міг би кинути — характеру б вистачило, але так легше зносити оце вимушене неробство, що dokonує мене дужче, ніж хвороба. Нічого немає гіршого за бездіяльність. Ти знаєш, я жодного разу за все життя не добув повністю відпустку на курорті. Половину якось протягну, а тоді навтьоки: ну їх до дідька, ці путівки — нудно, спасу немає.

— Доведеться змиритися,— сказав Журба, не зводячи очей з його змарнілого, змученого обличчя, а сам подумав: «Це ж золотий фонд нашої країни! Він буде добрим помічником у моїй боротьбі»,— рвучко підвівся.— Поїхали.

— До ваших послуг,— усміхнувся його товариш.

У машині він сидів мовчки, доки Журба заводив і прогрівав двигун, а потім сказав, не повертаючи до нього голови:

— Отак сидів би й сидів у твоїй машині, їхав би і їхав, аби тільки нікуди не приїздити...

Бічним зором Журба помітив, що його залізний товариш плаче: обличчя не судомилося й не кривилося, та в куточках очей застигли дві одинокі скупі сльозини. «Передчуття!» — подумав з прикрістю Журба, і в грудях у нього похолонуло.

На сьомий пагорб вони виїхали мовчки. Мовчки й з машини вийшли. А у вестибюлі до Журби кинулася висока й ставна молода жінка в барвистій легкій сукні і модних сонцезахисних окулярах, легко й невимушено чмокнула його в щоку, засміялась і взялась обома руками за руку вище ліктя:

— Ми летимо на Золоті Піски в Болгарію? І ти очолюєш нашу групу? Це ж чудесно!

Журба вивільнив руку й зупинився.

— Ні,— сказав він.— Я залишаюся. Треба рятувати товариша.— Він кивнув на свого супутника.— Познайомтеся.

— У вас серце? — одразу ж спитала Наталя.

— Як і у вас,— віджартувався той.

— У нього дуже хвора печінка,— сказав академік Журба,— і я буду його оперувати.

— Хіба Старостенко не зробить це краще? — здивувалася Наталя.

— Метр відмовився. У розвідку краще йти з близьким другом.— Він узяв свого супутника за руку й стиснув її.— Ні поранених, ні хворих товаришів не кидають ні на марші, ні під час бою. Будемо рятувати,— сказав він, не криючись і нічого не приховуючи.

— Тоді я теж залишуся й асистуватиму тобі,— сказала Наталя.

— Ти в цьому ділі нічого не тямиш,— сказав Журба.— Асистуватиме мій син, я вже домовився з нашим шановним метром. А ти на тому болгарському симпозіумі попитай людей — хто з них оперував печінку і як саме. І подзвони мені, я чекатиму.

— Але ж тебе призначено керівником нашої групи, мені сказали в міністерстві, що про це надійшов лист з Москви. Як же бути?

— Що це — вперше, чи що? — стеновав плечима Журба.— Як призначили мене, так призначать і когось іншого. Може,

й тебе. Головне — людину врятувати. Не забувай, про що я тебе просив.

— Може, ти проведеш мене на аеродром?

— Ні,— сказав Журба.— Можу дати машину. А мені не можна гаяти часу, треба одразу братися за підготовку.— Він поцілував її в щоку.— Жду твого дзвінка завтра ж. Бувай,— підштовхнув її до виходу, глянув услід і повернувся до товариша.

— А ти знаєш,— сказав йому шкільний товариш,— я вірю, що ти мене врятуєш. Досі не вірив нікому, а тепер вірю. Чого воно так?

— Сьомий пагорб,— сказав академік Журба і всміхнувся.— Халдеї вважали сьоме число щасливим. Будемо й ми сподіватися.

Проте Журбі довелося їхати в Болгарію, бо товариша його все одно треба ще було готувати до операції протягом цілого місяця. А у міністерстві наполягали:

— Тут обійдуться й без вас, а там, у Болгарії, матимете змогу проконсультуватися з приводу майбутньої операції з вченими інших країн. Та й звання ж зобов'язує...

— І без звання, і в ранзі академіка я робив і роблю тільки те, що дозволяють мені мої знання і вміння, і не можу робити це гірше або краще.

— Все правильно,— поспішили заспокоїти його в міністерстві.— Не треба тільки нервувати. Це так, до слова, бо в Москві вже дивуються: чому академік Журба постійно відмовляється їхати за кордон? І це не може не дивувати. Нащо вам викликати якісь пересуди?

— Самі йдуть на мене, мов хвилі на берег. Жодних зусиль не докладаю, а їх — хоч греблю гати. Під такою зорею, мабуть, народився: де не повернуся — пересуди, чутки, анонімки...

— Ну, ну, ну,— заперечив йому заступник міністра,— не перебільшуйте. Нікого в нас не люблять так, як вас. Нікого так не поважають. І добре. Ви цього заслуговуєте,— сказав йому майже суворо, і Журба відчув, як у душі ворухнулася вдячність.— Майте на увазі: із Золотих Пісків ви повертаєтесь до Москви і звідти разом з вашою ученицею летите до Сполучених Штатів на медичний конгрес ІЮНЕСКО.

— Хто так вирішив? — насторожився Журба.

— Президент академії,— розвів руками заступник міністра.— Він очолює радянську делегацію, він і набирає

кандидатів. Ми просто не заперечували з свого боку, коли нас спитали, хоча...

— Був привід заперечувати? — запитав Журба.

— Як би вам сказати, — сказав заступник міністра, ви́йшов із-за столу і пройшов до вікна.

Довго стояв там, дивлячись на заріччя, що синіло вже зовсім по-літньому: на свіжу зелень парку, на безсмертне творіння Растреллі — Маріїнський палац. Скільки на нього не дивися — не надивишся. І не можеш збагнути, в чому його приваби? Одноповерхова споруда й серед висотних будинків, що все тісніше обступали її, виділялася якоюсь незбагненою елегантністю, дивовижною завершеністю й простотою.

Журба теж підійшов і задивився на святково світлий палац і будинок Верховної Ради, над яким розвівався прапор Української РСР, палахкотів над прозорим куполом сесійного залу і ніби вінчав прекрасний задум архітектора Заболотного, втілений навіки київськими будівельниками.

— Як ваш керівник і комуніст, мушу застерегти, — заступник міністра розвернувся обличчям до Журби, глянув йому зблизька в очі і, зіпершись спиною на лутку вікна, сказав: — Президентіві яюсь... — Він помовчав, підбираючи слово, але махнув рукою. — ...Ну, значить, прийшла в академію анонімка про те, що ви... з Наталею... і таке інше. — Заступник міністра зробив ніяковий жест рукою: очевидно, йому нелегко давалася ця вимушена розмова. — Я дуже поважаю вас і схиляюся перед вашим талантом, не маю жодних сумнівів у глибині і щирості ваших почуттів.

— З часів Римської імперії немає засобів проти анонімників, а Дубченка, гадаю, вже час спинити, — сказав Журба. — Пам'ятаєте оті підкидні листи про Юрія Цезаря й Клеопатру? Їх знаходили в палацах патриціїв, senatorів, легіонерів, у їхніх синів, у воїнів, доки й не вбили Цезаря. Навіть імператор нічого не міг вдіяти проти наклепів і підбурювань. А що ж я можу?

— Я вже сказав: не давати жодних приводів.

— Якби це було можливо, Юлій Цезар правив би Римом і досі, — усміхнувся Журба.

Заступник міністра лишився суворим.

— Якби ви знали, як мені шкода і вас, і її, — сказав, і Журба тільки тепер зрозумів, що заступник міністра все вже давно знає,

— Що ж тепер вдієш,— сказав Журба.— Не так сталося, як гадалося. А змінити нічого не можна. Дякую вам за те, що все зрозуміли...

— Не знаю, як інші, а я вас обох розумію і знаю, що це не вина, а горе ваше обопільне.

— Горе? — здивувався Журба.— Чому ж тільки горе? Була й радість. Ще й яка! — Він усміхнувся.— Як би не склалося життя, все одно в ньому більше радості, ніж горя. Нехай все буде так, як є. Навіть якби я міг переінакшити щось, куди подіти прожиті роки. Це, вважаю, єдине, за чим я шкокую. Отут справді нічого вже не вдієш.

— Єдине, на що я сподіваюся, це те, що ви розумієте усю безнадійність ситуації, і не порушите родини. Знаючи вас, я дуже в це вірю. Інакше зчинився б такий скандал, що й турки б за морем почули.

— Перебільшуєте,— сказав Журба спокійно.— Мені не скандал страшний. Я не маю права Наталі світ зав'язувати, в неї ще все життя попереду. А з своїми рідними я б якось порозумівся.

— Для чого ви це говорите? — Заступник міністра поклав йому руку на плече, пильно глянув у вічі: — Ми ж тут тільки вдвох. І обоє знаємо, що вона вже ні з ким не буде щаслива. Ніхто їй вас не замінить.

— Я в цьому не певен, а ось передати їй весь свій досвід, спонукати ревно служити науці — мій обов'язок.— Журба одійшов од вікна, закурив.— В неї ще багато років життя попереду, а час, ви ж знаєте, найкращий лікар.

— Дивлячись для кого,— заперечив заступник міністра, все ще стоячи біля вікна.— Для Наталі час — не суддя і не лікар. Ви зав'язали їй світ давно і навіки, і тут нічого прикидатися: і виправдань, і пом'якшень годі шукати.

— Ви що — розмовляли з нею? — здивувався Журба.

— Авжеж. Спочатку з нею — вона ж жінка! І скажу з усією прямою: вона відвертіша за вас. Й рішучіша. Все мені виклала й попросила послати вас у Сполучені Штати разом. Каже, ви мусите врятувати друга і в змозі зосередитись на зовсім новій для вас науковій проблемі, а в цьому вона може бути неабияким помічником. Дивовижна жінка! Ніби за всі ваші фронтові горювання випало отаке щастя.

Журба сумно всміхнувся:

— Часто ловлю себе на тому, що дурневі дісталося. Або не заслужив такого щастя, або не вмію ним розпорядитися. Подумайте самі: вісім років не бачились! А якби й зішлись? Думаєте, краще було б? Що я — з дружиною живв

по-людськи? Весь час у роз'їздах — то за кордоном, то по нашій країні мотаюсь. Отак і з Наталею було б. Часу не лишається на особисте життя — загальна біда наша, якщо хочемо, а головне, можемо зробити у житті щось важливе. Ніколи, ніколи, ніколи! Завжди ніби в поїзді, що мчить без зупинок, і невідомо, де ти зійдеш і куди їдеш. Та ви це знаєте й самі. Отак би було й з Наталею.

— Може, це й слушно, — сказав по довгій паузі заступник міністра, — хоча ви й драматизуєте обставини нашого життя. А були б разом, то разом би й моталися. Як Тичина колись сказав? «Раз ми разом, значить разом!» Краще й не скажеш. Тільки не для вас це, мої любі, не для вас... Ідьте вже з очей.

— Спасибі, — ще раз сказав Журба, відчувши у глибині душі дивну вдячність.

— Навіщо б я згадував про це, коли б не був певен у вашій людській порядності й чесності. Вона одна із найдібніших ваших учениць і вважає найсвятішим обов'язком для себе продовжити розпочату вами роботу. — Заступник міністра швидко перейшов кабінет і вийняв із шухляди конверт. — Оце ось передаси міністру Сполучених Штатів, як побачиш... — рішуче перейшов він на «ти».

— Запрошуєте його до нас?

— Не твоє діло. Передай і все. А про товариша твого... — Заступник міністра вийшов з-за столу, наблизився до Журби і взяв його під руку. — Там така історія...

— Кажіть уже, не тягніть, — нетерпеливився Журба.

— Щойно дзвонив мені Старостенко, — кивнув невдоволено на телефон. — Досліджували гастрофіброскопом.

— Коли? — здивувався Журба.

— Сьогодні, доки ти оперував, та мився, та оце їхав до мене...

— Та ми ж домовлялися завтра!

— Завтра ти відлітаєш на Золоті Піски. Ну, а справи у твого товариша кепські. Гірше не буває: почався розпад печінки. Одна частка уражена серйозно...

— Це й рентген показував, — відмахнувся Журба. — А гастрофіброскопом не вдалося встановити, що саме: рак чи цироз?

— Не вдалося. Але один чорт. Врятувати могла б тільки трансплантація. Ото наше міністерство й звертається до їхнього міністра, може, у них є щось нове у цій галузі; і він знайде за можливе сказати, де там і хто, а головне як робить трансплантацію? Кого використовують донорами? До-

ходять чутки, що в Сполучених Штатах роблять такі операції успішно.

— Чутки,— буркнув Журба.— Мало тих чуток ходить по світу.

— Не бурчи. Я теж хотів би знати про це повніше й конкретніше, але Колумбійський університет, в клініці якого нібито опанували трансплантацію печінки, гордо мовчить.

— Освічені й досвідчені варвари. Від таких колись і планета загине. А все ж, спробую добутися до істини.— Журба почав прощатися.— Це єдиний спосіб врятувати товариша. Скільки вже нас залишилося.

— Щасливої тобі дороги й благополучного повернення,— сказав заступник міністра, провівши Журбу до дверей.

На Золотих Пісках стояло ранне літо. Море було тепле й синє, небо над ним воскове, а вітер, що прилетів сюди з Анатолійських берегів, легкий. Він обвівав Журбу пахощами моря, доносив плескіт хвиль і шум прибою, і важко було судити, скільки він летів сюди: всю ніч, півночі, з самого вечора чи тільки з досвітку. Але все одно віяв він пахощами далеких країв, і за ним ніби вставали сині береги Босфору, піщані мілини Африки, гірський ландшафт похмурої Туреччини.

Овіяний цим чужим вітром біля розчинених дверей ще сонного готелю, Журба збігав широкими сходами до моря, скидав кеди й тренувальний костюм і в одних плавках біг смугою прибою, розбризкуючи воду, відчуваючи стопами й гомілками легесенькі доторки хвиль, таких чистих і прозорих, що крізь них, здається, можна було побачити кожную піщинку.

Промитий і ніби утрамбований набігаючими хвилями пісок був твердий і гладенький. Він світився під прозорою водою своєю немов відполірованою поверхнею, стелився під ноги заховаюче й звабливо, і Журба насолоджувався бігом по пружних і тонесеньких хвильках, що збрижувалися й розбризкувалися за кожним кроком, відкриваючи йому таку гладеньку й тверду опору. Бігати тут було легко, радісно й весело, особливо як ото зійде сонце й освітить кожную краплину, зробивши її смарагдом чи діамантом, бо так і спалахне кожна, так і заіскриться — біжиш і ніг під собою не чуєш.

Коли ж йому ставало особливо легко, радісно й весело бігти, він знав, що вийшла з своєї кімнати Наталя, стоїть і дивиться на нього з лоджії. Таке підсвідоме, інтуїтивне

відчуття було в нього тільки в далекому дитинстві, коли на нього дивилася мати: він відчував на собі її погляд, навіть коли не бачив її, коли вона була за спиною чи дивилась на нього з вікна, як ото він катався на льоду. Давно вже забулося, розвіялось в часі й просторі це давнє й хвилююче відчуття, відлетіло від нього, мов ранні журавлі його степового дитинства або спомин про те, чого й не було, а тепер відродилося знову, воскресло й зробило його щасливим та молодим: під поглядом Наталі він почував себе невтомним і пружним, наче прожиті роки струшувалися з нього, мов серпневі зорі з високого й темного неба, і він повертався в молодість, хоч і знав, що її й не наздогнати, й не повернути...

Порівнявшись з готелем, він махав їй рукою, щоб спустилася до моря, й зустрів біля сходів, милуючись нею, рожевою й свіжою після сну, й думав про те, яким нетривким і недовговічним замислювалось і давно вже стало людське щастя: от же ж тремтить воно і мліє під вранішнім сонцем так само, як гілка квітучої яблуні, яка росте біля сходів і повз яку вони йдуть до моря. А скільки тій гілці цвісти? Скільки їй тремтіти своїм цвітом від подиху вітру чи навіть від доторку проміння?

— Доброго ранку,— віталася з ним, із сонцем і морем, із квітучою яблунею свіжа зі сну Наталя й слала йому очима й усмішкою таку ніжність, що її не висловити ніякими словами.— Що б ви мені хотіли сказати, мій повелителю?

— Згадався сьогодні Рильський — так болісно й тужно згадався: «Тільки щось у серці і тремтить і мліє, як тремтить і мліє гілка золота». Ніби про тебе... Ніби про нас.

— Так це ж чудесно,— вигукнула Наталя й стріпнула з однієї й другої ноги босоніжки, розв'язала пасочок й розв'язала з пліч легкий халатик, сяднула на все море й на весь простір над ним своєю неземною й нестаріючою красою, аж серце в нього завергло від захвату й любові.— Ти весь зітканий з поезії,— сказала вона, трохи ніби аж ніяковіючи під його захопленим поглядом, а сонце било в неї потужно й радісно, ніби обрало на всьому березі тільки її і слало на неї щедре й іще не розтрачене проміння.— Скільки в тебе думок у голові, а й про поезію не забуваєш.

— Для поезії окремого місця не треба. Як і для любові. Ними напоюється все, мов повітрям, якщо вони є і якщо — справжні. А ти для мене найсправжніша й найпрекрасніша поезія в світі.

— Спасибі, мій любий,— сказала Наталя, і очі її ще дужче позеленіли.— Сьогодні сонце освітило тебе й кожну бризку з-під твоїх ніг, і мені здалося, ніби кожна крапля — то подарунок долі.

— Я розчулений, моя княгине,— всміхнувся Журба.— Але не захопленням вашим, хоч як воно дороге і любе мені, а порівнянням...

Два коротких дні у Москві пролетіли у клопотах як одна мить...

Журба і Наталя сидять у глибоких кріслах, припавши до круглого ілюмінатора, у просвіті між хмарами вдивляються в лисніючі під сонцем темні хвилі океану та білі гребені на них. Гуляє Атлантика, гуляє! Хвилі суцільні й довгі — на півсвіту. З висоти десять тисяч метрів океану здебільшого не бачиш, а скоріше відчуваєш його: по хмарах, по небу, по якійсь величавій безмежності без горизонту. Наче в космосі — ні кінця ні краю, і сам океан — як творець всієї неосяжної безмовної величі, безкінечної й тихої. Мов час, немов смерть і життя, немов молодість і старість...

— Летимо в синяві, тому океан якийсь брудний і сірий. Аж чудно,— каже Наталя.

— Блакитно-синій він буває тільки на шкільних картах,— зауважив Журба.

І вони знов замовкають надовго, заворожені безмежним і безмовним простором.

А вранці пройшли Північним коридором над островами і фіордами, перелітали Скандінавію — мертва кам'яниста пустеля, на якій ще лежить сніг у западинах, трапляються озера під кригою — ні первісної білості снігу, ні блакитних відсвітів льоду, все занесено ще з довгої зими коричневим в'їдливим пилом з оголених гір. А тут тільки вода без кінця і без краю і небо.

— Найдовший день у моєму житті,— каже Наталя, вже й подрімавши в Журби на плечі.— Летимо дванадцять годин, а воно все ще неначе обід.

— Правильно,— сказав Журба, поглянувши на свій годинник.— З Москви вилетіли о дев'ятій ранку, летимо дванадцять годин сорок хвилин, бо на моєму годиннику за двадцять хвилин десята вечора, а за місцевим часом — дванадцять сорок, якраз полудень.

Сонце й справді стояло серед неба, світило потужно, як і належить йому опівдні, і вечоріти тут і не збиралось.

— Летимо за сонцем і день наш справді довгий-предовгий, бо вже дев'ять годин підряд сонце стоїть для нас в зеніті — ми ото й відстали від нього на три години, як летіли з Москви на північ по скандинавському коридору. А як повернули на захід, то Іл-62 творить чудеса: встигає за сонцем хвилина в хвилину. В Нью-Йорк прилетимо, то ще шість годин лишиться до смеркання.

— Найдовший день,— знову сказала Наталя, обхопивши обома руками його передпліччя й поклавши пахучу голову йому на плече.— І ми його ніколи не забудемо.

Під ними вже нашорощився хмарочосами неоглядний Нью-Йорк.

У просторому трьохсотметровому залі на дванадцятому поверсі, куди їх миттю підняли безшумні швидкісні ліфти, крутилися схожі на гігантські каруселі контейнери з чемоданами, а невтомні автоматичні ескалатори подавали знизу все нові й нові, і негри в білих уніформах та ще біліших рукавичках запитливо поглядали на кожного з прибулих повітряних пасажирів: «Де ваш? Покажіть!» І коли їм показували, хвацько і вправно хапали чемодани з тієї невтомної і невпинної каруселі й клали собі на візок.

Серед цих каруселей, негрів-вантажників і неугавних ескалаторів метушився високий, немолодий вже, але досить елегантний чоловік з фірмовою зачіскою, що відсвічувала набріюлініним хвилястим волоссям, махав руками — вигукував:

— До мене! До мене! Панове, прибулі на хірургічний конгрес із Радянської Росії! Тут ваші валізи, тут я — ваш гід, пан Рогожек.

А широким проходом, утвореним з правого боку отими каруселями, а з лівого — рядом високих конторок, за якими стояли немолоді митники, йшла висока, неймовірно довгонога брюнетка в короткій зачісці та ще коротшій міні-спідниці з яскравої шотландки, з-під якої визирали такі ж картаті яскраві штанці, і, б'ючи на кожному кроці стеком по туго обтягнутих халявками гомілках, промовляла сама собі:

— Вері велл, вері велл,— пропонувала пошвидше проходити митний огляд. Негри-вантажники за її вказівкою покотили свої нікельовані візочки з чемоданами до поліції, що сиділа за низеньким бар'єром посеред залу, голубіючи звідти блакитними сорочками та чорніючи форменими каш-

кетами з блискучими козирками. Перекриваючи шуми й перегуки, пан Рогожек закликав усіх до виходу:

— Панове, прошу до автобуса, до автобуса,— показував він на скляні двері, що з дванадцятого поверху мали б вести в нікуди...

— Ви хочете сказати, що нам треба спуститися вниз? — запитала чи скоріше нагадала йому Наталя.

— О ні, пенкна пані,— всміхнувся галантний пан Рогожек.— Я кажу тільки те, що хочу сказати: прошу сідати в автобус.

— Але ж...

— Ніяких «але».— Журба владно взяв її під руку й повів до виходу.— Дивися.

Перед ними автоматично розчинилися скляні двері, і Наталя побачила стрімкий кольоровий потік, що скажено мчав кудись повз неї, перетворюючись на суцільні смуги. В першу мить вона не могла збагнути, що то безперервним потоком у дев'ять рядів летять на величезній швидкості автомобілі. А зрозумівши, сторопіла: вони ж на височині дванадцятого поверху? — це було неймовірно. І вона оглянулася на Журбу, не скільки запитливо, як розгублено.

— Все правильно,— кивнув він їй заспокійливо.— На таку височінь тут піднято автостраду. Зараз я тобі покажу.— Він хотів вести її до автобуса, що стояв, приткнувшись до скляної стіни аеровокзалу, але тієї ж миті чорний довгий і низький кадилак вирвався із безперервного потоку, підкотив під самий бордюр і, гоїднувшись від раптового гальмування, завмер.

— Який жах! — вирвалось у Наталі.

Аж тут передні дверцята відчинились, і з кадилака легко вискочив молодий білявий чоловік, сіроокий, якимсь по-доброму, по-домашньому усміхнений і привітний.

— З прибуттям вас,— кинувся він до академіка Журби й рвучко обійняв його.— Як долетіли? Чи не було якихось непорозумінь при митному огляді? — стурбовано спитав він.

— А мали бути? — здивувався Журба.

— Мали, мали,— квапливо розчинив перед Журбою дверцята машини.— Я, на жаль, запізнився й не встиг до літака: потрапили на Бруклінському мосту в пробку.

— Не турбуйтеся, все гаразд,— сказав Журба, взяв Наталю за руку й представив її, назвавши тільки ім'я.

— Так коротко про вашу відому ученицю,— сказав сіроокий з докором.

— Багато говорять лише про те, що потребує реклами, — зауважив Журба. — Я правий? — спитав він Наталю.

Та стенула плечима:

— Ви не знайшли за потрібне представити мені того, кому поспішили назвати мене? Як це розуміти?

— Наш постійний представник в ООН, — сказав Журба, а той, не вимовивши й слова, розчинив перед Наталею задні дверцята, слідом сам упурхнув в приставне сидіння, вмонтоване в протилежні дверцята, й скомандував водієві:

— Давай, Сашо, на Бродвей!

Кадиллак рвонув з місця так, що всіх вдавило в пухкі сидіння, як в літаку при злеті, і, знайшовши шпарину в суцільному потоці автомобілів, мов снаряд, влетів у неї й помчав, набираючи швидкість, на синючий вдалині Манхеттен, що вставав на обрії багатівіконним громадям хмарочосів, переймаючи всі шляхи й машини, ніби ловлячи їх у свої кам'яні й залізобетонні сіті.

— Чому на Бродвей? — спитав згодом Журба, мабуть, тільки тепер згадавши намір свого близького приятеля чи друга, як могла судити з їхньої теплої зустрічі Наталія. — Нас мають поселити в готелі «Коммодор», колишньому передвиборному штабі Ейзенхауера, коли він балотувався на пост президента Сполучених Штатів. Це, здається, на сорок другій вулиці.

— Правильно, на розі з Парк-авеню. Але ми зараз туди не поїдемо. Я завезу вас до міністра охорони здоров'я на десятихвилинну аудієнцію, про яку я вже встиг з ним сьогодні домовитись.

— Але ж нас чекатимуть в «Коммодорі» на поселення, — запротестував, а ще більше затурбувався Журба.

— Вас поселяють в сорок першому та сорок другому номерам на двадцять третьому поверсі. Ось ваші ключі й документи на поселення, — передав представник України в ООН Журбі цупкі від ключів і паперів конверти. — А оце ось, я сподіваюсь, вас зацікавить не менше, — він подав Журбі свіжий номер «Нью-Йорк геральд трибюн» з обведеною червоним олівцем статтею. — Доведеться спочатку заявити міністрові протест, а потім уже передати листа нашого міністра охорони здоров'я.

— Он як! — вигукнув Журба і, обернувшись до Наталі, почав перекладати їй з англійської, що давалася йому не без труднощів: «Відомий у світі хірург, академік Журба, як нам повідомила служба безпеки, приїздить на конгрес із Радянського Союзу не лише поділитися своїм методом

серцево-судинних операцій, а й вивідати у довірливих колег таємницю трансплантації печінки, котру нібито опанували американські вчені і котра є не що інше, як державна таємниця Сполучених Штатів. «Сподіваємось,— сказав відповідальний працівник служби безпеки, який відмовився назвати своє ім'я, досить відоме широкій громадськості,— що в американських вчених вистачить пильності й зрілості, щоб зберегти державну таємницю, яка є національним надбанням нашої країни».

— Оце так провокація! Узаконена й обнародувана! — обурювався Журба, трясучи газетою й звертаючись більше до Наталі, ніж до свого поінформованого товариша.

— Ну от,— скрикнула Наталя,— а ти казав: Дубченко, анонімки! То все дріб'язок, а тут паплюжать глобально, в державних масштабах. І ні до чого не причепишся: відмовився назвати ім'я, і все.

Внизу під ними простяглося Орлінгтонське кладовище — всіяне білими надгробками, оперезаними чорними пасмугами, над якими вказувався порядковий номер, і ні травиночки, ні кущика поміж ними. Кладовище нагадувало широченну протитанкову смугу перешкод з надовбами з білого каменю. Страшно було уявити себе, навіть мертвим й спаленим у крематорії, під отаким пронумерованим каменем, на отакому пустельному кладовищі, на яке з висоти моторошно дивитися.

Автострада, ніби сторонячись кладовища, робила тут півколо і, завертаючи на Бруклінський міст, нахилилася, наче палуба безконечно довгого корабля. Щоб на віражі машини не заносило на швидкості, вона була збудована за принципом велотрека, і тому на завороті ставало видно й нижні поверхи автостради, по яких туди й назад безперервно мчали машини. В самому місті від автостради розійшлися перпендикулярні відгалуження, так само високо й багатоповерхово піднесені над будинками. Все це поставало в зіницях якимось божевільним рухом незбагненого й неосяжного потоку автомобілів, цей хаос годі було спинити, ба, навіть уповільнити хоч на часину. Все мчало невідомо куди, і страшно було уявити собі, що було б в тому разі, якби оці потоки машин раптом ринули одні проти інших. Яка б це була катастрофа! Скільки було б смертей, каліцтв і руїн!

Дивлячись на все це, Наталя відчувала, як ніколи досі, межу свого сприймання — їй здавалось, що цей переплетений по вертикалі й горизонталі рух автомобілів, навальне насування темних хмарочосів серед ясного сонячного дня —

все це поглине її свідомість, її тіло і душу, розчинить в собі й викине в небуття, як викидаються з автодвигунів відпрацьовані гази.

Отак, перелетівши Бруклінським мостом через Іст-Рівер, забудовану заводами, причалами й складськими приміщеннями, автострада ще раз вигнулася гадюкою навколо найвищих хмарочосів, що зблизка аж дух перехоплювали своїм нависаючим громадям темно-сірого залізобетону, побатованого безконечними рядами вікон, і вихопилася на ще крутіший заворот, яким пішла раптом вниз та вниз і вивела їх на якусь невідому вулицю, теж піднесену поміж будинками на рівень десятого чи дванадцятого поверху. Тут вони зупинилися перед якимось під'їздом, і представник делегації ООН квапливо вискочив сам, відчинив спочатку Наталіні, потім Журбині дверцята, глянув на годинник і заквапив їх.

З широкого вестибюля, застеленого м'яким килимом, вони потрапили в майже порожню вітальню. Їх зустріла залягнута широким поясом, яскраво розмальована молода жінка, ткнула пальцем на свій великий золотий годинник:

— Десять хвилин,— нагадала гортанним прокуреним голосом і ввела всіх трьох до кабінету.

Весь залитий сонцем, в дорогому костюмі кольору маренго, з-за столу підвівся ще досить моложавий, хоч уже й геть посивілий стрункий чоловік, ще худіший за Журбу й трохи вищий за нього.

— Містер Журба,— вигукнув він ще здалеку, простягаючи руку.— Радий бачити в Нью-Йорку такого визначного хірурга і вченого,— він взяв Журбу під руку обома своїми руками, повернув голову до Наталі: — Моє шанування, міс, моє шанування, містер Паляничко,— кивнув він, мов давньому знайомому, представнику України в ООН.— Вітаю вас на нашій землі і уважно слухаю.

— Маю честь передати вам послання від нашого міністра охорони здоров'я і своє особисте прохання з того самого приводу,— сказав Журба, відмовившись сідати, і Наталя здивувалася, що він дотримався домовленої послідовності і не заявив спочатку протест, як збирався це зробити, прочитавши в газеті випад проти себе. Здивувався й Паляничко. Але подавши пакет міністрові, Журба сказав йому англійською мовою: — Прошу це прийняти як офіційний документ, по якому, згідно з прийнятими в дипломатичних колах традиціями, ви змушені будете офіційно й відповідати. З свого боку, я висловлюю рішучий протест проти прово-

каційного виступу «Нью-Йорк геральд трібюн» і звертаюся до вас як до члена уряду з проханням поділитися інформацією про трансплантацію печінки, яку у вас успішно здійснюють вчені Колумбійського університету.

Міністр США був сама люб'язність. Він обійняв Журбу за плечі, глянув йому відверто й ласкаво у вічі, провів до вікна:

— Ви знаєте, любий колего,— сказав він сердечно й щиро,— про трансплантацію печінки в Колумбійському університеті я чую оце вперше від вас.— На обличчі, в очах, у кожному жесті така простота й непідкупність, що гріх навіть подумати про нещирість, а тим більший гріх хоч на мить припуститися сумніву. Журба безпорадно оглянувся на свого досвідченого товариша, і той виразом обличчя безмовно дав йому зрозуміти: «Брехня!»

— Я не вірю жодному вашому слову,— сказав прямо й уперто Журба, який не звик кривити душею й прикидатися і чужої брехні теж не терпів.— Я буду виступати на конгресі і звернуся публічно з проханням до американських вчених поділитися з нами своїми відкриттями й досягненнями в цій галузі, бо критися з ними, коли гинуть тисячі людей,— злочин! Я хотів би, щоб про цю мою заяву, як і про візит до вас, стало відомо редакції «Нью-Йорк геральд трібюн». Хай там знають, що ніяких таємних намірів у мене немає. Всі свої наміри я виклав членові уряду і не збираюся з ними критися ні від кого. Тим більше, що їх підтверджує офіційне послання нашого міністра.

— Ви, безумовно, маєте право на заклик до обміну інформацією — для цього, власне, й скликаються конгреси. А на газету я б вам радив не звертати жодної уваги: у нас хто що хоче, те й пише, аби зацікавити ласого до сенсації читача.

— Не знаю й знати не хочу. Настійливо прошу вас зроби пресі офіційне повідомлення про мій візит до вас і нашу розмову. Інакше я змушений буду вдатися до більш рішучих заходів, тому що пасквільний виступ «Нью-Йорк геральд трібюн» кидає тінь на мою велику країну, а ця публікація компрометує мене як її представника.

— Від імені постійного представництва Української РСР в ООН я теж приєднуюсь до цієї заяви.

— Гарзд,— сказав міністр,— я зараз зроблю офіційне повідомлення про ваш візит і нашу розмову,— і натиснув кнопку.

Проте повідомлення міністра охорони здоров'я Сполучених Штатів Америки ні другого, ні третього дня «Нью-Йорк геральд трібюн» не надрукувала — редакція відмовилася. А хто ж її має право примусити.

— Тут найголовніше — реклама, — пояснив йому представник ООН. — А яка ж це реклама — писати на себе спростовання й зізнаватися в пасквілі? Я з самого початку не вірив у те, що саме «Геральд трібюн» надрукує заяву міністра. Зате офіційна газета міністерства обов'язково дасть інформацію про нашу зустріч і цим заткне пельку охочим до сенсацій і наклепів.

І справді, міністерство розіслало інформацію про цю зустріч усім делегаціям, що прибули на конгрес, і це трохи заспокоїло Журбу.

Нарешті розпочав свою роботу конгрес.

Журба не міг дочекатися пленарного засідання і попросив слова в перший же день. У величезному Медісон-сквер-гардені зібралось мало не кілька тисяч вчених з усього світу й сотні журналістів, фоторепортерів, кінооператорів, і, дивлячись на це грандіозне зібрання, він засмутився від того, що тільки американські вчені й хірурги оволоділи якщо не операціями на печінці, то принаймні її трансплантацією — про це обмовилися газетні ж таки базіки. І хоч з них багато й не візьмеш, як він переконався на гіркому власному досвіді, диму без вогню не буває: не викликало сумнівів, що американці криються з своїм відкриттям заради бізнесу, і це обурювало його до глибини душі.

Журба вийшов на трибуну (та не вийшов, а вибір!) блідий і натхненний, в бездоганному костюмі й сліпучо-білій сорочці, з прозорим контейнером, який одразу ж поставив на стіл президії, додавши до нього чималий стос книжок і рентгенівських знімків.

— У цьому залі проходять бої боксерів-професіоналів на першість світу, — спокійно почав він англійською мовою. — Мені розповідають, що ціни на квитки сягають місячної зарплати високооплачуваного робітника чи навіть інженера. Чого там гріха таїти, — посміхнувся він невимушено й трохи гірко, — нашої з вами місячної зарплати, за яку ми оперуємо в середньому за місяць понад двадцять чоловік, повертаючи їх до повноцінного життя. Ми, хто присутній у цьому залі, виходимо на бій з людськими хворобами й смертністю — тисячі раундів триває по всій планеті бій з інфарктами, раковими пухлинами, розкладом печінки, хворобами судин, і часто в нокауті опиняємося ми. Чемпіон-

ське звання виграють, як правило, рак, інсульт, інфаркт, а тепер ще й цироз печінки, і ніякі судді, ніякі болільники не можуть нам допомогти. До речі, про болільників. Їх сьогодні тут немає. Як не буває їх там, де ми стаємо за операційні столи. Наша битва зі смертю — найважливіша битва на землі — триває без глядачів і одвічний афоризм «Лікар, змілися сам» рокований нам навіки. Проте ми, радянські вчені й хірурги, належимо, як і все наше суспільство, до оптимістів і віримо, що спільними зусиллями людство перемаже своє безсилля перед раковою пухлиною, інсультом та інфарктом, навчиться не лише лікувати їх, а й попереджувати. Але для цього нам треба перш за все здолати бар'єри, які нас роз'єднують в політиці, моралі, бізнесі. Бо нічого нищого, ганебного й підлого не може бути там, де йдеться про життя і здоров'я дитини, матері, батька, коханої. Де йдеться про життя й здоров'я людства.— Він перевів подих, глянув на Наталю, якусь хвилику помовчав.— Чому до нашого конгресу Нью-Йорк лишився байдужим? — спитав він ніби самого себе.— Чому не ломляться двері Медісонсквер-гардена від цікавих знати, що тут діється? Тому, що хворі вже не прийдуть, а здорові, доки грім не вдарить, не перехрестяться.

— Радянський Союз, — продовжував Журба, — не криється ні з якими своїми досягненнями в галузі медицини. З жодними! — підкреслив він.— Про це свідчать тисячі студентів з малорозвинених країн і тисячі вчених, які стажуються в нас, в усіх науково-дослідних установах і клініках. Замовчування досягнень в галузі медицини щодня, щогодини обходяться людству тисячами смертей. Тому приховування винайдених і опанованих методів боротьби з досі невиліковними хворобами прирівнюється до вбивства. І за це треба карати так само жорстоко, як і за вбивство. І вже давно слід домогтися прийняття такого закону в світовій юриспруденції.— Тут ударили оплески, і Журба знову глянув у бік Наталі.— Зараз в одному з інститутів Києва вмирає мій друг і ровесник, котрий пройшов усю війну; з кавалерійським корпусом Белова проривався в грудні сорок першого року через танкові порядки Гудеріана, півроку бився в оточенні й вийшов з того бою неушкодженим. Він умирає від розкладу печінки, і ми йому нічим допомогти не можемо. Я звертаюся з цієї високої трибуни до делегації Сполучених Штатів, видатних американських вчених: допоможіть нам врятувати воїна, котрий так, як і ви, боровся проти фашизму! Нас же лишилося вже не так і багато. Допомо-

жіть! — простягнув Журба свої натруджені прекрасні руки хірурга до американської делегації, що сиділа в перших рядах перед трибуною.— Я привіз і передав конгресові, і вам в тому числі, винайдені академіком Амосовим штучні клапани серця, проспект і методику їх вживлення. Повторюю: ми не криємося ні з чим! Поділіться ж і ви з нами секретами трансплантації печінки, особливо проблемою віднайдення донора і особистостями операційного втручання. Ми вам заплатимо яку завгодно ціну за міжнародними правами й конвенціями. Об'єднаємо ж наші зусилля перед лицем тяжких хвороб, що наступають на людство, й переможемо їх, не криючись з винаходами, всупереч загребушим товстосумам, котрих, на жаль, як і хвороб, на нашій планеті не меншає.

Головуючий, представник американської делегації, вдарив у гонг.

— Я вже закінчив,— сказав йому Журба,— і сказав те, що хотів сказати, а не те, що приписувала мені ваша преса.

Він зійшов з трибуни, але удар гонга ніби ще тільки сповістив про початок бою.

Вони летіли маршрутом Нью-Йорк — Чікаго — Лос-Анжелес.

І скрізь у півтемних вестибюлях готелів Журба ловив на собі прискіпливі очі, ніби його оцінюють чи обмацують перед тим, як продати чи купити. Вистежують, пильнують, і в нього таке відчуття, що й справді хтось із вчених, особливо молодих, прийде й розкаже йому про те, як у Колумбійському університеті лікують цироз і рак печінки, як саме там трансплантують її. І що пильніше за ним стежили, то більше він вірив, що такий відчайдушний вчений-хірург серед американців знайдеться. А тоді, в залі Медісон-сквер-гарден, американська делегація сиділа пригнічена: всі понагинали голови й сховали очі.

На конгресі заведено звичай залишати в чарунці для ключів візитну картку, якщо в когось виникало бажання з кимось зустрітись. Залишали картки і їм, і вони охоче зустрічались з багатьма людьми й обговорювали проблеми кардіології та експериментальної хірургії. Але жодної картки з поміткою Колумбійського університету ще не трапилося, і Журба напружено чекав і сподівався, що така картка обов'язково надійде.

Того вечора вони з Наталею були запрошені в робітничий клуб Асоціації американських українців. Зустріч відбу-

лася в якомусь напівпідвальному приміщенні маленької православної церкви. Вони сиділи за довгими дубовими столами, і перше, що спало на думку Журбі: в Оук-парку народився Хемінгуей. Оук — значить дуб. Так що столи тут було з чого зроби́ти. Перед ними парували борщ, вареники й голубці — і ці нехитрі страви немов підкреслювали національну приналежність людей, які емігрували колись давно з рідної землі, а тепер справляють поминки по своїй молодості й батьківщині.

Всі вони були переважно літні, посивіли на чужині, добрі, милі й розчулені. Мовчки дивилися на Журбу й Наталю, як на диво, і плакали. Сюди не прийшли ні їх сини, ні дочки, ні внуки, ні правнуки — лише вісімдесятирічні дідуся й бабусі. Діти й внуки, виховані буржуазною пропагандою, перейнялися інтересами й проблемами Америки, а батьки й діди бережуть мову і звичаї, лину́ть думкою до далекої милої батьківщини, тому й дивляться на них, пришельців з рідної землі, як на апостолів добра і правди, та все дякують за відвідини, все норовлять поцілувати або хоч до руки доторкнутися — чують смерть і смутніють душею. Жаль...

Повернувшись з готелю, в пошто́вій скриньці Наталі знайшли нарешті візитну картку, на якій стояло маловідоме ім'я й позначка: «Лаборант Колумбійського університету». Схоже було на те, що Наталі призначають побачення. «Міс зобов'яже й ошчасливить мене, якщо другого дня по приїзді в Лос-Анжелес о пів на дев'яту годину ранку вийде з готелю й біля головного входу почекає мене: я під'їду сірою «Імпалою».

— Оце так,— сказав Журба, коли вони прилетіли й розташувалися в Голлівуді, в «Рузвельт-готелі».— Подивившись на цей Лос-Анжелес, то далєбі аж потилицю почуєш.

І справді: аеродромна обслуга — все поспіль вродливі юнаки в білих сорочках і шортах, засмаглі, стрункі, усмінені. Пальми навколо аеродрому і тут, і у дворі готелю, як на океанських островах, високі, до п'ятдесяти метрів, рівні та зелені, а небо сине-сине та погоже, і повсюди газони чи оті знамениті «левадки», про які Наталі доводилося читати в англосаксів, аж очі ріжуть яскравою рутою, вулиці — широкі, забудовані ошатними котеджами й віллами. Під кожною віллою чи котеджем гараж на дві-три машини, біля відкритих веранд і галерей — троянди і якісь дивні квіти, що ростуть тільки в тропіках.

— Прекрасне, ніжне місто! — сказала Наталя, коли вони вийшли на внутрішнє подвір'я і зупинилися над блакитним басейном, обрамленим рівнесенько підстриженим чагарником з блискучим жорстким листям. У воді басейна відбивалися високі пальми й палахкотючі червоні квіти, що трохи нагадували наші канни. — Не віряться, що тут могли вбити Роберта Кеннеді.

— В Америці нічому не можна дивуватися, — сказав похмурий Журба, — ні гарному, ні бридкому: те й інше існує поруч, ніби спеціально для контрасту, не так природного, як показного, мало не газетно-пропагандистського.

Другого дня вони обоє спустилися в вестибюль і вийшли на широку площу перед готелем рівно о пів на дев'яту. Сіра «Імпала» зупинилася біля під'їзду, й вони встигли помітити в ній молодого високочолого хлопця, заспішили йому назустріч, та в цю мить між ними й «Імпалою» припаркувався темно-сірий бюїк, з якого кинувся до них чоловік у сірому костюмі й темному капелюсі, він щось намагався пояснити, перепрошував, знімав гречним рухом капелюха й показував лисину, а з протилежного боку машини двоє схилилися до відчиненого вікна «Імпали», щось швидко і різко наказали, потім там клацнули одні й другі дверцята. Тип із техаським капелюхом в руці не встиг ще й ввічливо-вибачливої фрази договорити, як двигун бюїка коротко й м'яко форкнув, машина розвернулася й зчезла за рогом. В «Імпалі» не було вже нікого. Відкланявшись, зник у під'їзді і власник техаського капелюха, наче його тут і не було.

— Бандитська країна, — сказав Журба, і губи його здригнулись. — Ти знаєш, Наталю, це був останній шанс. Більше ніхто не зважиться, та й нікого до нас не підпустять. Тут всіх душить ФБР. Додому, Наталю, додому!

— Мені здається, що тут ніхто нікого не знає, — сказала Наталя і взяла Журбу за руку.

Вони стояли під високими пальмами чужої землі і думали про свою прекрасну Батьківщину.

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ

Приїхала донечка	5
Над Збручем	7
Марево	15
Спомин	18
Ти не перша, Таню...	21
Море замерзає біля берегів	31
Канни	45
Яринка і новий будинок	49
<i>В батьківському краю</i>	
До батьків	54
Душі забитих птахів	60
Нічна розмова	66
Облава	75
Сліди на ріллі	80
Вогні за рікою	82
Задощилось	99
Все минає	100
Зеловські висоти	102
Над нами кричали гуси	110
Симфонія	121
Журавлі	129
Довгі ночі	130
Юркова бабуся	131
Ковзанка	138
Чуже місто	142
Воли на Арбаті	161

Шпарке літо

Зрілість	163
Пагінець	165
Лісосмуги	167
Дрохви	168
Баштан	171
Прощання	174

З доріг осені

Хліб	176
Вишні	176
Заєць	177
Визнання	178
Кровшнєпи	179
Биня	179
Час	180
Зерно	180
Дині	181
Добро	181
Мовчазність	181
Прошка	182
Лисеня	183
Чудеса	183

ПОВІСТІ

Вез матері	185
Пауль, Петер, Йоганн...	227
Сьомий пагорб	281

**АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ
СИЗОНЕНКО**

*Избранные произведения
в двух томах*

Том второй

Рассказы. Повести

Киев,

Издательство художественной
литературы «Днипро», 1983.

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцяк*

Художник *Г. Т. Конев*

Художний редактор *О. М. Анікін*

Технічний редактор *Л. М. Смолянок*

Коректор *З. І. Шкода*

Информ. бланк № 2023

Здано до складання 27.01.83. Підписано до
друку 25.07.83. БФ 51044. Формат 84×108¹/₃₂.
Папір друкарський № 1. Гарнітура літе-
ратурна. Друк високий. Ум. друк. арк. 25,2.
Ум. фарб. відб. 25,2. Обл.-вид. арк. 29,018.
Тираж 65 000. Зам. 3-41. Ціна 2 крб. 10 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42,
Харківська книжкова фабрика імені
М. В. Фрунзе.

310057, Харків, вул. Донець-
Захаржевського, 6/8.

Сизоненко О. О.

С34 Вибрані твори в двох томах. Том другий: Оповідан-
ня. Повісті.— К.: Дніпро, 1983.—479 с.

До другого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника ввійшли гостросюжетна повість «Пауль, Петер, Йоганн...» — про події на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, повість «Сьомий пагорб» — про самовіддану працю вченого-хірурга, та повість «Без матері» — про долю сім'ї, що залишилась без матері, про життя хлопчика-підлітка на циліні, а також кращі оповідання письменника.

С 4702590200—112
М205(04)—83 112.83

У2

